

BULLETIN
VAN DEN NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN
BOND.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

ACHTSTE JAARGANG
TWEEDE SERIE
1915.

UITGEVER: S. C. VAN DOESBURGH.
LEIDEN.

BULLETIN.

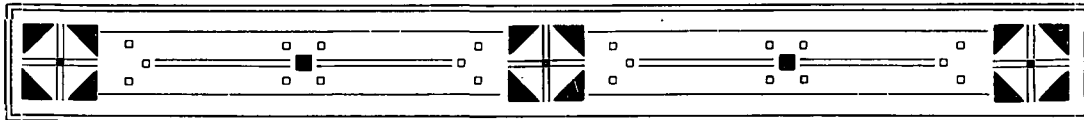
□ INHOUDSOPGAVE. □

	Bladz.
Ledenlijst	1
Voorstel tot statutenwijziging	76
Opleiding van kunsthistorici en museumdirecteuren.	8
Algemeene vergadering op 22 Mei 1915 (notulen).	118
Jaarvergadering te Arnhem	137
Openingsrede van den voorzitter Dr. W. Vogelsang	150
Jaarverslag van den secretaris Dr. M. P. Rooseboom	152
Officieele berichten.	117
Rapport der commissie van advies betreffende het opstellen van grafzerken	233
De Staatsbegrooting voor 1915, door H. T. v. B.	208
Nieuwe monumentenwetten in Engeland en Frankrijk. II. Frankrijk, door E. Haslinghuis	51
Romaansche grafzerken, door R. Ligtenberg	12
Opgravingen in Nederland, door A. W. Bijvanck	252
Romeinsche pottenbakkersovens te Heerlen, door H. Martin	32
Romaansche doopvonten in Nederland, door R. Ligtenberg.	154, 236
Antieke helmen in het museum-Kam, door G. M. Kam	258
Oud-Arnhem, door A. van Erven Dorens.	77
Vierde voorloopig bericht omtrent de schilderijen in de kap van de Zuider- of St. Pancraskerk te Enkhuizen, door J. Six	59
Het avondmaalzilver der Remonstrantsche gemeente te Nieuwkoop, door J. C. Overvoorde.	270
Een merkwaardig altaarstuk, door W. A. Beelaerts van Blokland.	273
Muntvondst te Amsterdam, door A. O. van Kerkwijk	215
Aanwinsten van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, door A. Pit	60
Diefstal in het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage, door A. O. van Kerkwijk	64
Naar aanleiding van een catalogus van pleisterafgietsels, door W. Vogelsang.	190
De collectie-Bisschop in het Friesch Museum, door J. C. Overvoorde	66
Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van Geschiedenis en Kunst, door I. P.	267
Verslagen	229

	Bladz.
De beschaving in het Merovingische tijdperk, door P. C. J. A. Boeles	130
Boekaankondiging	68, 282
De oudheidkundige belangen belaagd door de modernisatie der klokkenspelen naar Vlaamschen trant, door J. W. Enschedé	278
In memoriam Dr. Gisbert Brom, door W. Vogelsang.	219
Korte berichten	70, 136, 220, 282

LEDENLIJST.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

EERELID JHR. MR. V. E. L. DE STUERS.

BESTUUR:

Dr. W. VOGELSANG, Utrecht, voorzitter.
Jhr. B. W. F. v. RIEMSDIJK, Amsterdam, onder-voorz.
Dr. M. P. ROOSEBOOM, 's-Gravenhage, secretaris.
Dr. H. P. COSTER, 's-Hertogenbosch, penningm.
F. A. HOEFER, Hattem.
Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden.
Mr. W. POLMAN KRUSEMAN, Middelburg.
Jhr. Mr. CH. RUYSS DE BEERENBROUCK, Maastricht.
Jhr. Mr. A. F. O. VAN SASSE VAN IJSSELT, 's-Hertogenbosch.

REDACTIE VAN HET BULLETIN:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
A. O. VAN KERKWIJK, 's-Gravenhage, secretaris.
Jhr. H. TEDING VAN BERKHOUT, Amsterdam.
Dr. A. W. BYVANCK, Scheveningen.
Dr. E. HASLINGHUIS, 's-Gravenhage.
Mej. I. PEELEN, 's-Gravenhage.
Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen:

F. A. Hoefler, voorzitter, Dr. A. Beets, Ad. Mulder, Jhr. B. W. F. v. Riemsdijk.

Commissie voor de vaststelling van beginselen bij restauratie van monumenten:

Dr. W. Vogelsang, voorzitter, Jan Gratama, secretaris, K. P. C. de Bazel, Dr. P. J. H. Cuypers, Jos. Th. Cuypers, Dr. Jan Kalf, W. Kromhout Czn., Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. B. W. F. v. Riemsdijk, Jhr. Mr. Victor E. L. de Stuers.

Commissie voor de beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland:

Mr. J. E. Heeres, voorzitter, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, secretaris, J. A. Frederiks, en Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie voor de voorbereiding van stellingen betreffende de inrichting en het beheer van Musea:

Mr. Dr. S. Muller Fz., Utrecht, voorzitter, Mr. P. C. J. A. Boeles, Leeuwarden, Dr. C. Hofstede de Groot, 's-Gravenhage, Dr. H. E. van Gelder, 's-Gravenhage, G. J. Honig, Zaandijk, Dr. A. Pit, Amsterdam, Dr. J. Veth, Bussum.

LEDEN:

Alkmaar, Stedelijk Museum.
Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
Amsterdam, Vereeniging Rembrandt.
Amsterdam, Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde.
Amsterdam, Regenten der Stichting »Amstelkring».

Amsterdam, Vereeniging Amstelodamum.
 Amsterdam, Stedelijk Museum.
 Amsterdam, Nederlandsche Bond van Horlogemakers.
 Arnhem, Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
 Arnhem, Arnhem's Genootschap van oudheidkunde.
 Assen, Provinciaal Museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe.
 Breda, Vereeniging Stedelijk Museum en Oudheidkamer.
 Delft, Rijksmuseum »Huis Lambert van Meerten".
 Dordrecht, Vereeniging Oud-Dordrecht.
 Dordrecht, Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen.
 Edam, Commissie van beheer en toezicht over Edam's Museum.
 Gouda, Commissie voor de restauratie der St. Janskerk.
 's-Gravenhage, Rijkscommissie tot beschrijving der Monumenten van geschiedenis en kunst.
 's-Gravenhage, Commissie tot beheer over het Gemeentemuseum.
 's-Gravenhage, Vereeniging »die Haghe".
 's-Gravenhage, Genealogisch-Heraldisch Genootschap »de Nederlandsche Leeuw".
 Groningen, Commissie van administratie over het Museum voor provincie en stad.
 Haarlem, Museum van kunstnijverheid.
 Haarlem, Commissie van toezicht over het Stedelijk Museum.
 Haarlem, Commissie van het Bisschoppelijk Museum.
 Haarlem, Vereeniging »Haerlem".
 's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen.
 Jutfaas, St. Bernulfusgilde.
 Leeuwarden, Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
 Leiden, Stedelijk Museum »de Lakenhal".
 Leiden, Vereeniging »Oud-Leiden".
 Maastricht, Provinciaal Oudheidkundig Genootschap.
 Utrecht, Kunsthistorisch Instituut.
 Utrecht, Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
 Utrecht, Stedelijk Museum van oudheden.
 Zaanijk, Zaanlandsche Oudheidkundige Vereeniging »Honig".
 Zwolle, Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch recht en geschiedenis.

Beets, Mr. N.; onder-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Berkhout, Jhr. H. Teding van; directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Boeles, Mr. P. C. J. A.; conservator Friesch Genootschap te Leeuwarden.
 Bouricius, Mr. L. G. N.; beheerder Stedelijk Museum te Delft.
 Bredius, Dr. A.; adviseur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
 Buisman, H.; conservator Teylers Museum te Haarlem.
 Bijvanck, Dr. A. W.; conservator Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.
 Croockewit W.Azn., W.; secretaris der Utrechtsche Provinciale Commissie, te Amersfoort.
 Engelen, Jkvr. Cl.; beheerder Oudheidkamer te Zutphen.
 Frederiks, J. A.; oud-directeur Museum van Kunstnijverheid te 's-Gravenhage.
 Gelder, Dr. H. E. van; directeur Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, te Scheveningen.
 Gratama, G. D.; directeur Stedelijk Museum te Haarlem.
 Grol, H. G. van; conservator Stedelijk Museum te Vlissingen.
 Groot, Dr. C. Hofstede de; oud-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam, te 's-Gravenhage.
 Haslinghuis, Dr. E.; te 's-Gravenhage.
 Haverkorn van Rijswijk, P.; oud-directeur Museum Boymans te Rotterdam, te 's-Gravenhage.
 Henkel, M. D.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Hoefer, F. A.; directeur Overijsselsch Museum te Zwolle, te Hattem.

Holwerda, Prof. Dr. A. E. J.; directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
 Holwerda, Dr. J. H.; onder-directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
 Hooff, C. G. 't; directeur Museum Fodor te Amsterdam.
 Hoogewerff, Dr. G. J.; onderdirecteur Historisch Instituut te Rome.
 Juynboll, Dr. H. H.; directeur Rijks Ethnographisch Museum te Leiden.
 Kalf, Dr. J.; secretaris Rijkscommissie voor de inventarisatie van monumenten te 's-Gravenhage.
 Kam, G. M.; te Nijmegen.
 Kellen Dz., J. Ph. van der; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Kerkwijk, A. O. van; directeur van het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage.
 Looy van der Leeuw, Mej. Dr. E.; assistente Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Man, Mej. M. de; conservatrice Zeeuwsch Museum te Middelburg.
 Martin, Prof. Dr. W.; directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage en buitengewoon hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Leiden.
 Muller Fzn., Mr. Dr. S.; directeur van het Stedelijk Museum te Utrecht.
 Neurdenburg, Mej. Dr. E.; assistente Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Notten, M. van; onderdirecteur Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Overvoorde, Mr. Dr. J. C.; directeur Stedelijk Museum te Leiden.
 Peelen, Mej. I. C. E.; onderdirectrice Gemeentemuseum te 's-Gravenhage.
 Pit, Dr. A.; directeur Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Riemsdijk, Jhr. B. W. F. van; hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
 Royer, J. A.; administrateur van Kunsten en Wetenschappen, te 's-Gravenhage.
 Saher, E. von; directeur Museum van Kunstnijverheid te Haarlem.
 Schmidt Degener, F.; directeur Museum Boymans te Rotterdam.
 Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de; beheerder Gevangenpoort te 's-Gravenhage.
 Stuers, Jhr. Mr. V. E. L.; administrateur van Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.
 Uytterdijk, Mr. J. Nanninga; directeur Stedelijk Museum te Kampen.
 Vogelsang, Prof. Dr. W.; hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Utrecht.
 Waard, J. van Aken de; conservator Museum te Groningen.
 Waller, F. G.; oud-waarn. directeur Rijksprentenkabinet te Leiden, te Amsterdam.

CORRESPONDEERENDE LEDEN:

Abendanon, Mr. J. H.; 's-Gravenhage.	Bergmans, Dr. Paul; Gent.
Alberts, G.; Twello.	Berlage, N.zn. H. P.; Amsterdam.
Alphen-Hovy, Douairière van; 's-Gravenhage.	Berns, Mr. J. L.; Leeuwarden.
Arkel, G. van; Amsterdam.	Bieberstein Rogalla Zawadsky, Mr. R. baron de; Roermond.
Baak, H. A. van; Lyon.	Bierens de Haan, Mr. Dr. J.; Amsterdam.
Backer, Jhr. Mr. J. F.; Amsterdam.	Blauw, A. J.; 's-Graveland.
Baelde, Mej. E.; Rotterdam.	Blanck, Ch. F. le; Cothen.
Bakels, Mr. Dr. R. S.; 's-Gravenhage.	Blok, Prof. Dr. P. J.; Leiden.
Balen, C. L. van; 's-Gravenhage.	Blok, Mej. I.; Amsterdam.
Balveren, Mr. W. E. J. baron van; Arnhem.	Bode, Dr. W.; Charlottenburg.
Bastert, J.; 's-Gravenhage.	Boekenoogen, Dr. G. J.; Leiden.
Bazel, K. P. C. de; Bussum.	Boele van Hensbroek, A. W.; Amsterdam.
Beeck Calkoen, Mr. A. J. L. van; 's-Gravenhage.	Bogert, A. van den; Barneveld.
Beelaerts van Blokland, Jhr. W. A.; Wassenaar.	Bolk, Prof. Dr. L.; Amsterdam.
Begeer, C. J. A.; Utrecht.	Boll, Mr. V. G. A.; Gorinchem.
Bendien, J. H.; Consul der Nederlanden, Bombay.	Bolsius, Mr. F. J.; Roermond.
Bentinck, G. J. G. C. graaf van Aldenburg; Amerongen.	Bondam, Mr. A. C.; Arnhem.
Berden, J. W. H.; Amsterdam.	Boreel van Hogelanden, Jhr. Mr. J.W.G.; Haarlem.
Beresteyn, Jhr. Mr. Dr. E. A. van; Veendam.	Bosboom, H. D. H.; 's-Gravenhage.

Bosch, G. T. M. van den; Alkmaar.
 Bourdrez, J. J. L.; 's-Gravenhage.
 Brandeler, Jhr. Mr. P. A. J. v. d.; Leeuwarden.
 Brants, Mej. J., Leiden.
 Bremmer, H. P.; 's-Gravenhage.
 Brenckman, G. J.; Lienden.
 Breuk, Joh. de; Haarlem.
 Brücken Fock, B. F. S. von; Middelburg.
 Brugmans, Prof. Dr. H.; Amsterdam.
 Bruining, Mej. C. E. C.; Alkmaar.
 Bruyn, Mr. L. A. M. de; Ginneken.
 Buma, Mr. W. B.; Huizum.
 Burger, Dr. C. P.; Amsterdam.
 Bussy, Mr. A. de; Utrecht.
 Bijleveld, W. J. J. C.; Leiden.
 Bijleveld, Mr. C. G. J.; Nijmegen.
 Canter Cremers, Mej. W.; Groningen.
 Clemen, Prof. Dr. P.; Bonn.
 Cohen, Dr. W.; Dusseldorp.
 Cohen Stuart, Mr. A. C.; Alkmaar.
 Escury, Th. baron Collot d'; Oost Voorne.
 Cool, W.; Batavia.
 Coster, Dr. H. P.; 's-Hertogenbosch.
 Cremer, J. T.; Santpoort.
 Creutz, Mr. S. baron; Arnhem.
 Cuypers, Ed.; Amsterdam.
 Cuypers, Jos. Th. J.; Amsterdam.
 Cuypers, Dr. P. J. H.; Roermond.
 Deelder, G.; Utrecht.
 Deen, E.; 's-Gravenhage.
 Deinse, J. J. van; Enschedé.
 Derkinderen, Prof. A. J.; Amsterdam.
 Destrée, J.; Brussel.
 Dimier, L.; Parijs.
 Dingemans, W. J.; Gorinchem.
 Does de Willebois, Jhr. P. J. van der; 's-Hertogenbosch.
 Dongen, J. A. van; Breda.
 Doorninck, P. van; Bennebroek.
 Doppler, Dr. P.; Maastricht.
 Draisma de Vries, A.; Oosterbeek.
 Drucker, J. C. J.; Londen.
 Dumont, L. C.; Haarlem.
 Duparc, Mr. M. J.; 's-Gravenhage.
 Duyl geb. Spenger, Mevr. K. van; Leeuwarden.
 Dijk, Ds. H. van; Zetten.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van; Amsterdam.
 Eeghen Jr., Ds. P. van; Amsterdam.
 Enschedé, J. W.; Amsterdam.
 Epen, D. G. van; 's-Gravenhage.
 Epkema, Dr. E.; Zalt-Bommel.
 Erasmus, Dr. K.; New-York, U. S. A.
 Erp, F. van; 's-Gravenhage.
 Erven Dorens, A. van; Arnhem.
 Evers, Prof. H.; Delft.
 Everts, Mr. H. H.; Twello.
 Everts, B. Hzn. Mr. I.; Arnhem.
 Fabius, A. N. J.; Bussum.
 Faille, R. D. Baert de la; Haarlem.
 Feen de Lille, Mr. B. van der; Alkmaar.
 Fenema, C. H. van; Groningen.
 Fischer, H. W.; Leiden.
 Fockema Andrae, Mr. J. P.; Utrecht.
 Fokker, Mr. A. J.; Zierikzee.
 Frederiks, Mr. K. J.; 's-Gravenhage.
 Frederiks, Mr. W. J.; 's-Gravenhage.
 Freise, K.; Halle a/d. S.
 Friedländer, Dr. M. J.; Berlijn.
 Frimmel, Dr. Th. v.; Weenen.
 Fruin, Mr. R.; 's-Gravenhage.
 Gelder, J. J. de; Leiden.
 Gelderman, P. J.; Oldenzaal.
 Geloës, R. graaf de; Eysden.
 Gerritsen, H. Ph.; 's-Gravenhage.
 Gevers, Jhr. Mr. H.; Heemskerk.
 Gewin, E. E.; de Bildt.
 Gils, J. van; Rotterdam.
 Gils, Dr. Jos. van; Rolduc.
 Gimberg, J.; Zutphen.
 Gips, Prof. A. E.; Delft.
 Glück, Dr. G.; Weenen.
 Goekoop-de Jongh, Mevr. Dr. J. J.; 's-Gravenhage.
 Goeyen, A. de; Zwolle.
 Gol, W. G. F. M. C.; Gouda.
 Goldschmidt, Prof. Dr. A.; Berlijn.
 Gonnet, C. J.; Haarlem.
 Goossens, W.; Rolduc.
 Gouda Quint, P.; Arnhem.
 Graaf, J. J.; Overveen.
 Graft, Mej. Dr. C. C. v. d.; Utrecht.
 Gratama, Mr. S.; 's-Gravenhage.
 Gratama, J.; Amsterdam.
 Groeninx van Zoelen, Mr. O. F. baron; 's-Gravenhage.
 Gijn, Mr. S. van; Dordrecht.
 Gijselaar, Jhr. Mr. Dr. N. C. de; Leiden.
 Haas, W. de; IJzendoorn.
 Haffmans, O.; Helden bij Venlo.
 Harderwijk, P. J. van; Schiedam.
 Harinxma thoe Slooten, Mr. M. J. P. D. baron van; Harlingen.
 Harinxma thoe Slooten-Collot d'Escury, Douair. barones Mr. J. E. van; Leeuwarden.
 Hartevelt, H. C.; Leiden.

Hartman, M. A. C.; Delft.
 Haslinghuis, J.; Rotterdam.
 Hasselt, J. F. B. van; Zalt-Bommel.
 Heemstra, W. F. H. baron van; Deventer.
 Heeres, Prof. Mr. J. E.; Leiden.
 Heeringa, Dr. K.; Middelburg.
 Heyrmans, Mr. R. H. H. Roelofs; Delft.
 Hensen, Prof. Dr. A. H. L.; Warmond.
 Hermsen, D.; 's-Hertogenbosch.
 Hesterman Jr., J. A.; Amsterdam.
 Hirschmann, Dr. O.; 's-Gravenhage.
 Hövell tot Westerflier, Mr. E. baron van;
 Culemborg.
 Hoefft, Jhr. J. C. F.; Vianen.
 Hoytema, D. van; Culemborg.
 Hoytema, W. van; Culemborg.
 Hollestelle, A.; Tholen.
 Honig, G. J.; Zaandijk.
 Hooff, Mevr. W. van; Deventer.
 Hoog Hzn., G. de; 's-Gravenhage.
 Hoogendijk Kzn., J.; Vlaardingen.
 Hoogstraten, J. S. F. van; Arnhem.
 Hoop Scheffer, Mr. J. G. de; Leeuwarden.
 Hoop van Slochteren, Mr. M. P. Th. à Th. van
 der; Breukelen.
 Houck, Dr. M. E.; Deventer.
 Houtsagers, P. J.; Utrecht.
 Houwink Hzn., R.; Meppel.
 Hudig, J.; Rotterdam.
 Huffel, Dr. N. G. van; Utrecht.
 Hugenpoth tot den Berenclauw, Mr. J. B. W.
 baron van; 's-Hertogenbosch.
 Huges, Dr. J.; Gouda.
 Huizinga, Prof. Dr. J.; Leiden.
 Hurgronje, Jhr. Mr. Dr. W. A. J. Snouck;
 Middelburg.
 Hylckema Vlieghe, L. H. E. van; Vlaardingen.
 Ingen Housz, Mr. J. F.; Arnhem.
 Jacobsen, Dr. R.; Rotterdam.
 Jansen, Mgr. Dr. Andreas; Jutphaas.
 Janssen, Leon. baron; Brussel.
 Jesse, Dr. R.; Rhenen.
 Jonge, Jhr. Mr. J. A. de; 's-Gravenhage.
 Jonge van Ellemeet, Jhr. Mr. B. M. de; Assen.
 Joncheere, H. W. de; Velp.
 Jongh, H. C. de; Zalt-Bommel.
 Joosting, Mr. J. G. C.; Groningen.
 Juten, W. J. F.; Bergen op Zoom.
 Kayser, J.; Maastricht.
 Kalcken, G. van; Haarlem.
 Karnebeek, Jhr. Mr. Dr. H. A. van; 's-Gravenhage.
 Kastele, Mr. J. van de; 's-Gravenhage.
 Keppel, J. R. baron van; Ukkel bij Brussel.
 Kernkamp, W. J.; Edam.
 Kesper, Dr. L. A.; 's-Gravenhage.
 Kinschot, Jhr. C. Ph. L. van; Tiel.
 Kleyntjens, Jos.; Nijmegen.
 Kloot Meyburg, H. van der; Voorburg.
 Knottenbelt, W. C.; Paterswolde.
 Kok, J. Jurriaan; 's-Gravenhage.
 Koning, Mr. A. H.; Finsterwolde.
 Korevaar-Hesseling, Mevr. E.; Rijswijk (Z.-H)
 Kroes-Ligtenberg, Mevr. Ch.; Rotterdam.
 Krol Kzn., J.; Haarlem.
 Krom, Dr. N. J.; Batavia.
 Kronig, J. O.; 's-Gravenhage.
 Krook, L.; Zwolle.
 Kruse, John.; Stockholm.
 Kuile, Mr. G. J. ter; Ambt Almelo.
 Kuyk, J. M. van; Assen.
 Labouchère, A.; Rijswijk.
 Landweer, G. J.; Assen.
 Lanschot, A. J. A. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, A. W. J. van; Vucht.
 Lanschot, Mr. F. J. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, Mr. E. P. van; Breda.
 Lantsheer, Mr. H. F.; Arnemuiden.
 Lary, R.; Dordrecht.
 Lasonder, Dr. L. W. A. M.; 's-Gravenhage.
 Leendertsz., P.; Velp.
 Leeuw, O.; Nijmegen.
 Lennep, Jhr. H. J. Deutz van; Heemstede.
 Lette, N. J. C. S. H.; Brielle.
 Lexau Frieswijk, J. H. van; Doesburg.
 Ligtenberg, R.; Woerden.
 Lilienfeld, Dr. H.; Leipzig.
 Lint, Dr. J. G. de; Gorinchem.
 Loon, Jhr. E. van; 's-Gravenhage.
 Loosjes, Mr. A.; Amsterdam.
 Loudon, Jhr. H.; Wassenaar.
 Luden, Mevr. Wed. H.; Amsterdam.
 Lugt Azn., F.; Amsterdam.
 Luykx, Mevr. L.; Tulsa, U. S. A.
 Macco, H. F.; Berlin-Steglitz.
 Madsen, K.; Kopenhagen.
 Maesen de Sombreff, Jhr. Mr. L. van der; Huls-
 berg (Limburg).
 Martens van Sevenhoven, Jhr. Mr. A. H.; Arnhem.
 Meekhoff Doornbosch, P. H.; Baflo.
 Meerkamp van Embden, Mr. A.; Middelburg.
 Mees, Mej. N. Alting; Rotterdam.
 Meeuwen, Jhr. Mr. P. L. van; 's-Gravenhage.
 Meinsma, Dr. K. O.; Zutphen.
 Mengelberg, W.; Utrecht.

Mensing, A. W. M.; Amsterdam.
 Meulen, Dr. W. W. van der; 's-Gravenhage.
 Meyer, J. de; Amsterdam.
 Mock, Jhr. J. L.; Santpoort.
 Modderman, H. J. H.; Naaldwijk.
 Moens, J. F.; Alkmaar.
 Molengraaff, Prof. Mr. W. L. P. A.; Utrecht.
 Moll, Dr. F. D. A. C. van; Rotterdam.
 Moquette, Mej. Dr. H. C. H.; Rotterdam.
 Morren, Th.; 's-Gravenhage.
 Mulder, Ad. I. M.; 's-Gravenhage.
 Mulder, G. J. A.; Assen.
 Mulder, W. C.; Leiden.
 Muller Hzn., Mr. S.; Rotterdam.
 Mulock Houwer, J. A.; Groningen.
 Muyskens, C.; Baarn.
 Mijs, U. J.; Middelharnis.
 Naerssen, Jhr. W. R. van; Gorinchem.
 Nardus, L.; Suresnes.
 Nieukerken, M. A. van; 's-Gravenhage.
 Nottebohm, O.; Antwerpen.
 Nijland, Mr. M. C.; Rotterdam.
 Nijland, Hidde; Dordrecht.
 Onnes van Nijenrode, M.; Breukelen.
 Oppenraay, Dr. R. M. van; Rome.
 Orbaan, Dr. J. A. F.; Rome.
 Os, H. O. van; Zalt-Bommel.
 Pallandt van Rosendaal, F. J. W. baron van;
 Rozendaal (Gld.).
 Patijn, Mr. J. A. N.; Leeuwarden.
 Peters, C. H.; 's-Gravenhage.
 Petri Jr., Dr. J. P. L.; Amsterdam.
 Pluym, Willem van der; Amsterdam.
 Poelman, Dr. H. A.; Groningen.
 Poll, Jhr. Ch. van de; Haarlem.
 Polman Kruseman, Mr. W.; Middelburg.
 Porthoine Jr., H.; Arnhem.
 Posthumus Meyjes, C. B.; Amsterdam.
 Pot Bzn., Mr. C. W. van der; Leiden.
 Prinsen, Dr. J. L.; Nijmegen.
 Pijnappel, P. A.; Hilversum.
 Rambonnet, N. S.; Elburg.
 Rechteren Limpurg, A. Z. graaf van; Dalfsen.
 Regt, W. M. C.; Oudshoorn.
 Regteren Altena, Mej. J. Q. van; Apeldoorn.
 Reenen-Völker, Mevr. M. van; Bergen (N.H.).
 Rengers, Mr. W. J. van Welderen baron;
 Leeuwarden.
 Reigersman, Jhr. Mr. A.; Breda.
 Riele Gzn., W. te; Deventer.
 Ripping, G.; Alkmaar.
 Roest van Limburg, Th. M.; Amsterdam.

Romeny, Mevr. E.; Wassenaar.
 Romeny A.Bzn., Ds. B. ter Haar; Voorhout.
 Romondt, P. F. W. van; Venlo.
 Rooseboom, Dr. M. P.; 's-Gravenhage.
 Rossum, A. A. J. van; Benschop.
 Rouffaer, G. P.; 's-Gravenhage.
 Royen, Mr. J. A. van; Zwolle.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A.; Utrecht.
 Rutten, M.; Maastricht.
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr. Mr. Ch.; Maastricht.
 Ruys de Perez, P.; Bloemendaal.
 Rijckevorsel, Dr. E. van; Rotterdam.
 Rijckevorsel, Jhr. Mr. F. J. J. M. van; 's-Bosch.
 Rijckevorsel, H. J. M. H. van; Vucht.
 Rijnbach, A. A. van; Alkmaar.
 Sandberg, Jhr. Mr. W. B.; Haarlem.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A. F. O. van; 's-Her-
 togenbosch.
 Sassen van Vlierden, Mr. Ch.; Breda.
 Schaepkens van Riepst, J.; Maastricht.
 Schaepman, Mgr. Dr. A. C. M.; Driebergen.
 Scheepens, W.; 's-Gravenhage.
 Scheidius, Mr. E. G. C.; Arnhem.
 Scheidius, E. P. A. M.; Arnhem.
 Scheltema, P. H.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, Dr. D. F.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, C. W. Lunsingh; 's-Gravenhage.
 Schevichaven, H. D. J. van; Nijmegen.
 Schimmelpenninck v. d. Oye v. d. Poll en Nijen-
 beek, A. baron van; 's-Gravenhage.
 Schoengen, Dr. M.; Zwolle.
 Schölvink, Mr. J. G.; Amsterdam.
 Schönfeld, Mr. H. J.; Winschoten.
 Schouten, J. L.; Delft.
 Schrijnen, Prof. Dr. Jos.; Utrecht.
 Schuylenburg, Mr. W. C.; Utrecht.
 Serraris, Jhr. Mr. Th.; 's-Hertogenbosch.
 Six, Prof. Dr. Jhr. J.; Amsterdam.
 Six, Jhr. C. C. Th.; Amsterdam.
 Six, Jhr. J. W.; 's-Gravenhage.
 Sluyterman, Prof. K. L.; Scheveningen.
 Smeth v. Alphen, P. A. J. baron de; 's-Gravenhage.
 Smidt van Gelder, P.; Heemstede.
 Smit, J. A. J.; Haarlem.
 Snoeck, Jhr. Mr. M. W.; Zwolle.
 Spoon J.Jz., A.; Rotterdam.
 Staring, A.; Leiden.
 Steeden, H. F. van; Oegstgeest.
 Steenis, H. A. van; Kesteren.
 Sterck, J. F. M.; Haarlem.
 Steur, J. A. G. van der; 's-Gravenhage.
 Stockum Jr., W. P. van; 's-Gravenhage.

Stolk, J. B. van; Scheveningen.
 Stork, D. W.; Hengelo.
 Stork, W.; Hengelo.
 Storm Buijsing, C.; Zutphen.
 Stuart, Mr. Th.; Amsterdam.
 Stuijt, J.; Amsterdam.
 Swaving, W. O.; Middelburg.
 Sypesteyn, Jhr. C. H. C. A. van; 's-Gravenhage.
 Tadema, J. L.; Haarlem.
 Teding v. Berkhout, Jhr. Mr. P.; Aerdenhout.
 Tenhaeff, Dr. N. B.; 's-Gravenhage.
 Tepe, A.; Düsseldorf.
 Térei, Dr. G. von; Budapest.
 Terveer; Houtrijk en Polanen.
 Tex, K. den; Utrecht.
 Tienhoven, Mr. P. van; Haarlem.
 Tombe, J. W. des; de Bildt.
 Tonnet, Mej. M.; Calcutta.
 Tromp van Holst, A. M.; Amersfoort.
 Tutein Nolthenius, R. P. J.; Delft.
 Tuyll van Serooskerken v. Zuylen, F. L. S. F. baron van; Zuilen.
 Tuyll van Serooskerken v. Heeze, S. J. baron van; Heeze (N.-Br.).
 Tuyn, W. J.; Edam.
 Tydeman, Mr. M.; Breda.
 Unger, W. S.; Middelburg.
 Valentiner, Dr. W.; New-York.
 Valkenburg, Mr. M. M. van; 's-Gravenhage.
 Veder, Jan; Haarlem.
 Veenstra, G. J.; Leeuwarden.
 Verheul Dzn., J.; Rotterdam.
 Verheul Dzn., C.; Rotterdam.
 Verkade, E. G.; Delft.
 Vermeylen, Prof. A.; Ukkel bij Brussel.
 Verschraage, A. J. A.; Breda.
 Verschuier, Mr. W. F. K. baron van; Arnhem.
 Veth, Dr. J.; Bussum.
 Vinhuizen, J.; Middelstum.
 Visscher, Mej. R.; Leeuwarden.
 Visser Bzn., G.; Schiedam.
 Visser, Dr. M. W. de; Leiden.
 Vissering, Mr. G.; Amsterdam.
 Voet Jr., E.; Bloemendaal.
 Vogel, Prof. Dr. J. Ph.; Leiden.
 Vollenhoven, Prof. Mr. C. van; Leiden.
 Voorst tot Voorst, Mr. A. E. J. baron van; 's-Hertogenbosch.
 Voorthuyzen, L. J. van; Domburg.
 Vos, Mr. F. H. de; Galle (Ceylon).
 Vouïte, M. P.; Amsterdam.
 Vries, R. W. P. de; Amsterdam.
 Vries, Prof. Dr. S. G. de; Leiden.
 Vries van Doesburg, Mr. J. de; Leeuwarden.
 Vriesendorp, J.; Amsterdam.
 Vrijman, J. A.; 's-Gravenhage.
 Waller, J. D.; Heemstede.
 Weismann, A. W.; Amsterdam.
 Weizsäcker, Prof. Dr. H.; Stuttgart.
 Wentinck, J. C.; Utrecht.
 Wentinck Jr., E. J.; Utrecht.
 Wesselman van Helmond, Jhr. C. F.; Helmond.
 Weve, J. J.; Nijmegen.
 Wiersum, Dr. E.; Rotterdam.
 Wilde, T. W. J.; Amsterdam.
 Wilde, W. J. de; Utrecht.
 Wrangel, Dr. E.; Lund (Zw.).
 Wrangel auf Lindenberg, Jhr. E. von; Deventer.
 Wumkes, Dr. G. A.; Sneek.
 Wurfbain, Mr. J. G.; Worth-Rheden.
 Wurfbain, Dr. J. W.; Worth-Rheden.
 Wijnbergen, F. M. A. J. baron van; Arnhem.
 Wijngaarden, Mr. P. J. van; Rotterdam.
 IJzerman, J. W.; 's-Gravenhage.
 Zeverijn, C. C.; Hilversum.
 Zuylen v. Nijvelt, Mr. J. A. H. baron van; 's-Gravenhage.
 Zwierzina, W. K. F.; Leiden.
 Zijll de Jong, Th. J. A. van; 's-Gravenhage.

OPLEIDING VAN KUNSTHISTORICI EN MUSEUM-AMBTENAREN.

De Commissie, die zich gedurende de laatste jaren heeft beziggehouden met het ontwerpen en verdedigen van stellingen over de »Hervorming onzer musea" heeft gemeend, dat dit onderwerp niet volledig behandeld zoude zijn, indien men er niet beschouwingen aan vastknoopte over de wijze, waarop onze a.s. kunsthistorici in het algemeen en onze museum-ambtenaren in het bijzonder in de toekomst moeten worden opgeleid. Zij heeft als resultaat harer besprekingen de hierachter volgende stellingen bij het Bestuur van den Bond ingezonden. Zij merkt op, dat zij zich bij hare beraadslagingen van de medewerking van Prof. Dr. W. Vogelsang heeft verzekerd en de stellingen daarop aan de beide andere hoogleraren in de kunstgeschiedenis Prof. Dr. Jhr. J. Six en Prof. Dr. W. Martin heeft toegezonden. Terwijl Prof. Six tot het leedwezen der Commissie gemeend heeft, zich van eene gedachtenwisseling te moeten onthouden, heeft de laatstgenoemde aan het verzoek der Commissie op welwillende wijze voldaan door het indienen van een aantal voorstellen tot wijziging. Bij eene bespreking met eenige daartoe afgevaardigde leden der Commissie werd omtrent eenige dezer voorstellen overeenstemming van gevoelens bereikt. Een tweetal andere zijn als amendementen-Martin aan deze stellingen toegevoegd. De behandeling hiervan zal plaats vinden in eene nader te bepalen vergadering. De leden worden verzocht eventueele amendementen binnen veertien dagen na het verschijnen van deze aflevering, schriftelijk in te zenden bij den Secretaris van den Bond, Dr. M. P. Rooseboom, Laan van N. O. Indië 125 te 's-Gravenhage. Indien de datum der vergadering nog vóór het afdrukken van deze aflevering kan bepaald worden, zal de aankondiging hiervan op den omslag daarvan geschieden.

ONTWERP-STELLINGEN OVER DE OPLEIDING DER AANSTAANDE KUNSTHISTORICI EN MUSEUM-AMBTENAREN.

1°. Het is gewenscht bepaalde regelen te formuleeren voor de opleiding onzer aanstaande kunsthistorici en bepaalde wetenschappelijke eischen te stellen aan de aanstaande ambtenaren aan onze musea van kunst en geschiedenis.

N.B. Tegenwoordig bestaat noch het een noch het ander. Hoewel er professoren in de kunstgeschiedenis zijn, kunnen jongelieden, die zich aan deze studie willen wijden, noch door het afleggen van een examen noch door het behalen van den doctortitel van met vrucht genoten onderwijs in de kunstgeschiedenis doen blijken. Evenmin weet iemand, die de museumloopbaan wil inslaan, aan welke eischen hij zal moeten voldoen. Het gevolg is de aanmelding van een overgroot aantal volkomen onbevoegde liefhebbers bij elke opvallende betrekking en in vele gevallen het toevertrouwen van het beheer van schatten van onmetelijke waarde aan daartoe niet of slechts ten deele bevoegden.

Onder kunsthistorici worden in de volgende stellingen niet begrepen de beoefenaren der klassieke archaeologie. Voor hen is de studie der oude letteren tot en met het doctoraal examen een algemeen erkend vereischte. Hiermede wordt niet getreden in de beantwoording der vraag, of het tegenwoordige programma van de klassiek-literarische examens aan de eischen des tijds voldoet.

2°. In afwachting van de nieuwe regeling van het Hooger Onderwijs, die wordt voorbereid, is de studie aan het gymnasium in de vakken, bedoeld in diploma A, de aangewezen voorbereiding voor de studie der kunstgeschiedenis aan de Hoogeschool. Hiermede dient behoorlijk teekenonderwijs en eene algemeene inleiding in de kunstgeschiedenis gepaard te gaan.

N.B. Aan de Hoogere Burgerscholen is weliswaar het teekenonderwijs uitgebreider en de beoefening der moderne talen grondiger dan aan de Gymnasia, doch deze voordeelen wegen voor den a.s. kunsthistoricus niet op tegen het gemis van de studie der klassieke oudheid.

Amendement-Martin: achter de woorden »kunstgeschiedenis aan de Hoogeschool'' in te voegen: of anders het doorloopen van een H. B. S. met vijfjarigen cursus en een daarna afgelegd staatsexamen tot toelating aan de Universiteit.

TOELICHTING: Aldus gewijzigd, wordt de stelling minder exclusief. De a.s. schilderijen-specialist leert dan ook eenige scheikunde, terwijl de toekomstige bouwkunst-kenner veel meer aan de Hoogere Burgerschool-opleiding heeft. Bij aanneming dezer wijziging vervalt het N.B. dezer stelling.

3°. Eene bevredigende regeling der kunsthistorische studie aan de Hoogeschool is onder de tegenwoordige wetgeving onmogelijk; het is noodzakelijk, dat hierin door wetswijziging verandering worde gebracht.

N.B. De kunstgeschiedenis behoort, veel meer nog dan de algemeene en vaderlandsche geschiedenis, de aardrijkskunde en de moderne talen, tot de stiefkinderen van den wetgever. Geen der bestaande doctoraten kan als een gewenschte eindpaal voor kunsthistorische studiën worden beschouwd; wie thans in de kunstgeschiedenis wil gaan studeeren, doet dan ook het best naar het buitenland te gaan.

Amendement-Martin bij N.B. van stelling 3°. : de tweede zin tot en met »beschouwd'' te lezen als volgt: Geen der bestaande wijzen van opleiding voor een der bestaande doctoraten kan als een gewenschte methode voor kunsthistorische studien worden beschouwd.

TOELICHTING: Indien men voor den kunsthistoricus eene bepaalde opleiding schept ter verkrijging van den reeds bestaanden graad van Doctor in de Ned. Taal- en Letterkunde, is het doel eveneens bereikt.

4°. Het is echter niet in overeenstemming met de dringende eischen des tijds een betere regeling door wetswijziging af te wachten; veeleer is het noodzakelijk ten spoedigste den bestaanden toestand zooveel mogelijk door een Koninklijk Besluit overeenkomstig die eischen in te richten, teneinde de studie in de kunstgeschiedenis praktisch mogelijk te maken.

N.B. Inderdaad zou een Koninklijk Besluit reeds eenigermate aan de studie der kunstgeschiedenis recht kunnen doen wedervaren. Immers aan het met goed gevolg afgelegd examen ontleenen reeds de candidaten in de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte alle bevoegdheden tot het geven van onderwijs, die zij ooit (ook als doctorandi of doctoren) kunnen krijgen, n.l. die, verbonden aan de acte, vermeld in Art. 74 lid 1 der wet van 2 Mei 1863 (Stsbl. No. 50). Men late daarom het candidaatsexamen onveranderd, maar men wijzige de voorschriften omtrent het doctoraal examen in dien zin, dat de studie der kunstgeschiedenis praktisch mogelijk worde voor hen, die het doctoraat in de Nederlandsche Taal- en Letterkunde begeeren te verwerven. Een toevoeging aan § 5 van Art. 2 Koninklijk Besluit van 27 April 1877 (Stsbl. No. 87) kan daartoe

- leiden. Op het oogenblik laat deze § 5 het doctoraal examen loopen over de navolgende vakken :
- a. beginselen van het Sanskriet.
 - b. beginselen der vergelijkende Indo-Germaansche Taalwetenschap enz.
 - c. Het Angelsaksisch of Middel-Hoogduitsch, ter keuze van den candidaat.
 - d. de Nederlandsche Letterkunde.

Niets belet het beginsel van keuze, onder c. reeds erkend, ruimer toe te passen. Als de aanstaande doctorandi de vrijheid kregen, in plaats van in een of ander der vakken, onder a, b en c genoemd, in de kunstgeschiedenis examen te doen, — waarbij rekening zou dienen te worden gehouden met de (voor de onder a, b en c genoemde vakken in de plaats tredende) uitbreiding der historisch-philosophische eischen, noodig voor den beoefenaar der kunstwetenschap, — dan ware toch dit bereikt, dat zij, die zich aan dit vak willen wijden, daartoe inderdaad gelegenheid vinden.

5°. Afdoende verbetering moet komen, hetzij (bij invoering van een algemeen literarisch-philosophisch doctoraat) door het openen der gelegenheid om kunstgeschiedenis tot hoofd-examenvak te kiezen, hetzij (bij handhaving van het tegenwoordige stelsel van gesplitste doctoraten) door invoering van een doctoraat in de kunstgeschiedenis.

N.B. Het schijnt hier niet de plaats, voorkeur uit te spreken voor het eene of het andere stelsel; in beide gevallen zou het vak geholpen zijn.

6°. In beide gevallen behoort het doctoraat de bevoegdheid te verleenen tot het geven van kunsthistorisch onderwijs en tot het inslaan van de museumloopbaan. Eene middelbare akte in de kunstgeschiedenis is niet gewenscht, omdat voor het geven van onderwijs in de kunstgeschiedenis een bredere grondslag van beschaving en ontwikkeling noodig is, dan het voldoen aan de beperkte exameneischen M. O. zonder ruimere voorbereiding kan waarborgen.

7°. Bij invoering van een afzonderlijk doctoraat in de kunstgeschiedenis behoort bij het candidaatsexamen blijk te worden gegeven van algemeene kennis van het vak, van de leer der stijlen en van voldoende bekwaamheid in de propaedeutische vakken en hulpwetenschappen.

8°. Als propaedeutische vakken en hulpwetenschappen zijn te beschouwen :

- a. de geschiedenis, met name die van de landen, welke een bijzondere rol op kunstgebied hebben gespeeld, gedurende de tijdperken, dat dit het geval is geweest.
- b. de filosofie, voornamelijk de schoonheidsleer.
- c. de gewijde en de ongewijde letterkunde (mythologie, bijbel, klassieken enz.).
- d. de archaeologie.
- e. de hagiologie, palaeographie, heraldiek en kostuumkunde.
- f. de techniek der verschillende kunstvakken.
- g. de plastische anatomie en de leer der perspectief.

N.B. Vergelijk voor de toelichting het N.B. van stelling 10.

9°. Bij het doctoraal examen behoort blijk te worden gegeven :

- a. dat de candidaat een leergang in de grammatica der teekenkunst aan een kunstschool hebbe gevolgd en door een testimonium van het daar geleerde doe blijken.

b. van een voldoende kennis der kunst door eigen aanschouwing en van zelfstandige studie van een bepaald onderdeel der kunstgeschiedenis.

N.B. Vergelijk voor de toelichting het N.B. van stelling 10.

10°. Indien één literarisch-philosophisch doctoraat met één examen (Duitsch stelsel) wordt ingevoerd, behoort dit in twee gedeelten te worden gesplitst, waarvan het eerste dezelfde vakken omvat als het onder 7°. bedoelde candidaatsexamen, en het tweede behoort te loopen over een hoofd- en twee tot het hoofdvak in betrekking staande bijvakken, ter keuze van den a.s. doctorandus, in elk bijzonder geval door de faculteit te beoordeelen met behoud van den onder 9°. a. geformuleerden eisch.

N.B. De loop der wetenschappelijke studiën aan de Hoogeschool moet zijn: eerst grondige voorbereiding en daarna zelfstandig onderzoek. Van de eerstgenoemde is het candidaats-, van de geschiktheid tot het tweede het doctoraal examen het toetsmiddel. De optelling van vakken onder 8°. sluit niet in, dat deze allen examenvakken behooren te zijn; voldoende onderlegdheid kan blijken door tentamina en zelfs bij het examineeren in het hoofdvak. Voor het verkrijgen der bij het doctoraal examen verlangde praktische kennis der teekenkunst, die voor de vorming van den kunsthistoricus onmisbaar is, komt op het oogenblik de winteravond-cursus aan de Rijksacademie van beeldende kunsten het meest in aanmerking. Hoe in het geval van stelling 10 de exameneischen onder woorden gebracht zullen moeten worden, hangt van de regeling der examina in de andere wetenschappen af. Tot het bereiken van eigen aanschouwing moeten bezoeken aan bepaalde kunstverzamelingen en studiereizen naar een bepaald plan verplicht worden gesteld. Bij het invoeren van eene aan bovenvermelde eischen voldoende regeling zal de gewone hoogleeraar in de kunstgeschiedenis den bijstand behoeven van priva doceenten, buitengewone hoogleeraren en ambtgenooten in andere faculteiten of andere wetenschappen.

11°. De studie aan de Hoogeschool worde beëindigd door de promotie. Hiervoor is het schrijven van een proefschrift met stellingen, zooals de wet dit reeds voor de andere doctoraten voorschrijft, een vereischte.

12°. Het kunsthistorisch onderwijs aan de Hoogeschool behoort een tweeledig doel te hebben:

a. Het geven van inzicht aan studenten van alle faculteiten in de beteekenis der kunstgeschiedenis voor het geestelijk en maatschappelijk leven.

b. het opleiden van studenten in de kunstgeschiedenis tot docenten van dit vak of tot ambtenaren aan onze musea en daarmee verwante instellingen.

N.B. Voor het eerste gedeelte van deze taak zal de grondslag gelegd kunnen worden door het middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs, zoodra voor deze taak berekende docenten zullen zijn aangekweekt, alsmede door de musea. Aan de Hoogeschool zal dan blijven wat dieper moet gaan dan hetgeen de Hoogere Burgerschool en het Gymnasium ook in de toekomst zullen kunnen bieden, zooals het inwijden van theologen in de grondbeginselen der kerkelijke kunst, van juristen in hetgeen met monumentenbescherming in verband staat, van a.s. archivariissen, bureau-ambtenaren, burgemeesters enz. in hetgeen hun in hunne toekomstige loopbaan nuttig zal zijn te weten.

13°. Is het onderwijs aan de Hoogeschool eenmaal geregeld, dan behooren de besturen van den staat, de gewesten en althans van de groote gemeenten het doctoraat in de kunstgeschiedenis als vereischte voor benoembaarheid van museumdirecteuren te stellen.

14°. Aan eene vaste benoeming aan een museum behoort een stage of proeftijd van in den regel twee jaren vooraf te gaan als vrijwilliger bij de verschillende afdelingen, te beginnen met het prentenkabinet en verder bij een of twee afdelingen (kunstnijverheid, beeldhouwkunst, schilderkunst, bij het te stichten Nederlandsch-Historische museum, of, zoolang dit nog niet bestaat, bij de Nederlandsche afdeling van het Museum van Oudheden te Leiden).

15°. In dien tijd zal de gepromoveerde zich praktisch hebben voor te bereiden voor de drievoudige taak, die hem als beheerder wacht: het aanvullen, onderhouden en nuttig maken der aan zijne hoede toevertrouwde verzamelingen.

N.B. De vaak verkondigde meening, dat men na het verlaten der Hoogeschool terstond geschikt zou zijn als directeur, zij het ook maar van een plaatselijk museum, op te treden, is te verwerpen; theoretische kennis, gedurende den studietijd verkregen, is niet voldoende voor den praktischen museumdienst.

ROMAANSCH E GRAFZERKEN.

Behalve enkele, min of meer monumentale beeldhouwwerken uit den romaanschen tijd — zooals het tympan van Egmond, de steen met »Abrahams schoot'' te Zwolle, de Sint Jan te Utrecht, de Apostelbeelden van Sint-Odiliënberg, de portaalskulpturen te Maastricht — bezit ons land nog menig oud stuk, dat in archeologisch opzicht merkwaardig genoeg lijkt om eens opnieuw de aandacht ervoor te vragen. Bedoeld zijn een aantal romaansche doopvonten en grafsteenen. Enkele zijn in kleiner of grooter getal onder één museumdak bij elkander gezet, de meeste staan of liggen over het heele land verspreid. Zoo vindt men ze, voor een deel althans, in katalogen of tijdschriften afzonderlijk vermeld of soms, met een korte beschrijving erbij, afgebeeld; doch bij ons weten zijn ze nimmer in één opstel bij elkander gebracht, zoodat ook een onderlinge vergelijking en een poging tot groepeerings uitbleef.

In de hoop, dat een onderzoek de mogelijkheid daartoe zou doen blijken, hebben wij getracht de sparsa te verzamelen. Wat de grafsteenen betreft meenen wij daarin te zijn geslaagd. Voor de doopvonten nog niet; wij hopen die in een volgend opstel te behandelen; uit het tot heden daarover bijeengebrachte materiaal wordt hier slechts medegedeeld, wat in de geschiedenis der grafsteenen eenig licht kan brengen.

§ 1. Gebruik.

Gebruik. Zerken ter aanwijzing eener grafstede komen in N. W. Europa volgens De Caumont¹⁾ N.W.Europa. en Reusens²⁾ reeds in de Vde eeuw voor. Dikwijls zullen die steenen niet anders geweest zijn dan de deksels der sarkofagen, die zoo diep in den grond werden gelaten, dat het

1) A. De Caumont: *Abécédaire*⁵, p. 60.

2) E. Reusens: *Eléments d'Arch. Chrét.*² I, p. 205.

bovenvlak der deksels gelijkvloers kwam te liggen¹⁾. Zeker zijn veel sarkofaagdeksels in later tijden als zerken gebruikt en kregen wellicht bij die gelegenheid eerst rijker versiering.

Wij hebben geen zekerheid kunnen krijgen omtrent het tijdstip, waarop in ons Nederland. land zerken in gebruik kwamen. In Friesland zouden steenen kisten en deksels pas na 1200 in zwang zijn geraakt, en dat wegens de wolven, die eertijds zich op de kerkhoven begaven, de graven openwroetten en »die holten kistkens, ligt te zamen geslagen, van elkander gescheurt en de verstorvenen opgegeten hebben» (Winsenius). »Men begroef daarom den adel en rijke naamachtige personen op de dorpen onder steenen zerken; en die buiten de kerken werden begraven, leide men steenen deksels op deselve, dewijl anders van de wolven opgekrabd en gegeten werden» (Otto Scarlensis)²⁾. Het is echter meer dan waarschijnlijk, dat in abdijen — zoowel in Friesland als daarbuiten — en in grootere kerken reeds vóór dien datum grafsteenen zijn gebruikt.

Dat opschriften geen houvast bieden, ter dateering van oudere grafmonumenten vooral, is bekend. Gerard Kempfer gaf een vertaling der grafschriften op de steenen der Egmonder Abdij³⁾, alle blijkbaar van later tijden, misschien de steenen zelf ook⁴⁾.

Van de zerken volgt hier een soort beredeneerde kataloog, waarin achtereenvolgens gesproken wordt over hun materiaal, hun vorm en hun versiering. Bij de laatste vooral hebben wij ook over de grenzen gekeken, ten einde een vergelijking mogelijk te maken, niet alleen der zerken onderling maar ook tusschen ons bezit en dat van het omliggend buitenland.

§ 2. Materiaal.

Het **materiaal** onzer oudste zerken schijnt in het oosten des lands benoorden Materiaal. de Maas uitsluitend **zandsteen** te zijn geweest, bij voorkeur *roode*, daarnaast ook *gele*.^{1.} Zandsteen.

Deze laatste steensoort werd allerwaarschijnlijkst betrokken uit de groeven van a. gele. Bentheim en Gildehaus. Want vooreerst lagen zij dichtbij — vlak aan onze tegenwoordige oostergrens; bovendien hadden de Gildehauser groeven in de XIIde en XIIIde eeuw, die van Bentheim nog vroeger, een export van beteekenis³⁾; doopvonten van dien tijd uit Bentheimer of Gildehauser steen vindt men in Westfalen, Hannover en Oostfriesland; in onze gewesten zouden wij er voorloopig anderhalf dozijn kunnen noemen. Veilig mag men dus aannemen, dat dit centrum ook de plaats van herkomst is der gele zandsteenen zerken, althans van hun materiaal.

1) C. Stothard: *The monumental Effigies of Great-Britain . . . from the Norman Conquest to the Reign of Henry the Eighth. with historic. descriptions and notes by Alfr. John Kempe. A new edit. with large additions by J. Hewitt.* (London 1876). Introd. X.

2) Aldus in *Het Friesch Museum* [door J. Hepkema 1896] bl. 15.

3) *Kronijk van Egmond . . . in 't latijn beschreven door Jan van Leiden, vertaald door Kornelis van Herk . . . en met de vertaalinge der Grafschriften verrijkt door Gerard Kempfer.* (Alkmaar, Simon van Hoolwerf, 1732) bl. 15, 16, 17, enz.

4) B. de Bont: *De regale Abdij van Egmond* (Amsterdam 1905) bl. 18 v.

5) E. Saueremann, *Die mittelalterlichen Taufsteine der Provinz Schleswig-Holstein*, (Lübeck, 1904) S. 18. Hij verwijst naar Mithoff: *Kunstdenkmäler und Altertümer im Hannoverschen*, VI, S. 55.

Misschien mogen daarbij of daarna ook de groeven aan de Oberelbe in aanmerking komen. Een stellig bericht van scheepsverkeer met die verder gelegen landen is ons niet bekend van vóór 1256, toen de Abt van Lidlum, ter voltooiing zijner gebouwen, een groote hoeveelheid hout uit Hamburg deed komen¹⁾; maar een handelsverkeer van vroeger datum is daarom niet onmogelijk, en één gele zandsteen zerk, te Zutphen, lijkt ons naar het oude Saksenland te wijzen.

De gele zandsteen bleef, wat ook bij de behandeling der doopvonten zal blijken, na het romaansche tijdvak nog in gebruik. Te Franeker staat in het koor der Martinikerk een zerk van 1500; in de XV^{de} en XVI^{de} eeuw vinden wij ook in het zuiden en westen des lands gele zandsteen zerken.

b. roode. Moelijker is het een bepaalde plaats voor de herkomst van den rooden zandsteen aan te wijzen. In 't algemeen kan men aan de groeven der Wezerstreek denken; naar de haven van uitvoer, Bremen, wordt die steen dikwijls Bremersteen genoemd. Ook bij Trier, in den Eiffel, vindt men roode zandsteengroeven — om van verder afgelegen streken te zwijgen, die voor ons land destijds wel van geen belang waren. Voor het noorden van ons land schijnt de groote invoer intusschen van uit Westfalen te hebben plaats gehad²⁾.

Te oordeelen naar hetgeen over is, heeft men dit materiaal zeer veel gebruikt; niet alleen in Groningen, Friesland en noordelijk Drenthe, doch ook in die streken, die dichter bij de gele zandsteen- en hardsteengroeven gelegen waren.

De Egmondsche boogtrommel is van rooden zandsteen. Evenzoo de Sint Jan te Utrecht, de apostelbeelden van Sint Odilienberg³⁾, de steen in de buitenmuur der Michaëlkerk te Zwolle, nog later de z.g. Sint Maartenssteen in Bolsward. Van doopvonten in rooden zandsteen zijn mij tot nu toe slechts twee exemplaren bekend, die van Oosthuizen (XV), thans in het Rijksmuseum en die van Roden (XII, overigens Bentheimer type) in het museum te Assen. Doch verschillende musea en kerken bevatten samen tal van roode zandsteen doodkisten, deksels en zerken. Tot minstens in de XVI^{de} eeuw bleef dit materiaal in het oosten van ons land voor zerken in gebruik: de grafsteen van Eppo (1341) uit Rinsumageest; van Dodo Juwsma, uit Beets, beide in het Friesch Museum te Leeuwarden; een

1) Zie *De Vrije Vries*, XX, bl. 109, uit Sibr. Leo's: *Vitae et res gestae Abbatum in Lidlum* (uitgeg. in *Matthaeus' Veteris aevi Analecta*, 2e edit. Tom. III, no. 546).

2) Ook de Wezerstreek levert (den) witten en gelen zandsteen, dien van Obern-Kirche b.v.; deze is met den Bentheimer verwant. (Mededeeling van prof. van der Kloes te Delft).

3) De steen der Apostelbeelden heet in *Pit's Sculpture Hollandaise* »pierre calcaire»; in den catalogus der beeldhouwwerken v. h. Nederl. museum (laatste uitgave) »roode zandsteen». — Intusschen is roode zandsteen en roode zandsteen twee. Zeker is die van het Egmondsch tympan van andere formatie, dan die der Apostelbeelden. — Het komt ons voor, dat het materiaal der oude sculpturen veel meer aandacht verdient. Evenals het onderzoek van het hout der paneelen van groot nut is gebleken voor de lokaliseering van schilderijen, evenzoo zal de kennis der steensoort dikwijls een argument méér kunnen leveren voor een meening, die tot nu toe alleen op stijlkritiek berustte; in andere gevallen zulk een meening doen betwijfelen. In welken steen b.v. zijn de sculpturen aan de Sint-Servaas te Maastricht? de Utrechtche Sint-Jan, stijlverwant met de beelden van Sint Odilienberg?

zerk te Anloo van 1599; twee zerken te Zevenaar van 1594 en 1604, enz. strekken tot bewijs.

Zerken van **hardsteen** schijnen, in 't noorden en oosten van ons land, eerst na 2. Hardsteen de zandsteen in gebruik gekomen, zonder die ooit geheel te verdringen. Oudere exemplaren dan van het eind der XV^{de} eeuw zijn ons niet bekend; wat niet bewijst, dat er vóór dien tijd geen zijn ingevoerd. Want zelfs in Zeeland en in Holland hebben wij geen zerken gevonden, die ouder waren dan het einde der XIV^{de} eeuw; en toch moet men aannemen, dat in die streken, waarheen de aanvoer uit de Maas- en Scheldegroeven open wegen vond, reeds in de XIII^{de} of zelfs XII^{de} eeuw hardsteen zerken in gebruik waren. Destijds toch leverden Doornik, Namen en Dinant hun doopvonten en grafsteen aan geheel Vlaanderen, Henegouwen, aan Noord-Frankrijk en Engeland, en Sauer mann trof Namensche doopvonten op de kusten van Sleeswijk-Holstein aan ¹⁾). Ook in ons land vinden wij die nog in betrekkelijk groot getal, — deels als fragmenten — langs de oevers der Maas en ten zuiden dier rivier, dateerende uit de XII^{de} eeuw. Het oudste der nog bestaande grafmonumenten in hardsteen is dat van Arent v. d. Sluys († 1311) in het Ned. Museum, afkomstig uit de abdij van Berne ²⁾).

Nu is de steen der Doorniksche groeven moeielijk te onderscheiden van dien uit de bekkens van Namen en Dinant. Bij de doopvonten wordt die moeielijkheid eenigszins vergoed, doordat men vaak duidelijk een Schelde- en een Maastype kan herkennen. Maar bij de grafzerken laten vorm en versiering zulk een classeering niet toe. Slechts na een onderzoek naar de oude doopvonten in Nederland — zooals Sauer mann dat instelde voor Sleeswijk-Holstein — zal het afzetgebied der verschillende groeven, ook voor de grafsteen, nader kunnen bepaald worden, ofschoon, om meerdere redenen, het eene gebied het andere niet volkomen zal dekken ³⁾).

§ 3. Vorm en afmeting.

De **vorm** der grafsteen komt geheel overeen met dien der sarkofaagdeksels (vgl. § 1); zij hebben in grondvlak een *trapezium* of een *rechthoek*; de vertikale dwarsdoorsnede vertoont een *plat*, *gewelfd*, of — 't zij aan twee, 't zij aan vier zijden — *dakvormig* opgeschuind bovenvlak. Tot den laatsten vorm kunnen worden teruggebracht de zerken in den vorm van een *kruis*, ontstaan door de snijding van twee dakvormige armen.

Vorm en afmeting.

De **afmetingen** verschillen natuurlijk; ook ontbreekt een vaste verhouding tusschen lange en korte zijden.

1) Sauer mann, A. W. S. 10.

2) Van Eijck tot Zuilichem meent, dat de hardsteen vonden hier te lande ouder zijn dan de zandsteen. (*Berigten Hist. Gen. te Utrecht*, I, bl. 227). Voor de streken die hij onder het oog had, zal dat — evenals voor de zerken — juist zijn. Maar zijn onderzoek strekte zich niet ver uit, met name niet tot de streken onder de Maas en in het midden en westen des lands.

3) Tot dusver is mij een Doorniksche type, zooals Cloquet dat karakteriseert (*Revue de l'Art Chrétien* XXXVIII [1895] p. 308b), in ons land niet bekend; allereerst zou het in Zeeland, West-Brabant of op de Holl. eilanden te zoeken zijn. Volgens Reusens (II, 293) komt het na de XII^{de} eeuw ook in België niet meer voor.

Dak- en
gewelfvorm.

Stothard meent, dat de dakvorm — en de zelfde verklaring zal men van den gewelfden vorm kunnen geven — aan de sarkofaagdeksels gegeven werd om water en vuil gemakkelijker af te voeren en aldus het binnendringen te beletten. Deze vorm zou dus gekozen zijn voor sarkofagen in den grond of onder den blooten hemel, terwijl een plat deksel voldoende was voor kisten die binnen de kerk, of buiten onder een afdak moesten staan¹⁾. Dit laat zich hooren; en, — analoge verschijnselen zijn talrijk —, de vorm die uit praktische redenen aan sarkofaagdeksels gegeven werd, bleef zonder die redenen voor de zerken behouden.

In ons land hebben wij geen gewelfde of dakvormige zerken uit den romaanschen tijd gevonden; alleen platte²⁾. Zij zijn trapezium- of rechthoekvormig.

Over de herkomst en verspreiding der trapeziumvormige steenen schrijft Otte-
Trapezium en
rechthoek. Wernicke: »Data über das eigentliche Alter dieser Steine fehlen ganz. Die Annahme ihres Ursprungs aus fränkischer Zeit ist unvereinbar [?] mit dem häufigen Vorkommen ähnlicher Stein-Särge und Deckel, wie am Rhein und dessen nächster Umgegend von Worms abwärts, so auch an der Nordsee und den benachbarten Jahde und Weser, in den Hallogen an der Westküste von Schleswig, und wahrscheinlich bis nach den Ufern der Ostsee in Schoonen hin. Sie weisen . . . durch Material [= roode zandsteen], Technik und Verzierungsart, der an Metallbesläge an Holzkisten erinnert auf dasselbe mittelhheinische Fabrikcentrum hin (nach von Cohensen: Miltenberg am Main), von woraus sie, wie die Niederrheinischen Bausteine, über Holland zur See, wahrscheinlich Jahrhunderte hindurch, verschifft worden sind''³⁾. — Maar het feit, door Otte zelf vermeld, dat de trapeziumvormige steenen, die men in Sleswijk vond, niet uit rooden, maar uit den grauwgelen zandsteen der Ober-Elbe zijn vervaardigd, bewijst dat die vorm niet aan één bepaald materiaal en dus niet aan één »Fabrikcentrum'' gebonden was. Bovendien treffen wij dezen vorm niet alleen in Duitschland en in zandsteen, doch ook in Frankrijk⁴⁾, België⁵⁾ en Engeland⁶⁾ in hardsteen aan. De techniek — een zeer laag en vlak relief — is zeker evenmin aan één werkplaats eigen. Eindelijk, wat de versiering betreft, naast een eigenaardig banden vlecht-ornament, komen ook staven en kruisen voor, die niet zoo dadelijk aan metaalbeslag van houten kisten herinneren⁷⁾. En als wij mogen aannemen, dat de roode zandsteenen zerken in ons oosten en noorden uit het Wesergebied zijn ingevoerd — toch eerder dan

Trapezium
overal
gebruikelijk.

1) Stothard Introd. XI.

2) Reusens I p. 445 geeft eene afbeelding van een dakvormigen steen der XIIde eeuw, uit de St. Michaelsabdij te Antwerpen; p. 440 vermeldt hij een »couvercle de Sarcophage du XIIe siècle en granit rouge des Vosges'' in de St. Wandru te Bergen (Mons). »Il a la forme d'une croix latine et imite une toit à double versant''. Zulk een steen ligt ook in de Groote kerk te Brielle, maar dateert van 1481 en valt dus buiten ons bestek.

3) Otte-Wernicke: *Handbuch der christ. Kunstarcheologie* ⁵. I, S. 336.

4) De Caumont, *Abécédaire*, p. 326.

5) Reusens, I, p. 441.

6) Stothard, Introd. X.

7) Meer overeenkomst hebben daarmee de platte reliefbanden op sarkofaagdeksels uit den Karolingischen tijd, die Caumont te Civeaux in Poitou, dus in het hartje van Frankrijk vond. (Afb. in Abéc. p. 101).

van den Main — dan blijkt ook die versiering niet uitsluitend naar één centrum te wijzen.

Toch lijkt *eenig* verband tusschen dien vorm en de zandsteengroeven te bestaan. In de werk-
Reusens beweert¹⁾, dat de rechthoekige vorm de oudste is, wat in die algemeenheid wel plaatsen ten
niet met voldoende gegevens kan bewezen worden²⁾. Zeker werd de rechthoek later O. van ons
regel, maar de hardsteenateliers nemen dien regel wel een eeuw vroeger aan dan de land langer
zandsteenwerkplaatsen. Terwijl b.v. de zandsteen zerk voor Eppo uit Rinsumageest in dan in die
1341 nog trapeziumvormig is³⁾ komt in den »Catalogue descriptif» door Henry Rousseau⁴⁾ ten Z.
van de hardsteen zerken in België geen enkele trapeziumvorm meer voor; en de oudste
daarin opgenomen steen dateert van 1251. Baron de Béthune de Villers beschreef de
zerken van het Musée Lapidaire te Gent, meest alle uit de eerste helft der XIIIde eeuw;
daaronder zijn slechts een vijftal trapeziumvormige⁵⁾. Van Frankrijk verzekert Mâle, dat de
trapeziumvorm daar spoedig werd opgegeven, wijl hij te veel aan een doodkist herinnerde
en »le noble génie du XIIIde siècle en fut choqué»⁶⁾.

Ons lijkt het langer vasthouden aan den trapeziumvorm door de zandsteenateliers
en het spoediger opgeven ervan door de hardsteenwerkplaatsen samen te hangen met
het opnemen der gothieke bouwvormen in het zerkornament. Zoodra men n.l. den boog,
waaronder het beeld van den overledene lag gebeiteld of gegrift, op zuiltjes begon te zetten,
vooral toen er baldakijnen boven het hoofd kwamen met stijlen en contreforten langs
de zijden, kon de trapeziumvorm niet meer dienen. En dat geschiedde in de Belgische
ateliers al in het begin der XIIIde eeuw. Maar langen tijd duurde het eer die gothische
versieringswijs ook in de Westfaalsche en Saksische steenhouderswerkplaatsen was door-
gedrongen en juist de steen van Eppo bewijst, met zijn naar het voeteinde convergeerende
zuiltjes, dat mét de vormen het begrip ervan nog niet gekomen was. Doch wij moeten
naar de romaansche zerken terug.

§ 4. Versiering.

Art. 1. In Noord-West-Europa.

Bij het onderzoek naar de versiering van zerken in N. W. Europa gedurende den Versiering
romaanschen tijd behoeven wij niet verder terug te gaan dan de XIde of XIIde eeuw, N.W.Europa.

1) Reusens, I, 1 c.

2) Intusschen verdient opmerking, dat de *romeinsche* sarkofagen, die men te Andernach en elders
vond, aan hoofd- en voeteneinde even breed, de *frankische* echter aan het hoofdeinde breder waren
dan aan het voeteneinde. Zie Beissel: *Fränkische Grabstätte aus christlicher Zeit* in *Stimm. a. M. L.*
Bd. LXIII (1902, II), S. 502.

3) Wij durven op het oogenblik geen andere zerk noemen. Er staan of liggen wel jonger
gedateerde roodzandsteen exemplaren in trapeziumvorm, maar wij zijn niet zeker, dat zij toen voor
het eerst werden gebruikt. Herbruikt zijn b.v. zeker drie zulke steenen, te Franeker in de Martinuskerk,
met de jaarcijfers 1475, 1482 en 1501. Evenzoo is een oudere steen te Oosthem in de XVde eeuw herbruikt.

4) Henry Rousseau: *Frottis de Tombes plates. Catalogue descriptif* (Bruxelles, 1912).

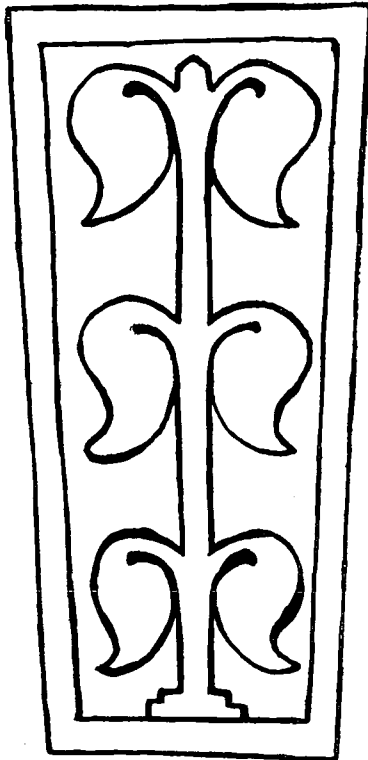
5) *Messenger des Sciences Historiques... de Belgique*. Ann. 1891 en 1892. — Een dier trapez. zerken
is van gelen zandsteen.

6) E. Mâle, *L'Art religieux à la fin du Moyen-Age en France*, p. 433.

wijl in ons land geen oudere grafmonumenten zijn. Evenmin is, tot een vergelijking van ons bezit met dat van het omliggend buitenland, vereischt, de genesis dier versiering nauwkeurig na te vorschen. Genoeg te zeggen, dat zij, in 't algemeen genomen, naast elementen door het Christendom ingevoerd, zoowel motieven uit den klassieken vormenschat als eigen germaansche¹⁾ ornamenten vertoont; dat zij, behalve op de zerken, overal elders gevonden wordt en dus niet aan de funeraire kunst eigen is.

Wel valt een lokaal onderscheid te maken, in dien zin, dat zerken uit verschillende

1. Lineair ornament.

2. Bladversiering.

Steen uit het Musée Lapidaire te Gent.

streken ook verschillend ornament dragen. De geometrische figuren — vierkanten, ruiten, cirkels, nu eens concentrisch in elkander gelegd, dan weer in het bekende »vlechtwerk» elkaar over- en ondersnijdend — daarnaast eenvoudige lijnfiguren, als kruizen, staven, worden uitsluitend (voor zoover ons onderzoek reikte) op zandsteenzerken aangetroffen, zoodat dit soort versiering naar de ateliers ten oosten van ons land wijst. Meerdere steenen, met zulk een ornament in vlak en laag reliëf bekapt, vindt men te Keulen bewaard²⁾. Een ervan met niet gedateerd, doch authentiek opschrift uit de dertiende eeuw beschouwt Otte als een der jongste exemplaren van dit soort.

Geheel anders is het ornament op eenige zerken van Doornickschen steen der XII^{de} eeuw in België. Zij vertoonen, in laag reliëf uitgehouwen, een bladerenstam, staande op een trapsgewijs oplopende verhevenheid en eindigend in een blad- of bloemknop. Wat voor bladeren hier afgebeeld of minstens bedoeld zijn, is ons niet duidelijk³⁾. Drie zulke steenen bevat de verzameling Thiery te Leuven, een vierde ligt te Anderlecht bij Brussel⁴⁾,

1) Germaansch ornament — daar moest een vraagteeken achter staan: adhuc sub judice. Tegen Aloys Riegl o. a., die in zijn *Stilfragen* (Berlin, 1893 S. 267–268) »die gesammte Entwicklung des

Bandverflechtungsornament im Morgen- wie im Abendlande» ten slotte afleidt van den antië-oosterschen vlechtband, zie men b.v. Albr. Haupt (*Die älteste Kunst... der Germanen*. Leipzig. 1909), die beweert (S. 158, f.) »dasz trotz allerlei verwandter Bildungen im Orient, die folgerichtige Ausbildung des gerippten Flecht- und Riemenwerkes als vorherrschendes Zierwerk den Langobarden zuzuschreiben (sei), wie seine erste Herkunft entschieden im Germanischen Norden zu suchen ist» (vgl. S. 60 ff.). Anderen noemen het Keltisch enz.

2) Afb. bij Otte-Wernicke⁵⁾, I. S. 337 en 337; Bergner: *Handbuch der Kirchl. Kunstaltert. in Deutschl.* (Leipzig 1905) S. 276, De Caumont, p. 329.

3) De Béthune spreekt van »cornaret ou poivre d'Espagne, représentant probablement des feuilles de sagittaire ou de nénuphar, vues de moitié...» *Messenger des Sciences hist... de Belgique*. Année 1892, p. 268.

4) Afb. bij Reusens I, p. 144.

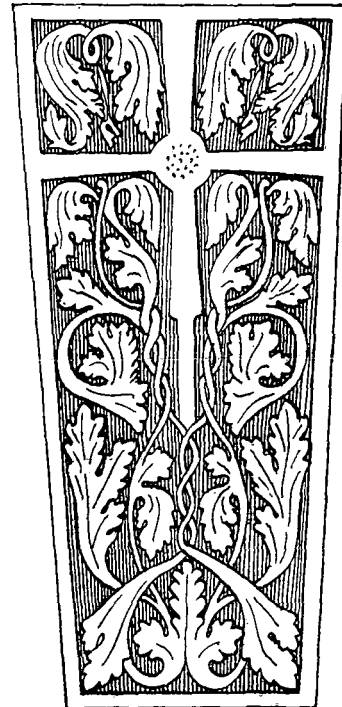
een fragment in het Musée Lapidaire te Gent¹⁾ en Enlart spreekt van een dergelijken steen in het museum te Boulogne²⁾. De dakvormige steen dien men in de krypt der Michaelsabdy te Antwerpen vond, en dien Reusens uit de XII^{de} eeuw dateert, vertoont op de boven- en de twee lange zijden een rankornament van fraaie teekening.

Meer dan deze laatste versiering spreekt van naklassieken invloed de steen van Constantin de Melle te Poitiers³⁾ met schoon gestileerde akantusbladeren. Alleen de dooreengevlochten ranken en de vorm van het kruis getuigen van het eklektisme van den beeldhouwer, die Germaansche elementen met Romeinsche wist te verbinden.

In Engeland vond Stothard, naast zerken met eenvoudige lineaire of kruisversiering, andere met »foliage fancifully sculptured upon them», alle behorende tot de vroegste monumenten van na de verovering (in 1066), misschien zelfs van daarvoor⁴⁾. Een afbeelding geeft hij niet, zoodat wij over het karakter van dat bladornament niet kunnen oordeelen.

Doch de XII^{de} eeuw reeds gaf aan de zerken een versiering, waarboven de volgende tijden nimmer konden uitgaan; waarvan zij alleen de teekening en de uitvoering zouden verbeteren: het beeld der overledenen.

Een continuïteit met de klassieke en oud-christelijke grafbeelden is niet bewezen. Trouwens, niet de romeinsche sarkofagen, met de reliëfbusten der overledenen in profiel op de zijden van deksel of kist, zouden hier allereerst in aanmerking komen; doch de etruskische, welke die beeltenissen in »ronde bosse» op hun deksels droegen⁵⁾. Ook met

Beeld van de overledenen.

Grafsteen van Constantin de Melle te Poitiers naar De Caumont.

1) Afb. in *Messenger des Sciences historiques* l.c. en *Revue de l'Art chrétien* 1896, p. 52.

2) Cam. Enlart: *Monum. relig. de l'architecture rom. et de transit. dans la région picarde* (Amiens, 1895), p. 48. — Dit ornament verdient bijzondere aandacht. Men vergelijke den bladerenstam op een sarkofaag te Montpérat (*Revue de l'Art chrét.* 1899, p. 26) op een sarkofaag te St. Guilhem-le-Désert (*Ibid.* 1906; p. 129) op dien van Techtildis in de krypte te Jouarre, (Marcou I, no. 2); op een kasuifel te Reims (L. de Farcy: *La Broderie du XI S. jusqu' à nos jours* etc. [Angers 1890; Supplém., Angers 1900] pl. 25). Vgl. *Revue de l'Art Chrét.* 1896, pp. 52–53 en *Handbuch der Kunstwissenschaft* von Fritz. Burger; Lief. 8, S. 125.

3) Afb. bij De Caumont, p. 330.

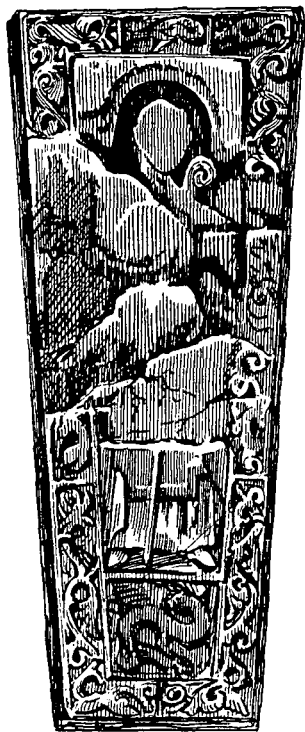
4) Stothard, *Introd. X.* In den context is niet duidelijk, of »prior to the conquest» betrekking heeft op den vorm der steenen (trapezium) of op hun ornament. Interessant ware te vernemen van welk materiaal die steenen met lineairornament waren.

5) Zie voor de afbeeldingen vooral Reinh. von Lichtenberg: *Das Porträt an Grabdenkmälern* (Strassburg 1902). — Over de oud-christelijke sarkofagen en hun versiering — behalve de handboeken van Maruchi, Kaufmann, Laurent e. a. — het artikel van De Waal in Kraus' *Realencyclopédie d. Christl.*

de koppen of busten op de gallo-romeinsche stèles¹⁾ is het verband niet aan te toonen.

Bij de vraag, wanneer dan in N.-W.-Europa die figuur voor het eerst weer op de grafmonumenten verschijnt, nemen wij niet slechts de gelijkvloersche zerken, doch ook grafsteenen op een onderbouw, d. i. dekplaten van graftomben, in het onderzoek op. Ten andere bepaalt zich dat onderzoek tot de beeltenissen in steen, gehouwen of gegrift. De in koper (messing) gegrifte en in brons gegoten beelden lijken iets vroeger in gebruik te zijn geweest; wellicht ook het grafbeeld in hout, dat vooral in Engeland voorkwam²⁾.

a. Frankrijk.

Grafsteen van
S. Memmius te Châlons
naar De Caumont.

In Frankrijk zag men, volgens Mâle, eerst in de laatste jaren der XII^{de} eeuw een liggend beeld op een tombe. Het oudste der nog bestaande schijnt dat van een aartsbisschop van Rouaan, thans in den kooromgang der kathedraal, uit de vorige kerk derwaarts overgebracht. Op de zerken verscheen die figuur niet vroeger; Mâle kent er geen, die ouder zijn dan de XIII^{de} eeuw, doch verzekert dat er in de XII^{de} eeuw reeds bestonden³⁾. Ouder dan de beelden op tombes of zerken schijnen hem de figuren, die in trogvormig uitgeholde steenen in half relief zijn uitgehouwen⁴⁾. Daarmede stemt de bewering van De Caumont overeen, dat men reeds in de XI^{de} eeuw steenen met de beeltenis der overledenen had; het voorbeeld, dat hij aanhaalt is de trogsteen van Sint Memmius te Châlons⁵⁾. Mâle zelf noemt als specimina dezer soort den steen van bisschop Jorda te Elne († 1186)⁶⁾, een anderen, in het Museum te Epinal, van abt Guy van Chamousy († na 1182), een derden te Brouay van een onbekende vrouw⁷⁾. Michel gewaagt van een groep monumenten, waarvan hij als type noemt het z.g. graf van

Altert. i. v. Sarkophage; voor de monumenten boven de Alpen, Le Blant: *Les sarcophages chrétiens de la Gaule* (Paris 1886); eenige specimina geeft ook De Caumont in zijn *Abécédaire*⁵⁾ p. 45, S.S. Zie ook Beissel in de *Stimmen aus Maria-Laach* l.c. S. 502, ff. Deze wijst op »eigentümliche Züge diesseits der Alpen» in den frankischen tijd, die nochtans uitsluitend de gewijde ikonografie betreffen.

1) Afbeeldingen bij Marcou: *Album du Mus. de Sculpt. Comp.* I, pl. 1.

2) De beeltenissen van koningin Fredegonde, van bisschop Frumault (XII^{de} eeuw) zijn uit een soort mozaiek gevormd. Zie daarover Michel: *Histoire de l'Art.* T. II, 1e part., p. 90. Dehaisne: *Hist. de l'Art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XVe siècle* (Lille 1886), p. 314. Reusens vermeldt twee dergelijke mozaieksteenen te Luik, XIII^{de} eeuw (I, p. 445).

3) Mâle, o. c. pp. 431, ss.

4) Id. *ibid.* p. 432, note 10.

5) De Caumont. *Abéc.* p. 331.

6) Afb. in Michel *Tom.* I, 2e part. p. 634; beter bij Vitry & Brière: *Documents de Sculpt. franç. du M. A.* pl. XXVIII, no. 2.

7) Michel *Tom.* II, 1e part. p. 206 bedoelt denzelfden steen; maar hij spreekt van »une tombe, dite tombeau de Sainte Pharaïlde.»

St. Hilarius te Poitiers, dat in werkelijkheid uit de XII^{de} eeuw dateert: het beeld van den bisschop ligt met den staf naast zich op een praalbed, met gevouwen handen ¹⁾.

Minder bezit België. De steen met ingegrift beeld van Sinte Alena te Voorst bij Brussel, die Reusens ²⁾ uit de XIII^{de} eeuw dateert, is volgens Jos. Destrée de oudste der nog bestaande steenen met beelden van den overledene ³⁾. Dertiende-eeuwsch is ook de steen met het beeld in reliëf van een priester, eveneens te Voorst bewaard ⁴⁾. Maar in de eerste uitgave van zijn *Éléments* ⁵⁾ noemde Reusens een grafsteen met beeltenis, te Namèche bij Namen, uit de XII^{de} eeuw.

b. België.

Verdwenen is het monument van Margaretha van den Elzas († 1194), dat veel overeenkomst moet vertoond hebben met den reeds genoemden steen eener onbekende te Brouay; het bevond zich eertijds in de St. Donatuskerk te Brugge ⁶⁾. Zeer oud moet het beeld geweest zijn waarvan de kronieken der abdij van Liesne verhalen; daar zou omstreeks 1004 een graf gesticht zijn, gedekt met een grooten steen, waarop een menschenbeeld was gebeiteld ⁷⁾.

Duitschland daarentegen bezit nog meerdere grafbeelden uit de late XII^{de} en vroege XIII^{de} eeuw. Wij noemen den grafsteen uit Borchorst in het Bisschoppelijk Museum te Munster ⁸⁾, dien van Reinildis te Riesenbeck ⁹⁾, dien eener abdis te Quedlinburg ¹⁰⁾, van Plectrudis te Keulen ¹¹⁾, van Bisschop Gottfried te Würzburg ¹²⁾. Schultz deelt uit de annalen van Keulen, a^o 1167, mee, dat de Keulenaars het graf van bisschop Reinoud versierden met zijn beeltenis, in steen gehouwen ¹³⁾.

c. Duitschland.

1) Michel Tom. I, 2e part. p. 657. — De beelden der koningsgraven te Fontévrault (afb. bij De Caumont p. 327; beter bij Stothard tegenover p. 13, 16, 17 en 33), ook dat van Henri I de Champagne (1180) eertijds in de St. Etienne te Troyes, dateeren van de XIII^{de} eeuw. Over de graven te Fontévrault zie L. Courajord in *Gazette des Beaux Arts* 1867, II, p. 537, ss — Afb. der tombe van Henri de Champagne bij De Caumont p. 328 en bij Marcou II, pl. 76; Vitry en Brière pl. LXX.

2) Reusens I, p. 443.

3) Deze meening van Destrée werd ons meegegeeld door prof. Maere.

4) Reusens II, p. 270.

5) II, p. 402 verwijst naar afbeelding in Ann. d.l. Soc. Archéol. de Namur IV p. 32.

6) Afb. in Dehaisne: *Histoire etc.* p. 382; volgens tekening van 1602 in de Kon. Bibl te Brussel.

7) Dehaisne l. c. p. 30.

8) Afb. in Dehio und v. Bezold: *Die Denkmäler der Deutschen Bildhauerkunst*. Taf. V.

9) Afb. bij Dehio en v. Bezold, l. c. Eertijds op een tombe: Dehio und v. Bezold *Handbuch der Deutsch. Kunstdenkm.* V. S. 434.

10) Afb. bij Deh. en v. Bez. l. c. Vgl. *Handbuch* V. S. 423.

11) Afb. bij Deh. en v. Bez. Taf. 11. De steen is thans ingemetseld in den koormuur van S. Maria in Kapitol. Reusens I, 445 schrijft: »une très curieuse pierre de cette époque est celle qui fut sculptée, au XIIe siècle, pour être placée sur le tombeau de Sainte Plectrude, femme de Pépin de Herstal, dans l'église de Susteren. Cette pierre, qui existe encore dans cette église, a été reproduite par la gravure dans le *Messenger des sciences historiques* 1862, p. 44. Daar staat inderdaad een afbeelding, doch in den tekst staat niet, dat die steen te Susteren is of ooit geweest is.

12) Afb. bij Deh. en v. Bez. Taf. 11.

13) Alw. Schultz.; *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesänger* (Leipzig 1880), II, S. 412. — Over de monumenten van Hendrik den Leeuw te Brunswijk en graaf Dedo te Wechselbach zie E. Michael: *Gesch. d. Deutschen Volkes u.s.w.* Bd. V. S. 161 ff.

d. Engeland. In Engeland, zegt Stothard, zijn de beelden der overledenen op een graf vóór het midden der XII^{de} eeuw zeldzaam; niet wijl er zooveel is verwoest, of de tijdsomstandigheden het vervaardigen van zulke monumenten niet toelieten, doch omdat het vóór dien tijd geen gewoonte was ¹⁾. Hij geeft afbeeldingen der steenen van bisschop Roger († 1139) te Salisbury ²⁾, van bisschop Jocelyn († 1184) aldaar ³⁾. Uit den tijd van omstreeks 1200 dateeren Prior en Gardner drie zerken met beelden in relief te Westminster ⁴⁾, een te Abbotsbury ⁵⁾ en van bisschop Iscanus te Exeter ⁶⁾.

Houdt men nu rekening met het feit, dat in Engeland betrekkelijk weinig verloren ging of vernield werd — meer dan 2000 levensgrootte grafbeelden telt men er nóg ⁷⁾ — dan wint de verzekering van Stothard, dat het vóór het midden der XII^{de} eeuw geen gewoonte was de overledenen op hun grafmonumenten te beitelten, wèl in waarschijnlijkheid; ware het anders, dan zou men in Engeland allicht oudere beelden vinden. Het ontbreken daarvan kan moeilijk verklaard worden uit de afgescheiden ligging van Brittannië tegenover het continent, want Doorniksche ateliers voerden in de XI^{de} eeuw hun doopvonten en zerken alreeds in Engeland in: de steen van bisschop Roger te Salisbury is Doorniksch werk ⁸⁾, evenzoo de drie vermelde steenen in Westminster. Hetzelfde mogen wij onderstellen van de ateliers van Marquise bij Boulogne. Veeleer kan men dus besluiten, dat althans in dezen hoek van het continent — een zeer bedrijvigen — evenmin grafbeelden vóór dien tijd gebeiteld werden, tenzij misschien bij uitzondering. Bedenkt men daarbij, dat ook elders geen oudere beelden op graven werden gevonden of vermeld — wij vonden er geen, behalve dat in de Kroniek van Liesnes —, terwijl toch in de monumentale skulptuur het menschenbeeld wèl en overal vóór 1150 voorkomt, dan mag Stothard's bewering van Engeland voor geheel N. W. Europa gelden en kan men aannemen, dat het grafbeeld vóór het midden der XII^{de} eeuw uitzondering was en zich vóór het begin der XIII^{de} eeuw overal verspreidde. Veel zal daartoe de omstandigheid hebben bijgedragen, dat men in goedkoopere steen ging nadoen wat in duurder koper of brons was vóórgedaan en door betrekkelijk weinigen kon bekostigd worden.

4. Verdere versiering. De steenen, die de figuren der overledenen droegen, kregen nog andere versiering daarbij. Het lijn- en bladornament, dat elders het veld van den steen bedekt, wordt nu op de omlijsting van het beeld aangebracht. De geheele rand van de zerk uit Borchorst

1) Stothard, Introd. XI en XII.

2) Naar teekening, tegenover bl. 1; naar foto bij E. Prior en A. Gardner: *An Account of mediaeval Figure-sculpture in England* (Cambridge Univ. Press. 1912) p. 573; zij dateeren 1140.

3) Naar teekening, tegenover bl. 11; naar foto bij Prior en Gardner, p. 647; zij dateeren ± 1180.

4) Prior en Gardner, p. 572.

5) Id. id. ibid.

6) Id. id. ibid. met afb. Stothard dateert de steenen der tempelridders te Holborne-London nog XII^{de} eeuw. Prior en Gardner, p. 588, en na hen Michel, Tom. I 2e part., p. 207 uit de XIII^{de} eeuw.

7) Prior en Gardner p. 545.

8) Id. id. p. 572; Michel Tom. II, prem. part. p. 206. Het hoofd van bisschop Roger is op 't eind der XIII^{de} eeuw in witten steen vernieuwd, wat den bezorger der nieuwe uitgave van Stothard (1876) schijnt te zijn ontgaan.

draagt een ornament van naast elkander ruw gehouwen palmetten. Sierlijke ranken slingeren op den rand rondom het beeld van Reinildis; een tweede (binnen-) omlijsting draagt een ingekapt randschrift, de sepulchrale ikonografie krijgt op dit monument bovendien een ruime plaats; wij zien een engel uit de wolken dalen, die Reinildis' ziel, in de gedaante van een klein kindje, opneemt om ze ten hemel te dragen. Toen de steen van Plectrudis nog op zijn tombe lag, zag men hem ook door rank- en bladornament omlijst; het beeld draagt een aureool op het hoofd en in de linkerhand een breed banderol waarop de woorden: Domine dilexi decorem domus tuae.

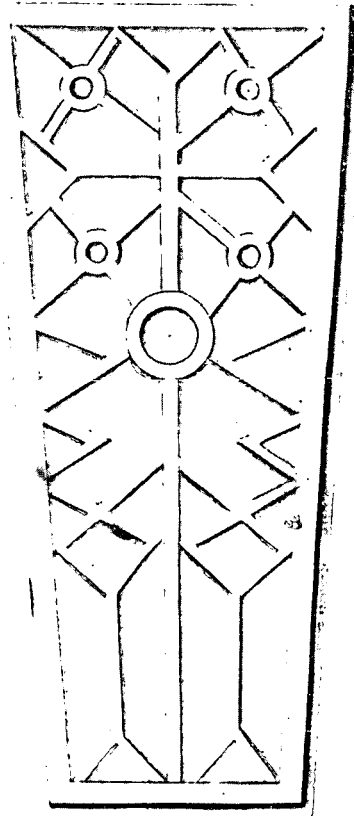
Reeds spraken wij van den staf bij den bisschop op het z. g. grafmonument van St. Hilarius te Poitiers; te Elne zien wij ter weerszijden van het hoofd des overledenen engeltjes zweven, die hem een kroon opzetten. — De steen van Roger te Salisbury kan tot voorbeeld dienen der versiering, die de Doorniksche ateliers aan hun beeldzerken gaven: over heel de lijst loopt een rankornament en aan de voeten van het beeld kronkelt zich een draak. De steen te Brouay van Pharaildis moet volgens Michel¹⁾ zeer sterke overeenkomst met dien te Salisbury vertoonen, en een dergelijke versiering zien wij op den steen van Memmius te Châlons.

Het beeld van bisschop Iscanus te Exeter, met staf en mijter, staat in een nis, gevormd door een driehoek, waarvan de beenen rusten op de kapitelen van twee zuiltjes; in de zwikken zien we twee engeltjes. Deze steen is in eigen Engelsch purbeck-marble gehouwen; maar, wijl de Engelsche steenhouwers in dezen tijd nog de Doorniksche importzerken nabootsten, mogen wij onderstellen, dat dit architectonisch ornament op het vasteland ook reeds in zwang was, al zijn ons geen voorbeelden bekend.

Wat hebben wij nu, naast deze buitenlandsche exemplaren der romaansche grafplastiek, in Nederland aan te wijzen?

Art. II. *In Nederland*²⁾.

Met louter geometrisch ornament was de zerk versierd, waarvan de beschrijvers ^{In Nederland} der Noord-Hollandsche Oudheden nog een stuk vonden bij den zuidelijken ingang der

Grafsteen in de kerk te Egmond.

1. lineair ornament.

1) Michel Tom. II, 1e. part. p. 206.

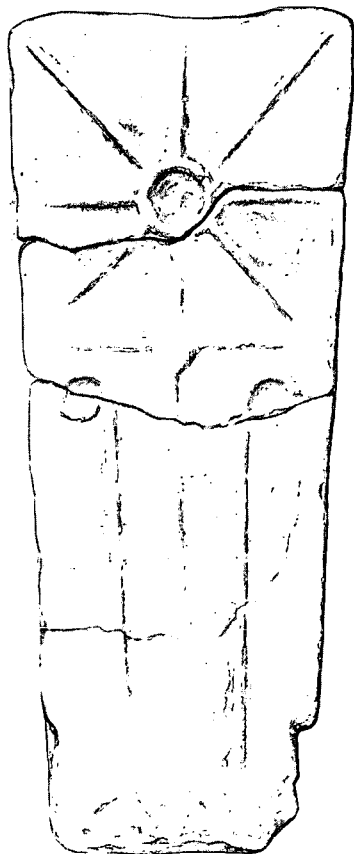
2) De afbeeldingen der zerken uit het Friesch Museum naar teekeningen ons verstrekt door Mr. P. C. Boeles, die de groote welwillendheid had die teekeningen voor dit opstel te doen vervaardigen. Wij betuigen daarvoor onzen oprechten dank. — De steenen te Anlo en Rijnsburg, naar teekening van mijn confrater A. van der Stok, O. F. M. Die te Zutphen naar teekening van den heer Memeling aldaar.

kerk van Egmond-Binnen¹⁾. Van der Lely gaf in 1744 een afbeelding en beschrijving ervan in het eerste deel zijner »Verzameling»²⁾: »een seer antycke grafsteen, sijnde van een seer harde roodachtige substantie [rooden zandsteen] . . . seer apparent gebruykt tot een deksel van een der steenen kisten, daar oudtijds de eerste evangelische zendelingen en kerkenleeraars in begraven zijn geworden.» — Een dergelijke steen met eenzelfde versiering, die Van der Lely in 1753 reeds »aan twee stukken gebrooken» vond, zagen

Van Arkel en Weissman te Egmond aan den Hoef; de kelk is er later in gebeiteld³⁾.

Zoo oud als de Delftsche burgemeester ons wil doen gelooven zijn deze zerken niet. Ongetwijfeld zijn zij afkomstig uit de tweede abdijkerk, die in 1143 werd gewijd of uit haar kruiskerk, wier wijding in 1113 plaats had⁴⁾. Wij vermeldden reeds, dat Otte zulk een steen, met opschrift uit de XIII^{de} eeuw, als een der jongste specimina dezer soort hield.

Het Museum te Leeuwarden bewaart eenige roodzandsteenen deksels of zerken uit Beets in Friesland; op een ervan (lang 2.20; breed 0.85 en 0.65 M.) staat een kruisstaf tusschen twee kromstaven; op een andere (lang 2.30, breed 0.95 en 0.70 M.) een dergelijke versiering met daar boven een cirkel als middenpunt van divergeerende lijnen. Te Baflo in Groningen, ligt voor den ingang der kerk een steen van hetzelfde materiaal en met dezelfde versiering⁵⁾. De kromstaven wijzen op de herkomst dezer steenen uit een abdij⁶⁾.

Grafsteen uit Beets
in het Friesch Museum
te Leeuwarden.

1) Noord-Holl. Oudheden, 2e stuk, 1e ged. bl. 10.

2) *Verzameling van Tombes, Sepultures, Monumenten, etc. die in diverse Hollandse kerken meestal geteekent en voorts bijeenvergadert en nagelaten door den WelEdelGestr, Heer Mr. Willem van der Lely, in zijn WelEdelens leven veertig raad en Burgermeester der stad Delft-Te Amsterdam bij Hendrik de Leth in de Visser. Handschrift in 3 dln. folio. Kon. Bibl. 's-Hage. Dit handschrift met tal van teekeningen is vooral van belang doordat het toont hoeveel sinds dien is verdwenen; overigens zijn de teekeningen, voor zoover zij nog te controleeren zijn, zeer slecht; en de tekst of spelling der opschriften vaak onjuist. Een kataloog van den inhoud is te vinden in het Algemeen Nederl. Famil. Blad 1883—1884, nos. 52—56 »Graftomben*

en Graftschriften in Nederland» door F. Caland. Een rectificatie in no. 74.

3) Noord-Holl. Oudheden, 2e stuk, 1e ged., bl. 16.

4) Vgl. Dom. Van Heeteren in *Jaarb. v. Alb. Thijm* 1894, bl. 215—220; ook op het kerkhof tusschen beide kerken in (bl. 228) en in het kapittel (bl. 232) werd begraven.

5) Mededeeling van Dr. G. Wumkes te Sneek; zelf hebben wij deze zerk niet gezien.

6) Ziehier eenige stichtingsjaren van Friesche abdijen: Stavoren, door S. Odulphus gesticht in 838 voor reguliere kanunniken, werd in 1132 door Benediktijnen uit Oostbroek bij Utrecht bevolkt; Ferwerd 1090; S. Maarten 1157 of 1165; Mariengaarde 1163; Klaarkamp 1165; Bethlehem te Oudkerk 1170; Lidlum 1182; Bajum 1189; Bloemkamp 1191; Miedum XII^{de} eeuw (in 1289 vernietigd); Anjum 1256.

Er liggen in meerdere plaatsen nog zulke roodzandsteenen monumenten, alle met kruisen, staven enz. versierd¹⁾. Van twee exemplaren willen wij nog melding maken wegens de dateering. In het museum te Groningen n.l. liggen twee deksels of zerken, een uit de kerk te Doezum met abbatiale staven ter weerszijden van een kruis; de andere uit het klooster te Essen met een kruis in het veld en met waaivormig bladornament in beide bovenhoeken; naar analogie met andere steenen kan men ze moeilijk in de XIV^{de} eeuw zetten²⁾, liever in de XII^{de} of XIII^{de} eeuw.

Al deze steenen zijn trapeziumvormig, en het ornament is er in laag en vlak reliëf op uitgehouwen; een randversiering hebben zij niet, noch een op- of inschrift.

Zerken, waarvan het veld een blad- of rankornament draagt, hebben wij in ons land niet (meer); in België en Noord-Frankrijk komen ze voor tot in de XIII^{de} eeuw. Maar verschillende bezitten wij er nog met de figuur van den overledene.

Twee liggen er in het sousterrain van het Friesch Museum te Leeuwarden, beide van rooden zandsteen. De eerste uit Beets meet (ten naaste bij, want de randen zijn afgebrokkeld) 2.33×0.90 en 0.78 M. Binnen een lijst, die weinig boven het veld uitsteekt en met een rij aaneengesloten staande palmetten is bekapt, zien wij de figuur van een man of jongeling. Van het hoofd is geen detail meer te onderscheiden; de handen had hij voor de borst opgeheven, duidelijk is niet in welke houding; een rok, eng om het middel sluitend, reikt hem tot even boven de knie. Onder de voeten bemerken wij nog een palmet. — De andere steen uit Roodkerk meet 1.88×0.62 en 0.48 M. en heeft een grootendeels onversierde lijst; alleen op de bovenste helft slingert zich een rank met bloemen en bladeren. De figuur draagt een lang kleed, dat afhangt tot bij de enkels; een gordel schijnt onder de heupen bevestigd te zijn en de handen zijn naast elkander opgehouden voor de borst; de mouwen zijn zeer wijd en ook het kleed zelf is, naar het aantal (ingegrifte) plooiën te oordeelen, wat ruimer. Het hoofd is weer onkenbaar, doch lijkt een muts of kap te hebben gedragen. Onder de voeten een palmet als op den vorigen steen. — Een derde exemplaar, eveneens van rooden zandsteen en trapeziumvormig, is in den noordermuur der kerk te Anloo, bij Assen, ingemetseld³⁾. Gelijk de steen zich nu vertoont lijkt hij een fragment, waaraan een bredere lijst en

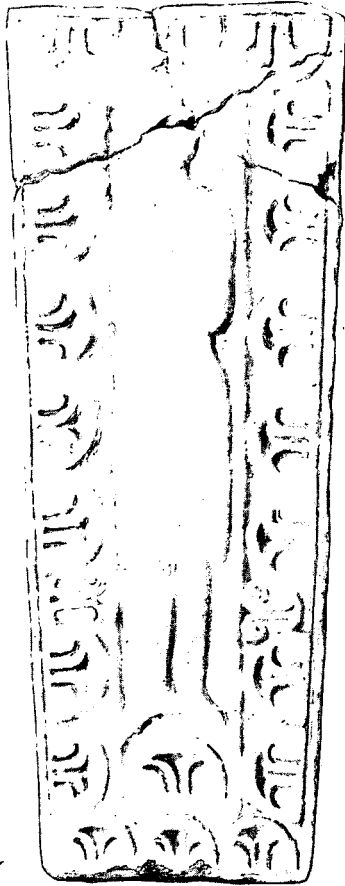
2. bladornament.
3. met figuur van den overledene.
a. roode zandsteen.

1) Twee o.a. staan afgeteekend in *Nieuw Archief voor Kerkgeschiedenis* van Kist en Royaards I (1852), uit Harderwijk en uit Oosterwolde.

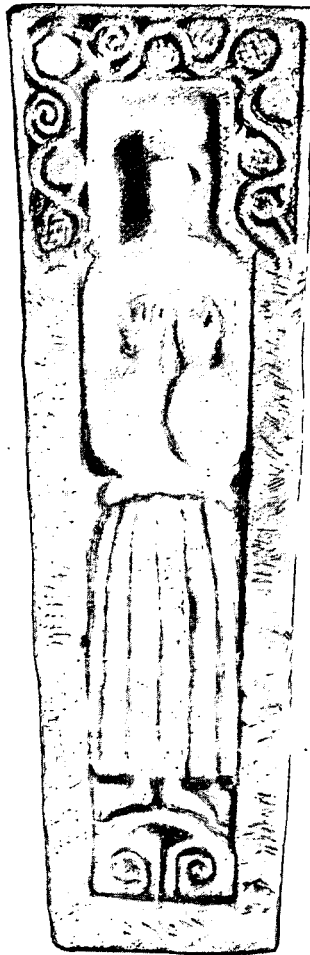
2) *Gids voor het museum te Groningen* (niet gepagineerd). Het waaivormig bladornament ook op den nóg ouderen memoriesteen van Godescalus te Bonn (IX^{de} of X^{de} eeuw). Zie Reusens, die verkeerdelijk van een »pierre tombale» spreekt, I, 444; Otte I, 345 alwaar afb.

3) Een stapel hout eronder maakte het levensgevaarlijk de maat te nemen. In den *Nieuwen Drentschen Volksalmanak* 1887, bl. 42 staat die opgegeven: lang (hoog) 1.43; breed, boven: 0.56, onder: 0.40 M. — De heer Mr. W. L. v. d. B. S. geeft daar nog al af op »deskundigen» en »besliste uitlatingen». Uit heel het opstel blijkt echter: 1°. dat de beslistheid zijner uitlatingen in omgekeerde reden staat tot zijn deskundigheid; 2°. dat deze laatste minniem is. De heer P. (*N. Dr. Volksalm.* 1902, bl. 77) heeft zich, door dat geargumenteer uit de hoogte, laten misleiden omtrent het karakter van dien steen te Anloo, en waagt een andere gissing; voelt echter zelf de groote bezwaren er tegen.

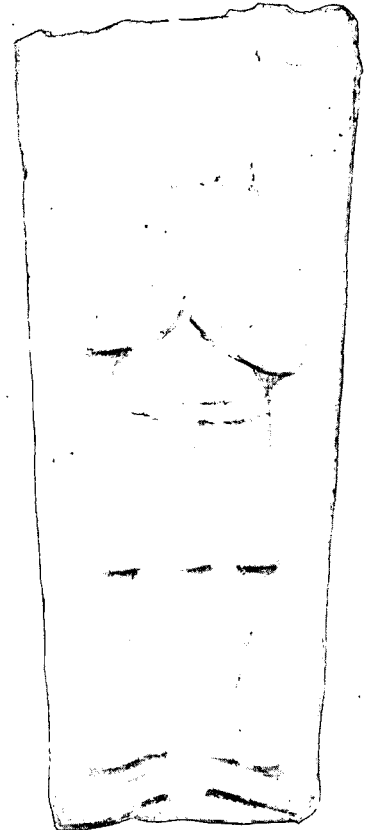
het onderste stuk ontbreken; het geheel zal men zich in den trant der Leeuwarder exemplaren hebben te denken. Van de figuur is het hoofd weer het meest geschonden en laat geen detaillering toe; de handen zijn voor de borst opgeheven; de rok reikt tot de knieën en hangt onder den lagen gordel in plooiën af. Een bepaald schoeisel is evenmin als op de beide vorige steenen, te herkennen.

Grafsteen uit Beets
in het Friesch Museum
te Leeuwarden.

Grafsteen uit Roodkerk
in het Friesch Museum
te Leeuwarden.

Grafsteen,
ingemetseld in de
kerk te Anloo.

Techniek en stijl dezer drie steenen wijzen naar eenzelfde werkplaats. De aard der voorstellingen liet het platte, vlakke relief der eenvoudige lijnen-ornamentatie niet toe; en al blijft het laag, er is meer ronding, niet alleen in de menschelijke figuur, maar ook in de palmetten. — De beeltenis van den overledene komt nog ietwat hooger uit, doordat het steenoppervlak tusschen figuur en lijst is weggekapt. Het grootste relief heeft het

hoofd. De binnenteekening — enkele kleedplooiën — sober en stroef, is ingegrift. De manier van behandeling der menschelijke figuur herinnert aan die der limousijnsche emails en oudere ivoorwerken ¹⁾. — De teekening is onbeholpen, de uitvoering ruw. Met veel goeden wil kan men in het ornament op een der Leeuwarder steenen een palmetten-versiering zien; 't is alsof de steenhouwer niet goed geweten heeft wát hij eigenlijk uitkapte. Bevreemdend is dan ook de klimop(?)rank op de andere zerk, waaruit een vaste hand van teekenen blijkt en — men ziet het nog aan den scherpen omtrek der bladeren — een zorgvuldige uitvoering. Maar de menschelijke figuur is op dezen steen niet beter geslaagd dan op den eersten of op dien te Anloo. Bij alle merken wij op: de booglijn der schouders, de eveneens boogvormig gestelde voeten, de dwarse richting dier voeten bij overigens volstrekte frontaalhouding des lichaams. De figuren staan stijf in de omlijsting; te Anlo zijn de schouders niet zoo eng er tegen aangedrongen, staan de beenen wat lossers, hangt het onderste deel van het kleed iets minder bordpapierachtig. Jammer dat van de koppen geen detail meer te zien is.

De steen uit Borchorst te Munster behoort mede tot deze groep; hij gelijkt volkomen op dien te Leeuwarden met den palmettenrand. Wij kunnen uit dezen steen dus met meer waarschijnlijkheid de houding der handen op de andere drie preciseren: de figuur te Munster heeft die opgeheven voor de borst, de binnenzijden niet tegen elkander gekeerd, maar open naast elkander. Voor kostuum- en kopdetails geeft het Borchorster exemplaar echter geen nadere aanwijzingen.

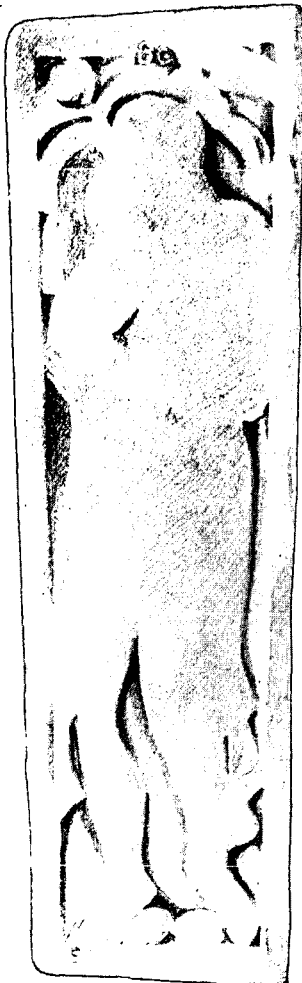
Behalve het materiaal, doet nu ook de bewerking van den steen uit Borchorst bij onze drie zerken aan een Westfaalsch atelier der XII^{de} à XIII^{de} eeuw denken.

Geheel anders ziet een geelzandsteen zerk er uit, die bewaard wordt in de Walburgkerk te Zutphen. Ook deze is trapeziumvormig: lengte 1.99, breedte 0.64 en 0.53 M. De lijst draagt een ornament van rechtlijnig vlechtwerk, op de bovenste rechterzijde afgewisseld door palmetten. Binnen de lijst onderscheiden we nog onder een drielobbigen rondboog het sterk afgesleten beeld van een man. Het gelaat is geheel onkenbaar, de armen schijnen onder de borst over elkander geslagen; aan de rechterzijde (onder den rechter elleboog?) onderscheiden wij de vingers der linkerhand; het lange kleed, dat de beenvormen nog duidelijk doet doorkomen, hangt in slippende plooiën achter de linkerkuif af. Ook onder de voeten van deze figuur heeft een bladornament gestaan. Boven, in de rechterzwik, is een engeltje zichtbaar met een aureool om het hoofd; vermoedelijk was de linkerzwik evenzoo gevuld.

b. Gele
zandsteen.

De zerk gaat door als die van Otto I, graaf van Zutphen, die in 1113 overleed. In zijn *Historia episcop. Daventr.* vermeldt Lindeborn (pag. 204) een grafmonument, dat in zijn dagen nog in het midden der kerk stond: twee tomben onder een kunstvolle

1) Van den grafsteen van bisschop Roger te Salisbury schrijft Stothard heel eigenaardig: This is a very curious transitional example of the sculptors art, partaking of the character of the bas-relief, the statue and the incised slab; for, while the head is of a free relief of about three inches [latere vernieuwing], the remainder of the subject is worked very flat, and the ornaments on the chasuble are expressed by incised lines".

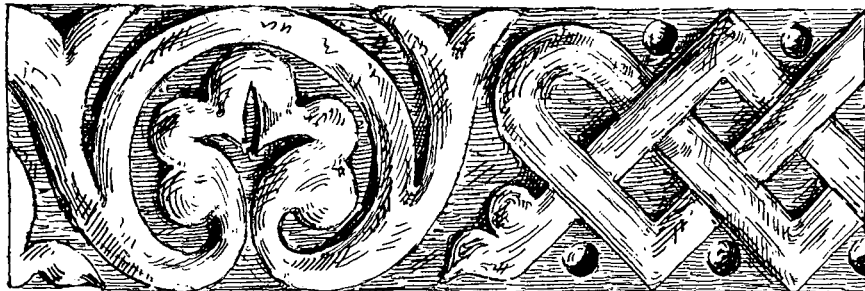
Grafsteen
in de Walburgkerk
te Zutphen.

vergulde ijzeren kroon, die met kettingen aan het gewelf was opgehangen. Die tomben waren, volgens het algemeen gevoelen der tijdgenooten van Lindeborn, die van Otto I en zijn echtgenoot 1). Op een kaart van den plattegrond der kerk, in 1681 geteekend en nog in de Librye aanwezig, staat dit graf aangegeven in het middenschip bij de viering. Sloet liet daar een opgraving doen en vond ongeveer 1.50 M. onder den vloer de bewuste zerk, die thans in een der zuiderkapellen tegen den oostwand staat.

Deze steen is van beteren huize. De techniek is eveneens laag-relief, maar de tekening en de uitvoering — voor zoover de povere resten der figuur nog toelaten te oordeelen — zijn ongelijk veel beter dan op de vorige zerken. De kop is alweer geheel weggesleten, doch de onbeholpen stijfheid is uit de houding weg; er lijkt beweging in die beenen, gang in die voeten te zitten. Deze stand der figuur, de ietwat nawaiende plooiën achter de kuiten, het dóórkomen der beenvormen onder het strak aanliggend gewaad, het onder den arm opgenomen kleed (van de twee laatste details ben ik niet heel zeker, wegens de afslijting van het oppervlak) — doet terstond denken aan oude ivoren; de zerk kan een in steen overgezet en vergroot vlak van een diptychon zijn. Wij stellen ons dan ook voor dat de binnenteekening niet ingegrift, maar, zooals uit de waiende slippen nog blijkt, ingehouwen is geweest en gemodelleerde gewaadpartijen tusschen de plooiën te zien gaf 2).

1) Zie Sloet: *Oorkondenb. van Gelderland*, I no. 223. — De ijzeren kroon hangt er gelijk bekend is nog.

2) Wie aan ivoren zijn aandacht heeft geschonken zal bij den steen te Zutphen zich wellicht een stuk herinneren, dat »er dicht bij komt». Het ware van belang om voor zich zelf het beeld te Zutphen met eenigen grond te reconstrueeren. De engel der Annunciatie op het

Rand van den grafsteen in de Walburgkerk te Zutphen.

Hier ligt tegelijk een gegeven voor de dateering dezer zerk. Die knikkende kniebeweging, dat fladderend natippen van het kleed tegen de beenen, komt uit de ivoren niet zoo vroeg in de groote skulptuur over. De oude Saksische school in Duitschland begon er 't eerst mee. Een vergelijking met den zegenenden Christus aan de noordzijde der H. Grabkapelle te Gernrode, die omstreeks 1170 wordt gedateerd³⁾ doet ons dien steen te Zutphen in de omstreken van 1200 plaatsen — liever erna dan ervoor. Daar aan de Oberelbe ook gele zandsteen wordt gevonden lijkt mij de Saksische herkomst van dit monument tot nader tegenbewijs zeer aannemelijk.

In de kerk te Rijnsburg bij Leiden zijn twee hardsteenstukken in den oostwand c. Hardsteen. gemetseld. Zij dragen een opschrift in letters der late XIV^{de}, misschien der XV^{de} eeuw. Op één ervan staan in de beide bovenhoeken twee koppen in relief, zeer afgesleten en, naar den stijl te oordeelen, van veel ouder datum. In die hoeken is de steen dikker dan op de plaats die het opschrift draagt; men zou zeggen dat de steen eertijds overal even dik is geweest, doch een deel van het oppervlak is weggekapt (met de oude versiering of het oude opschrift?) om voor het latere opschrift een nieuwe en ruimere plaats te krijgen.

De heer Overvoorde had de welwillendheid ons te melden, dat die fragmenten, naar hem was meedeeld, copieën waren, in de 18de eeuw gemaakt naar de toenmaals nog aanwezige brokken. Zoo dit inderdaad het geval is, dan zou hun documenteele waarde zeer sterk dalen; de getrouwheid der copie is niet meer te controleeren. Maar wij eenerzijds het feit van 't copieëren niet vast staat en anderzijds de verschillende dikte van den steen, en de zuiverheid der gothische letters òf tegen dat feit pleiten òf de meer dan gewone getrouwheid van den copiïst bewijzen, meenen wij deze fragmenten, voor zoover het de kopjes betreft, nog bij de documenten der romaansche skulptuur in Nederland te mogen opnemen.

Blijkens het opschrift stellen de koppen voor graaf Willem I, † 1223, en gravin Aleidis, † 1218; maar met uitzondering van baard en haardracht, lijken ze sprekend op elkander. Die haardracht wijst wel naar het begin der XIII^{de} eeuw; maar dan getuigen de hoogstaande ooren, die vlak naast het hoofd uitliggen, de teekening van mond, oogen en neus, de smalle wegzakkende schouders van even groote achterlijkheid bij andere gelijktijdige werken in hardsteen, als de ruwheid en ongeoefendheid waarvan de uitvoering spreekt. Wij durven er dan ook geen werk in zien der Doorniksche of Namensche ateliers van dien tijd¹⁾.

XII^{de} eeuw sch ivoor in de collectie Martin Le Roy (*Catal. Rais.* fasc. I, pl. II, no. 2) vertoont bijna denzelfden beenstand en analoog is de beweging van een kleedslip achter het been. Maar voor de vermoedelijke houding der armen van het Zutphensche beeld konden wij geen voorbeeld vinden.

3) Zie A. Goldschmidt in: *Jahrb. der Königl. Preuss. Kunstsamml.* XXI (1900), S. 229; alwaar afbeelding.

1) Vgl. de beschrijving en afbeelding van hardsteenzerken der vroege XIII^{de} eeuw in den *Messenger des Sciences historiques . . . de Belgique* 1891 en 1892.

Art. III.

Vergelijking. Wij staan hier voor de vraag hoeveel van wat thans binnen onze grenzen bewaard
1. Met de wordt, ook daar binnen is gemaakt.
grafmon. v. h. De grond bergt geen groeven. Het materiaal werd dus ingevoerd: of ruw, om
buitenland. hier bewerkt te worden, of in den verlangden vorm, geheel gereed.

Het eerste moet aangenomen, indien op verschillende plaatsen wel hetzelfde materiaal, maar verschillende vormen, verschillende stijl, verschillende techniek wordt gevonden. Het tweede, indien wij òf op van elkander ver afgelegen plaatsen, behalve hetzelfde materiaal ook dezelfde vormen, denzelfden stijl, dezelfde techniek zien — en dat is het geval bij de zerken der roodzandsteengroep Anloo, Leeuwarden, Borchorst; — òf wel: indien ergens een stuk wordt aangetroffen dat in betrekkelijk verren omtrek geen verwanten heeft — en dit is het geval met de geelzandsteen zerk te Zutphen. En omgekeerd vermoeden wij dan ook, dat het fragment te Rijnsburg, waarvan het materiaal wel naar belgische groeven wijst, doch de bewerking zoover achterstaat bij de vroeg-dertiende-eeuwsche produkten der belgische ateliers, *inlandsch* werk is, waarbij de beeldhouwer twaalfde-eeuwsche modellen aankeek, maar de haardracht van zijn tijdgenooten overnam.

Trouwens, al was de algemeene toestand in deze gewesten boven de rivieren gedurende de XIde, XIIde en een goed deel der XIIIde eeuw niet zóó, dat het bestaan van vaste beeld- of steenhoudersateliers heel begrijpelijk zou zijn — *vaste* ateliers, bedoelen wij, geen »vliegende winkels” die ter gelegenheid van een kerkbouw ter plaatse in steen arbeidden en dan verdwenen, maar die aan de geregelde vraag naar doopvonten, doodkisten en zerken ook geregeld voldeden — is het toch niet onwaarschijnlijk, dat onder de abdijen er geweest zijn, die eigen steenhouders in dienst of onder hun bevolking hadden, en dat wij de eerste vaderlandsche beeldhouwpogingen bij de monniken moeten zoeken. Zij zullen hun kunst van buiten de grenzen ontvangen hebben, 't zij dat de eerste modellen hun vandaar toekwamen, 't zij dat vakkundige monniken uit 't buitenland zich metterwoon in onze abdijen ophielden; maar zoo kon toch het ruwe materiaal in grotere hoeveelheden tegelijk worden aangekocht ¹⁾, en voor behoefte ter plaatse zelf worden bewerkt. Is wellicht niet een deel der zerken met kruizen en abtstaven in zulke werkplaatsen gekapt?

§ 5. Vergelijking.

Ook in ons land ge- Met het bezit van het omliggend buitenland vergeleken is het onze in kwalitatief
maakt? opzicht niet rijk. Laten wij de steenen met geometrische en eenvoudige lijnfiguren buiten
beschouwing, — zerken met bladornament gelijk wij in België en Noord-Frankrijk vonden,
liggen binnen onze grenzen niet. Ook de bladversiering op de lijsten onzer steenen staat,
in het begrijpen en het ontwikkelen van een motief, ver bij het buitenland achter; men

1) Op dezelfde wijze als b.v. in 1170 abt Frederik van Mariëngaarde naar Deventer reist om »dufsten” = duif- of tufsteen te koopen, die daarheen en naar Utrecht langs den Rijn werd aangevoerd. Zie: Vrije Fries XX, bl. 393.

vergelijke b.v. de palmetten op de zerklijst te Leeuwarden met den akantus te Poitiers of ook maar met het ruwe werk op de steenen van Memmius te Châlons of van Roger te Salisbury; in zuivere strengheid van lijn kan de klimoprak te Leeuwarden met den bladerenstam op belgische steenen vergeleken worden; in rijkdom het randornament der zerk te Zutphen met dat der vroeger vermelde monumenten te Quedlinburg, Riesenbeck en Keulen.

Naast de menschenfiguur uit Borchorst wijzen we op die te Leeuwarden en Anloo; maar een beeld als dat van Memmius of Roger kunnen wij niet toonen. Het beeld te Zutphen daarentegen zou een vergelijking met die op de even genoemde duitsche steenen, die alle drie óók aan ivoormodellen en -techniek doen denken, met eere kunnen doorstaan; uit de figuur te Zutphen spreekt nog een grooter *willen* van den beeldhouwer, — over zijn *kunnen* laat de toestand van het monument geen oordeel toe, — dan uit die te Keulen, Riesenbeck en Quedlinburg. Die het beeld van Plectrudis en Reinildis beitelde, stond dichter bij het schema en verder van het leven, dan die de figuur van Zutphen hieuv. Ook is deze steen de eenige, waarop de architectuur en de ikonografie, — op gelijktijdige steenen in het buitenland reeds tamelijk ontwikkeld — eenige plaats innemen; de architectuur door den drielobbigen boog, de ikonografie door het engeltje in de zwikken.

Ten slotte een woord over de mogelijke betrekking tusschen deze skulpturen op 2. Met andere de grafmonumenten en de overige romaansche beeldhouwwerken in ons land. skulpturen hier te lande.

Zetten wij aan de eene zijde de boogtrommels van Egmond en Zwolle, aan de andere den Utrechtschen St. Jan, de Apostelen van Odiliënberg en de portaalskulpturen van Maastricht, dan staan de beelden der roodzandsteenen zerken blijkbaar dichter bij de eerste categorie, de zerk van Zutphen dichter bij de tweede; maar de afstand is hier grooter dan daar.

De afslijting, der koppen vooral, maakt veel detailvergelijking onmogelijk. Maar de booglijn der schouders der Westfaalsche zerkfiguren vinden wij óók op de beide tympan van Zwolle en Egmond, niet bij de figuren der tweede, rhenomosaansche groep. Ook staan bij deze de voeten niet zoo averechts als bij de zerkbeelden. Nu is het vermetel op zoo weinig gegevens een hypothese te bouwen, maar wij stellen de vraag, als een uitnoodiging tot verder onderzoek van belangstellenden: of die booglijn der schouders soms een kenmerkend verschil is zoo niet van de Westfaalsche skulptuur der XII^{de} en vroege XIII^{de} eeuw in 't algemeen, dan toch der produkten van een bepaald Westfaalsch atelier? ¹⁾ tegenover, in casu, die van den beneden-Rijn en -Maas. In ieder geval lijkt die booglijn der schouders op de beide boogtrommels niet te verklaren uit de evenwijdigheid van hun

1) In dit verband vergelijke men de reliefs afgebeeld bij Dehio en Von Bezold, Taf. 8, nos. 1-3; 1. een tympan van Sint Cecilia te Keulen; 2. een tympan van St. Patroclus te Soest; 3. een tympan van St. Peter, eveneens te Soest. — Overigens erkennen wij, dat de romaansche skulpturen in *Das Landesmuseum der Provinz Westfalen in Münster* Bd. I (Berlin 1914) door M. Geisberg en B. Meier, geen bewijzen leveren voor die hypothetische Westfaalsche eigenaardigheid; maar zeker is evenmin dat zij in Westfalen (c. q. in dit bepaald Westfaalsche centrum) zijn gemaakt.

buitenrand, waardoor een niet bedoelde, maar toch gevoelde evenwichtigheid in het ver-
deelen der reliefpertijen verkregen werd; want voor de beelden op de zerken geldt dit niet.

Hier mag nog eens worden gewezen op het belang van mineralogisch materiaal-
onderzoek. De roode zandsteen van den Egmondschen trommel komt zeer waarschijnlijk
uit Westfalen. Prof. Wichmann, die welwillend een stukje onderzocht, noemde het »Sandstein,
der mit grösster Wahrscheinlichkeit der Buntsandsteinformation angehört; Herkunft aus
dem oberen Wesergebiet ist möglich.» — Het blijft voor de boven gestelde vraag overigens
vrijwel hetzelfde of de Zwolsche en Egmondsche trommels in Westfalen gemaakt zijn,
of door Westfaalsche beeldhouwers in Nederland of door Nederlandsche beeldhouwers,
naar Westfaalsche voorbeelden.

R. LIGTENBERG, O. F. M.

ROMEINSCHE POTTENBAKKERSOVENS TE HEERLEN.

INLEIDING.

In het begin van 1912 ontving de Directie van het Rijks Museum van Oudheden
bericht van Prof. Goossens uit Rolduc, dat op een terrein te Heerlen, bekend onder den
naam van »De Linde Weiden» en toebehoorende aan den Heer A. Honigmann aldaar,
bij het afgraven groote hoeveelheden Romeinsch aardewerk waren gevonden. Tevens waren,
volgens het zeggen der arbeiders, eenige ovens reeds vergraven.

De Directie zond ondergeteekende naar Heerlen om het gevonden aardewerk aan
te koopen en om voorts een, zij 't ook voorloopig, onderzoek in te stellen naar mogelijk
nog verborgen ovens.

Wij slaagden er in een groote hoeveelheid aardewerk in ons bezit te krijgen,
waarvan we enkele typen hieronder zullen beschrijven, en vervolgens een viertal ovens
bloot te leggen. Dit resultaat danken wij in de eerste plaats aan de welwillendheid van
den Heer Honigmann, die ons toestond de noodige gravingen op zijn terrein te verrichten,
en waarvoor wij op deze plaats onzen oprechten dank uitspreken. Voorts aan de medewerking
van den aannemer Mengeleers en niet in mindere mate van den Heerlenschen correspondent
van 's Rijks Mus. v. Oudh., den Heer Römgen, die ons in veel behulpzaam was en veel
vrijen tijd er aan gaf om speciaal bij de opmetingen zijne diensten te verleen. Ook
hem zij hier nogmaals een woord van dank gebracht.

ALGEMEEN OVERZICHT.

De tot nu toe in ons land bekende Romeinsche pottenbakkersovens zijn allen te
Heerlen gevonden. De eerste werd in Februari 1898 opgegraven (vgl. N. R. Crt. van
2 April 1898 en Museum-Verslag van het Rijks Mus. v. Oudh. pag. 30). De beide andere
waarvan nog slechts de plattegrond was weer te vinden, zijn door Prof. Goossens en
Dr. Evelein in 5, pag. 71¹⁾ beschreven.

1) De cijfers verwijzen naar de rangnummers van het litteratuurlijstje aan het einde van dit artikel.

Deze ovens zijn, volgens de beschrijving der arbeiders die ze vernielden, van dezelfde constructie geweest als de door ons ontgraven exemplaren. In 5. pag. 71 toch lezen wij:

»Drie gave potten bevonden zich onder een soort van gewelf, een keldertje, zei hij, dat door de arbeiders van boven werd ingeslagen en waarin in het midden een klein pijlertje stond. Gewelf, wand en pijlertje waren van hard gebakken klei, die gedeeltelijk bedekt was met een dik groen glazuur.»

De door ons ontgraven ovens (zie afb. 1 en 2) waren eveneens in den bodem, in de vaste klei gebouwd, hier de bekende gele Limburgsche klei, en bewaard tot aan de humuslaag welke op de plaats der ovens 50 à 60 c.M. dikte had. Alle onderdeelen bestonden uit deze klei. Steenen waren bij de constructie niet gebruikt. Dit is bij de Duitsche ovens, voor zoover mij bekend, steeds het geval, zooals b.v. bij die uit Heddernheim. Trouwens, de kwaliteit van de klei in aanmerking genomen, was steen hier overbodig. Door het ovenvuur zijn alle deelen hard rood gebrand en vormen dus als 't ware één massieven bouw. Bij afdekking der humuslaag zag men dan ook duidelijk de verbrande wanden tegen de gele klei als breede roode banden afsteken. De vorm en afmetingen der ovens waren zeer verschillend, doch de constructie, in groote trekken, van alle gelijk. Zij bestonden uit de volgende deelen waarvoor wij Hollandsche namen hebben gekozen, die mogelijk door betere te vervangen zijn. Wij voegen er tusschen haakjes de Duitsche benamingen bij.

1°. *De haard*. (Fcuerraum). Deze lag het diepst onder het oppervlak en bestond uit een eenigszins gewelfde ruimte, waarin gestookt werd, en welke door een verticaal staand muurtje,

2°. *de tong* (Zunge), in 2 gelijke deelen werd verdeeld. De haard vernauwde zich geleidelijk tot, of ging plotseling over in

3°. *het stookkanaal* (Schürraum), dat als trek gat dienst deed en welks ingang,

4°. *het stookgat* (Schürloch) uitkwam in

5°. *de stokersplaats* (Vorraum), vóór den oven uitgegraven en van waaruit de pottenbakker het vuur bediende.

6°. *Het rooster* (Feuerdecke), rustend op de tong, sloot den haard van boven af. Het was van *roostergaten* (Pfeifen) voorzien, waardoor de heete gassen toegang kregen tot het, boven het rooster gelegen deel, n.l.

7°. *de bakruimte* (Brennraum), waarin het te bakken aardewerk werd geplaatst. Deze bakruimte had verticale wanden, waarop

8°. *de bovenbouw*, waarschijnlijk meestal een ton- of koepelgewelf, gerust heeft, die echter overal was ingestort, evenals dit steeds bij alle, ons uit de litteratuur bekende ovens het geval was.

Wij mogen aannemen dat het gewelf met pijlertje in de beschrijving van Prof. Goossens, hierboven vermeld, overeenkwam met den haard, door een tong verdeeld. Dit is daarom merkwaardig, omdat het aardewerk uit deze ovens gedateerd is als behoorende tot de 2de helft der 1ste en het begin der 2de eeuw. (vgl. 5. pag. 79).

Nu onderscheidt men de volgende oventypen:

a. De z.g. »ligender Ofen», waarbij de haard *naast* de bakruimte is gelegen (vgl. 4. pag. 127).

b. Ovens waarbij de haard *onder* de bakruimte is gelegen. Dit type onderscheidt Wolff weer in 2 soorten (vgl. 3. pag. 229) n.l.

1°. Die, zooals hierboven beschreven.

2°. Die, waarbij de haard, in het midden, inplaats van een tong een kanaal bevat, waarvan ter weerszijden kanalen uitgaan, gescheiden door verticale tongen. Het geheel is dan weer door een rooster afgedekt.

Wolff nu beweert (vgl. ook 1 pag. 90 noot 3), dat de tweede vorm (b. 2°.) de oudste is en b.v. in Flavischen tijd, dus in de 2de helft der 1ste eeuw, voorkomt, o. a. in Nied en Westerdorff. Deze meening vond hij bevestigd in een oven te Pompeji.

De beschrijving van Prof. Goossens zou bewijzen, dat de eerste vorm (b. 1°.) óók reeds in dien tijd voorkomt. Het tweede type is veel zeldzamer en met 't oog daarop zouden we het constructieverschil nog niet bij dateering mogen bezigen. Het is immers evenzeer mogelijk dat beide vormen náást elkander reeds in de eerste eeuw voorkomen en de tweede in lateren tijd in onbruik is geraakt.

Hier zullen nadere gegevens opheldering moeten verschaffen, doch wij meenen even op deze tegenstrijdigheid te moeten wijzen.

BESCHRIJVING DER OVENS.

§ 1. Oven A. (vgl. afb. 1 en 2).

Deze was vóór onze komst reeds half vergraven. Wij slaagden er in het ongeschonden deel zóó bloot te leggen, dat de constructie nog voldoende kon worden nagegaan.

De grondvorm van den oven was een onregelmatige cirkel met een middellijn van ± 1.50 Meter. De haard was komvormig in de klei uitgehold en lag vrij wat lager dan de stokersplaats, waarin hij door middel van een breed stookkanaal (± 70 c.M.) hellend uitliep.

De haard was, evenals alle overige ovendeelen, van een zwartgebrande leembekleding voorzien welke, in dit gedeelte, bezet was met slakken, waardoor de ruimte zeer onregelmatig werd en moeilijk op te meten.

Deze bekleding werd o. a. ook in de ovens te Hedderheim aangetroffen (vgl. 2 pag. 92). Ook vonden wij in den haard veel houtskool.

De tong (18—26 c.M. dik) was onregelmatig gebouwd en stak nog ver in het stookkanaal vooruit, zoodat het rooster waarschijnlijk een peervormige gedaante heeft gehad. (vgl. 3 Taf. XVII 3a) Van dit laatste vonden wij nog een klein gedeelte met 3 roostergaten intact.

Ook van den wand van de bakruimte vonden wij een groot gedeelte onaangetast. Hij was cilindervormig en tot de humuslaag bewaard. Men kon duidelijk waarnemen hoe de leembekleding met de hand er op was gebracht. Horizontale vingerstrepen waren goed waarneembaar. Bij het afschrappen van 't zwarte laagje werd de leem wit¹⁾.

De stokersplaats was niet van een vasten kleiwand voorzien, zooals bij de andere ovens. Mogelijk was deze echter reeds vergraven, waarbij men echter in 't oog dient

1) Ik memoreer dit feit omdat veel van het gevonden aardewerk, speciaal de kruiken, dezelfde witte kleur vertoonen.

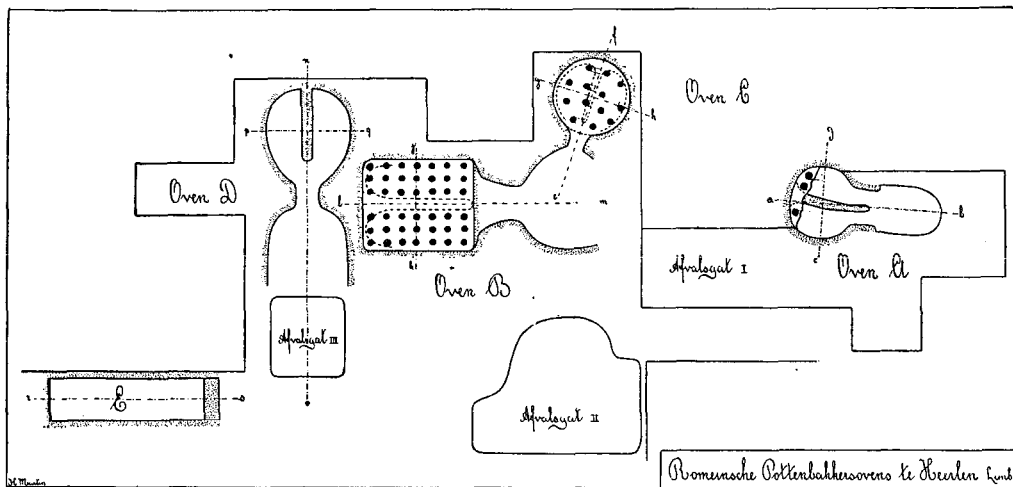
te houden, dat de bodem van de stokersplaats vrijwat hooger lag dan die van den haard. Wij diepten den grond tot op de onberoerde klei uit, terwijl een laagje houtskool, daarop gevonden, aanduidde dat wij hier den ouden bodem bereikt hadden.

De ruimte, voorzichtig aldus uitgehaald, vertoonde ten slotte een fraaie regelmatige komvormige gedaante, terwijl de bodem, van den oven af, geleidelijk naar buiten toe omhoog liep.

In de ovenvulling, tot aan de teeltlaag, vonden wij enig aardewerk, echter geen spoor van den bovenbouw.

§ 2. Oven B. (vgl. afb. 1, 2 en 4).

Deze was eveneens bewaard tot de humuslaag en schitterend geconserveerd. De grondvorm was een rechthoek met zijden van ± 2.25 M. en ± 1.90 M., een groote

Afb. 1. Plattegrond van het ontgraven oventerrein. Schaal $\pm 1/150$.

oven dus. Hij gelijkt eenigszins op een oven uit Heldenbergen (vgl. 3 Taf. 4 fig. 2) en op een uit Heddernheim (vgl. 2 Taf. II No. 1) waarmede hij in afmetingen vrijwel overeenkomt, daar deze 2.25×1.86 M. groot is.

De haard, lichtelijk gewelfd, doch met vlakken, eenigszins naar het stookkanaal oplopenden bodem, werd door een zware tong, welke aan het uiteinde mooi half rond was afgewerkt, in twee gelijke helften verdeeld. De haard sloot aan den achterwand, versmallend, met eene ronding aan, terwijl hij aan den voorkant overging in een trechtervormig, hellend stookkanaal, dat met een halfcirkelvormige opening uitmondde in de stokersplaats. Hij was met slakken bezet, terwijl zich onder deze een laagje leem bevond, hetwelk in het stookkanaal dadelijk voor den dag kwam. Wij troffen er houtskoolresten aan.

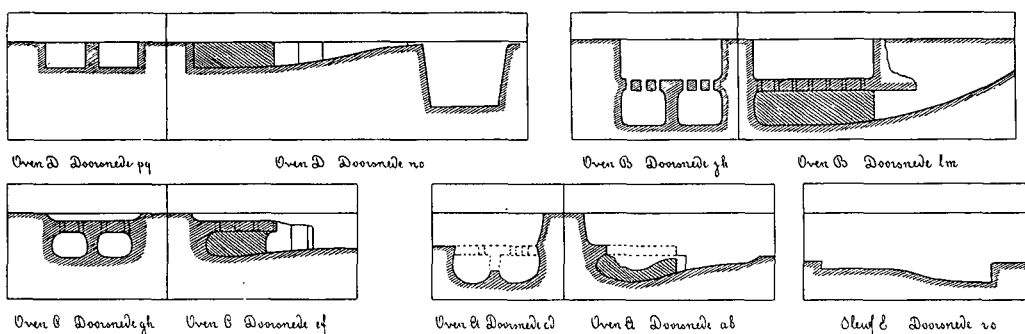
Het rooster dat den haard afdekte was bijzonder zwaar (27—30 c.M. dik) en voorzien van 42 gaten, n.l. 6 in de breedte en 7 in de lengte. Zij waren niet allen even groot, zooals in de teekening, waarop een gemiddelde is genomen. Het merkwaardige van

dit rooster was dat het ingebakken kleine geschilderde potjes bevatte, een verschijnsel dat wij niet in de ons bekende ovenlitteratuur aantreffen. Wel is in 2 pl. III 4b een oven afgebeeld met een krans van potten in den muur, even uitstekend in het rooster, een andere constructie dus dan bij onzen oven waar juist de potjes willekeurig in 't rooster zelf waren verspreid.

Waarvoor diende dit?

Mijns inziens om het rooster te versterken en lichter te maken en tevens om het warmtegeleidingsvermogen te verminderen, opdat in korten tijd een hooge temperatuur in de bakruimte kon verkregen worden. Het is n.l. duidelijk dat bij een dergelijk poreus rooster de hooge temperatuur spoediger bereikt is dan bij een massief rooster.

Van de bakruimte waren de vier opstaande verticale wanden tot aan de teeltlaag nog voorhanden. Zij vertoonden zich, evenals de bovenkant van het rooster, vuurrood, doch wij meenden hier en daar sporen van eene afzonderlijke leembekleding te constateeren. Eene inzetopening (Einsatzöffnung) welke diende om het aardewerk in de bakruimte te brengen (vgl. 1 pl. XX afb. 30, een plaat die veel overeenkomst vertoont met een door ons genomen

Afb. 2. Doorsneden der ovens. Schaal $\pm 1/150$.

foto) vonden wij niet in de toch hoog bewaard gebleven wanden. In de ruimte, gevormd door deze vier wanden en het rooster, vonden wij den ingestorten bovenbouw terug, bestaande uit eene reusachtige hoeveelheid gewelfpotten (Wölbtpfe) en scherven hiervan. Wij weten uit de ovenvondsten in Duitschland dat 't overwelfen van deze bouwwerken door middel van in elkaar gestoken potten bij de Romeinen algemeen schijnt te zijn geweest (vgl. 3 pag. 214) en ook hoe zij deze constructie later zelfs bij groote gebouwen toepasten (St. Sebastiano te Rome, 4de eeuw; St. Vitale te Ravenna, 6de eeuw). Nooit werd deze bovenbouw echter ongeschonden gevonden. Cohausen vertelt (vgl. 4 pag. 127) van een recenten oven die ± 1850 nog in gebruik was en waarvan de bakruimte eveneens door potten overwelfd was. Dit gewelf werd gevormd door bogen van in elkaar gestoken potten, waarbij telkens bij een volgenden boog de richting der halsopeningen tegengesteld was aan die van den voorgaanden boog.

Vele der door ons gevonden potten staken nog wederkeerig met hals en voet in elkander.

Wij mogen dus met vrij groote zekerheid constateeren dat deze oven met een tongewelf was afgesloten en dit, nadat de ovens verlaten waren, is ingestort, aldus het

in den oven nog aanwezige aardewerk, door ons gevonden, met puin bedekkend. Hierdoor verkrijgt de inhoud van dezen oven het karakter van een gesloten vondst. Gedurende den eersten dag van de uitgraving vonden we niets dan deze potten en daarna pas den eigenlijken oveninhoud. Dit feit is voor de kennis onzer inheemsche Romeinsche keramiek van belang. Hierop komen wij bij de beschrijving van dit aardewerk nog nader terug.

De vorm der gewelfpotten komt het meeste overeen met die, gevonden in Hedderenheim (vgl. 1 pl. XXI No. 6 en 7), doch is slanker. Voorts zijn onze potten alle wit. De sterk aangebakken, rood verbrande klei, die zeer moeilijk van hun oppervlakte was te verwijderen, doet vermoeden dat het gewelf in- en uitwendig met klei was bestreken. Voor dit doel zullen ook de ribbels dienen, op 't oppervlak der potten aangebracht, waardoor de specie beter vasthecht. Bovendien maakt de groote hoeveelheid roode kleipuin tusschen de potten, deze hypothese waarschijnlijk. Hierbij zij nog vermeld dat deze klei vermengd was geweest met gehakt stroo dat, door de hitte verkoold, duidelijk te herkennen was. Dit zal mogelijk gediend hebben om de deklaag makkelijker te doen doorbakken en zoo steviger te maken.

Meer gegevens omtrent den bovenbouw bezitten wij niet. Hoe de rook ontsnapte en hoe voor- en achterzijde van het gewelf waren afgesloten is niet bekend. Mogelijk op de wijze als bij den, door Cohausen beschreven recenten oven, waarbij een uiteinde met misbaksels en leem werd dichtgebouwd vóór den brand, en gedurende het bakken steeds dichter afgesloten. Ook zijn mogelijk de ovens door houten gebouwtjes beschermd geweest. Wij hadden geen tijd naar dit laatste een onderzoek in te stellen.

§ 3. Oven C. (vgl. afb. 1, 2 en 3).

Deze vormde met oven B. een z.g. dubbelaanleg (Doppelanlage) of dubbeloven, daar het stookkanaal van dezen oven door een wand van hardgebrande klei, met gebranden leem overtrokken, in verbinding stond met het stookkanaal van oven B. Deze wand vormde dan tevens de begrenzing van de gemeenschappelijke stokersplaats, aan dien kant. Aan de andere zijde was de stokersplaats eveneens door een zoodanigen wand, uitgaande^o van oven B. begrensd. De stokersplaats helde sterk in de richting van den haard van oven B. af, wat verklaard wordt uit het minder diep liggen van oven C. (vgl. 2 Taf. II afb. I. De schrijver laat zich helaas niet over de stokersplaats uit). Zij was met roode kleipuin, aardewerk etc. opgevuld. Hoe die puin daar verklaard moet worden weten wij niet. Of deze ruimte later als afvalsgat is gebruikt of overdekt is geweest, blijve een open vraag. Mogelijk dat de latere vondsten hier eenig licht verschaffen. Op den bodem, die uit onberoerde gele klei bestond, lag veel houtskool. De wanden hielden ongeveer dáár op, waar de helling de grens tusschen klei en cultuurgrond bereikte. Daar zal mogelijk de ingang geweest zijn. Hoe we ons verder deze stokersplaats moeten denken geconstrueerd te zijn geweest, of hij overdekt was en zoo ja »hoe,» laat zich niet zeggen.

Oven C. had ongeveer een cirkelvorm, met een middellijn van ± 1.70 M. De haard, sterk met slakken bezet, kwam vrijwel met dien van oven A overeen, was iets minder komvormig en vlakker. De tong, iets korter dan het rooster, was nogal slank (12—18 c.M.).

Het rooster had 13, zeer onregelmatig geplaatste gaten, waarvan één zelfs de tong gedeeltelijk

doorboorde, iets wat van belang kan zijn in verband met de wijze waarop wij ons de vervaardiging van den oven hebben voor te stellen.

Het korte, naar buiten iets vernauwende smalle stookkanaal, liep flauw hellend in de stokersplaats uit. Van den wand der bakruimte was nog slechts een zeer laag stuk voorhanden. Hij was weer tot de humuslaag bewaard. De wand en 't rooster waren rood gekleurd en wij konden niet met zekerheid uitmaken of hier eene afzonderlijke leembekleding aanwezig is geweest.

Sporen van bovenbouw werden niet gevonden, daar 't terrein tot vlak boven

Afb. 3. Oven C, gedeeltelijk ontgraven, gezien van uit het Oosten.

't rooster uit teeltgrond bestond, die herhaaldelijk zal vergraven zijn geweest.

Ook de oogst aan aardewerk was gering, n.l. slechts één potje dat in een roostergat zat.

§ 4. Oven D. (vgl. afb. 1, 2 en 4).

Van dezen oven was het rooster geheel verdwenen daar de bovenkant van de tong en van de wanden van den haard tot aan de cultuurgrond reikten, zoodat het daarop rustende rooster bij het bewerken van den cultuurgrond of bij eventuele vroegere kleiafgravingen (die volgens den Heer Mengeleers daar hebben plaats gehad) is vernield. De haard had eenigszins een peervormige gedaante en was ± 2 M. lang. De bodem was zuiver vlak, terwijl de opstaande wanden en de tong fraai verticaal uit den vloer oprezen. De haard ging flauw

Afb. 4. Links oven B; rechts oven D met afvalsgat III, waarin de figuur, gezien van uit het Zuid-Westen.

hellend in het stookkanaal (tot de ombuiging ± 40 c.M. lang) over terwijl vanaf het stookgat (± 50 c.M. breed), de ovenwand zich aan weerszijden als 't ware voortzette ter begrenzing van de stokersplaats, op dezelfde wijze als wij dit bij de ovens B. en C. zagen, alleen anders van vorm. Daar de oven vrij ondiep lag liep de stokersplaats ook niet zoo steil naar beneden als bij voornoemde ovens. Wij konden haren vorm echter weer juist vaststellen. De bodem bestond uit onberoerde klei, terwijl de wanden weer rood gebrand en met leem bestreken waren. Deze leemlaag konden we aan de andere ovendeelen niet met zekerheid aantonen. De oven was geheel gevuld met ovenpuin, waaronder vele gewelfpotfragmenten, en ander aardewerk. Daar echter niet, als bij oven B, een ingestorte bovenbouw over dit aardewerk heen lag, mogen we den inhoud niet als een homogenee vondst beschouwen, ofschoon wij hieronder zullen zien dat toch de inhoud van veel belang is. Uit den bovengrond kunnen scherven uit lateren tijd tusschen het aardewerk zijn geraakt, iets wat bij oven B. vrijwel was uitgesloten.

§ 5. Afvalsgaten? etc. (vgl. afb. 1 en 4).

Behalve de ovens troffen wij nog gaten aan die blijkbaar als afvalsgaten moeten worden beschouwd, gezien het groote aantal scherven dat er in opgestapeld lag. Zulke afvalsgaten kent men o. a. uit Heddernheim. Van afvalsgat I (zie afb. 1) konden wij den vorm niet vaststellen, en bij gebrek aan tijd, het nog in de klei zichtbare restant niet uitgraven. Gat II is voor een groot deel ontgraven, doch evenmin volkomen. Gat III lag juist in de as van den oven D en dit konden wij vrij diep, doch ook alweer niet geheel, uithalen. Het bevatte een modderachtige zwarte substantie en aardewerkfragmenten. Mogelijk is dit eveneens een afvalsgat geweest.

Vermelden wij ten laatste een eigenaardige sleuf E, waarvan de wanden uit hard gebakken roode klei bestonden, evenals de ovens, en die geheel met roode puin en scherven en houtskool gevuld was. De beteekenis is ons niet duidelijk geworden. Het zij vermeld dat volgens de arbeiders, en 't terrein was daar geheel vergraven, hier tegenaan een bijzonder groote ronde oven had gelegen, waaruit door de werklieden talrijke fraaie gave stukken keramiek werden te voorschijn gebracht. Is dit nog een deel van dien oven? Mogelijk een zij- of een middenkanaal van het 2de oventype (b, 2°) in ons Algemeen Overzicht vermeld? Wij weten het niet doch meenen volledigheidshalve deze sleuf te moeten vermelden.

Ook zij hier nog medegedeeld dat kort na onze opgravingen een ronde oven ten noorden van oven D is gevonden, doch helaas door de arbeiders is vergraven.

BESCHRIJVING VAN HET AARDEWERK UIT DE ONTGRAVEN OVENS¹⁾.

Oven A.

Aangezien deze oven, zooals wij hierboven zagen, reeds half vergraven was vóór onze komst, waardoor de mogelijkheid zeer groot is dat aardewerk uit den bovengrond

1) De teekening der profielen van de aardewerktypen zijn in het bezit der Directie van 't Mus. v. Oudheden en ik kan daar dus niet naar verwijzen.

en uit den vergraven grond tusschen den inhoud van den oven is geraakt, is deze laatste voor ons van geen bijzondere beteekenis in verband met eene eventueele dateering.

Wij vonden er in: eenige scherfjes terra sigillata, waarschijnlijk van een bord, eenige kruikhalzen en kruikscherven, een wrijfschaalfragment en eenige roodbruin geschilderde scherven, mogelijk van een groote amphora.

Oven B.

Volgens bovenstaande beschrijving van den oven, waaruit o. i. blijkt dat de oven, gevuld zijnde, is ingestort, moet dus het gevonden aardewerk een bij-elkander-behoorend geheel, een gesloten vondst, vormen. Dit zullen wij nader onderzoeken en achtereenvolgens de vondsten uit de verschillende ovendeelen beschrijven.

A. Bakruimte.

Terra sigillata.

1. Voetje van een kom met stempel: Catus F. (vgl. 7). Waarschijnlijk 1ste eeusich.

Het voorkomen van dit vroege stuk is te verklaren wanneer men aanneemt, wat mogelijk is, dat de oven reeds in de 1ste eeuw in werking was. Ook kan het stuk zelf, als gebruiksvoorwerp van den pottenbakker, lang in gebruik zijn geweest.

2. Een scherfje van een versierde kom. Herkenbaar zijn een eiërljstje en voorts twee beenen van een hoek, met ingedrukte halve maantjes, door verticale indrukseltjes gescheiden. Alles sterk verweerd. Van dit stuk valt niets te zeggen. Behoort eveneens waarschijnlijk tot de gebruiksvoorwerpen van den pottenbakker.

Geschilderd aardewerk.

Enkele bruine en zwarte geschilderde scherfjes waarvan verder niets valt te zeggen.

Kruiken en verwant aardewerk.

a. Eenoorige kruiken.

1. Grije kruikhals met dikken rand, zooals deze typisch is voor den Hadrianischen tijd, dus tegen het midden der 2de eeuw en later (vgl. 1, pag. 133 en 6, pag. 269). Oor ontbreekt.

2. Klein dito kruikhalsje. Lichtbruin. De rand is nog meer verdikt en maakt een nog lateren indruk; 2de helft van de 2de eeuw. Oor ontbreekt.

3. Slanke witte kruikhals. Hoewel deze, wat den langen cilindervorm betreft, een vroegen indruk maakt, is het profiel toch anders dan b.v. bij de Hofheim-typen die door hun cilindervormigen hals karakteristiek zijn, doch waarbij de kraag dichter tegen den hals aanligt, terwijl deze bij dit type ver uitsteekt. Ook het smalle 2-deelige oor maakt een laten indruk. Wij vermoeden hier dus een lateren, 2de-eeusichen vorm voor ons te hebben.

4. Witte kruikhals. Het profiel met den dikken rand doet ons dezen vorm weer dateeren als behoorend tot de 2de helft van de 2de eeuw.

b. Twee-oorige kruiken.

1. Hals van een groote witte kruikamphora. Naar onderen wijder uitlopend. Halskraag dubbel geribd. Afwerking grof. Oor sterk gebogen en 4-deelig. Vertoont sterke barsten als van een misbaksel. In de ons bekende litteratuur vonden wij geen hierop gelijkenden vorm. De dubbel geribde halskraag komt echter in Heddernheim voor, al verschilt de hals verder ook aanmerkelijk (vgl 1, Taf. XXI, Fig. 55 en 57). Wij vermoeden hier een laat stuk voor ons te hebben.

2. Fragment van een dito geelwitten halsrand.

3. Kruikhals, meer den vorm hebbend van een gewone eenoorige kruik. Het profiel lijkt ook sterk op de nummers 1 en 2 hierboven bij de eenoorige kruiken vermeld. Het vertoont denzelfden dikken rand en is waarschijnlijk evenals deze uit de 2de helft der 2de eeuw.

Verder vele kruikooren, zeer verschillend geribd, een groote hoeveelheid scherven en enkele kruikbodems, glad afgedraaid of zwak geprofileerd, die tot een- of twee-oorige kruiken zullen behoord hebben.

c. Verwant aardewerk.

1. Fragmenten van z.g. honigpotjes van glad wit baksel. De randprofielen van deze potjes schijnen in verschillende tijden niet sterk veranderd te zijn en zijn vrij fijn van vorm.

2. Fragment van een honigpotje van zacht lichtbruin baksel, voorzien van een klein 2-deelig oortje. Zelfde profiel.

Ruwwandig aardewerk.

1. Een vrij groote hoeveelheid scherven van dezelfde urnen en nappen als in oven D zijn gevonden. De kleur is variërend van geel tot oranje, roze en rood. Soms hier en daar blauwachtig verbrand.

2. Randen van dit vaatwerk. Vrijwel allen met hartvormige profielen zooals die typisch zijn voor de 2de helft der 2de eeuw. (Vgl. 8. Taf. XV. Fig. 8a—d).

3. Enkele stukken vertoonen een binnenwaarts gebogen en verdikt profiel, zooals een napje uit oven D. Het baksel komt met dat der andere stukken overeen en is dus waarschijnlijk uit denzelfden tijd.

4. Een horizontaal urnrandje van 't zelfde roze baksel, zoodat we dit eveneens in de 2de helft van de 2de eeuw mogen plaatsen. Horizontale randen, hoewel geribd, komen in Heddernheim voor. (Vgl. 1 pag. 122. Fig. 7 n°. 10).

5. Fragment van een klein fijn geprofileerd urntje met horizontaal randje. Wederom het zelfde typische oranje baksel. Wij hebben geen reden dit tot een andere periode te rekenen en merken dus op, hoe zelfs vrij laat nog profielen voorkomen, die men, om hunne fijnheid, vroeger zou dateeren.

6. Bodems van urnen en nappen van 't zelfde aardewerk.

7. Bodems, waarschijnlijk van groote grijze kruiken of kannen. Wat dikte betreft vormen zij een overgang naar 't dikwandige aardewerk.

8. Dekselfragmenten. Dezelfde vormen als die uit oven D.

Dikwandig aardewerk.

a. *Wrijfschalen.*

1. Hiervan konden twee exemplaren geheel worden gerestaureerd. Verder werd een groot aantal fragmenten van dit zelfde type gevonden, waaronder ook enkele misbaksels. Zij bezitten allen een verticalen rand, terwijl de tuit een eind buiten den rand uitsteekt. Er bestaat weinig onderling verschil in profiel. Een fragment bezit nog een zwakke, vrij breede uitholling aan den bovenrand. Het is ook ruwer door fijn steengruis. De wrijfschalen zijn van binnen met steentjes bezet.

Waar de wrijfschalen tot heden nog zoo moeilijk dateerbaar zijn, is deze vondst van belang. In de misbaksels toch en de groote hoeveelheid scherven zien wij een bewijs dat dit aardewerk daar ter plaatse vervaardigd is en mogen wij dit profiel dus dateeren als behoorend tot de 2de helft van de 2de eeuw.

2. Kleine schaaltes, in vorm geheel met de wrijfschalen overeenkomend, doch niet met steentjes bezet. Voorts zijn zij dunner en van fijn wit baksel. In zoverre behooren zij dus »technisch» niet onder de rubriek »dikwandig» thuis.

b. *Amphora's.*

Hiervan zijn eenige halsranden en ooren voorhanden. Drie typen zijn lichtbruin. Een is een misbaksel, hetgeen weer voor de dateering van belang is. Het herinnert aan 1 Taf. XXI. Fig. 58. Dat klopt dan met onze vondst. Een strenge vormenchronologie bezitten wij nog niet van dit aardewerk.

Bouwfragmenten.

1. Bij de beschrijving van den oven bespraken wij reeds de gewelfpotten, door ons in groote hoeveelheid gevonden. Wij merken op, dat de randen vrij zuiver geprofileerd zijn. De standvlakken zijn meestal grof afgewerkt. Het buitenoppervlak is meer of minder sterk geribd. Juist te dateeren zijn deze potten niet omdat wij niet weten, of het gewelf lang gediend heeft of vrij nieuw was toen de oven voor het laatst gebruikt werd. Wij wezen reeds op de overeenkomst met die van Heddernheim.

2. Enkele panfragmenten zullen tot den bovenbouw, mogelijk tot dichting der inzetopening, behoord hebben. Stempels troffen wij er niet op aan.

3. Wij noemen hier ook de potjes, ingebakken in het rooster.

4. Enkele slakken die zich ook nog in deze ruimte schijnen gevormd te hebben.

B. Haard.

Terra nigra.

Een onherkenbaar dik terra-nigra-achtig scherfje. Ondateerbaar.

Geschilderd aardewerk.

Scherfje van een hard gebrand, zwart geschilderd potje, met zand bestrooid. Inwendig metaalglanzend. Ondateerbaar.

Kruiken en verwant aardewerk.

1. Scherven van een groote witte kruik. Ondateerbaar.
2. Vuil gelig-grijs halsje van een eenoorige kruik. Oor ontbreekt. Rand vertoont geen fijne vormen doch is slechts een dikke ribbel. Direct onder deze ribbel vertoont de hals een geringe verdikking. Zeer waarschijnlijk een late vorm.
3. Halsfragment van een gewelfpot.

Ruwwandig aardewerk.

Randje van een deksel.

Dikwandig aardewerk.

1. Fragment van een wrijfschaaltje met verticalen rand. Tweede helft van de 2de eeuw.
2. Enkele scherven, waaronder fragmenten van wrijfschaalbodems.

C. Stookkanaal.

Terra nigra.

Een vrij dikke, terra nigra-achtige scherf. Ondateerbaar.

Geschilderd aardewerk.

1. Fragment van een geschilderd bruin bord. Laat.
2. Scherfje van een geschilderd, met zand bestrooid potje. Van buiten bruinzwart, van binnen roodbruin geschilderd.

Kruiken en verwant aardewerk.

1. Hals van een wit eenoorig kruikje. Zeer dik en grot. Oortje ontbreekt. Aan den bovenkant van den rand, tegenover het oor, een nauw merkbaar ingedrukt tuitje. Deze vorm vermochten wij niet te dateeren doch de ruwe bewerking doet een laat type vermoeden.
2. Hals van een lichtbruine tweeeurige kruik. De ooren ontbreken. Vermoedelijk laat.
3. Voorts een rand van een een- of tweeeurig wit kruikje, enkele kruikooren, 2 of 3-deelig, en scherven van dit of verwant aardewerk.

Ruwwandig aardewerk.

Enkele scherven, o.a. een dekselfragment.

Dikwandig aardewerk.

Enkele scherven.

D. Stokersplaats.

Terra sigillata.

Fragment van een halve-bol-vormig kommetje met ingesnoerden wand. Dit is een vroeg type. Te bevreemden behoeft ons dit niet omdat dit aardewerk tot de gebruiksvoorwerpen van den bakker zal behoord hebben en dus oud kan zijn.

Geschilderd aardewerk.

Fragment van een hard gebrand, in- en uitwendig zwart geschilderd potje, met zand bestrooid. Ondateerbaar.

Kruiken en verwant aardewerk.

a. Eeoorige kruiken.

1. Vuil geelwitte kruikhals. Driedeelig, sterk gebogen oor. Profiel lijkt op 1 pag. 133. 't Zelfde type als we in de bakruimte aantreffen. Tweede helft van de 2de eeuw.
2. Vuil licht-grijsbruine kruikhals. Oor, 3-deelig, ontbreekt. Zeer waarschijnlijk laat.

b. Tweeoorige kruiken.

1. Witte kruikhals. Sterk gebogen 2-deelig oor. Wij vermochten dit type niet met zekerheid te dateeren, doch 't schijnt ons laat toe.
2. Verder een fragment van een een- of tweeoorig kruikje. Mogelijk laat wegens den dikken rand.
3. Bovendien kruikbodems, waaronder van groote exemplaren, vlak afgedraaid of weinig geprofileerd, zonder bepaalden standring, en vele kruikscherven.

c. Verwant aardewerk.

Een fraai wit pijparden urntje. Fijn geprofileerd. Sterk gebarsten en misvormd. Misbaksel. Typisch is 't fijne randprofiel waaruit wij weer zien, dat zulke vormen toch ook nog laat bij sommige aardewerktypen schijnen voor te komen, want de waarschijnlijkheid is toch, waar wij met een misbaksel te doen hebben, zéér groot, dat dit urntje in dezen oven is gebakken.

Ruwwandig aardewerk.

Horizontale rand, voorzien van 2 zeer ondiep ingedrukte ringen, van een urn of nap. Weer het typische roode grove baksel. Waarschijnlijk dus ook 2de helft van de 2de eeuw.

Dikwandig aardewerk.

1. Een groote hoeveelheid randen van kleine mooie witte schaaltes, van 't zelfde model als de groote wrijfschalen. De rand is eveneens verticaal, doch de schenkopening is niet tot een uitstekende tuit vervormd. Waarschijnlijk 2de helft van de 2de eeuw, evenals de wrijfschalen met verticalen rand.
2. Enkele scherven van wrijfschalen.

CONCLUSIE.

Het te dateeren aardewerk behoort in de 2de helft der 2de eeuw thuis, behalve de terra sigillata die ouder is. Dit laatste behoeft ons niet te bevreemden daar deze niet op dit terrein is vervaardigd, getuige de heel enkele scherven die er op 't terrein, onder de reusachtige hoeveelheden ander aardewerk, gevonden zijn. Als import en als 't »beste'' aardewerk kan dit in een pottenbakkersgezin lang in gebruik zijn geweest. In elk geval is

de inhoud van den haard een gesloten vondst, getuige vooral de toestand waarin deze werd aangetroffen met den geheelen bovenbouw op den inhoud neergestort en de potten nog in elkaar gestoken! Als zoodanig helpt 't dateerbare aardewerk dus 't andere gevondene dateeren en schenkt ons dus enkele nieuwe gegevens voor de studie van het Romeinsche aardewerk waarvan de resultaten nog zoo onvolmaakt zijn.

Oven C.

Dit oventje leverde slechts enkele onbeduidende aardewerk-fragmenten op, w. o. een scherf van een bruin geschilderd potje, met zand bestrooid. Verder een klein grof wit potje, zeer dikwandig, dat in een der roostergaten zat. Het maakt wegens z'n grofheid een laten indruk, doch is ons uit de litteratuur verder onbekend.

Het feit dat deze oven zoo laag onder de teeltlaag lag, is de reden waarom de oogst aan aardewerk zoo gering was. Bij het bewerken dier laag toch zal de inhoud verdwenen zijn. Daar, zooals wij zagen, deze oven een dubbeloven met oven B vormde, zal hij in denzelfden tijd in gebruik zijn geweest.

Oven D.

Bij de beschrijving van dezen oven werd er op gewezen dat het rooster verdwenen was, mogelijk vernietigd bij 't bewerken van den cultuurgrond. Het spreekt vanzelf dat scherven uit lateren tijd tusschen den inhoud van den oven kunnen geraakt zijn. Wij zullen nu nagaan in hoeverre dit het geval is, door de vondsten te dateeren voor zoover dit mogelijk is. De inhoud omvatte:

Terra sigillata.

Twee bodemfragmenten van een kom. Sterk verweerd. Op een der scherven is nog iets te zien van een ondiep ingedrukt geometrisch ornament. Het is zóó weinig dat wij niet met absolute zekerheid mogen zeggen dat het stuk identisch is met de late 3de-eeuwsche kommen zooals afgebeeld in 9 pl. X fig. 9. Indien dit wél zoo is, hebben wij hier een stukje aardewerk dat in lateren tijd uit den bovengrond in den oven is geraakt.

Kruiken en verwant aardewerk.

a. Kruiken.

1. Fragment van een klein gelig eenoorig kruikhalsje. Oor ontbreekt. Ondateerbaar.
2. Fragment van een wit een- of tweeoorig kruikhalsje. Ondateerbaar.
3. Een 2- en een 3-deelig kruikoor en fragmenten van ooren.
4. Fragmenten van vlak afgedraaide kruikbodems.
5. Kruikscherven.

b. Verwant aardewerk.

1. Twee zeer groote pijpen potten. Eén kon, op enkele scherfjes na, geheel gerestaureerd worden. Hier en daar is hij sterk verbrand. De tweede pot had vrijwel 't zelfde profiel. Alleen de bodem was iets meer geprofileerd. Verder was hij kleiner en vertoonde typische misbakselkenmerken. Hij was vrijwel gaaf en stond omgekeerd voor

't stookkanaal. Men kon duidelijk zien dat het rooster moest zijn vernield of ingezakt, waarbij de pot in dezen eigenaardigen stand kwam.

2. Hals en schouder van een licht geelachtig z.g. honigpotje. Slordig klein oortje, niet gedeeld. Verder een wit dito, met 2-deelig oortje. Zelfde profielen als die uit oven B.

3. Scherven, waarschijnlijk van zulke potjes.

Ruwwandig aardewerk.

1. Oranjeachtige urn, gedeeltelijk verbrand, met hartvormig profiel, zooals typisch voor de 2de helft van de 2de eeuw, en klein voetje.

2. Kleiner dito urntje. Geel. Sterk beschadigd; 2de helft 2de eeuw.

3. Groote witte ruwwandige nap. Sterk beschadigd. Hartvormig profiel; 2de helft 2de eeuw.

4. Napje met hartvormig profiel. Sterk verbrand; 2de helft 2de eeuw.

5. Een dito, kleiner. Sterk verbrand en gebarsten. Misbaksel; 2de helft 2de eeuw.

6. Fragmenten van een napje met binnenwaarts gebogen en verdikten rand. Zelfde baksel. Dus zeer waarschijnlijk uit denzelfden tijd.

7. Een reusachtige hoeveelheid scherven van bovenstaande aardewerktypen. Meestal mooi geel, oranje, roze of rood. Ook wel wit. Vaak zwart verbrand. De kleuren variëeren naarmate de meer of minder sterke bakking.

8. Een groote massa randen van dit vaatwerk. Allen met hartvormige profielen of naar binnen gebogen verdikten rand.

9. Een horizontale rand van een groote witte urn. Mogelijk ook uit de 2de helft 2de eeuw. Zelfde baksel als n°. 6.

10. Horizontale rand van een wit napje. Sterk met steengruis vermengd. Ook 2de helft 2de eeuw?

11. Dik randje. Sterk verbrand tot metaalglanzend. Mogelijk van een geschilderd urntje? Zeer waarschijnlijk laat.

12. Twee fragmenten van urntjes met 't zelfde profiel als uit oven B. Dit maakt de waarschijnlijkheid groot dat deze vorm inderdaad uit de 2de helft der 2de eeuw dateert.

13. Twee randen van urnen. De eerste is van 't zelfde witte baksel, de tweede van 't zelfde roze baksel als hierboven vermeld. De vormen zijn vrij fijn. Zeer waarschijnlijk zijn zij uit denzelfden tijd. Geheel analoge vormen vonden wij niet in de litteratuur.

14. Fragmenten van deksels.

15. Hals van een lichtroze ruwwandige kan? Ondateerbaar. Mogelijk ook onder de kruiken te rangschikken?

Dikwandig aardewerk.

a. Wrijfschalen.

1. Een gerestaureerde witte wrijfschaal, die vrij ongeschonden naast den grooten pot werd gevonden, heeft weer verticale randen. Verder werden er tal van randen van dit type gevonden, w.o. een van 't zelfde oranje baksel als waarvan de hierboven besproken

ruwwandige urnen etc. zijn gemaakt. Dit is opnieuw een aanwijzing voor het gelijktijdig voorkomen dezer beide vaatwerkvormen.

2. Fragment van een horizontalen wrijfschaalrand. Wij kunnen niet zeggen of deze vorm ook 2de-eeuwsch is.

3. Fragmenten van kleine schaaltes, in vorm overeenkomend met de groote wrijfschalen. Helaas vonden we geen tuitfragment.

b. Ander aardewerk.

1. Fragment van een rossigen amphorahals. Ondateerbaar.

2. Scherven die niet te determineren zijn. Ook een ongeribd oor van een groote amphora.

3. Horizontale rand van een groote dikwandige kuip. Sterk verbrand. Ondateerbaar, doch waarschijnlijk uit den oven.

Bouwfragmenten.

Een groote hoeveelheid scherven van gewelfpotten.

CONCLUSIE.

De inhoud van dezen oven, voor zoover dateerbaar, geeft als tijd; waarin deze voor 't laatst werd gebruikt, de 2de helft van de 2de eeuw aan. Onder de ondateerbare stukken zijn geen vroegere of latere voorhanden. Het terra-sigillata-fragmentje kan evengoed uit dezen tijd zijn daar het in de 3de eeuw voorkomt. Het verschil tusschen eind 2de en begin 3de eeuw is moeilijk te onderkennen. Bovendien, wij zeiden het reeds, is het zeer de vraag of het 't zelfde is. Daarvoor was 't fragment te klein en geschonden. En anders is 't uit den bovengrond er in geraakt. De homogeniteit van den inhoud is treffend.

BESCHRIJVING VAN HET AARDEWERK UIT DE VERGRAVEN OVENS.

Wij zullen ons bepalen tot een voorloopig overzicht en slechts van enkele geheel of gedeeltelijk gawe stukken, daar de geheele vondst te omvangrijk was om reeds volledig te kunnen bewerkt zijn. Een drietal kruiken, waaronder een misbaksel, zullen wij eveneens buiten beschouwing laten, omdat ons is gebleken, dat alle drie, vóór wij ze kochten, zóó gerestaureerd zijn, dat zij als dateeringsmateriaal onbetrouwbaar zijn. De nummers verwijzen naar de overeenkomstige op de plaat¹⁾.

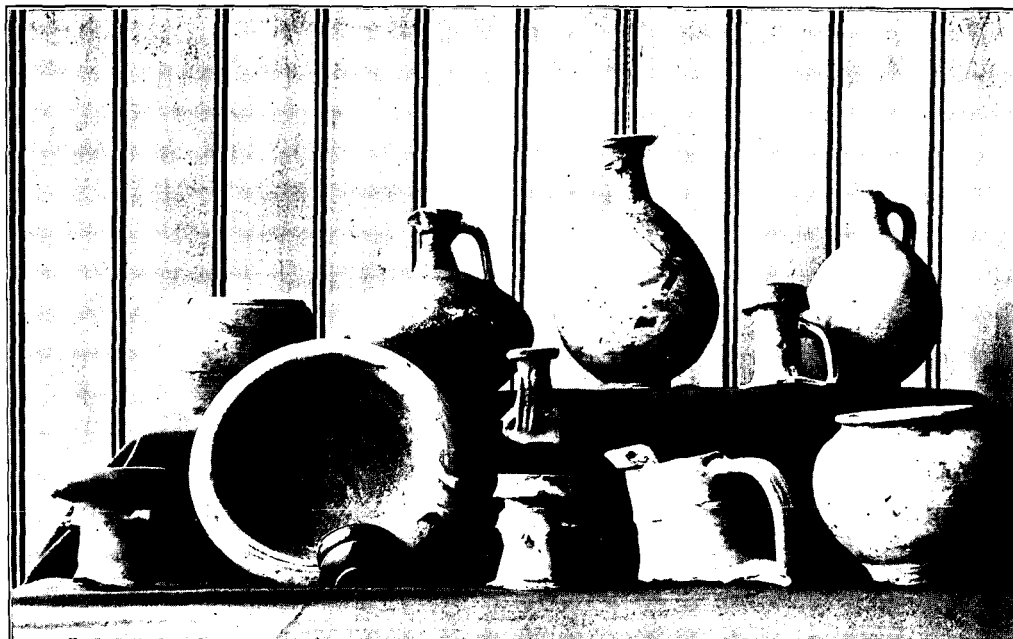
1. Eenoorige witte kruik met fraai bewerkt profiel. De cilindervormige, scherp van den schouder afgezette hals herinnert aan de Hofheimtypen. Eveneens de standring en 't rechthoekige driedeelige oor. Het randprofiel is echter Flavisch door den smallen rand, welke dezen van boven afsluit en die bij latere vormen steeds dikker wordt. De schouder bestaat uit drie concentrische gewelfde ringen. De kruik lijkt veel op 12 Taf. XIII. Fig. 23. Alleen is daar de totaalvorm anders. De grootste breedte is bij ons exemplaar lager gelegen

1) Hier niet gepubliceerd.

en dit heeft daardoor meer een peervorm. Ook is 't randprofiel bij ons stuk iets fijner.

In verband met de hoofdkenmerken zouden wij ons exemplaar kunnen dateeren als behoorende in de laatste jaren der periode Claudius-Nero of in 't begin der Flavische periode. De kruik vertoont de kenmerken van een misbaksel. Zij is n.l. sterk gebarsten en vervormd. Wij zien hier dus vòòr ons een type van zuiver Heerlensch fabrikaat. Dit witte aardewerk is dus daar ter plaatse gebakken.

2. Eenoorige witte kruik. De aanzet van den cilindrischen hals aan den schouder is niet zoo scherp meer en van een bepaalde afscheiding kunnen wij niet spreken. De buik is peervormig. Een standring is aanwezig. Het randprofiel is zeer eenvoudig en

Afb. 5. Aardewerk, gevonden in door de arbeiders vergraven ovens, aanwezig in het Gemeentehuis te Heerlen.

gelijkt eenigszins op 10 Taf. VI, n°. 24, doch steekt meer uit. Het oor is meer gebogen, doch het is zeer wel mogelijk, dat het tot een andere kruik behoort, daar het er aan gelijmd was, toen wij het stuk kochten. Het is ook grof bewerkt tegenover de fijnere overige kruikdeelen. Dateering van dit stuk is moeilijk, doch wij meenen het, vooral in verband met den breeden voet, standring en cilindrischen hals, mogelijk tot het Flavische tijdvak te mogen rekenen.

3. Eenoorige geelachtige kruik. Het randprofiel gelijkt weer op dat van no. 1. Hals en buik gaan geleidelijk in elkander over. Dit is weer in tegenspraak met 't algemeene karakter van vroeg Flavische kruiken. De standring is ook niet meer zoo zuiver en niet scherp aangezet. De buik gaat er met een buiging in over.

Het middengedeelte van het oor is met een oorfragment eener andere, witte, kruik gerestaureerd. De nog aanwezige origineele oorfragmenten zijn echter groot genoeg om met zekerheid te zeggen dat het oor den gebogen vorm heeft bezeten, zooals afgebeeld.

Ook in dit exemplaar vinden wij dus tegenstrijdigheden, die de dateering bemoeilijken. Wij meenen echter in elk geval te mogen zeggen dat het tot het Flavische tijdvak behoort.

4. Eenoorige geelachtige kruik. Misbaksel, sterk gebarsten en vervormd. Dus weer een product van Heerlensche industrie. Peervorm. Hals kort, cilindrisch en gaat vrij geleidelijk in den buik over. Oor slordig bewerkt, 3 deelig en gebogen. Het randprofiel gelijkt eenigszins op dat van n°. 2, doch is grover. Bovendien is de rand van boven vrij breed afgeplat. Ook deze kruik zouden wij als Flavisch willen dateeren.

5. Bruinrood geschilderd urntje, zonder zandbestrooiing. Misbaksel, gebarsten en vervormd, dus weer stellig een Heerlensch product. De afwerking en profileering zijn zeer fijn. De rand zet zich scherp van den schouder af en is niet sterk verdikt. Een dergelijke aanzet vertoonen ons ook 12 Taf. XIII n°. 11 en 12, doch deze potjes hebben een geheel anderen vorm, evenals ook de potten 18, 21 en 24 aldaar een ander model hebben. Wij vermoeden, dat onze vorm een nog jongere en vroeg Flavische of laat Claudisch-Neronische is.

6. Geelbruin geschilderde plooi beker. Misbaksel, gescheurd en vervormd. Dus Heerlensch fabrikaat. Zeer fijn van profileering en afwerking. Scherp afgezette rand, schouder, voet en standring. De grondvorm is een cylinder met 6 indeukingen, waardoor de plooiën ontstaan. Aan boven- en onderrand en in 't midden van den cylinder is deze voorzien van fijne opstaande rondlopende ringen. De voet is conisch en bezit een standring. Hij is versierd met een ornament ongeveer als 1 pag. 116 Fig. 5 no. 13, ontstaan door indrukken van een radje. Bovendien zijn boven- en onderrand van den voet met concentrische ingedrukte ringen voorzien.

Aan de indeukingen der plooiën kan men de vingerstrepen goed waarnemen. Daarin zijn ook de ringversieringen weggedrukt. Uit de litteratuur kennen wij slechts één vorm, die er eenigszins, wat hals- en schoudevorm betreft, op gelijkt, n.l. 11 Taf. IV Fig 48. Deze is Flavisch. Een geheel analoog type kennen wij niet. De fraaie vorm en bewerking stempelen dit exemplaar tot een der mooiste plooi bekertypen. Wij vermoeden een vroeg Flavisch product vóór ons te hebben. Mogelijk is de beker nog ouder.

7. Roodbruin geschilderd, met zand bestrooid potje. Sterk verbrand, gebarsten en misvormd, dus een misbaksel en Heerlensch fabrikaat. Het randprofiel is fijn en scherp aangezet tegen den schouder, waarop een ingekraste ring. De voet is sterk sprekend als een standring gevormd. De overeenkomst in vorm met n°. 5 is groot. Wij meenen daarom ook hier een vroeg Flavisch of laat Claudisch-Neronisch urntje voor ons te hebben.

8. Geelbruin geschilderd potje. In vorm eenigszins herinnerend aan no. 6. Een analoge vorm is ons onbekend en zoo is dateering moeilijk. Wij zullen er wel een typisch plaatselijke vorm in moeten zien.

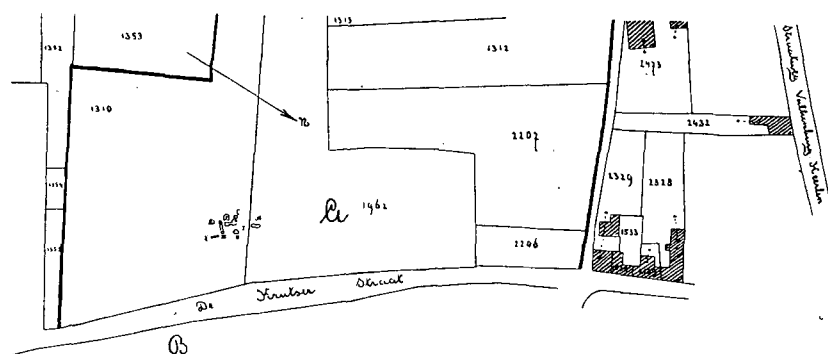
9. Grijs, terra-nigra-achtige nap. De wand is sterk bolvormig en rust op een

standing. De rand komt overeen met de Flavische napranden. Zie 12 Taf. XIII Fig. 27. Een ingekraste ring loopt om den rand.

Wij meenen, naar aanleiding van de fijne afwerking en 't voorkomen van een standing en tevens wegens 't fijne Flavische randprofiel ook dit stuk als vroeg Flavisch te mogen dateeren.

EIND-CONCLUSIE.

Na het hierboven medegedeelde omtrent de door ons ontgraven ovens en hun inhoud' en het door ons gekochte aardewerk, aangevuld door de verzekering der arbeiders dat verscheidene ovens door hen waren vergraven, is het duidelijk dat op dit terrein een uitgebreide Romeinsche pottenbakkersindustrie heeft gebloeid, zoodat de mogelijkheid niet is uitgesloten dat hier nog meer zulke ovens in den grond verborgen liggen. Daar waarschijnlijk de werkplaatsen en woningen der fabrikanten etc. dicht bij de ovens zullen gelegen hebben, mogen ook van deze gebouwen de overblijfselen aldaar verwacht worden.

Afb. 6. Kadastrale kaart met de ligging der ovens.
 A = Terrein waarop grafurnen zijn gevonden.
 B = Terrein waarop vroeger een oven is gevonden.

Ons was geen tijd gegeven 't onderzoek volledig te doen plaats hebben.

Uit de vormen van 't aangekochte en het ontgraven aardewerk blijkt m. i. dat hier vanaf de 2de helft der 1ste eeuw tot de 2de helft der 2de eeuw het pottenbakkershandwerk is uitge-

oefend. Het is te hopen dat meerdere gegevens er toe zullen bijdragen om onze kennis dezer inheemsche Romeinsche industrie uit te breiden.

Leeuwarden, Januari 1915.

H. MARTIN,
 Oud-Assistent Rijks Mus. v. Oudh.
 Leeraar M. O.

LITTERATUURLIJST.

1. G. WOLFF. Die Töpfereien vor dem Nordtore der römischen Stadt. Op blz. 87 van: *Mitteilungen über Römische Funde in Heddernheim IV.*
2. C. L. THOMAS. Töpferöfen in der Römerstadt bei Heddernheim. Op blz. 13 van: *Mitteilungen über Römische Funde in Heddernheim I.*
3. G. WOLFF. Römische Töpfereien in der Wetterau. Op blz. 211 van: *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Jahrgang XVIII.*
4. A. VON COHAUSEN. Der Aulofen in Seulberg und die Wölbtöpfe. Op blz. 127 van: *Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung. 14er Band.*

5. Prof. W. GOOSSENS en Dr. M. A. EVELEIN. Eene Romeinsche pottenbakkerij te Heerlen.
Op blz. 71 van: *Oudheidkundige mededeelingen van het Rijks Museum van Oudheden. III.*
6. LUDOWICI. *Römische Töpfer in Rheinabern.*
7. *Corpus Inscriptionum Latinarum.*
8. KOENEN. *Gefäßkunde.*
9. Dr. J. H. HOLWERDA. *Nederlands vroegste beschaving.*
10. *Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung.*
34er Band 1904.
11. *Der Obergermanisch-Raetische Limes des Römerreiches. Lieferung 24.*
12. *Der Obergermanisch-Raetische Limes des Römerreiches. Lieferung 31.*

NIEUWE MONUMENTENWETTEN IN ENGELAND EN FRANKRIJK.

II. FRANKRIJK.

De Fransche wet van 30 Maart 1887 heeft in de 25 jaar van haar bestaan een aantal belangrijke aanvullingen ondergaan. Daar kwam, om te beginnen, de wet van 1905 op de scheiding van Kerk en Staat, welke het noodzakelijk maakte om haastig bepalingen ten opzichte van de nog niet geclasseerde, aan kerkfabrieken toebehoorende goederen vast te stellen. Er werd een *voorloopige* classeering van deze zaken voorgeschreven, welke in drie jaren door een definitieve gevolgd moest worden (sindsdien is de termijn echter tweemaal verlengd). Tevens werden de reeds geclasseerde kerkelijke voorwerpen welke onder de groep »immeubles par destination» vielen, onvervreemdbaar en voor verjaring onvatbaar verklaard, zooals het in 1887 met de aan den Staat toebehoorende geschied was.

Daarop volgde in 1909 een wetje van slechts vijf artikelen, doch van zeer gewichtigen inhoud. Hierbij werd toch bepaald, dat ook roerende zaken in particulier eigendom (juister: in niet-publiek eigendom) voor classeering in aanmerking konden komen, terwijl de uitvoer van elk monument en van elk geclasseerd voorwerp verboden werd.

Ten slotte stelde in 1912, na den geruchtmakenden verkoop van het reliek-hoofd van St. Maarten, een wet, bestaande uit niet meer dan één artikel, preventieve maatregelen vast: als een geclasseerd voorwerp in het bezit van een departement, gemeente, of openbare instelling gevaar loopt en de »collectivité propriétaire» niet geneigd blijkt onmiddellijk hierin te voorzien, kan de minister de noodige maatregelen ter bescherming nemen en zelfs het bedreigde voorwerp laten overbrengen naar de schatkamer van een cathedraal of naar een departementaal of gemeentelijk museum, zooveel mogelijk in de nabijheid van de oorspronkelijke bewaarplaats gelegen. Binnen drie maanden na deze voorloopige overbrenging zal een commissie, bestaande uit eenige administratieve ambtenaren en eenige deskundigen, uitspraak doen over »les conditions nécessaires pour la garde et la conservation de l'objet dans son emplacement primitif.» De eigenaars kunnen

te allen tijde reïntegratie van het voorwerp verkrijgen, als zij aantonen, dat de vereischte voorwaarden vervuld zijn.

Daar bovendien enkele dingen bij decreet geregeld waren, die in de wet thuis hoorden, en daar de dispositie nog al te wenschen liet, was het gewenscht een nieuw legislatief product aan de volksvertegenwoordiging voor te leggen. Een reeds in 1910 ingediend, daarna ingetrokken en aanmerkelijk herzien ontwerp heeft den 31^{en} December 1913 kracht van wet gekregen.

Voor we tot de beschouwing dezer wet ¹⁾ overgaan — waarbij ik voor een goed overzicht de voornaamste nieuwe bepalingen cursief laat drukken — herinner ik er aan, dat in Frankrijk, anders dan b.v. in Engeland, »geclassieerd” en »wettelijk beschermd” elkaar dekken ²⁾. Alle rechtsgevolgen zijn afhankelijk van de plaatsing op de lijsten. Ja, volgens art. 1, 3de al., en art. 15, § 2, der nieuwe wet zijn ook reeds alle ter classeering voorgedragen immobilia, alsmede mobili, voorzoover ze aan den Staat, departementen enz. behooren, gedurende ten hoogste zes maanden aan de gevolgen der classeering onderworpen. Wordt de voordracht binnen dien termijn niet bekrachtigd, dan zijn zij vrij.

A. Objecten.

De Fransche wetgever besteedt geen moeite — wat bij een streng classeeringsstelsel als dit ook niet noodig is — aan een omschrijving van het begrip: monument. Hij vermijdt trouwens het gebruik van het woord. In den titel »loi sur les monuments historiques” vindt men het in ruimen zin, maar in den tekst een keer of vier in den zin van: door menschenhanden opgetrokken of opgezet bouwwerk, gebezigd. Het opschrift boven hoofdstuk III »De la garde et de la conservation des monuments historiques” waar het mobilia betreft, doet daarom vreemd aan, maar moet, denk ik, hieruit verklaard worden, dat hier niet slechts »objets mobiliers” bedoeld zijn, maar ook die meestal zwaardere stukken welke tot de groep »immeubles par destination” gerekend werden.

Voor het overige houdt de wet, naar Italiaansch voorbeeld, streng de onderscheiding van twee groepen: »immeubles” (I) en »objets mobiliers” (II) vol. Voor beide geldt als eerste vereischte om ingeschreven te worden, dat hun behoud uit een oogpunt van geschiedenis of van kunst in het belang van het algemeen zij.

I. Onroerende zaken. Vroeger werden hiertoe ook gerekend »de vanwege

1) Zie »Journal Officiel” van 3 Jan. 1914. — Voor het ontwerp van 1910 vgl Marguery, Prot. des objets mob., blz. 337, en, voor een beknopt overzicht ervan, een artikel van Mr. Frederiks in Themis, Mrt. 1913.

Wat mijn cursiveering aangaat, voor een enkele bepaling kan men de aanspraak op deze typographische onderscheiding betwisten, als men zich n.l. aansluit bij degenen, die meenen dat de wet van 1905 in een paar van haar artikelen verder reikte dan alleen tot het eigendom der kerkgenootschappen.

2) Dit beteekent niet, dat de Staat de kosten van herstelling en nog minder, dat hij die van onderhoud van elk geclassieerd monument draagt. Volgens de wet van 1887 kon evenwel een aan een particulier toebehoorend »immeuble”, waarvoor de Staat geen geld uitgegeven had, weer geschrapt worden, als de eigenaar binnen een jaar na de afkondiging der wet om déclassieering verzocht. Thans is deze bepaling vervallen.

hun *bestemming onroerende*”, als altaren, preekstoelen, damspiegels, in nissen geplaatste beelden. Thans is deze uitbreiding vervallen. De classeering kan het monument in zijn geheel, doch ook slechts een deel ervan, betreffen.

De wet beschouwt (art. 2) als reeds naar behooren geclasseerd:

1°. de »immeubles”, ingeschreven op de in 1900 openbaar gemaakte lijst;

2°. die welke — al of niet op die lijst voorkomend — het voorwerp van een besluit tot classeering volgens de wet van 1887 geweest zijn.

Verder noemt zij afzonderlijk als »in aanmerking komend voor classeering” de megalithische monumenten¹⁾, de terreinen die voorhistorische monumenten bevatten en de *belendende panden of terreinen*, wier classeering vereischt wordt wegens het afzonderen of vrijleggen van een geclasseerd monument, of wegens gezondheidsmaatregelen ten behoeve ervan.

Bovendien stelt de nieuwe wet in uitzicht *de verschijning van een aanvullenden inventaris, bevattende alle openbare en bijzondere gebouwen en deelen daarvan, die, zonder een aanvraag tot onverwijld classering te wettigen, genoeg oudheidkundig belang hebben om hun behoud wenschelijk te maken. Aan zulk een gebouw enz. mag niets gewijzigd worden of de overheid moet veertien daag te voren gewaarschuwd zijn.* (Art. 2).

Daar hier geen sprake is van een toestemming van den eigenaar, komt deze bepaling overeen met eene Engelsche, welke we in het vorige nr. besproken hebben. In beide landen heeft men de behoefte gevoeld vóór de volle wettelijke bescherming een stadium in te voegen.

Omtrent de ter classeering voorgedragen monumenten zie het boven opgemerkte.

II. Roerende zaken. Art. 14 bepaalt, dat deze »soit meubles proprement dits, soit immeubles par destination” geclasseerd kunnen worden. Terwijl de wetgever tot voor eenige jaren het oog alleen had op aan den staat, de departementen, gemeenten, fabrieken en andere openbare instellingen toebehoorende voorwerpen, heeft hij nu uit het wetje van 1909 het artikel — ietwat juister geredigeerd — aangaande voorwerpen in particulier bezit overgenomen:

Art. 16. Roerende zaken, toebehoorend aan ieder ander dan de in het vorig artikel genoemde personen (d. w. z. toebehoorend aan particulieren en ook aan particuliere inrichtingen van algemeen nut) kunnen bij besluit van den minister van Schoone Kunsten geclasseerd worden, mits de eigenaar er in toestemme. Weigert hij zijn toestemming, dan kan de classeering bij een bijzondere wet uitgesproken worden.

Wat de aan den Staat, departementen enz. toebehoorende zaken aangaat, deze konden reeds krachtens de wet van 1887 ingeschreven worden. De classeering wordt den betrokkenen (d. z. dus »le ministre de qui relève l'objet ou la personne publique propriétaire”) medegedeeld, die zes maanden tijd tot reclameeren hebben. Beslissing: »par décret du Conseil d'Etat” (overeenkomend met ons Kon. Besl.). *Tot zoolang gelden evenwel dezelfde beperkingen als wanneer het voorwerp definitief geclasseerd was — een punt, dat de wet van 1887 in het duister liet.*

1) Waarom deze nu nog afzonderlijk genoemd? Is het, omdat bij de tegenwoordige vervoer-techniek een hunnebed al even roerend is als een kinderledekant?

B. Organen.

De organisatie van den dienst der monumenten is geregeld bij de decreten van 1889 (voor de Monumentencommissie), van 1907 (voor het corps der architecten en voor dat der inspecteurs-generaal), en van 1908 (voor het corps der inspecteurs van kunst- en oudheidsvoorwerpen). De nieuwe wet laat er zich zoo min als die van 1887 mede in. Art. 36 belooft een administratief reglement, dat de toepassing in bijzonderheden zal regelen. Het verdient opmerking, dat *dit reglement »na advies der Mon. comm.» uitgevaardigd, en dat deze commissie eveneens geraadpleegd zal worden bij alle beslissingen, welke de minister bij uitvoering der wet neemt (art. 37). Zij wint dus aan invloed . . . als de minister tenminste haar raad in acht neemt. Vroeger behoefde hij zoodanig advies slechts in zake opgravingen in te winnen*¹⁾.

C. Middelen en wijze van bescherming.

1. De classeering.

De volgende lijsten zijn of moeten worden aangelegd:

een lijst der immobilia welke beschouwd worden als geclasseerd voór de afkondiging der wet. Zij moet binnen drie maanden in het »Journal officiel» verschijnen²⁾. *De lijst wordt bijgehouden en minstens om de tien jaar opnieuw uitgegeven;*

voor elke »immeuble» in het bijzonder, een uittreksel uit de juist genoemde lijst, behelzend »tout ce qui lui concerne»;

een aanvullenden inventaris van bouwwerken welke niet voor classeering in aanmerking komen, maar waarover de overheid een wakend oog houdt (zie bij A I). Deze lijst moet binnen drie maanden opgemaakt worden;

een lijst van roerende zaken, gerangschikt naar de departementen. Een geregeld bijgehouden exemplaar hiervan wordt aan het ministerie van S. K., en een ander aan de prefecturen der departementen neergelegd. Op nader vast te stellen voorwaarden zal het publiek er inzage van krijgen. Minstens om de vijf jaar moet een collationneering en schouwing der voorwerpen plaats hebben.

Aangezien het in de Fransche wet veel verschil maakt, van welken aard de eigenaar is: of het is de Staat, een publiekrechtelijk lichaam, of een particulier, neem ik, om de wille der beknoptheid, de volgende afkortingen aan:

I St. = onroerende zaken, toebehoorend aan den Staat.

I Pub. = » » » » departement, gemeente, ander publiekrechtelijk lichaam³⁾.

1) Dit valt althans duidelijk uit de wet van 1887 op te maken. Maar sommigen zien hier een fout van dispositie en meenen, dat art. 15 van 1887, ofschoon ingedeeld bij het hoofdstuk: opgravingen, toch die ruimere strekking had.

2) De lijst is eerst verschenen in het »Journal officiel» van 18 April 1914, p. 3576 v.v. en vult daar 61 kolommen. Zij bevat, ruw geschat, over de 4000 monumenten. Hiervan ± 80 te Parijs.

3) Men houde in het oog, dat de wet op de scheiding van Kerk en Staat hiermede ook de »associations culturelles» gelijk stelt, maar dat dit slechts de Protestantsche en Israëlitische associaties betreft, daar de Katholieken zulke vereenigingen niet gevormd hebben.

I Part. = onroerende zaken, toebehoorend aan particulier of partic. instelling van algemeen nut.

Evenzoo, voor de roerende zaken: II St., II Pub., II Part.

Nu worden geclasseerd:

I St. en I Pub., II St. en II Pub. hetzij op initiatief van den minister, hetzij op aanvraag der bestuurders. Ten opzichte van II St. en II Pub. wordt zes maanden tijd tot protest gelaten, vóór dat de classeering definitief wordt (art. 15 § 2). Uitspraak: bij decreet van den Raad van State (Conseil d'Etat).

I Part. bij ministerieel besluit, als de eigenaar het goed vindt (art. 5 § 1). »S'il y a consentement du propriétaire" beteekende blijkens het reglement van 1889: op verzoek van den eigenaar, òf althans met zijn uitdrukkelijke, door den minister aan te vragen goedkeuring. Zoo zal het ook nu wel zijn (het nieuwe reglement is, zoover ik weet, nog niet verschenen). Het groote verschil is, dat vroeger na een weigering van den eigenaar alles uit was, terwijl het nu in de 2de § van dit artikel heet:

A défaut du consentement, le classement est prononcé par décret du Conseil d'Etat.

II Part. mogen, zooals we zagen, thans ook ingeschreven worden bij toestemming van den eigenaar. *In geval deze weigert kan de classeering bij een bijzondere wet uitgesproken worden.*

2. Gevolgen der classeering.

Ten aanzien van onroerende (I), en sinds 1909 ook ten aanzien van roerende zaken (II) geldt: de gevolgen der classeering blijven aan het object gehecht ook al gaat dit in ander eigendom over. Van gewicht is, dat thans voor I vereischt wordt *inschrijving van het classeeringsbesluit in het kadaster*. Beter dan een om de tien jaar in het Staatsblad uitgegeven lijst, verstrekt dit aan derden gelegenheid zich tegen eventueele schade door waardevermindering te vrijwaren. De bepaling kwam tot nog toe slechts in een paar Zwitsersche kantonale wetten voor. Voor roerende zaken is het voldoende, dat de verkooper den koper van de classeering verwittigt.

Geclasseerde immobilia mogen niet (ook niet ten deele) afgebroken, verplaatst, hersteld, vernieuwd, of hoe ook gewijzigd worden, als de minister van S. K. daarvoor zijn toestemming niet verleend heeft (art. 9). *De vergunde herstellingen moeten onder toezicht van zijn ambtenaren plaats vinden*. Overeenkomstige bepalingen gelden voor alle geclasseerde mobilia (alleen dat hier het verbod van verplaatsing natuurlijk vervalt). De wet van 1887 gaf ex silentio de veronderstelling plaats, dat II St. vrijelijk opgeknapt, bijgewerkt enz. mochten worden. Zonder ministerieele vergunning mag tegen een geclasseerd monument niet aangebouwd worden (art. 12).

Aan I Pub. en I Part. kan de minister steeds de onontbeerlijke werken voor herstel of onderhoud doen uitvoeren, op kosten van den Staat (en met eventueelen steun der betrokkenen). *In dringende gevallen kan de minister, als er geen minnelijke schikking met den eigenaar te treffen is, zoo noodig de tijdelijke in bezitneming (niet langer dan een half jaar) gelasten (art. 10).*

Hiermee loopen ongeveer evenwijdig de volgende bepalingen ten opzichte van II St. en II Pub.:

De verschillende takken van staatsdienst, de departementen, gemeenten en andere publiekrechtelijke instellingen, ook inrichtingen van algemeen nut¹⁾ zijn verplicht tot bewaking en onderhoud der geclasseerde voorwerpen waarvan zij het eigendom, het gebruik of de bewaring hebben, en moeten daarvoor de noodige gelden uittrekken. *Als tegemoetkoming in deze onkosten mogen de departementen en gemeenten intreegeld heffen* (art. 25). Schieten zij te kort in hun verplichting ten dezen, dan treedt het in den aanhef van dit opstel weergegeven artikel der wet van 1912 (*tijdelijke opberging in een museum, schatkamer van een cathedraal e. d.*) in toepassing.

Geclasseerde immobilia zoowel als mobilia (*ook II Pub. en II Part.*) zijn onvatbaar voor verjaring (art. 12 § 2, art. 18 § 1).

I St. en I Pub. mogen slechts vervreemd worden, nadat de minister in de gelegenheid gesteld is zijn opmerkingen erover te maken. Is dit niet gebeurd, dan kan hij nog gedurende vijf jaar, de nietigheid van den verkoop enz. laten uitspreken (art. 8 § 4).

Voor de »objets mobiliers» luiden de overeenkomstige bepalingen strenger:

II St. zijn onvervreemdbaar (art. 18 § 2).

II Pub. alsmede de aan inrichtingen van algemeen nut behorende voorwerpen mogen alleen vervreemd²⁾ met goedkeuring van den minister van S. K., *en dan nog slechts aan andere instellingen van denzelfden aard* (dus niet aan particulieren).

II Part. mogen vrijelijk vervreemd worden, maar: *De uitvoer van alle geclasseerde voorwerpen is verboden* (sinds 1909).

3. Declasseering.

De minister kan, hetzij uit eigen beweging (»d'office»), hetzij op verzoek van den eigenaar een »immeuble» of een roerend voorwerp van de lijst afvoeren. Een ingewikkelde knoop die den juristen reeds veel te doen gaf (moet de Staat een zaak blijven beschermen als de eigenaar de declasseering weigert? Is er beroep op den Conseil d'Etat als de minister een aanvraag tot declasseering afslaat?) schijnt hiermede doorgehakt. De nieuwe wet zwijgt over een appèl in dezen.

D. Verhouding ten aanzien van eigenaars.

Uit het voorgaande heeft men hierover reeds een en ander kunnen lezen. Hier vat ik slechts samen wat den particulieren eigenaar aangaat. Hem worden beperkingen opgelegd niet slechts door de classeering, maar ook, voor zoover het immobilia betreft,

1) In dit bijzonder geval, alsmede in het geval van vervreemding, dus niet gelijk gesteld met particulieren.

2) Er blijft, vermoed ik op grond van Marguery p. 124, een categorie van voorwerpen II Pub., die, buiten de wet om, absoluut onvervreemdbaar zijn, uit hoofde van hun behooren tot het publiek domein. Zoo b.v. handschriften van gemeentebibliotheken.

door de voordracht ter classeering (althans gedurende ten hoogste zes maanden) en door de plaatsing op den aanvullenden inventaris dien we onder C. noemden. Die beperkingen zijn:

1. *Negatieve.* Verbod van afbraak, verplaatsing, vernieuwing, herstelling enz. van onroerende, en wijziging, herstelling enz. van roerende geclasseerde zaken zonder toestemming van den minister en buiten toezicht van zijn ambtenaren. Verbod van bouwen tegen een geclasseerd monument zonder ministerieel verlof. *Verbod van wijziging van een op den aanvullenden inventaris geplaatst monument. Verbod van uitvoer van geclasseerde voorwerpen.*

De eigenaar moet toelaten: *herstel en onderhoud van een monument onder toezicht van daartoe aangewezen ambtenaren; tijdelijke inbezitneming van een monument, als hij niet tot een minnelijke schikking te bewegen is; inspectie van voorwerpen in zijn bezit door ambtenaren.*

De koper van een (als behoorend tot II St. of II Pub.) onvervreemdbaar voorwerp of van een zoodanig, dat zoek geraakt of gestolen is, staat bloot aan nietigverklaring van den koop. Voor schadevergoeding zie verderop.

2. *Positieve. Verplichting om van de vervreemding zoowel van een »immeuble» als van een voorwerp binnen veertien daag aan den minister kennis te geven.* Verplichting van den verkooper van onroerend zoowel als roerend goed om den koper de classeering mede te deelen.

Schadevergoeding. Wordt een »immeuble» tegen den zin van den eigenaar ingeschreven (zie bij C, 1), dan kan hem schadevergoeding toegekend worden indien hij binnen een half jaar na de classeering daartoe het verzoek doet. Geschillen hierover komen voor den kantonrechter, en als de eisch meer dan 300 fr. bedraagt, is er appel op de civiele rechtbank. Ook bij het tijdelijk inbezitnemen van staatswege kan een schadeloosstelling verleend worden.

Als de koop van een onvervreemdbaar, een gestolen of een zoek geraakt voorwerp nietig verklaard wordt, heeft de koper-te-goeder-trouw recht op terugbetaling van de koopsom. Als de revindicatie van den minister uitgaat kan deze dit bedrag weer verhalen op den eersten verkooper (art. 20).

Onteigening. De minister, en ook de departementen en de gemeenten kunnen te allen tijde krachtens de wet van 1841 een geclasseerd of ter classeering voorgedragen »immeuble» onteigenen. Het »algemeen belang» wordt dan bij decreet van den Raad van State uitgesproken (art. 6). Hetzelfde geldt voor megalithische monumenten, voorhistorische nederzettingen, en de belendende panden. Bij opgravingen, vondsten e.d. op het gebied van een particulier, kan eveneens geheele of gedeeltelijke onteigening plaats hebben.

E. Poenale Sanctie.

De wet van 1887 kende ze niet. Het bleef hier bij een civiele actie tot schadevergoeding, hoewel een reglement van 1889 hiermede niet geheel klopt. In 1905 en 1909

zijn evenwel geldboeten en gevangenisstraf op de overtreding van sommige bepalingen gesteld. En de *nieuwe wet* gaat hiermede voort. Zij bedreigt met:

een boete van 16 tot 300 fr. wie een op den aanvullenden inventaris voorkomend gebouw wijzigt zonder kennisgeving aan den prefect; wie de beide onder D 2. genoemde verplichtingen niet nakomt; wie inspectie van een voorwerp weigert;

een boete van 16—1500 fr. wie wijziging, vernieuwing enz. aanbrengt in, of wie aanbouwt tegen een geclasseerd of een ter onteigening voorgedragen gebouw; wie een voorwerp wijzigt of repareert, alles indien zonder goedkeuring van den minister;

een boete van 100—10.000 fr. en een gevangenisstraf van 6 dagen tot 3 maanden, of een van beide, wie een voorwerp vervreemdt, zonder ministerieele goedkeuring; wie een voorwerp uitvoert.

Verder wordt opzettelijke vernietiging, beschadiging enz. van immobilia, zoowel als van »objets mobiliers" gestraft volgens art. 257 van den Code pénal, ongeacht de actie tot schadevergoeding; en de bewaarder of bewaker wiens grove achteloosheid de schuld is van vernieling, verminking, beschadiging, diefstal bedreigd met gevangenisstraf van een week tot drie maanden en eene boete van 16 tot 100 fr., of een van beide.

Door mijn cursiveering zal het nieuwe in de wet van 31 Dec. 1913 voldoende uitgekomen zijn. De juistere dispositie en de meerdere duidelijkheid van eenige bepalingen daargelaten, is er veel belangrijks bij¹⁾. Ik noem den aanvullenden inventaris, welke vóór de classeering als 't ware een zone van beveiliging legt. Verder: de mogelijkheid om zelfs roerende zaken zonder toestemming van den particulieren eigenaar te classeren; om een monument tijdelijk van staatswege in bezit te nemen; de inschrijving in het kadaster; de schouwing om de vijf jaar van geclasseerde voorwerpen; het relatief verbod van vervreemding, ook van immobilia (uitgezonderd de aan particulieren behorende); de verplichting om den minister van een vervreemding te verwittigen; het officieele toezicht op herstellingen, verbouwingen, enz.; de eventueele vergoeding van schade, voortvloeiend uit onvrijwillige classeering.

Opmerkelijk, voor Frankrijk, lijkt mij de overdracht van het onteigeningsrecht op de departementen en gemeenten, in den trant van de Italiaansche en de Hessische bepalingen.

Is de Fransche wet (sinds 1905) de Italiaansche gevolgd in de wettelijke bescherming van voorwerpen in particulier bezit, zij streeft haar voorbij in het volstrekke verbod van uitvoer.

E. HASLINGHUIS.

1) Daarentegen mist men de nuttige bepaling, dat servituten van rooilijn voor geclasseerde monumenten niet gelden (art. 4 § 2 der wet van 1887).

VIERDE VOORLOOPIG BERICHT OMTRENT DE SCHILDERINGEN IN DE KAP
VAN DE ZUIDER- OF ST. PANCRASKERK TE ENKHUIZEN ¹⁾).

Had een vorig jaar verrassingen geleverd, die de verwachting bedrogen, thans blijkt de Spiegel der menschelijke behoudenis weer een uitnemende gids en zijn alleen boven verwachting gunstig gebleken de toestand van wat te voorschijn komt en de hoedanigheid van het werk.

Zonder den Spiegel zou het niet te raden zijn geweest wie die rijk gekleede man is, met een zwaard omgord nederknielend, wien God uit de hemelen de hand rijkt, als voorspiegeling van de verlossing der heilige Vaders uit de hel. Ik schaam mij niet te bekennen hoe ik eerst uit den tekst van het Speculum heb vernomen dat de Chaldaeën Ur, dat is het vuur, als god vereerden en Abraham, die dit niet wilde, zelf in het vuur wierpen, en dat de ware God dien hij diende en aanbod, hem barmhartiglijk uit het vuur der Chaldaeën verlost. Zonder den tekst hadde ik ook uit de afbeelding niet vermoed dat die man, in het vuur nederknielend, Abraham uit Ur der Chaldaeën getrokken is. De Conservator der Bibliotheca Rosenthaliana, de heer J. M. Hillesum, was zoo vriendelijk mij mede te deelen, dat dit verhaal wellicht uit de Joodsche overlevering in Genesis Rabba stamt. Ook thans blijf ik mij verwonderen; dat de schilder van Enkhuizen uit de beide andere voorbeelden niet liever de Joden van Pharao of zelfs Loth uit Sodom gered, gekozen heeft.

De overige nieuw van verf ontdane vakken leveren geen moeilijkheden, alleen moet ik er op wijzen dat ook hier niet trouw aan de volgorde der gebeurtenissen is vast gehouden; de Hemelvaart en het Pinksterfeest, de Nederdaling ter helle en de Opstanding zijn van plaats verwisseld, waaraan het Speculum geen schuld heeft.

De Zuiderbeuk geeft dus thans te zien:

Koornis: Het laatste oordeel.

Noordzijde.

1. Hemelpoort.
2. Hemelvaart.
3. Uitstorting van den Heiligen Geest.
4. Verlossing van de heilige vaders uit de hel.
5. De Opstanding.
6. De Graflegging.

Zuidzijde.

1. De duivel in de hellepoort.
2. Eliah ten hemel varend.
3. Mozes ontvangt de tafelen der Wet.
4. Abraham uit Ur der Chaldaeën verlost.
5. Simson draagt de poorten van Gaza weg.
6. Jonas door het zeemonster verslonden.

Ook hier sluit zich de schilder soms dichter, soms minder bij de houtsneden aan. Hij laat Jonas uit een koggeschip uitwerpen waarvan de mast gebroken is. Boven de graflegging rijst bij hem het kruis op, zoodat te vermoeden valt dat de kruisafslating zal ontbreken. In deze voorstelling, waar hij nog een vrouw aan heeft toegevoegd, verrast hij door de uitvoering van zijn koppen. In andere zijn de patronen van zijn stoffen niet onbelangrijk, zooals in zijn Abraham.

Aan deze laatste voorstelling ontbreekt een enkele plank en zijn een geheele reeks andere van hun plaats geraakt. Zij zullen weer hun oude orde terug krijgen.

Nieuwe fotografieën zijn er, ter bespoediging van het werk, niet genomen.

J. SIX.

1) Bulletin 1912 blz. 51, 1913 blz. 87, 1914 blz. 167.

AANWINSTEN VAN HET NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

Ook onze musea zullen komen te lijden onder de ongunstige tijden waarin wij leven; voorloopig zal er wel niets belangrijks kunnen worden aangekocht. Met te meer tevredenheid wil ik daarom terugdenken aan eenige waarlijk buitengewoon gelukkige aanwinsten in het verleden jaar, aan een drietal middeneeuwsche beeldhouwwerken.

Door onze verzameling kon men zich een denkbeeld vormen van de beeldhouwkunst

Steenen engelenkop. Midden 13de eeuw.

in de Rijnstreken, in Nederland en in Vlaanderen gedurende de 15de eeuw. In hoever deze in stijl verschilt met de kunst der 14de eeuw kon slechts uit eenige snijwerken in ivoor worden opgemaakt. De groote klassieke periode der 13de eeuw waarin Frankrijk den toon aangaf, was nagenoeg niet vertegenwoordigd. Het nieuw verworvene komt in veel gemis voorzien. Het is zoo suggestief in zijn betrekkelijke voortreffelijkheid, dat het den oplettenden bezoeker tot aanvullende studie zal prikkelen.

Te Parijs vond ik in den kunsthandel een levensgrooten kop, met lang golvend haar door een smallen band om den schedel gesnoerd, zonder twijfel van een engelenfiguur afkomstig. De deugdelijke, fijne, zeer harde zandsteen is die, welke voor de beeldhouwwerken

in de streken van Reims gebruikt is. Allereerst treft ons de sierlijke, energiek-gebeitelde haartooi, met een uitgesproken streven naar decoratieve werking. Van zin tot naturalisme is hier geen sprake, het was den kunstenaar blijkbaar een innige lust het krullend haar door breede partijen en diep gegroefde lijnen krachtig weer te geven, als gold het een ornament; zelfs de krullen aan het achterhoofd en op de kruin, toch niet voor den toeschouwer zichtbaar, zijn met liefde verzorgd. Uit historisch oogpunt is deze haarbehandeling van belang omdat zij vrij is zoowel van Byzantijnsche als van Romeinsche tradities. Er is hier iets eigens Fransch te onderkennen.

In de behandeling der gelaatstreken bespeuren wij deels een vasthouden aan

conventionele vormen, deels een zoeken naar uitbeelding van realiteit. De oogen namelijk hebben de rechte onderleden, welke in het eerste kwartaal der 13de eeuw zich beginnen te vertoonen en dan blijkbaar bedoelen eene zachtere uitdrukking te geven aan den blik. Het optrekken der onderoogleden bij het welwillend of lachend kijken, zal de kunstenaar bij sommige personen hebben opgemerkt. In zijne ingenomenheid met de nieuwe vondst heeft hij die toen op alle koppen toegepast, zoodat weldra de trek tot mode werd, een mode die in de latere dertiende en in nagenoeg de geheele veertiende eeuw de beeldhouwers in eene conventie gebonden hield. De oogen van onzen engelenkop verraden reeds dat werktuigelijk doen.

In de partijen om den mond daarentegen valt wel degelijk een zoeken naar de bewegelijkheid van den glimlach waar te nemen. De lach wordt hier niet kenbaar gemaakt door het naar boven trekken der beide mondhoeken, zooals sommige beelden in de dertiende eeuw dat laten zien, maar de kunstenaar wilde door het asymmetrisch optrekken van den rechter mondhoek tegenover het laten staan van den linker juist de uitdrukking van den glimlach weergeven.

De kop laat zich, als type, niet invoegen in een der bekende serieën welke uit het complex der beelden te Reims naar voren komen, maar wel is het duidelijk op welke hoogte de maker stond tegenover tijdgenooten. Hij is eer een speurder naar het bijzondere geweest die de meesten overtrof in het aandurven van iets nieuws en die in zoover ook hooger moet hebben gestaan zelfs dan de meester van den bekenden Engel Gabriel naast de Maria aan het Wester portaal van de Kathedraal. Hij was echter veel minder omvattend dan de meester van den Petrus en den Paulus, aan het Noorder portaal, die in het vorige jaar door Wilhelm Vöge werd besproken (*Zeitschrift für Bildende Kunst. Die Bahnbrecher des Naturstudiums um 1200*). Men kan zeggen, dat in hem het streven, om van het altijd nog symbolische beeld, zooals wij het in de twaalfde eeuw als kolom te Chartres vinden en in de eerste jaren der dertiende eeuw reeds vrij staand aan de Noord-Fransche Kathedralen, eene individueele verschijning te maken, zich geuit heeft in het aanbrengen van eenige afzonderlijk geobserveerde trekken, als haargroei en mond.

De houding van den kop op den romp zoude ik niet durven vaststellen; de linker

Ivoren Madonna.
Einde 13de of begin 14de eeuw.

hand, die zich boven den linker slaap bevindt, geeft daaromtrent geen opheldering. Wie den kop wenscht te dateeren zal vermoedelijk niet ver mis zijn zoo hij de helft van de 13de eeuw aangeeft, met de bijgedachte, dat het voorwerp eerder iets vroeger dan later kan vervaardigd zijn.

Omtrent de verdere evolutie van de kunst in de groote dertiende-eeuwsche periode kan ons nader inlichten een ivoren madonna, door een vriend van het Museum in bruikleen afgestaan. De blik van verrukking waarmede Maria het Christuskind aanziet, de vermenschelijkte verhouding van Moeder tot Kind was in de twaalfde eeuw en in de eerste jaren van de dertiende eeuw nog niet denkbaar. De oogen, altijd nog met de strakke onderleden, hebben haast eene guitige uitdrukking en de mond staat in den eenigszins geforceerden lach, met opgetrokken mondhoeken. De vorm van het gelaat heeft het fijn toegespitste naar de kin wat het als typisch Noord-Fransch kenmerkt. En ook de draperie met hare ruime plooien wijst op een aankijken van de realiteit die van het klassiek-Romeinsche, om van het Byzantijsche te zwijgen, weinig meer overlaat. Na het strak lineaire van de voorafgaande periode is het weergeven van de draperie plastisch geworden. Eene zoo belangrijke verandering in de opvatting van het Maria-beeld, dat van Hemelkoningin eene aardsche moeder is geworden, komt voor het eerst volledig aan den dag bij de bekende Vierge Dorée aan de Kathedraal van Amiens, die omstreeks 1288 moet zijn gebeeldhouwd. Onze statuette sluit zich aan bij eenige bekende ivoren, over de openbare en particuliere verzamelingen verspreid, welke, in aanmerking genomen, dat de kleinkunsten steeds iets later den stijl der monumentale kunst navolgen, in de laatste jaren der 13de of in de eerste jaren der 14de eeuw zouden zijn ontstaan.

Met de Vierge Dorée van Amiens was in de gemiddelde productie een hoogtepunt bereikt. Vrij spoedig begint dan eene periode van verval. De houdingen, de gebaren worden steeds meer conventioneel, de trekken der gezichten onbeduidender, het modelé wordt vlakker, de plooien der draperieën worden ronder en minder geaccentueerd, als ware de stof van de gewaden dunner. Men zou willen aannemen, dat de kunstenaars vermoeid zijn van den ingespannen arbeid in 12de en 13de eeuw. Wat er gebeurd is komt treffend tot vertooning in een onlangs aangekocht levensgroot staand Maria-beeld uit het midden der 14de eeuw, vermoedelijk een Noord-Fransch werk. De energie is blijkbaar gedoofd. Van eigen opmerking, zij het ook van nog zoo kleine onderdeelen, is geen sprake en zelfs de lust tot copieeren naar betere voorbeelden schijnt afwezig. Toch is dit beeld als verbindingsschakel tusschen het koele monumentale der 13de en het gemoedelijk naturalistische der 15de eeuw, in de serie eener publieke verzameling een onmisbaar stuk. Wij begrijpen, dat de kunstenaar hier bezig is de groote historische tradities der Byzantijsche en der Romeinsche kunst voor goed te vergeten, een vergeten dat den weer krachtiger opvolger, die in de zestiger jaren zal opstaan, in staat stelt gemakkelijker uit eigen oogen te zien en, éérst in zijn koppen, later ook in zijn draperieën, vrij van oude herinneringen, het in de natuur waargenomene vast te leggen. In zijn kinderlijk, altijd nog op het detail gericht naturalisme kon de vrije waarneming dan haar

gang gaan en de renaissance voorbereiden, de renaissance in de betekenis van het vermogen een persoonlijk geheugenbeeld in het kunstwerk tot verschijning te brengen.

In de middeleeuwen, toen na het copieeren van schilderijen en miniaturen, van Byzantijnsche ivoren, of Romeinsche beelden het geduldig weergeven kwam van treffende onderdeelen naar de natuur, is van een verwerken tot persoonlijk geheugenbeeld, waarbij het vergeten, het elimineeren van bijzonderheden een even belangrijke rol speelt als de herinnering, nog geen sprake. Voor de draperie geldt zulks evenzeer als voor het naakt van koppen en handen. Ook de ijverigste studie van een plooienvall zal nooit het levende lichaam onder de stof laten gevoelen. Dat wordt pas mogelijk wanneer de beeldhouwer uit kracht van zijn geheugen, in zijn wetenschap van lichaamsvormen die niet gezien worden ze toch laat voelen onder de plooiën der gewaden. Hierin schuilt het geheim van Sluters kunst in het Noorden, van Quercia's kunst in Italië.

Inderdaad vertoont ons de middeleeuwsche kunst de vrijwording van de oudheid en het ingaan tot de natuur. Stap voor stap kunnen wij het proces volgen. In groote trekken de ontwikkeling van de plastiek gedurende de middeleeuwen schetsende, zien wij, dat zij eerst niet anders dan didactisch wil zijn, voor ongeletterden vertellen de verhalen van Oud en Nieuw Testament, gelijk de schilderijen aan de wanden der kerken het deden. De beeldhouwer werkt in zeer laag relief, is niet veel meer dan graphisch kunstenaar. Maar weldra, toen het beitelen van het menschelijk figuur als symbool, de belangstelling voor het reële gewekt had, wilde de beeldhouwer in aanpassing aan het bouwwerk, het op zichzelf staande beeld laten zien. Het menschelijk figuur als kolom is daarvan een eerste uiting. Niet meer de verwarde compositie van Vézelay en van Autun, maar Apostelen, Koningen en Heiligen als zelfstandige figuren naast elkaar aan de portalen der kerkgebouwen. In plaats van graphische kunst geeft de beeldhouwer reeds in beginsel plastiek. Is deze stap eenmaal gedaan, dan worden de kleine, vreugdevolle ontdekkingen van zekere gelaatstreken toegepast en schier eindeloos in alle werken herhaald. Het opmerkingsvermogen van krachtige naturen gunt zich nu

Gepolychromeerd steen.
Midden 14de eeuw.

en dan persoonlijke vrijheden; na levendige herinnering worden nieuwe waarnemingen somwijlen in het beeld vastgelegd.

Verder brengt de kunstenaar het voorloopig niet, de traditie blijft bij de vormgeving de overhand behouden. Een rusttijd van meer dan een halve eeuw blijkt noodig om het oude overgeleverde te doen vergeten, om er het geheugen van te bevrijden. Een frissche, nieuwe detailstudie kan dan een schat van herinneringsvormen brengen, het geheugen rijpen tot het scheppen van eene synthese, welke, het kunstwerk beheerschend, het beeld der renaissance zal geven.

In onze verzameling zijn reeds eenige momenten van dat proces door beeldhouwerken vertegenwoordigd. Het tympan van de oude Egmondsche Abdijkerk laat ons, in zeer laag relief de niet veel meer dan graphische uitbeelding zien van symbolen waardoor menschen worden aangeduid. De twee apostelen uit Odiliënberg zijn in hun hooger relief, op oude Byzantijnsche ivoren geïnspireerd, toch reeds de uitdrukking van een gevoel voor het weergeven van zelfstandige menschelijke figuren. Zij zijn ontstaan in eene zelfde ontwikkelingsperiode als de kolombeelden aan de kathedraal van Chartres. De boven besproken engelenkop vertegenwoordigt een reeds gevorderd stadium van het karakteriseeren van bepaalde gelaatsuitdrukkingen, zooals de ivoren statuette het gemiddelde type van dezelfde phase laat zien. De vervaltijd, tevens de heilzame rusttijd van het vergeten en het elimineeren der 14de eeuw, is te herkennen in het groote staande Maria-beeld. En zoo zoude ik nog andere monumenten kunnen noemen die de ideale serie, welke het geschiedkundig verloop in voorstelling moet brengen, thans reeds voor ons schetsen. Veel ontbreekt nog, te veel dan dat ik lust zou gevoelen mij hier aan eene opsomming te wagen. Het zij voldoende weer even de ontwikkelings-curve getrokken te hebben, om het geweten van den verzamelaar wakker te houden.

A. PIT.

DIEFSTAL IN HET KONINKLIJK PENNINGKABINET TE 'S-GRAVENHAGE.

Een groot, gedeeltelijk onherstelbaar verlies, heeft het Koninklijk Penningkabinet geleden, door den diefstal in den nacht van 28 op 29 December 1914. De dief of dieven hebben zich laten insluiten in de Kon. Bibliotheek of zijn in dat gebouw binnen gekomen over de daken der naburige huizen, nadat zij eene leegstaande woning, eenige huizen van het Bibliotheekgebouw verwijderd, waren binnengedrongen. Eenmaal binnen zijnde, hebben zij een gat gezaagd in het plafond van een der museumzalen en zich vervolgens langs een touw naar beneden laten zakken. Eerst moest de groote vitrine het ontgelden, waarin de ingesneden steenen (intaglii) tentoongesteld waren; deze werd stuk getrapt maar het uithalen der gouden ringen, die alle met ijzerdraad op houten plankjes bevestigd zijn, nam waarschijnlijk te veel tijd in beslag, zoodat daaruit slechts een vijftal moderne ringen met gesneden steentjes, stukken van weinig belang of kunstwaarde, ontvreemd zijn.

Slechter kwam de vitrine er af, waarin een gedeelte der belangrijkste historische medailles geborgen zijn. Hieruit werden nagenoeg alle groote gouden penningen genomen. Vele unieke stukken, gedeeltelijk nog afkomstig van de stadhouders Willem IV en V werden vermist. De belangrijkste, hieruit ontvreemde gouden penningen, zijn: Ontzet van Leiden (1574), inneming van Breda door middel van een turfschip (1590), vrede van Munster (1648), van Breda (1667), van Nijmegen (1678), van Rijswijk (1697), moord op de gebroeders de Witt (1672), eeuweest der Oost-Indische Compagnie (1702), erfstadhouderschap van Willem IV (1747), eerepenning voor de strijders van Doggersbank (1781). Het historisch belangrijkste stuk, uit deze vitrine gestolen, is zeker wel de groote gouden penning door de Staten-Generaal vereerd aan den admiraal van Ghent, wegens de door hem op de Engelschen behaalde overwinningen. Dit stuk verthoont op de voorzijde het wapen der Staten-Generaal met het omschrift: CONCORDIA RES PARVÆ CRESCUNT en heeft op de keerzijde het gegraveerde opschrift: 1667. De Staten-Generaal der Vereenighde Nederlanden hebben goet gevonden aen den Lieut. Admiraal van Ghent als en Chef gecommandeert hebbende 't gros van fregatten daer mede het fameuse exploit den 21, 22, 23 Juny 1667 op de Rivieren van Londen en Rochester is in 't werck gestelt, te vereeren een gouden keeten met een Medaille tot een gedenckteeken in sijne familie en voor de posteriteit¹⁾.

Uit eene kleine vitrine, waarin eenige belangrijke Nederlandsche penningen tentoongesteld waren, werden medegenomen een gouden geuzenpenning, een unieke gouden eerepenning door Gouverneur en Raden van Nederlandsch-Indië in 1681 vereerd aan Salomon, Koning van Manatoetoe (op Timor), twee gouden officiele penningen bij de inhuldiging van Koningin Wilhelmina geslagen benevens een tweetal belangrijke gouden ringen. Een kast, waarin de tusschen 1830 en 1848 geslagen penningen geborgen waren, werd opengebroken en daaruit werden alle gouden stukken ontvreemd. Uit de kast met Nederlandsche munten werden slechts eenige nog gangbare gouden en zilveren munten van Koning Willem III en Koningin Wilhelmina medegenomen. Geen enkele antieke munt is vermist, vermoedelijk vonden de dieven de Romeinsche aurei en de Grieksche staters te »klein'', en gaven zij de voorkeur aan grootere en zwaardere stukken. Vrij zeker is het, dat de inbrekers in hun werk zijn gestoord en het vallen van een groot lichtraam hen verschrikt heeft; vele laadjes toch, gouden penningen bevattende, waren reeds uit de kasten genomen en stonden gereed om te worden leeggeplunderd. Haastig schijnen zij, over de daken, het gebouw te hebben verlaten, na in hun vlucht nog een paar groote gouden penningen te hebben laten vallen. Door de politie is dadelijk een uitgebreid onderzoek ingesteld en eene belooning is uitgeloofd voor het terugvinden van het ontvreemde, maar tot heden is al de gedane moeite helaas nog niet met 't gewenschte gevolg bekroond.

A. O. VAN KERKWIJK.

1) Een dergelijke penning, voor hetzelfde feit, ontving de Schout bij Nacht Vlugh; deze is in het Kon. Penningkabinet aanwezig, en door een toeval niet medegenomen.

DE COLLECTIE BISSCHOP IN HET FRIESCH MUSEUM.

De afgelopen maanden waren buitengewoon gelukkig voor de noordelijke musea; terwijl Groningen een zeer belangrijke schenking ontving van Dr. C. Hofstede de Groot ¹⁾, werden te Leeuwarden de nieuw bijgebouwde zalen voor de collectie Bisschop geopend.

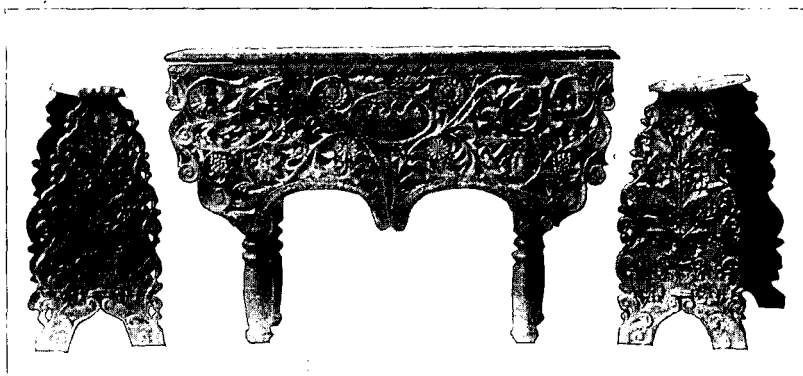
De bekende schilder van het Friesche interieur bestemde bij zijn overlijden in 1904 zijne verzamelingen voor Friesland, onder behoud van vruchtgebruik voor zijne weduwe, en deze stelde in 1908 de verzameling reeds bij haar leven ter beschikking van de provincie.

Eene bijdrage van f7.000 van de provincie en f10.000 van particulieren en eene verhooging der subsidie met f1500 per jaar stelde het Friesch Genootschap in staat om eenige huisjes bij het museum aan te koopen en op den grond hiervan een vleugel bij te bouwen. Tevens werd hierdoor meer ruimte gevonden voor eene betere rangschikking van de belangrijke terpenvondsten in het museum.

Graflegging gedreven door Adam van Vianen.

aan den wensch van de schenkers, om zoo getrouw mogelijk vast te houden aan de indeeling van de hoofdvertrekken van de bekende villa Frisia, aan den Scheveningschen weg, zoovele jaren de gast-vrije woning van Bisschop en zijne echtgenoot, waar zij met de hun eigen fijne smaak voor het interieur hunne schatten tot een zoo gelukkig geheel bijeenvoegden.

De indeeling der verzameling kon hierdoor niet geschieden

Hindelooper werk uit de 18de eeuw.

1) Over deze aanwinst was ons een artikel toegezegd, dat bij het ter perse gaan van deze aflevering nog niet was ontvangen.

RED.

volgens de eischen, die men uit het oogpunt van museum-inrichting anders zoude gesteld hebben, — alleen de zalen 27 en 28 konden geheel als nijverheids-museum worden ingericht — doch hierdoor werd een ander voordeel verkregen, met name dat men eene serie kamers verkreeg, geheel ingericht naar het door Bisschop gegeven voorbeeld, die een beeld geven van de smaak van een fijn ontwikkeld kunstenaar uit de 2de helft der 19de eeuw.

Deze zalen werden hierdoor meer een Bisschop-huis dan een gewoon onderdeel van het provinciaal museum. Zij werden niet slechts eene hulde aan Friesland van den schenker, maar tevens eene hulde aan den echt-Frieschen schilder zelf.

In de verzameling vinden wij een aardige collectie volkskunst uit Friesland en Noord-Holland en een aantal voorwerpen van waarde, aangekocht naar mate het oog van den verzamelaar werd geboeid, doch niet bijeengebracht volgens een van te voren vast

Gobelin uit de tapijtweverij van Alexander Baert.

omlijnd plan. Daartegenover bezit het geheel de charme van de persoonlijkheid van den vroegeren bezitter, die zeker zoude zijn verloren gegaan, wanneer de schenking over de verschillende afdelingen van het museum was verspreid.

De nieuwe inrichting geschiedde door den conservator Mr. P. C. J. A. Boeles,

aan wien hier een woord van gelukwensch mag gebracht worden voor het bereikte resultaat. Van zijne hand verscheen bij de opening een rijk geïllustreerde beredeneerde gids, waaraan wij door de welwillendheid van den schrijver ook de hierbij gevoegde cliché's ontleenen, die een goed beeld geven van enkele van de belangrijkste voorwerpen uit de collectie Bisschop.

J. C. O.

BOEKBESPREKING.

VOORLOOPIGE LIJST der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Deel III.

Dit werk behoort voorzeker tot de belangrijke publicaties van den laatsten tijd. Dit boek, waarin de provincie Zuid-Holland behandeld wordt, is een gewichtige bron voor de Nederlandsche Kunstgeschiedenis. Behalve voor de stad 's-Gravenhage die door den secretaris, Dr. J. Kalf zelf, en Delft die door Prof. Henri Evers werd bewerkt, zijn de gegevens door den heer Mr. Dr. J. C. Overvoorde in de jaren 1904—1910 verzameld. Evenals in de twee eerste deelen (de prov. Utrecht en Drenthe) zijn de monumenten volgens de gemeenten, in welke zij gevonden worden, gerangschikt en deze laatste in alphabetische volgorde opgenomen. De onderverdeeling der monumenten is dezelfde als die der voorgaande lijsten.

De drie registers: 1ste een chronologisch overzicht der voornaamste bouwwerken, 2de een register van kunstenaars en ambachtslieden, ingedeeld volgens de vakken en 3de een topographisch register, verhoogen het belang van deze uitgave.

Voor de kennis der monumenten in de provincie Zuid-Holland is dit boek een niet genoeg te waardeeren en kostbare gids.

L. H. E. VAN HYLCKAMA VLIEG. Het raadhuis te Vlaardingen.

De schrijver zendt ons deze smakelijk uitziende brochure van acht bladzijden, een overdruk van zijn artikel in het »Bouwk. Weekbl.» van 9 Januari 1915. Als uitvoerder der onlangs voltooide restauratie van den voorgevel van het Vlaardingsche raadhuis is hij de geschikte man om ons over dit gebouw te onderhouden. Na ons uit het verleden van het stadje een en ander medegedeeld te hebben, verklaart de schrijver, dat er over de Vlaardingsche gebouwen zoo weinig belangrijke gegevens te vinden zijn. De plundering van 1574, waarbij het oude stadhuis in vlammen opging, de brand van 1616, en, niet het minst, de vernieuwzucht der 19de eeuw zijn hier de oorzaak van. En wie hoopt in de archieven zijn ontbrekende kennis te kunnen aanvullen, komt bedrogen uit. »Zelfs het jaar waarin een zoo zeldzaam voorkomende bouw als die van een Raadhuis plaats vond, is alleen uit de ingehakte cijfers boven den ingang te kennen. De rekeningen of betaalsrollen vermelden niets dan de herhaaldelijk voorkomende mededeeling onder »Uytgeeff'', van 't jaar 1650: »Betaelt de aennemers van het stadhuis voor haer soo verdient loon

als Buytewerk in verscheydene weysen", of: »Betaelt den steenhouder van Leyden over buytenwerk aent nieuwe stadthuys", of: »Betaelt de metselaers van het stadhuys over haer gedaan buytenwerk". Noch omtrent den bouwmeester, noch over den beeldhouwer, die de leeuwen of het gerechtigheidsbeeld ons hebben gegeven, vinden wij naam of herkomst. Zoo blijft ons slechts de nalatenschap in hout en steen; en, ware zij geheel gaaf, er zou reden tot juichen zijn. Maar er is slechts te vermoeden hoe 't was."

Wat de heer v. H. V. gedaan heeft, is dit: de onooglijke pleisterlaag verwijderd; den gevel opgemetseld in kleurige steen van klein formaat; de kroonlijst geheel vernieuwd; een stoep met balustrade en onderdoorgang geheel nieuw aangebouwd ter vervanging van de oude; het beeldwerk (leeuwen, Justitia, festoenen enz.) hersteld; in lood gevatte ruiten en luiken aangebracht.

Wat de heer v. H. V. toen noodig geacht heeft, is: eenige verklaringen af te leggen omtrent de wijze waarop hij, principieel tegenstander van restaureeren, meent, dat beantwoord moet worden de gewetensvraag: »hoe brengt men een oud gebouw, dat vernieuwing vraagt, maar waarvan sommige architectonische details intact zijn, weer geheel in goeden toestand?"

Hier komt eenige kritiek te pas over de onder 4 en 5 genoemde punten: het leek mij goed, zegt de heer v. H. V., de nieuw aan te brengen deelen . . . eenvoudig te houden en het ornament daarin minder relief te geven dan het aanwezige oude; en verder: zoo min mogelijk profileering of ornament aan te brengen, dat op het oude gelijk, dus zoo veel mogelijk elken dissonant te voorkomen.

Dit lijkt ons een doorzeilen tusschen twee tegengestelde meeningen aangaande restaureeren, een compromis, de weliswaar frequente, maar niettemin afkeurenswaardige manier van beantwoording eener »gewetensvraag". Terwijl aan den eenen kant het nabootsen van vormen uit een stijltijdperk vermeden wordt, is aan den anderen de gelegenheid ontvlucht om van den eigen tijd te getuigen. Het nieuw aangebrachte effaceert zich.

Hoewel wij erkennen, dat in dit geval, nu het ook een weinig omvangrijke herstelling betreft, de schade niet groot is, wijzen we toch op een en ander, waar de onbestemdheid der theorie zich in de practijk gewroken heeft. Want moet het niet tot voorzichtigheid manen, als wij hier, in klein bestek, vereenigd vinden:

een »geheel vrij ontworpen" trap, bekroond door de oude leeuwen, met een balustrade van in hoofdzaak 17de-eeuwschen vorm, met overigens moderne profileering en ornament,

verlengstukken aan deze trap (die minder steil verlangd werd) ter weerszijden van het middenrisaliet, waarbij de hoofdbalusters echter op hun oude plaats gezet zijn, d.w.z. nu naast de derde en vierde trede, opdat niet een andere hoofdmaat dan die van den gevel gemarkeerd zou worden,

een houten kroonlijst in zandsteenkleur en met »traditioneel profiel",

rollagen boven de vensters, terwijl teekeningen van 1743, doch, wat meer zegt, sporen van gehouwen steen te dier plaatse aanwijzing gaven, dat hier strekken geweest zijn.

Het komt ons voor, dat bij de beantwoording der gewetensvraag, de restaurator in de rede gevallen werd door den architect, die met beperkte middelen en met hedendaagsche eischen rekening te houden had. Dit is zeer verklaarbaar, maar was het dan niet beter geweest den dialoog in portefeuille te houden?

E. HASLINGHUIS.

GRAFZERKEN IN FRIESLAND.

Het 23ste deel van »De Vrije Fries» bevat naast andere belangrijke artikelen eene bijdrage van R. Ligtenberg over de grafzerken der XVIde eeuw in Friesland, waarop wij hierbij de aandacht vestigen. De schrijver bespreekt uitvoerig een aantal zerken en geeft een overzicht van wat van de makers hiervan bekend is, waaronder eene eerste plaats wordt ingenomen door B. G., Vincent Lucas en Pieter Dirks en de Claeszen. Hij onderscheidt hierbij drie perioden, die van 1535—1550, waaruit alleen werk van B. G. in Florentijnsch-Italiaanschen geest voorkomt, die van 1550—1565, waarin deze van richting verandert en Vincent Lucas op den voorgrond treedt en daarmede de Vlaamsche richting, hoofdzakelijk in aansluiting met Colijn en Floris, en die van 1565 tot 1600, waarin Pieter Dirks en de Claeszen hun steenen beitelen, meest in de taal van Vredeman.

□ KORTE BERICHTEN. □

Legaat Kon. Penningkabinet. — Door Mevrouw Cohen-Rosenthal, te Amsterdam overleden, is aan het Rijk gelegateerd ter plaatsing in een der openbare musea eene verzameling van 93 stuks meerendeels gouden en zilveren buitenlandsche munten. De stukken zijn geplaatst in het Kon. Penningkabinet. Hieronder volgt eene opgave der voornaamste munten: gouden dukaten en 5 thalersstukken van Brunswijk-Lünenburg tusschen 1802 en 1815 geslagen, 10, 5, en 2½ thalers in goud van Hannover van 1822—1856, benevens een afslag in goud van een koperen pfennig van koning George III van 1814, welk stuk dienst gedaan heeft als »speelpenning» aan de speel tafels des konings. Onder de zilveren munten zijn thalers en onderdeelen van thalers van Hannover, terwijl een 10 tal duitsche munten tusschen 1863 en 1913 geslagen, meestal herinneringsmunten, eene welkome vermeerdering vormen van de serie moderne buitenlandsche munten van het Kon. Penningkabinet.

Afnemen van muurschilderingen. — In zijn verslag over den »Denkmalpflegetag» te Lübeck (1908) deelde de heer J. Kalf indertijd het een en ander mede uit een rede van den Zweedschen historicus Prof. Wrangel — wij konden hem het vorig jaar op de vergadering van onzen Bond begroeten — over het »verdoeken» van muurschilderingen. In het kort komt de methode hierop neer (voor bijzonderheden verwijzen wij naar Bull. 1908, blz. 211): achtereenvolgens om vakken van ± 25 c.M². van de beschilderde pleisterlaag (die gewoonlijk ¼ à ½ c.M. dik is) insnijdingen maken, telkens een vak

besmeren met stijfsel van tarwemeel, dan een stuk papier hierop plakken, dan loszagen met een buigzaam zaagje, waarbij men het vakje ondersteunt door een stuk bordpapier van ongeveer gelijke grootte; dan het uitgezaagde vierkantje met den rug naar boven in een bakje leggen en er gips op gieten. Zoo ontstaan »tegels» die men tegen een anderen muur kan aanbrengeu.

Belangwekkend is het nu om te lezen hoe men onlangs in het Duitsche plaatsje Quakenbrück drie laat-Gotische muurschilderingen in de St. Sylvesterkerk, die door vócht en onder dreigden te gaan, »verdoekt» en tegen een drogen muur aangebracht heeft. In hoofdzaak volgde men de boven weergegeven methode. Daar de pleisterlaag hier zeer ongelijk van dikte was (tot 5 c.M. toe), kon men niet loodrecht zagen. Nadat de schildering gereinigd en opgehaald was, werd er met plaksel doorzichtig linnen tegen bevestigd. Met een priem sneed men ze in reepen van 80 c.M. en maakte met bijzondere werktuigen de pleisterlaag los. De reepen schaafde men aan de rugzijde af tot op een dikte van 3 c.M. en goot er een mengsel van gips, leem en kalk op, tot men platen van 5 c.M. dikte kreeg. Deze bracht men tegen den choormuur aan, waarna men de naden zorgvuldig wegwerkte en het linnen verwijderde.

E. H.

Praehistorische monumenten. — De »Hoogeveensche Courant» van 27 Januari l.l. bevat het navolgende bericht uit Oosterhesselen:

»De groote kolossussen van veldsteenen, die sedert onheugelijke jaren om onze Ned. Herv. Kerk hebben gestaan, zijn sedert gisteren verdwenen. Met behulp van vele ingezetenen zijn ze gedeeltelijk buiten ons dorp vervoerd en tevens een groot aantal aan den schoot der aarde toevertrouwd.

Het geheel om onze Kerk heeft daardoor een beter aanzien gekregen. En als nu straks op de plaats, waar die grijze oudheden hebben gestaan, 't een en ander beplant wordt met boompjes en struikgewas en tevens voor een goede afrastering wordt gezorgd, dan durven we gerust zeggen, dat Oosterhesselen weer een natuurschoon plekje rijker is geworden en tevens onze kerk, die tot ons leedwezen niet de sierlijkste kerk uit den omtrek genoemd kan worden, daardoor weer een beter aanzien krijgt.»

Commentaar overbodig!

Keulen is de eerste stad in Duitschland die een algemeenen stedelijken conservator aangesteld heeft. Zijn werkkring omvat:

toezicht op en onderhoud van historische (zoowel kerkelijke als wereldlijke) gebouwen welke stadseigendom zijn;

zorg voor bouwfragmenten en vondsten;

opmeting enz. van merkwaardige oude woonhuizen, en toezicht op herstellingen en afbraken;

voorbereiding van een inventaris der monumenten in de Rijnstreek;

toezicht op alle monumentale bouwwerken, vooral op verbouwingen van kerken (dit tezamen met den gewestelijken conservator);
medewerking bij locale heemschut-verordeningen;
advies bij aankopen op architectonisch gebied;
het houden van voordrachten en het opteekenen van persoonlijke herinneringen.

Verslagen.

Verslag van het Provinciaal museum in Drente over 1914. — Het museum heeft gebrek aan bergruimte, daar de Kloostergang te vochtig bleek om als bewaarplaats te dienen. Een gedeelte der boekerij is nu in het archiefdepôt ondergebracht. De commissiekamer werd van Rijkswegē beschilderd. Als een der belangrijkste vondsten in 1914 wordt genoemd: een veenlijk bij Exloërwoud aangetroffen. Pogingen om van Gedep. Staten den aankoop van terreinen bij de aan de provincie behorende hunnebedden, in het bijz. bij het hunnebed te Eext, te verkrijgen, faalden wegens den hoogen prijs die gevraagd werd. De bepalingen omtrent het museum werden aangevuld met een alinea, waarin voor commissieleden het wonen in Drente als eisch gesteld wordt.

Monumenten.

Alkmaar. — Blijkens het jaarverslag van het sted. museum over 1914 is in een der portalen van het stadhuis opgesteld een ten huize van den heer A. van Ree ontdekt beschilderd doek, oppervlakkig op een gobelin gelijkend, dat jaren lang met behangsel overplakt was. Het stelt een appeloogst voor, met figuren in een kleederdracht van niet vroeger dan 1700. De kleuren zijn zeer verbleekt.

Amsterdam. — Op een eigenaardige bron voor gegevens omtrent den staat van een sinds lang verdwenen gebouw vestigt een artikel in het juist verschenen Jaarboek der vereeniging »Amstelodamum» ter loops de aandacht. Het is van den heer de Balbian Verster en behandelt bijzonderheden betreffende Nicolaas Witsen. Wie zou op de gedachte komen, dat hij een afbeelding van een 17de-eeuwsch landkasteel kon vinden op den spiegel van een zee-kasteel uit dien tijd? Schepen werden toen vaak genoemd naar de buitenverblijven der reeders, admiraliteitsleden, bewindhebbers enz. Zoo zeilde de Ruyter verschillende malen uit op »'t-Huis te Zwieten», gedoopt naar het bij Leiden gelegen kasteel van Cornelis Bicker. Op enkele tochten woei de admiraalsvlag van »'t Huis Tijdverdrijf», dat ook herhaaldelijk genoemd wordt bij expedities in de Oostzee, tegen Chatham enz. Dit schip heette naar een buitengoed van de Witsen's onder Egmond op den Hoef, waar Nicolaas, bewindhebber der O. I. Cie, ook onder een fraai monument begraven ligt. Het schilderij van Willem van de Velde den Jonge: »Scheepsraad voor Texel» geeft slechts een onduidelijke afbeelding van dezen oorlogsbodem, maar op de teekening van den ouden van de Velde in het mus. Boymans, die den spiegel van het schip weergeeft, staat vrij duidelijk een groot gebouw met hooge schoorsteenen en een topgevel boven

de middenpartij. Op de groote schilderij van v. d. Velde te Florence (afb. in »Oud-Holland'' 1898, blz. 76) komt het weer voor.

Het huis Tijdverdrijf bevond zich te Egmond ter plaatse waar nog een boerderij denzelfden naam draagt.

De graftombe van Jan van Galen in de Nieuwe kerk te Amsterdam is, naar een onderzoek in het Alg. Rijksarchief aangetoond heeft, het werk van Rombout Verhulst en Willem de Keyser. In het maandblad van Amstelodamum vindt men hieromtrent mededeelingen (November-nr.). Uit het resolutie-register der Admiraliteit van Amsterdam blijkt verder ook, dat het model vervaardigd is door Artus Quellijn, en dat het grafschrift opgesteld is door Mr. Elbert Spiegel, ontvanger der Admiraliteit. Daar dit monument drie jaren vòòr dat van Tromp te Delft uitgevoerd is, hebben we hier met een zeer vroeg werk van Verhulst te doen.

Een oud huisje in de Nieuwe Teertuinen te Amsterdam, met een gevelsteen waarop een met volle zeilen voortstuwend schip en het opschrift »De roode' galei'', moet het veld ruimen wegens de verbetering van het spoorwegterrein bij het Centraalstation. Men vindt vermeld, dat hier eens Nicolaas van der Heyden, een broeder van den bekenden Jan, gewoond heeft.

Balgooi. — De gemeenteraad heeft een rijkssubsidie van *f*500 aanvaard tot herstel van den kerktoeren, dien hij aanvankelijk had willen afbreken.

Batenburg. — In dit stadje aan den Maasdijk heeft men zich niet lang geleden een eenigszins naïeve historische falsificatie veroorloofd.

Een eenvoudig huis in de hoofdstraat prijkt thans met een gevelsteen, waarin deze letters zijn gegrift:

DIE MVNTE.

De Batenburgers dragen er roem op, dat zij wonen in de oudste stad van Nederland. Men kan hun dien zoeten waan laten, mits zij niet door bedenkelijke middelen dergelijke aanspraken trachten te staven. Er is natuurlijk niets tegen om, wanneer met genoegzame zekerheid kan worden vastgesteld, waar de heerèn van Batenburg munt sloegen, die plek aan te duiden door een gedenksteen, doch men trachte door spelling en letterteekens niet den indruk te wekken, dat die steen zelf een geschiedenis heeft.

V. D. P.

Breda. — Hulde aan de nagedachtenis van mevr. de wed. Oukoop! Een voorbeeld van burgerzin in een te onzent maar al te zeldzamen vorm gaf zij door aan de gemeente Breda een legaat van *f*50.000 te bespreken voor de restauratie van het raadhuis.

Deventer. — In den »Opmerker' (13 Febr. j.l.) vinden we de volgende mededeelingen over de restauratie der St. Nicolaas- of Bergkerk.

Het steenwerk van de nieuwe ramen en het gekleurde glas zijn bijna geplaatst en nu is het inwendige der kerk aan de beurt gekomen. Het wordt van de witkalk ontdaan, waarbij verrassingen aan den dag komen.

Ter weerszijden van het orgel, ook tegen de gewelfribben en om de sluitsteenen van het middenschip vond men schilderijen. Een van binnen beschilderde boog van de oude Romaansche kerk, later door een halfsteensmuurtje aan het gezicht onttrokken, vertoonde zich weer.

Het kapelletje naast den ingang zal weldra gerestaureerd worden.

Eenige hoognoodige herstellingen, als het uitbreken van vier vensters, twee aan den noord- en twee aan den zuidkant, die reeds sinds lang gedicht zijn, moeten wegens geldgebrek voorloopig achterwege blijven.

Elburg en Franeker. — Moesten we in ons vorig nr. melding maken van de voorgenomen afbraak eener poort te Naarden, thans hebben we sloopersneigingen van de gemeentebesturen te Elburg en Franeker te brandmerken. Verkeersbelangen zijn hier nu eens niet de aanleiding of het voorwendsel. In de eerste stad moet een stuk walmuur er aan om ruimte te krijgen voor den bouw van arbeiderswoningen. In Franeker wordt een gedeelte van het Oosterbolwerk afgegraven . . . ter leniging van de werkloosheid. Sociale belangen dus. En men moet toch wel erg »onpractisch" aangelegd zijn om te meenen, dat het behoud van eenige brokken van een ringmuur, die eeuwen lang die stedelijke gemeenschappen omvatte en tegen aanvallen van buiten beschermde, òòk als een sociaal belang in de schaal moet wegen!

's Gravenhage. — De ontmanteling van de Groote Kerk wordt geleidelijk voortgezet. Thans zijn eenige perceelen tegenover het postkantoor onder sloopershanden gekomen.

Haagsche Ct. 30 Jan. '15.

Groningen. — Bij de plaats, waar eens de Steentilpoort stond, bevindt zich een schilderachtig huisje met een trapegevel en een uit het Damsterdiep oprijzenden muur. Het is de poorterswoning behoorende bij genoemde poort. Het huisje werd in 1621 gebouwd door den vestingbouwkundige Garwer Peters, en heeft tot 1856 dienst gedaan. Van hieruit werd ook de boom die de ernaast liggende waterpoort afsloot, bediend. In 1672, toen Barend van Galen Groningen bedreigde, liet een verraderlijke portier, door den vijand omgekocht, den boom open. Het werd bijtijds ontdekt en kostte den ontrouwen portier het hoofd. — Dit poortershuisje nu is door de stad aangekocht. De vrees, dat het wegens bouwvalligheid vroeg of laat gesloopt zou worden, heeft nu geen grond meer, te meer daar in den raad stemmen opgingen om het te herstellen. Een afbeelding ervan vindt men in den »Gron. Volksalm." voor 1915, bij een artikelje, waaraan we bovenstaande bijzonderheden ontleenden.

Kampen. — Het bekende Gothische huis, dat door de gemeente was aangekocht en met rijkssubsidie gerestaureerd, is thans aan het Rijk verkocht voor de betrekkelijk geringe som van f2000.

N. R. C. 11 Jan. 1915.

Kasteel *Kessel* (L.), thans R. K. Zusterschool. In September l.l. waren de dienstgebouwen aan het voorplein kort te voren weggebroken. Hoewel uit de mij bekende afbeeldingen (teekening van Schipperus, als titelplaat in *Craandijk's Wandelingen*, deeltje Limburg en photographie in *Buiten*, jaargang 1911) niet blijkt, dat deze eenige architectonische waarde hadden, zoo zou toch het fraaie gezicht, dat men van het voorplein op het kasteel heeft, zeer veel schade lijden als zij weer werden opgetrokken in denzelfden smakeloozen stijl als het kloostergebouw ter zijde van het kasteel, dat hoogstens een paar jaar oud kan zijn.

Men zeide mij, dat met den wederopbouw tot na den oorlog gewacht zou worden.

v. d. P.

Montfoort. — De kleinste van de 3 in 1630 door Wouter Both en Eppe van der Arck gegoten klokken, die in den toren der Néd. Herv. kerk hingen, is, naar uit een opstel in »*Buiten*» (nr. 5) blijkt, verleden jaar verkocht om de kosten van een nieuw uurwerk te bestrijden. Zij was gearsten, naar de legende wil in 1811 bij het luiden tijdens den doortocht van Napoleon, maar volgens de nuchtere historie reeds in 1759.

Naaldwijk. — Volgens de »*Haagsche Ct.*» (13 Febr.) is een aanvang gemaakt met de restauratie van het raadhuis, een gebouw van 1632, doch later gewijzigd. De oorspronkelijke torentjes zijn aangebracht. De muren worden van hun pleisterlaag ontdaan.

Vlissingen. — Op het eind van het vorig jaar zijn uit den z.g. Gevangentoren bij de bomvrije kazerne, aan den Noordzeeboulevard, ongeveer 350 tegels ontvreemd, die daar in den loop der jaren waren ingemetseld toen het gebouw nog als oudheidstoren dienst deed. Tegenwoordig wordt het als arrestantenlokaal gebruikt. Onder de gestolen tegels zijn er o.a. een 24-tal, die te zamen het borstbeeld van Willem Karel Hendrik Friso voorstellen, en 50 met voorstellingen uit het O. T.

Zalt-Bommel. — Wij hebben medegedeeld dat voor het herstel van den St. Maartens-toren gerekend werd op 50 % subsidie van het Rijk, en 25 % van Prov. Staten. Deze laatste willen slechts 10 % bijdragen, zoodat 40 %, of ruim 7200 gulden ten laste der gemeente komt. De raad heeft besloten de verdere restauratie over 2 jaar te verdeelen en er mede te beginnen zoodra de helft van de genoemde som door particulieren bijeengebracht is.

VOORSTEL TOT STATUTENWIJZIGING.

Door het Bestuur is het volgende voorstel tot Statutenwijziging ontvangen, hetwelk in eene nader te bepalen vergadering zal behandeld worden:

Overeenkomstig artikel 18 van de Statuten van den Oudheidkundigen Bond hebben de ondergeteekenden de eer het volgende voorstel tot Statutenwijziging bij het Bestuur aanhangig te maken:

Artikel 10 der Statuten in plaats van: »Stemrecht op de vergaderingen hebben alleen de gewone leden, corresponderende leden en eereleden hebben alleen een adviseerende stem'' te lezen:

Stemrecht op de vergaderingen hebben: a. De gewone leden. b. De uit de corresponderende leden gekozen bestuursleden. c. Leden van de door den Bond of het Bondsbestuur benoemde commissies ten aanzien der onderwerpen, die met den werkkring dezer commissies in verband staan.

De overige corresponderende leden en eereleden hebben alleen eene raadgevende stem.

's-Gravenhage, November 1914. (Ontvangen Januari 1915).

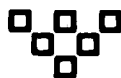
Geteekend: Ver. die Haghe, C. Hofstede de Groot, J. Frederiks, Royer, H. E. van Gelder, I. C. E. Peelen, W. Martin, A. O. van Kerkwijk, Jan Kalf en S. Muller Fz.

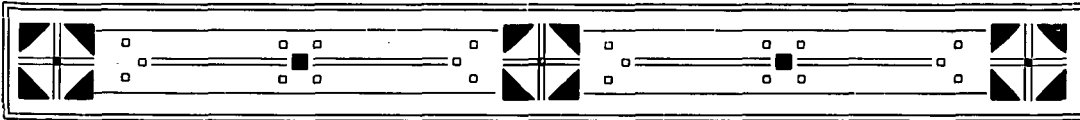
Toelichting van de voorstellers. Het schijnt onlogisch aan de uit de corresponderende leden gekozen bestuursleden wel het medebestuur van den Bond toe te vertrouwen en hun het stemrecht in de vergaderingen van den Bond te onthouden.

Desgelijks aan corresponderende leden wel de voorbereiding van sommige in de ledenvergadering te behandelen onderwerpen van buitengewoon belang op te dragen, doch hun in de vergadering te verbieden er over mede te stemmen. Het laatstgenoemde geval heeft zich voorgedaan met den heer Dr. Jan Veth bij de beraadslaging over de stellingen over het Rijks geschiedkundig museum.

De leden, die amendementen wenschen voor te stellen, worden verzocht die vóór 1 Juni a. s. schriftelijk in te zenden bij den Secretaris Dr. M. P. Rooseboom, Laan van N. O.-Indië no. 125 te 's-Gravenhage.

De vergadering ter bespreking van de in deze aflevering afgedrukte stellingen, zal gehouden worden op Zaterdag 22 Mei a.s. ten 2 ure n.m., in het Zuid-Hollandsch Koffiehuis te 's-Gravenhage.

OUD ARNHEM.

Om de stads-geschiedenis te geven in haar voornaamste, de voor ons meest belangrijke elementen, gebonden in een kort overzicht, heb ik gemeend een beroep te moeten doen op kunde en kennis van den Arnhemschen historicus Dr. J. S. van Veen. Zijne inwilliging van dit verzoek gedenk ik met erkentelijkheid.

Bij de bespreking van de gebouwen heb ik gebruik mogen maken van den Voorloopigen Inventaris der Provincie Gelderland, opgemaakt door den Heer F. A. Hoefler en de bewerking hiervan door Dr. E. Haslinghuis ten dienste van de Rijks-Commissie voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Deze welwillendheid worde hier dankbaar erkend.

GESCHIEDKUNDIG OVERZICHT.

De eerste bekende vermelding van Arnhem is uit het jaar 895 in het register der goederen van de abdij van Prüm in den Eifel, die het patronaat over de Arnhemsche kerk bezat. Uit dat register blijkt, dat er toen reeds eene kerk was (est in Arneym ecclesia. Sloet, Oorkondenboek N°. 66). Allengs moet de plaats in omvang en belangrijkheid zijn toegenomen, ofschoon wij hiervoor geene historische gegevens bezitten. Eerst in 1227 vinden wij dienaangaande een spoor in de aanduiding van Arnhem als *oppidum* (Sloet, N°. 505). In 1230 is sprake van de *burgers* van Arnhem, die met 's graven raadslieden en de burgers van Zutphen en Doetinchem den graaf van raad dienen betreffende de verplaatsing der markt van Doesburg naar Doetinchem, en eindelijk, op 13 Juli 1233, ontving het oppidum Arnhem van graaf Otto, aan wien zoovele Geldersche steden dien rang te danken hadden, het praedicaat *civitas* met de daaraan verbondene voorrechten (Sloet, N°. 564).

Hiermede was Arnhem in de rij der Geldersche steden getreden, maar nooit is het haar, ondanks hare gunstige ligging, gelukt tot grooten bloei te geraken: steeds heeft zij niet alleen in omvang, maar ook in uiterlijk aanzien ondergedaan voor hare oudere zusters Nymegen en Zutphen.

Daarentegen heeft Arnhem tegenover laatstgenoemde steden eenen hooger rang ingenomen als zetel der regeeringscolleges, niet zoo zeer in den tijd der Geldersche graven en hertogen, die naar gelang van behoeften en omstandigheden telkens van residentie wisselden, dan wel nadat Gelderland in 1543 onder Karel V was gekomen en tot heden toe.

Eene bloeiende stad in den zin b.v. der Hollandsche steden is Arnhem nooit geweest: daartoe ontbrak het eerste vereischte, de handel. Wel lag het aan eene bevaarbare rivier, maar nooit heeft de handel eenige beteekenis gehad, al heeft de stad langen tijd tot het Hanzeverbond behoord.

Aan deze oorzaak is het toe te schrijven, dat Arnhem nooit rijk is geweest aan monumentale gebouwen. Zondert men de St. Eusebiuskerk uit, dan vindt men nagenoeg geen gebouw uit den ouderen tijd, dat in bijzondere mate de aandacht trekt. De bouw dezer kerk is begonnen omstreeks het midden der 15de eeuw en wijst op toeneming der bevolking, voor welke de bestaande St. Martenskerk te klein was geworden. Daarentegen blijkt uit eene verklaring van den pastoor van Arnhem uit het jaar 1487, dat de stad toen klein en weinig bevolkt en door oorlogen en andere rampen uitgeput was, zoodat vele inwoners gebrek leden.

Weliswaar hadden vele leden van den Gelderschen, vooral Veluwschen adel behalve hunne kasteelen ten platten lande een huis in de stad — de Bakkerstraat, die voor die tijden eene aanzienlijke breedte had, was de voorname wijk — maar ook deze verblijven waren betrekkelijk bescheiden, daar de Geldersche adel in het algemeen niet rijk was; bekend is het: »Klein van goet, groot van moet'' enz.

Voor zoo ver de prenten en teekeningen uit vorige eeuwen ons doen zien, heeft de stad tot in de achttiende eeuw in het algemeen het zestiende-eeuwsche karakter behouden, n.l. de Geldersche trapgevels, zooals er o.a. te Doesburg nog tamelijk vele te vinden zijn, waarbij dan komt een enkel grooter gebouw (het Duivelshuis in vroeg-renaissancestijl).

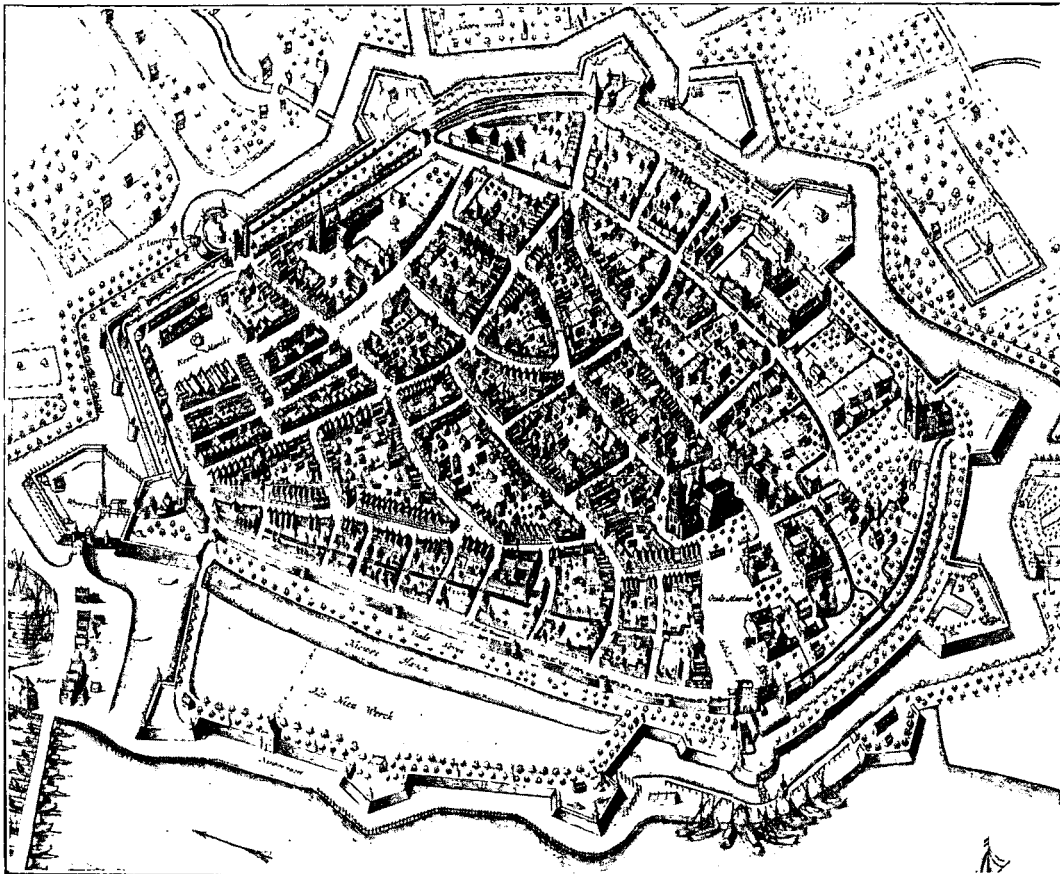
Van toenemende welvaart in de achttiende eeuw getuigen de nog aanwezige gevels uit dien tijd. Zeer te betreuren is het, dat voor Arnhem de tijd van bloei en uitbreiding, na de bevrijding uit den vestinggordel, is gevallen in den tijd, dien wij met eenig recht den meest barbaarschen tijd sedert de schepping mogen noemen, de negentiende eeuw, die meer heeft vernield dan een groot aantal belegeringen in staat zijn te doen.

Met een enkel woord heb ik reeds gewag gemaakt van den geringen omvang der oude stad. Deze is grosso modo van de middeleeuwen tot de slechting der vestingwerken onveranderd gebleven. Vergelijkt men de kaart bij Guicciardini, die den toestand in het laatste vierendeel der zestiende eeuw aangeeft, met die bij Pontanus (1639) en die in den »Tegenwoordigen staat'' (1740), dan ziet men, dat in deze bewering geene overdrijving heerscht. Nog in het eerste decennium der negentiende eeuw telde Arnhem slechts 9500 inwoners. Geeft men zich de moeite den rand der oude stad langs de oude stadsmuren, waarvan hier en daar nog een enkel spoor aanwezig is, te volgen, dan zal men mij gelijk moeten geven.

Ten aanzien van de vestingwerken zijn drie perioden te onderscheiden: 1°. de middeleeuwsche bevestiging, 2°. de onder Maurits (\pm 1614) aangelegde werken, die in 1672 zóó vervallen waren, dat de stad niet te verdedigen was en men zich zonder slag of stoot moest overgeven, en 3°. de daarna door Coehoorn gebouwde werken. Men vergelijke de hierboven genoemde kaarten.

J. S. v. V.

Nauwelijks een eeuw geleden was Arnhem nog besloten in den kring der versterkingen, die de stad tot een vesting maakte. Sterk, buiten de landsgrenzen zelfs befaamd moet ze geweest zijn, in den tijd, toen Hertog Karel de vestingwerken verbeterd had. Wij lezen dat, in 1532, Burgemeester en Raadsmannen van Hamburg tot de stad Arnhem het verzoek richtten, (een in onzen tijd onbegrijpelijk openhartig spionage-plan), dat hun

Afb. 1. Plattegrond van Arnhem. Atlas van Blaeu (omstreeks 1650).

muurmeester en andere dienaren een »contrefyt ofte exemplaar van de vestungen van de stadt Arnhem” mochten komen nemen ¹⁾).

Voor het laatst hebben de vestingwerken hun dienst gedaan in 1813, toen, met behulp der Pruisen, de Franschen uit de stad zijn verjaagd.

Lodewijk Napoleon had reeds machtiging gegeven, de vestingen te sloopen; geldgebrek echter was oorzaak dat daaraan geen gevolg werd gegeven; Koning Willem I hernieuwde de toestemming.

1) P. Nijhoff, »Geldersche Volksalmanak”, 1855.

De glans van het toen milder stroomende goud schijnt de machthebbers in de oude vesting niet weinig met verblindheid geslagen te hebben; het sloopings-métier, een ruw bedrijf van jongere orde, nu het oudere harde werk van den krijgsman, hun voorzaat, niet meer hun deel kon zijn, heeft — als eertijds de oorlog bloeddorstig — hier afbraak-lustig gewerkt.

Waren bijna alle grootere gebouwen van eenig belang, die op de kaart uit de Atlas van Blaeu (ongeveer 1650)¹⁾ voorkomen, voor even honderd jaren nog aanwezig, het zij dan sommigen ook in bouwvalligen staat, binnen de eerste helft der 19de eeuw

Afb. 2. De Sabelspoort.

heeft men kans gezien, met de bolwerken, de ringmuren, de wallen, de poorten rondom de stad, ook binnen de muren geheel te amoveeren het stadhuis, het oude gasthuis, drie gothische kerken, het Prinsenhof en het Hof van Nassau.

Beschouwen wij dezen plattegrond, dan zien wij, zoowel aan de landzijde (Noord, West, Oost) als aan de rivier, met bolwerken, wallen en muren de stad omsloten; vier poorten geven er toegang: in het noorden de St. Janspoort, in het oosten de Velperpoort, vroeger ook Spieckerspoort genoemd, in het westen de Rijnpoort, in het zuiden de St. Eusebius- of Sabelspoort²⁾. Een straat, waarvan de eerste helft de Rijnstraat heet, het vervolg de Ketelstraat, loopt midden door de stad en verbindt, langs een gebogen lijn, de Rijn- met de Velperpoort.

Deze straat wordt, op het punt waar ze van naam verandert, gesneden door een andere straat, die noordwaarts, »Op den grooten Oort'' geheeten, leidt naar de St. Janspoort, en zuidwaarts, »Weverstraat'' genaamd, naar een pleintje »Op

den kleinen Oort''. Daarlans loopt, reikend naar het westen tot de Rijnpoort, de Oeverstraat, een naam die er aan herinnert, dat eertijds (in de eerste helft der 15de eeuw)³⁾ de Rijn veel dichter langs de stad stroomde.

1) Bijna getrouw gevolgd naar de kaart uit »Pontani Historiae Gelricae'', (1639) en in omtrek en hoofdaanleg overeenkomend met de vroegst bekende kaart in »La Description des Pays Bas, par M. Loys Guicciardini'', een beeld gevend van de stad in de laatste helft der 16de eeuw.

2) Naar men wel eens zegt, een verbastering van Eusebius-Sebis-Sabis-Sabels. Een oude kaart evenwel noemt deze poort »Porta Saburrana'' (sable, zand), verband houdend wellicht met het in de nabijheid aangetroffen kiezelzand uit de rivier.

3) G. van Hasselt, »Arnhemsche Oudheden'', I, pag. 131.

Deze straat naar oostelijke richting volgend, bereikt men door een nauw straatje »Torensteeg», het pleintje vóór den toren der Grooten Kerk, die de Oude Markt (thans Grooten Markt geheeten) aan de noordzijde afsluit; aan de zuidzijde wordt de afsluiting gevormd door de Sabelspoort.

Nog een verbindingsweg van het noorden naar het zuiden vraagt de aandacht; een beek uit Sonsbeek binnenstroomend, tusschen St. Jans- en Velperpoort, neemt haar

Afb. 3. De Grooten Markt, naar het Noorden gezien, omstreeks 1830.

loop gebogen naar het zuiden en mondt uit in de stadsgracht, kort bij de Sabelspoort. De weg, aan eene zijde van het water, heette »Op de Beek»; eerst ongeveer 50 jaar geleden is de beek overwulfd, de verbrede straat werd sinds Beekstraat genoemd.

Tusschen deze straten, »Op de Beek» aan de eene, en »Op den grooten Oort» met Weverstraat aan de andere zijde, liggen nog een drietal straten van zuiden naar het noorden, die gesneden worden door dwarsstraatjes en stegen.

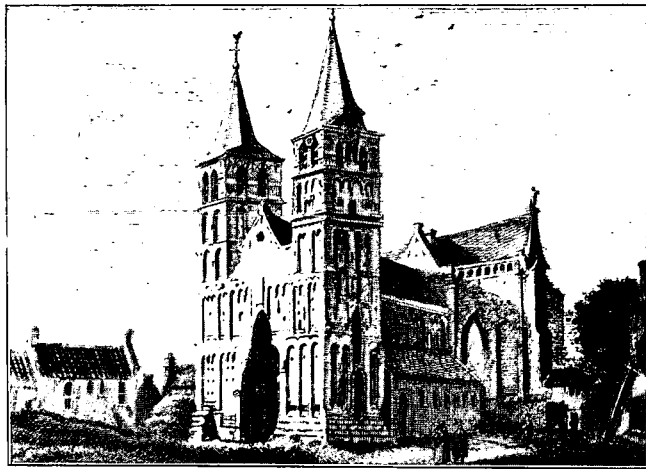
Afb. 4. De Groote Markt, naar het Zuiden gezien, omstreeks 1750.

Wanneer men nog bemerkt, dat buiten de zuidelijke binnenmuren, tusschen Rijn- en Sabespoort, een vroeger vaak droogliggend gedeelte van de rivier, door geleidelijke verandering der bedding en het aanleggen van een dijk bij de stad werd getrokken en omgeven door een nieuwe vestingmuur: »Het nieuwe werck», waarin de »Nieuwe- of Waterpoort», dan kan men zich een voorstelling maken van grondvorm, omsluiting en hoofdstraten-indeeling van Arnhem in het begin van de 17de eeuw.

De Nieuwe- of Waterpoort, eerst in 1620 gemaakt, heeft maar kort dienst gedaan, want Van Slichtenhorst verhaalt reeds van de »vrije toegeslote» Waterpoort¹⁾.

De St. Janspoort werd afgebroken in 1825; de Rijnpoort in 1827; de Velperpoort in 1831. Alleen de Sabespoort bleef, hoewel in anderen staat, bestaan.

Van de Sabespoort wordt in de archieven het eerst gesproken in 1357, in welk jaar »de muur tusschen deze en de Rijnpoort grootendeels wordt uitgebeterd»²⁾. Men vindt vermeld, dat in 1440 de toren werd afgebroken en de poort, in verval geraakt, opnieuw werd versterkt. Van het in het begin der 16de eeuw bijgebouwd rondel is thans niets meer over; het werd afgebroken in 1808. Het poortgebouw werd later gebruikt voor opsluiting van krankzinnigen en tot bewaring van geschut en een der torenvertrekken als »Tolkamer» der Geldersche Rekenkamer. In 1625 was de doorgang der poort aan de stadszijde verwijd en in 1647 had wederom een verbouwing plaats, door Arien Verhoeff, die de poort in den staat bracht, zooals die thans nog grootendeels aanwezig is. Eenige jaren geleden is ze uitwendig gerestaureerd.

Afb. 5. De St. Janskerk.

Het baksteenen gebouw op vierkant grondvlak is aan de buitenzijde geflankeerd door ronde torens met vernieuwde kanteelen; ze gaan gedeeltelijk schuil achter moderne huizen. Aan de stadszijde is een hardsteenen klassieke poortomlijsting aangebracht, waarvan het fronton met het wapen der stad is versierd en, in het fries der kroonlijst, de herstelling in het jaar 1647 is gememoreerd door een inscriptie, die het jaartal en de namen der beide burgemeesteren uit dien tijd aangeeft (Anno — R. van Arnhem et A. Tulleken Coss. — 1647).

De doorgang, waarin de sleuf nog aanwezig is voor het valhek, is aan de stadszijde

1) »XIV Boeken van de Geldersche Geschiedenissen», 1653.

2) Staats Everts, »Kroniek van Arnhem».

overdekt door een tongewelf, dat overgaat in een ribloos kruisgewelf tegen den buitenkant. Een steenen trap leidt van onder de poort naar een vertrek, daarboven gelegen, van waaruit een toegang, ter weerszijde, naar de beide, met koepelgewelven overdekte torenkamers.

Van de geslechte muren is geen spoor meer aanwezig, behalve in de Langestraat, de oude verbindingsweg langs de stadsmuren, deels op zich zelf staande en deels in de daartegen aangebouwde huizen; aan het huis, genummerd 309, is nog een fragment van een ronden vestingtoren.

Om binnen te gaan in Arnhem, de nu van alle zijden toegankelijke open stad, »riant» gelegen in naaste omgeving van bekoorlijk natuurschoon, aan den buitenkant bebouwd met moderne villa's en huizen, meer den indruk gevend van een frissche jonge bruid, dan van een bejaarde matrone, en om daarbij dan toch het vooropgezette plan te volvoeren, het »schoone oude» van de stad te zoeken, het leek mij alleen mogelijk, door den eenigen ouden stadsingang met reverentie te naderen, de Sabelspoort, die een doorkijk geeft op de Grootte Markt en direct voor ons open legt het hart zelf van de stad.

Wij zien voor ons uit het wijde plein, prachtig afgesloten door de hooge kerk en herinneren ons nu, uit afbeeldingen van vroeger tijd, hoe zich daarbij, aan de oostzij van de markt, heeft aangesloten het oude Stadhuis, waarachter het »Hof van Nassau» en verder tot aan de poort het »Prinsenhof».

Ze bestaan niet meer; het Prinsenhof werd afgebroken in 1803—1804; het Hof van Nassau in 1837; het Stadhuis in 1840.

Een teekening van de Grootte Markt, omstreeks 1830 (afb. 3), vertoont in den laatsten tijd van zijn verval, dit stadhuis, waarvan wij den oorsprong niet kennen, maar wel weten, dat het in 1390 reeds bestond¹⁾.

De smalle toren, uit vroegere afbeeldingen bekend, die het gebouw een elegante slankheid gaf, is reeds niet meer aanwezig. De door een waterlijst gescheiden ondergevel, in het midden der 16de eeuw verbouwd, heeft in beide deelen, vier onregelmatig geplaatste vensters, met kruiskozijnen; ook boven de smalle deur is nog een venster. De hoog ontwikkelde boventrapgevel, met dubbel gezwenkte lijn, in de vlakke bovenlijst uitlopend, vertoont zeven nissen met gothische traceeringen. Een open uitbouwte aan de raadszaal werd aan het eind der 16de eeuw aangebracht²⁾. Steenen pilasters, daarvan afkomstig, worden in het Gemeente-Museum bewaard. Pogingen tot restauratie van het bouwvallig geworden gebouw mislukten, omdat daarvoor geen geld kon gevonden worden; het werd toen maar voor afbraak verkocht³⁾.

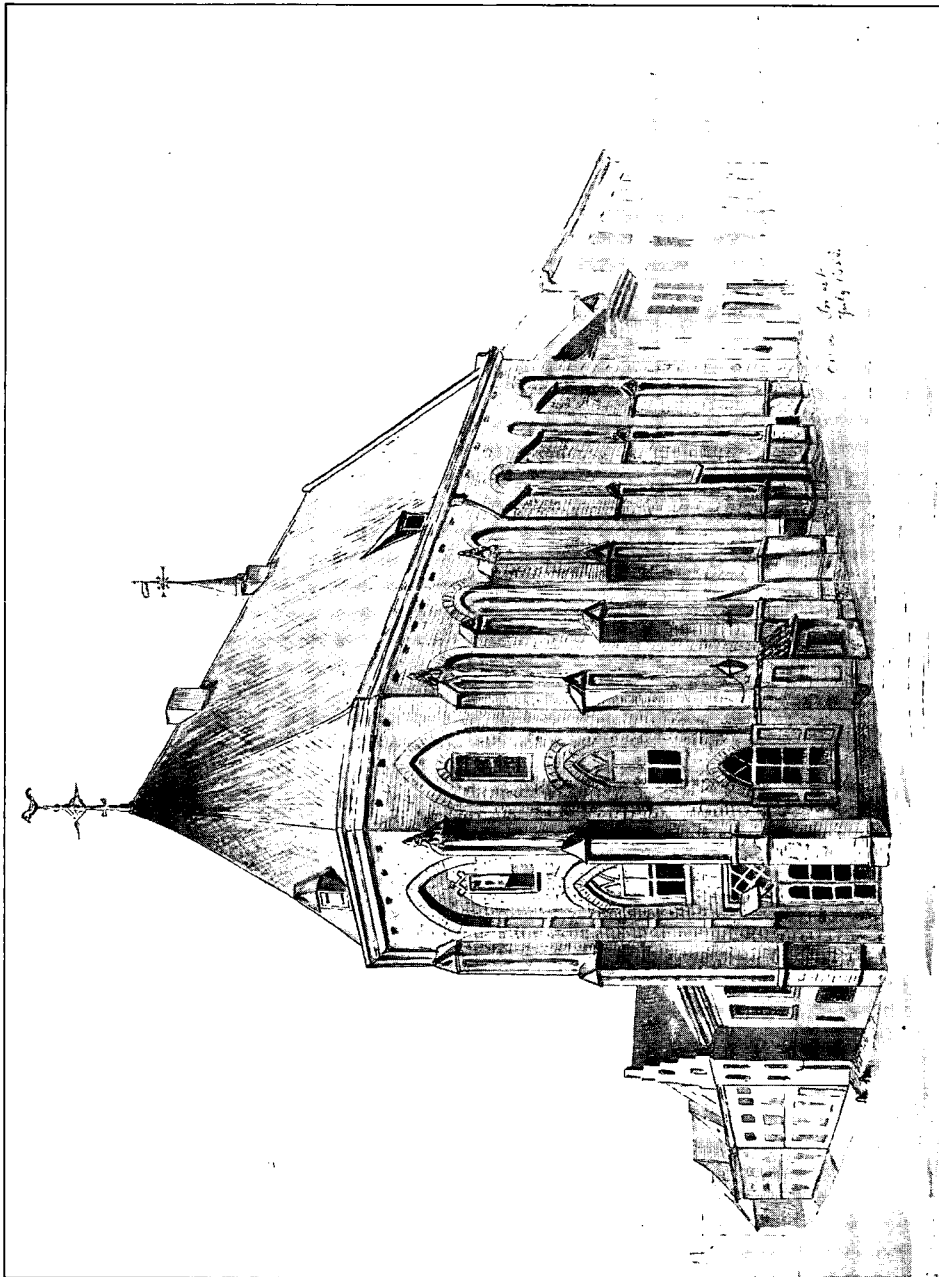
Het Hof van Nassau (ook het Oude Hof genoemd), gedeeltelijk achter het stadhuis staande, op de plaats waar thans het Paleis van Justitie is, was in 1602 door de Staten van Gelderland, aan Lodewijk Graaf van Nassau Katzenellbogen tot verblijf aangeboden;

1) G. van Hasselt, »Arnhemsche Oudheden», III, pag. 152.

2) G. van Hasselt, »Arnhemsche Oudheden», III, pag. 155.

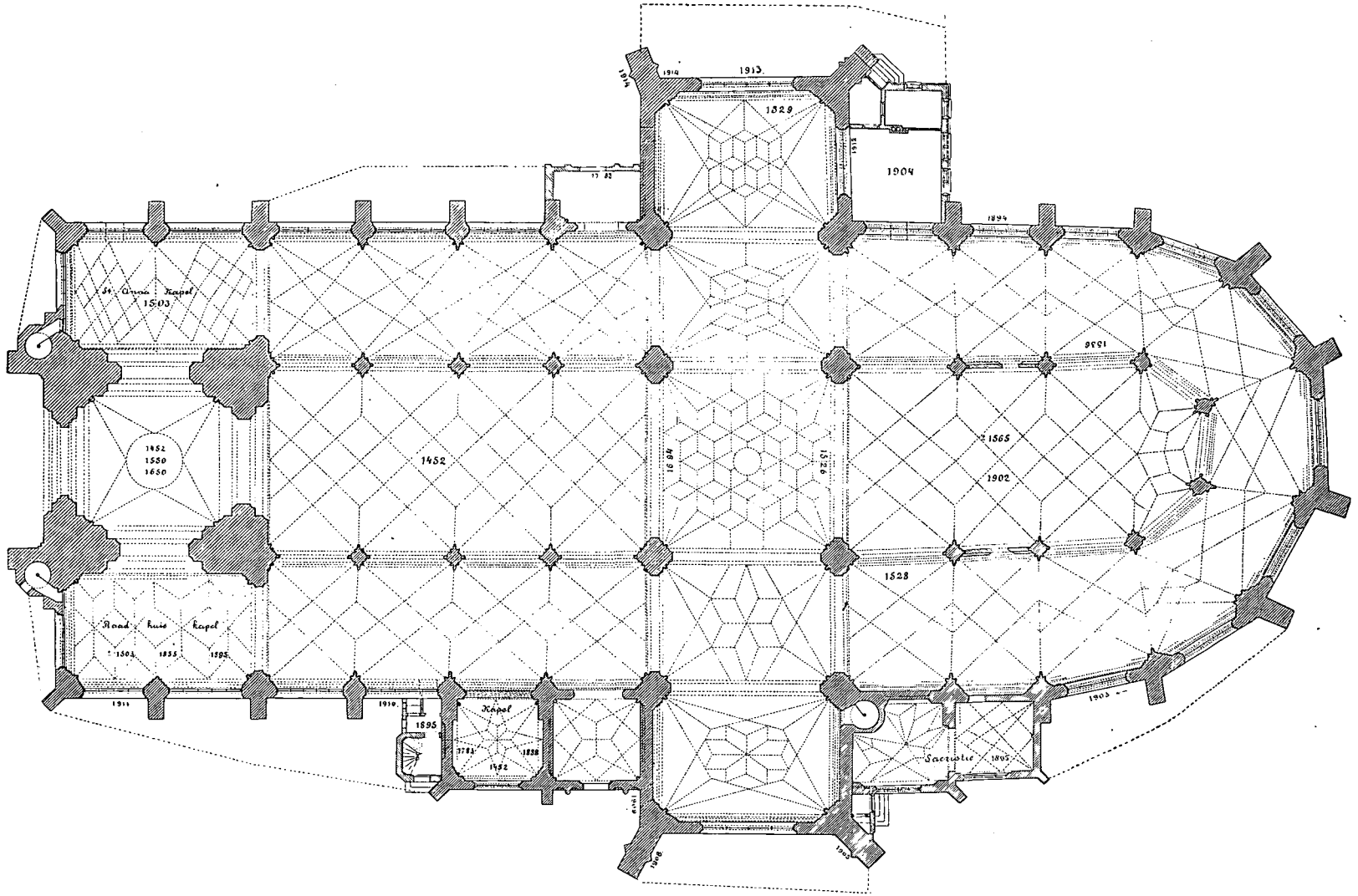
3) Een kunstzinnig oordeel uit dien tijd: »hetgeen niet weinig tot verfraaiing der markt heeft bijgedragen.» (Staat Evers, »Beschrijving van Arnhem» 1868).

het bleef aan de Nassau's tot 1648; van toen af werd het wederom eigendom van de Staten en werd er gevestigd de Kanselarij van het Hof van Gelderland, later het Geldersche

Afb. 6. De St. Nicolaas-kerk.

Hof van Justitie. Waaron het in 1837 werd afgebroken, vinden wij niet vermeld; wellicht

Afb. 7. St. Eusebiuskerk. Plattegrond. Schaal 1 : 400.

omdat men aan het project voor het tegenwoordig Paleis van Justitie om toen geldende redenen van aesthetica de voorkeur gaf boven het oude gebouw.

Een prent van omstreeks het midden der 18de eeuw (afb. 4) verbeeldt den zuid- en zuidoostelijken kant van de groote markt met de Sabelspoort in haar tegenwoordige gedaante. De beide oostwaarts erbij aansluitende huizen met trapgevels en het daartusschen oprijzend torentje, levendig tegen het hooge dakvlak, zijn verdwenen. Ook het gebouwen-complex aan den zuidoostelijken kant, het Prinsenhof, bestaat niet meer; het heeft de plaats moeten ruimen voor het tegenwoordige Gouvernementsgebouw. De afbeelding geeft het Prinsenhof, zooals het hersteld was en vergroot in 1649.

In het begin der 14de eeuw gesticht, was het de verblijfplaats der Hertogen van Gelderland en als Hof van Gelre bekend ¹⁾. In den Spaanschen tijd woonden er de stadhouders van den Koning en later de Prinsen van Oranje ²⁾.

Het Hof bestond uit een hoofdgebouw met twee ongelijke zijvleugels; in den hoek, gevormd door den zuidelijken en den hoofd-

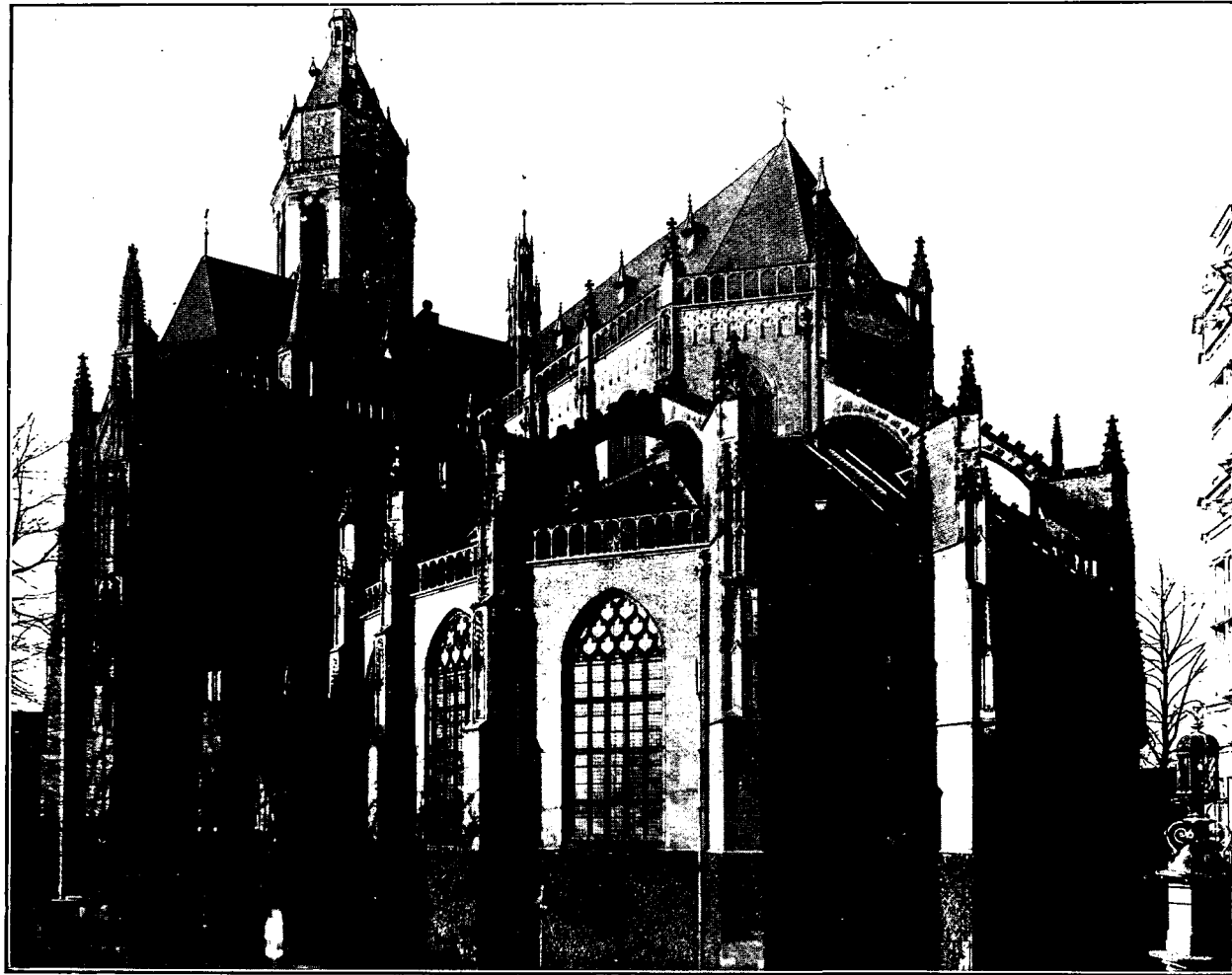

Afb. 8. St. Eusebiuskerk, Zuidelijk aanzicht.

vleugel, een vierkante toren; aan den noordelijken vleugel, ten dienste van de militaire wacht, een bijgebouwtje met open voorgalerij; het voorplein, afgesloten met een hek, waarin een monumentale poort, met brug over de er langs vloeiende beek.

1) G. van Hasselt, »Arnhemsche Oudheden», IV, pag. 172.

2) »Tegenwoordige Staat van Gelderland», pag. 448.

Afb. 9. St. Eusebiuskerk, dwarspand en choor.

[Cliché, welwillend afgestaan door: „Het Huis Oud en Nieuw.”]

Eischt de uit piëteit voor het verloren gegane uitweiding over het niet meer bestaande, een verontschuldiging, de overzichtelijkheid van dit opstel verlangt, dat dan hier ook, in het kort, gememoreerd worden de andere belangrijke gebouwen, die na 1800 gesloopt zijn.

De St. Janskerk (afb. 5) heeft gestaan op de plaats, waar thans de Nieuwe- of Koepelkerk¹⁾ is. Ze behoorde tot de Commanderie van St. Jan, gesticht door de Ridder

Afb. 10. St. Eusebiuskerk, Zuidelijk Portaal.

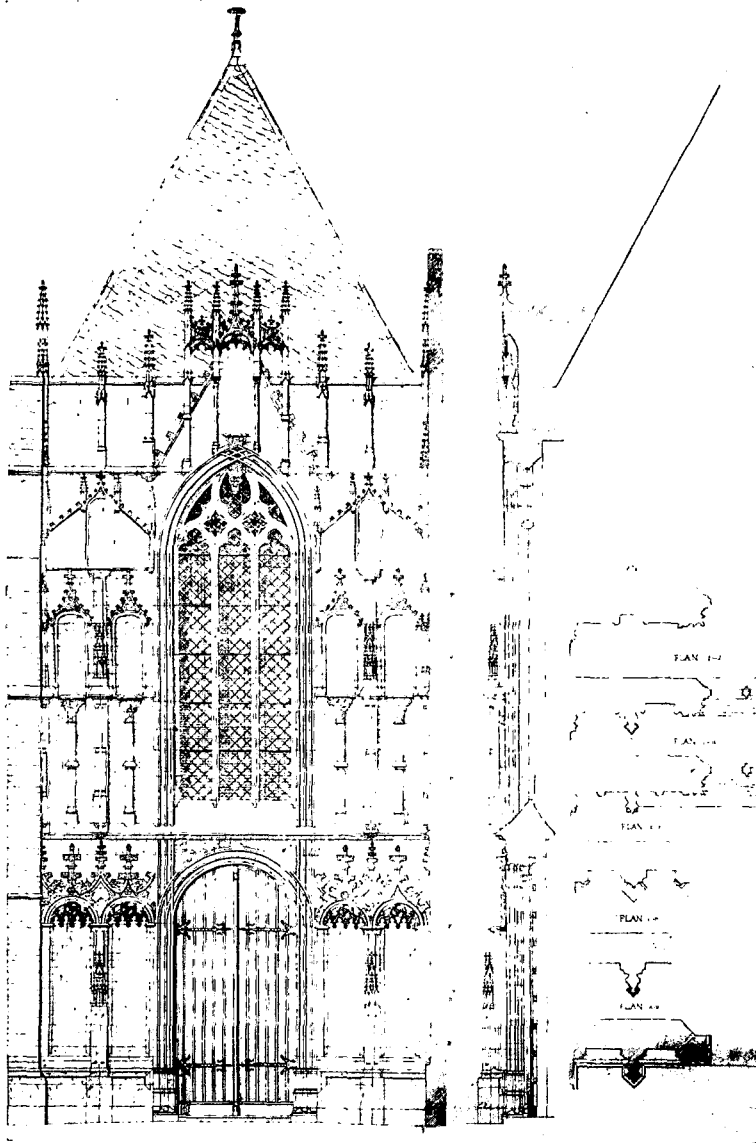
van Maltha (ook, naar hun patroon, ridders van St. Jan genoemd), die hun hof met stallen en andere gebouwen in de nabijheid der kerk hadden.

Het St. Jansklooster met kerk bestond reeds in 1240²⁾. De zware brand, die de

1) Voor den dienst der Ned. Herv. Gemeente in 1837 door Antony Aytinck van Falkenstein gebouwd.

2) Van Slichtenhorst, »Geldersche Geschiedenis», I, pag. 96.

stad in 1425 teisterde, bracht ook schade aan deze kerk en vernielde een der torens, die bij de herstelling der kerk, weder werd opgebouwd. Een kaart uit het archief der Commanderie (1652), thans berustend in het Rijksarchief te Arnhem, alsmede afbeeldingen,

Afb. 11. St. Eusebiuskerk, Restauratie-project van het Zuidelijk portaal, door Dr. P. H. J. Cuypers.

in het Gemeente-Museum aanwezig, geven deze verbouwing duidelijk aan; het lagere schip en de westgevel met torens zijn in Romaanschen, het hoogere kruispan en het choor in Gothischen stijl. De kerk werd bouwvallig; in 1809 moest een der torens worden afgebroken en acht jaren daarna werd St. Jan's kerk geheel geamoveerd.

Het Minderbroedersklooster, gesticht in 1488, strekte zich uit van de Langestraat (eertijds »Achter de Broeren» geheeten) tot aan de straat, thans nog Broerenstraat genoemd; de Nieuwstraat begrenste het klooster ten westen, de Helsteeg ten oosten. Het klooster zelf heeft maar een eeuw bestaan; reeds in 1590 werden eenige, tot het klooster behorende gebouwen ingericht tot scholen, die er gevestigd bleven tot 1842. De kort na de stichting van het klooster gebouwde Broerenkerk werd omstreeks 1610 hersteld. Een in het Gemeente-Museum bewaarde tekening, waarvan de juistheid twijfelachtig is, geeft de kerk

alvorens, in 1789, het spitse torentje werd afgebroken, als een laag gebouw, met twee

dwarspanden. Bouwvalligheid heeft in 1805 niet tot restauratie, maar tot afbraak geleid.

Op den hoek van Ketel- en Koningstraat heeft eertijds de St. Nicolaaskerk gestaan, kloosterkerk van de St. Nicolaas-broederschap (afb. 6). Het vroegste geschrift, waaruit men het bestaan dezer kerk kan opmaken, dateert van 1501¹⁾. Een afbeelding naar een 18de-eeuwsche teekening²⁾ evenwel duidt op een vroegeren oorsprong; ze vertoont een eenbeukig schip, driehoekig afgesloten; het op een oudere prent nog zichtbare rijzig achthoekig torentje aan den zuidwestkant is hier reeds verdwenen. De hooge ramen zijn gedicht, kleine vensters zijn er in opengelaten, drie boven elkaar in elk veld, er op wijzend, dat het vermoedelijk een dubbelkerk geweest is, die, na voor den eeredienst te zijn gesloten, door het inleggen van een tweeden vloer in drie verdiepingen verdeeld was. Het Gemeente-Museum bewaart nog het 15de-eeuwsche torenkruis en dat van het choordak.

Op de Beek (Beekstraat) heeft het St. Catharina-Gasthuis gestaan; het Gemeente-Museum bezit een gekleurde teekening van een geveldeel, op het binnenplein. Het was het Nonnenklooster (St. Agniete-zusterhuis) geweest der Augustijner orde. Men vindt in de geschiedenis van Gelderland³⁾, dat de regeering het huis in 1404 aan de kloosterorde ten geschenke gaf. In het begin der 17de eeuw werd het gesaeculariseerd en in 1636 werd naar dit gebouw, vanuit de Bakkerstraat (het huis, tegenwoordig »Centraal-gebouw» geheeten), overgebracht het Catharina-Gasthuis, dat hier gevestigd bleef tot 1860. In dat jaar werd het afgebroken, naar getuigenis van Staats Everts »ofschoon de vernielende tand des tijds aan dit gebouw nog niet zoodanig had geknaagd, dat een slooping noodzakelijk was geworden». Bij de afbraak zijn de in den grooten refter gevonden muur-schilderingen verloren gegaan; wij hebben geen aantekeningen over deze schilderingen kunnen vinden.

In den lagen voorgevel aan de straatzijde stond een monumentale poort, met gesculpteerden hoogen top, ter weerszijde waarvan de beelden van een ouden man en vrouw. Deze beelden, alsmede twee sterk beschadigde 15de-eeuwsche altaarstukken, naar het Gemeente-Museum overgebracht, bewaren er de herinnering aan het voormalige St. Catharina-Gasthuis en aan het verdwenen St. Agniete-klooster.

Afb. 12. St. Eusebiuskerk, Beeld van den H. Laurentius (Zuidelijk portaal).

1) G. van Hasselt, »Arnhemsche Oudheden», IV, pag. 164.

2) Waarvan het cliché welwillend door de Vereeniging »Gelre» is afgestaan.

3) Pontanus, I, pag. 69.

Na deze verbeeldings-wandeling door de stad van vóór ruim een eeuw vallen de grijze sluiers van het verleden weg, als wij, in werkelijkheid door de Sabelspoort gegaan, ons op de Groote Markt bevinden en rondom zien. Links of rechts wordt nu de aandacht niet meer getrokken, zoodat de verleiding groot is, te blijven staan, aler wij genaderd zijn tot bij de Groote kerk, de St. Eusebius-kerk, Arnhem's grootste en schoonste monument.

De kerk, oorspronkelijk aan den H. Martinus, later aan den H. Eusebius toegewijd, (Paus in het jaar 310), is thans in eigendom van de Ned. Hervormde Gemeente; de toren behoort aan de stad.

Afb. 13. St. Eusebiuskerk. Toren, gezien uit de Trompetsteeg.

Vermoedelijk werd in 1450 tot den bouw besloten, waarschijnlijk omdat de in de nabijheid, ten noorden gestaan hebbende St. Martinuskerk bouwvallig was geworden. De Benedictijnen-abdij te Prüm, in het Bisdom Trier, bezat het »jus patronatus» over de St. Martinus-kerk. Dit patronaatsrecht, later op de nieuw gebouwde kerk overgegaan, werd in 1609 aan Ernst Casimir, graaf van Nassau, verkocht, die het, in 1616, afstond aan de magistraat der stad Arnhem.

Van deze abdij werd in 1453 het gebeente van den H. Eusebius naar de oude St. Martinus-kerk overgebracht, om later in de nieuwe kerk te worden bewaard¹⁾; de schedel van den heilige berust thans in een laat-gothisch zilveren reliekhof, in de nieuwe R.K. St. Eusebius-kerk.

In 1452 werd met den bouw der kerk begonnen. Op de kaart van Arnhem van omstreeks 1570 uit het reeds aangehaalde werk van Guicciardini, zien wij dat toen bestonden het middenschip met beide zijbeuken, eene aan den zuidelijken beuk aansluitende kapel (St. Eusebius-kapel) en de eerste geleding van den toren, ten westen vóór den middenbeuk.

Van de beide, thans ter weerszijde van den toren, in het verlengde der zijbeuken

1) P. Nijhoff, »Inventaris Oud Archief der gemeente Arnhem», pag. 3, 4, 106, 185 en 431.

gebouwde kapellen, is de noordelijke, de St. Anna-kapel, in 1503 gebouwd. De westelijke afsluiting heeft vermoedelijk later eene verandering ondergaan; sporen van gewelfversiering, tegen den noordkant van den toren, onder het tegenwoordig dak van den zijbeuk, wijzen hier op.

Omstreeks dienzelfden tijd is ook de zuidelijke, de Raadskapel, gebouwd.

Het dwarsschip is ontstaan in de jaren 1526 tot 1529; deze jaartallen komen voor in de gewelfvelden tegen den triomfboog en in den noordelijken dwarsbeuk.

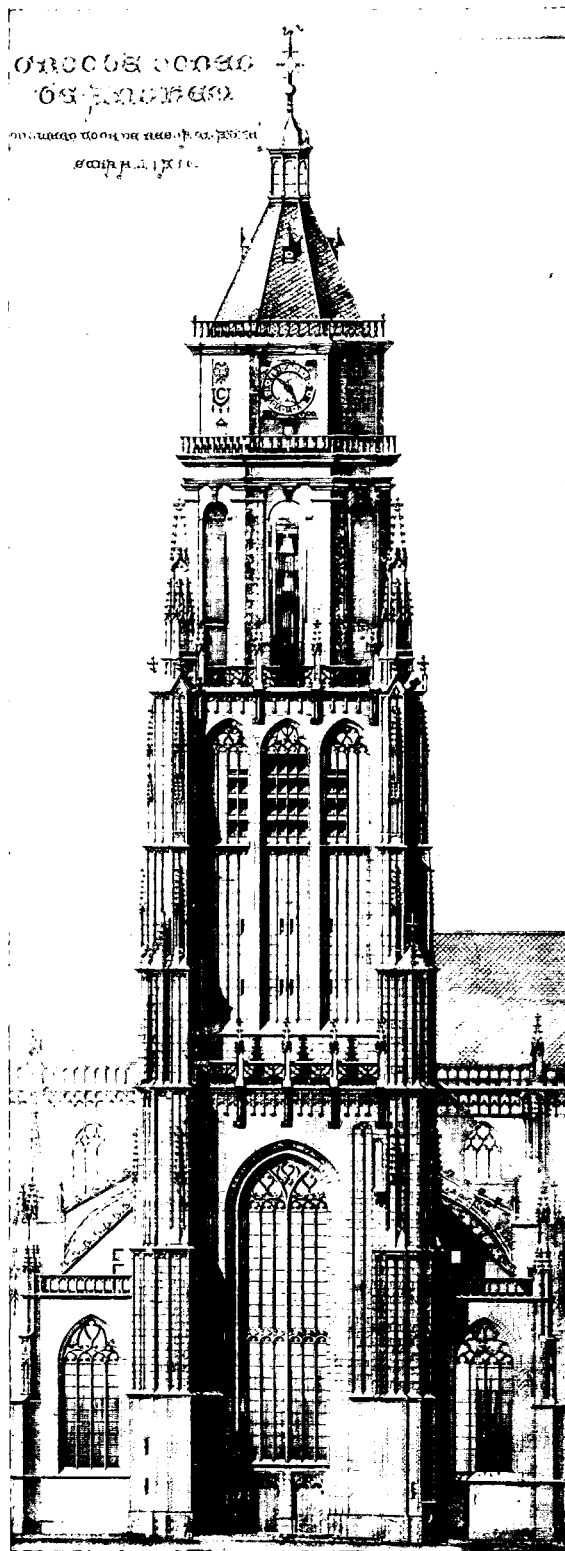
De bouw van het choor en van den chooromgang is vermoedelijk aangevangen in 1528 en voltooid in 1536, blijkens jaartallen in de gewelfvelden van den omgang, het eerste in de eerste travee, aan de zuidzijde, het tweede, in de derde travee, aan de noordzijde.

Uit de vermelding van giften, in 1560 voor het gewelf der choor-apsis, is te besluiten, dat eerst kort na dat jaar, het geheele choor voltooid was.

Vermoedelijk omstreeks 1528 is, in den door het choor en den zuidelijken dwarsbeuk gevormden hoek, de sacristie met de daarboven gelegen gerfkamer gebouwd, waarbij een oostelijke aanbouw uit iets lateren tijd.

Het zuidelijk portaal dateert van den zelfden tijd; het noordelijk portaal bestaat niet meer in zijn oorspronkelijken vorm.

Boven den toren, zooverre die in 1470 bestond, zijn in 1550 de tweede geleding gebouwd met een korten aanzet van een achthoek, en in 1650 de beide bovenste achthoekige geledingen, het dak en de lantaarn.

Afb. 14. St. Eusebiuskerk. Restauratie-project van den toren, door J. W. Boerbooms.

Belangrijke herstellingen hadden plaats na den brand in 1633, toen in het Angelus-torentje de bliksem was ingeslagen. Het Gemeentemuseum bewaart een reproductie naar een teekening van dezen brand. Het choorgewelf was ingestort en werd nu vervangen door een vlakke houten zoldering, waaronder in 1783 een gestucadoord plafond werd gemaakt. Beiden werden bij de tegenwoordige restauratie (in 1894 met rijkssubsidie begonnen), in 1902 verwijderd en door nieuwe gewelven vervangen.

Wij lezen, dat nog driemaal brand in den toren ontstond (in 1702, 1732 en 1737), die schade aanrichtte.

In het zelfde jaar 1783 is het noordelijk portaal vervangen door het thans bestaande, dat lager is en op kleiner grondvlak gebouwd dan het oorspronkelijke; hiervan zijn duidelijke sporen aan de buitenmuren van schip en transept zichtbaar. Vermoedelijk werd toen ook de toegang gemaakt in den westelijken muur van het noorder transept, waarvoor een deurportiek gebruikt is, die eertijds, bij den toren, tot de St. Annakapel toegang gaf.

Ook in dit jaar werd de St. Eusebiuskapel door een zoldering in twee verdiepingen gescheiden, de toegang vanuit de kerk gedicht en vóór de kapel een nieuwe ingang met portaal gebouwd, aan de westzijde.

In 1851 onderging de kerk inwendig belangrijke vertimmeringen, die mede bestaan hebben in het verwijderen van de gedeeltelijk bouwvallige balustrade van het triforium en in 1855 werd de Raadskapel van de kerk gescheiden en in twee verdiepingen verdeeld, waarvan de lage onderverdieping bergplaats werd en de bovenste consistoriekamer, met toegang van onder den toren.

In den hoek, gevormd door noorder transept en choor, is een moderne aanbouw (diakenkamer) van een verdieping met hoog dak (1903).

Voor de beschrijving der belangrijke restauraties uit den tegenwoordigen tijd verwijzen wij naar het jaarlijks verschijnend verslag der Vereeniging tot Restauratie der Groote of St. Eusebiuskerk, opgericht 20 September 1893.

Enkele gegevens omtrent de bouwmeesters vinden wij in de archieven der kerk. Zoo wordt in 1550, bij de opdracht aan Mr. Bernt, den stadsmetselaar, om den toren te verhoogen met 22 voet, medegedeeld dat dit werk geschieden zal »in alremate meister Pouwell zeliger den kercktorn bestaen heeft op te maicken», waaruit men meent te kunnen besluiten, dat deze Pouwell de bouwmeester van het onderste gedeelte van den toren is geweest en wellicht ook van het oudste gedeelte der kerk. Ook vinden wij de aanbesteding vermeld van de latere verhooging van den toren, in 1650, aan Paul Pelen.

De toren heeft een hoogte van 93 M. bij een lengte en een breedte van 14.20 M.; de afmetingen der kerk zijn, naar eene opmeting van den architect Boerbooms, de volgende: met den toren is de kerk binnenwerks 78 M. lang, waarvan 29 M. voor het priesterchoor. Hare binnenwerksche breedte bedraagt over de drie beuken van het schip 27.80 M., in het transept 46.30 M. De middenbeuk is breed 11.40 M., de zijbeuken 7.30. De hoogte der gewelven bedraagt in het middenschip 25.75 M. en in de zijbeuken 12.75 M.

Afb. 15. St. Eusebiuskerk. Middenschip en choor.

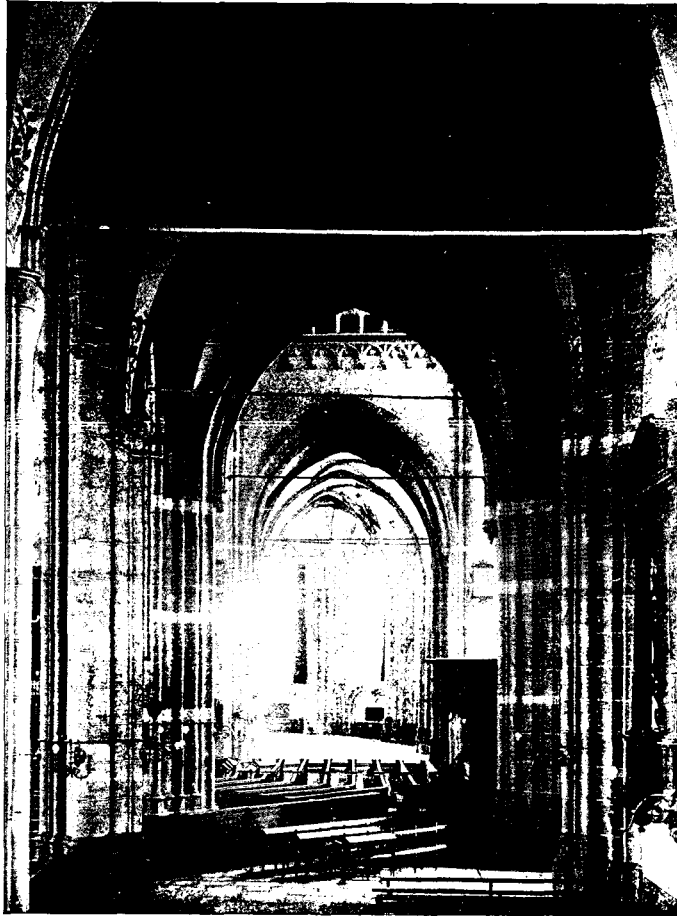
[Uit „Bouwkunst”, uitgave van de Mij. tot Bevordering der Bouwkunst, 1914].

Afb. 16. St. Eusebiuskerk. Middenschip gezien naar het westen.

[Cliché, welwillend ten gebruike afgestaan door: „Het Huis Oud en Nieuw”].

De aan dit opstel toegevoegde afbeeldingen¹⁾ ontslaan ons van de taak, de kerk in bijzonderheden te beschrijven. De plattegrond (afb. 7) leert ons het gebouw kennen als een driebeukige, basilikale kruiskerk, met ver buiten de zijbeuken reikend dwarspand en een, door een omgang omgeven, priesterchoor. Ten westen staat, voor het middenschip, de toren, welks westelijke conterforten traptorentjes omsluiten en die, aan elken kant, over zijn volle lengte geflankeerd is door een kapel, in het verlengde der zijbeuken gelegen: aan de noordzij de St. Anna-, aan de zuidkant de Raadskapel. Tegen het zuidelijk transept zijn ten westen een portaal en de St. Eusebiuskapel aangebouwd en ten oosten een acht-kante traptoren en de sacristie. Opmerkelijk in dit plan is de groote breedte-ontwikkeling in de dwarsbeuk, bij een schip van ongewoon geringe diepte en een bijzonder gerekt choor, zoodat de grondvorm eer op het Grieksche, dan op het Latijnsche kruis gelijk. In de groote breedte der zijbeuken vindt men ook het streven terug, ruimte te winnen, die in de lengte niet te verkrijgen was, wegens de, blijkbaar bij hare stichting reeds aanwezige bebouwing ten westen en ten oosten der kerk. De as der kerk vertoont in het priesterchoor een belangrijke afwijking naar het noorden. Men weet, dat in deze, bij meer kerken voorkomende dispositie, een symbolische beteekenis is gezocht, maar in verband met de slordigheid, waarmede deze kerk blijkbaar is uitgezet, en ook een groot deel van hare overwelfing uitgevoerd, zou de deviatie in dit geval zeer goed onopzettelijk kunnen zijn.

Afb. 17. St. Eusebiuskerk. Zuidelijke beuk en chooromgang.

1) De meeste clichés, betrekking hebbende op de Grootte Kerk zijn, met toestemming van den Heer H. Portheine Jr., door de Redactie van »Bouwkunst» welwillend ten gebruike afgestaan.

De kerk is opgetrokken van baksteen, met zeer ruime toepassing van bergsteen. Aan het schip en het choor is het gebruik van natuursteen beperkt tot sierende en afdekkende deelen, tot kantblokken in de beeren en tot de vensterharnassen; de noordelijke en de zuidelijke transeptgevel echter zijn, van de eerste² tot de tweede waterlijst, geheel met witte steen bekleed. De kwistige toepassing der witte natuursteen geeft, wegens het contrast met de sterk roode baksteen, aan het uiterlijk der kerk een groote levendigheid

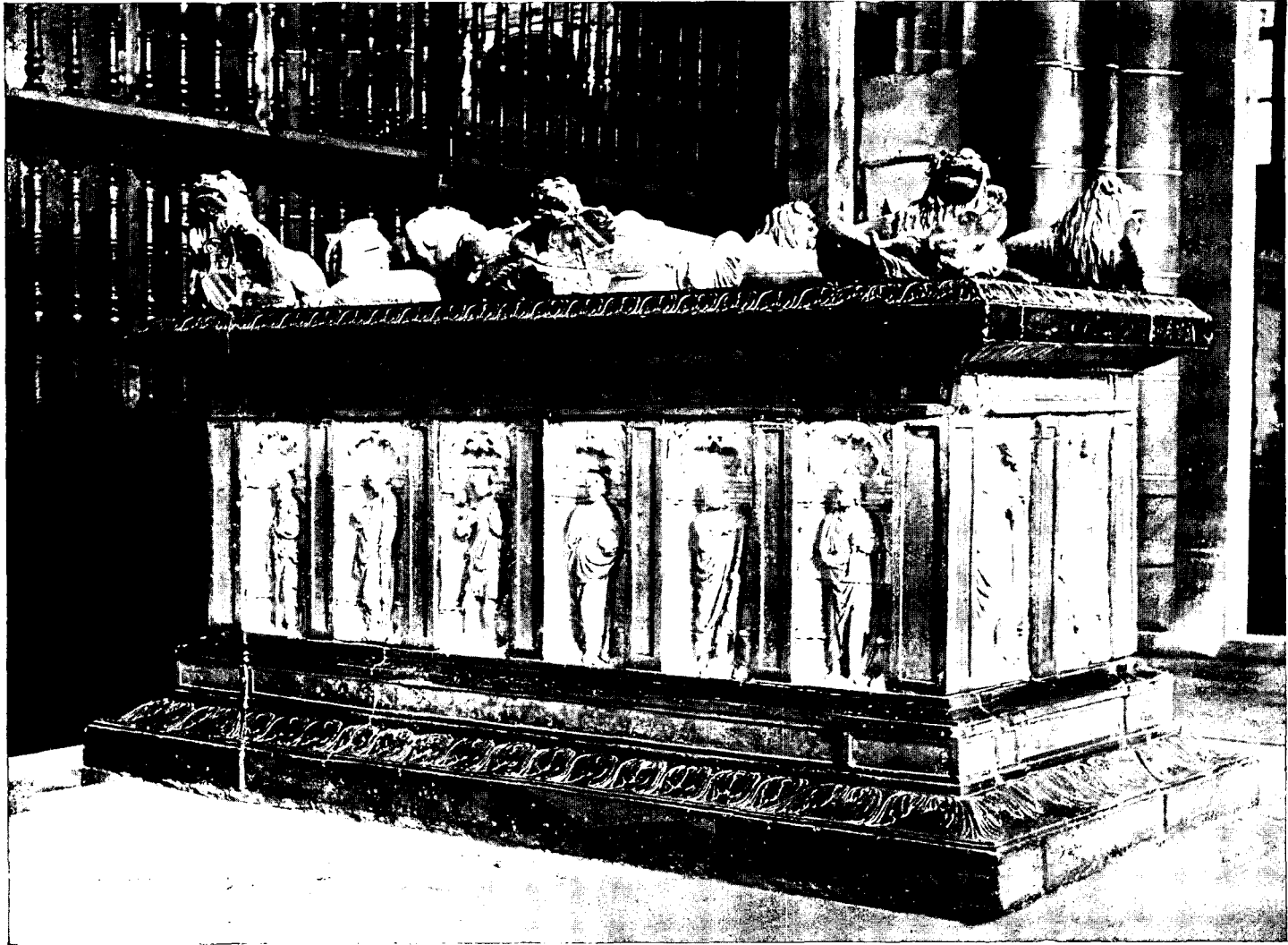

Afb. 18. St. Eusebiuskerk. Gebrandschilderd glasraam »St. Lotharius».

en heeft het ook mogelijk gemaakt, de buiten-architectuur veel rijker te behandelen, dan bij Hollandsche kerken gebruikelijk is. De zin der Laat-Gothiek voor rijke versiering heeft zich duidelijk uitgesproken, zoowel in de uitgewerkte detaillering der met pinakels bekroonde contreforten, als in de, afwisselend met klimmende figuurtjes en met bladwerk versierde afdekkingen der luchtbogen en niet minder in het dubbele boogfries, onder de lijst, waarop de uit bogen bestaande balustrade staat, die de muren van middenschip, dwarsarmen en priesterkoor bekroont. Opmerkelijk is ook de blijkbare toeleg om overvloedig licht in de kerk te voeren. Wegens de breedte der zijbeuken moesten de lessenaar-daken, die deze dekken, een groot deel van den middenschipmuur in beslag nemen, zoodat, wilde men het middenbeuk-gewelf niet op een, in verband met de breedte dier kerk, gevaarlijke hoogte leggen, in het middenschip slechts kleine lichtopeningen konden overblijven. Om hieraan te gemoet te komen heeft men de vensters der zijbeuken zoo groot mogelijk genomen (aan den zuidkant zijn ze later ingekort) en ook in den oostwand der beide transepten breede vensters gemaakt, die later echter weer zijn dichtgemetseld.

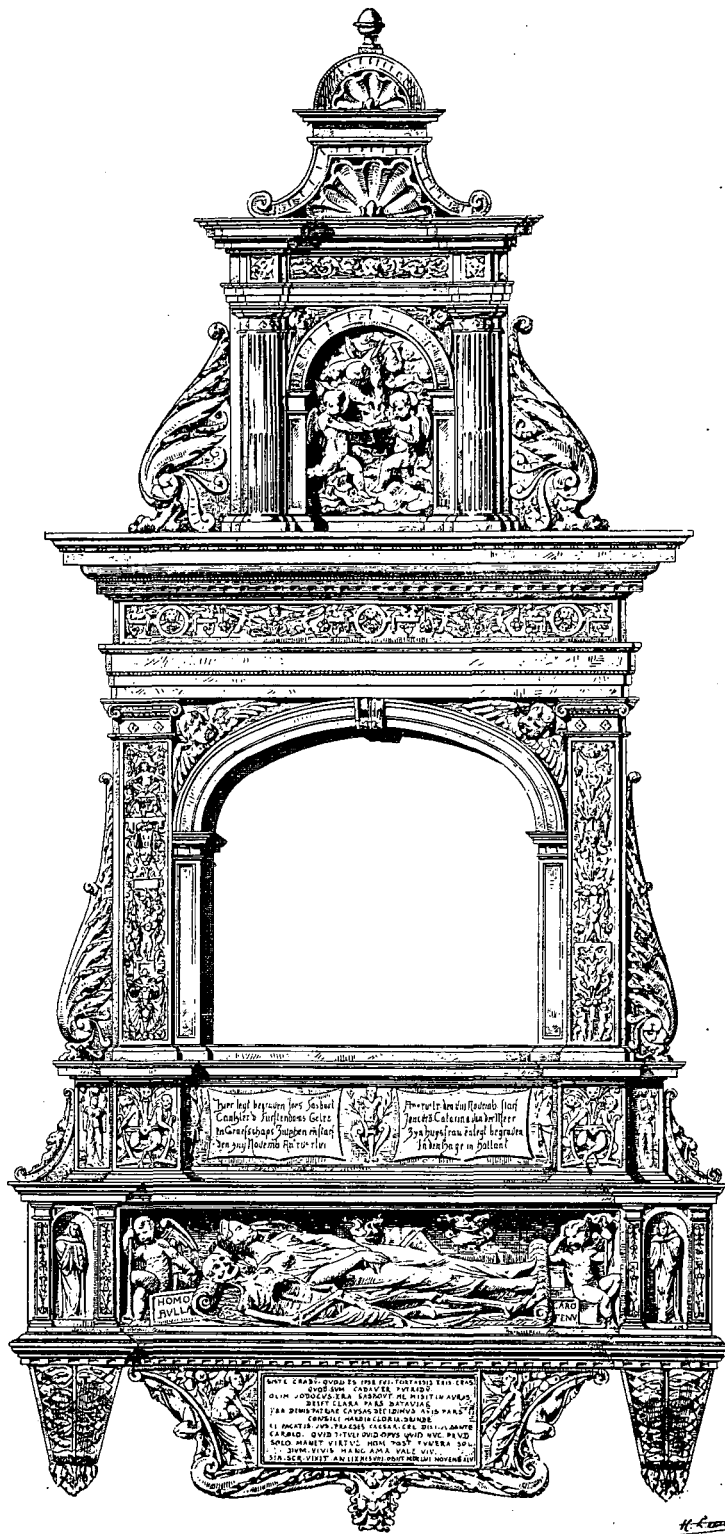
Zoowel langs het thans blinde venster in den noordarm, als langs de beglaasde vensters in de gevels der beide kruisarmen, is de galerij, die in de geheele kerk boven de scheibogen rondgaat, op vrijstaande bogen voortgezet, om maar den lichttoevoer zoo min mogelijk tegen te houden.

Bizonder uitvoerig is het zuiderportaal behandeld; het hierbij afgebeelde restauratieontwerp van Dr. Cuypers (afb. 11) laat zien, hoe men zich deze rijke architectuur heeft te denken, die thans (zie de fotografische afbeelding 10) sterk gehavend is, maar misschien juist daardoor, den kunstzinnigen toeschouwer des te grooter illusie geeft. In de paarsgewijze, aan weerszijden van het middenvenster geplaatste nisjes, staan nog de

Afb. 19. St. Eusebiuskerk. Graftombe van Karel, Hertog van Gelre.

[Uit „Bouwkunst”, uitgave van de Mij. tot Bevordering der Bouwkunst, 1914].

Afb. 20. Epitaaf van Joost van Sasbout.
 [Uit: „Die Renaissance in België und Holland“, von Fr. Ewerbeck
 Verlag E. A. Seemann, Leipzig].

overblijfselen van een viertal heiligenbeelden, waarvan het minst geschondene, door het diakengewaad, zich nog laat herkennen als de beeltenis van den H. Laurentius (afb. 12) of den H. Stefanus, welke beiden ook in een der gewelfvelden van den chooromgang in tempera-schildering zijn verbeeld.

Door grooten rijkdom heeft zich ook de gothische onderbouw van den toren (afb. 13) gekenmerkt. Thans is hij grootendeels bekleed met de kleine, voor dit werk al te regelmatige baksteentjes uit de 18de of de eerste helft der 19de eeuw; maar er zijn toch nog genoeg sporen gebleven van de vroegere behandeling, om het onsmogelijk te maken, den toren terug te denken in zijn oorspronkelijke gedaante en de consciëntieuze teekening van den architect Boerbooms, hierbij gereproduceerd (afb. 14) mag dan ook als een in hoofdzaak vertrouwbare reconstructie worden beschouwd. De

thans wat plomp likkende toren zal vroeger aan het sterk uitgesproken verticalisme van
zijnen opbouw een sierlijke slankheid hebben ontleend.

Afb. 21. St. Eusebiuskerk. Détail van het epitaaf van Joost van Sasbout.

[Uit: „Bouwkunst”, uitgave van de Mij. tot Bevordering der Bouwkunst, 1914].

Tegenover den betrekkelijken rijkdom der uitwendige behandeling van de kerk,
treft het inwendige aanvankelijk door groote soberheid. In de grillige vormen der over-

kluizing, met net- en stergewelven, herkent men wel den geest der Laat-Gothiek, maar aan een verzorgde versiering blijkt toch overigens niet in de eerste plaats te zijn gedacht; veeleer bespeurt men een streven naar zuinigheid, die zelfs niet zonder bedenkelijke gevolgen gebleven is. De pijlers, die het middenschip en het choor van de zijbeuken en den omgang scheiden, zijn zoo licht geconstrueerd, dat zij aan den druk der zijbeukengewelven, naar buiten, door de zware contreforten, voldoende tegengehouden, niet geheel weerstand hebben kunnen bieden. Deze slanke pijlers en zelfs, maar in mindere mate, de zwaardere van de viering, zijn inderdaad allen, ter hoogte van den aanzet der zijbeukengewelven, naar binnen gebogen en daarom met

ijzeren trekstangen aan de contreforten verankerd moeten worden.

Om materiaal te besparen heeft men ook boven de scheibogen de muren, tot de hoogte der venstertoppen, aanmerkèlijk dunner gemaakt, zoodat, in de plaats van een triforium, een tot de muraal-bogen open gang ontstond, die aan de schipzijde is afgesloten door een op een boogfries gedragen balustrade. Deze gang is, gelijk wij straks reeds zeiden, ook langs de transept-wanden gevoerd, langs de vensters, voor zoover noodig, op afzonderlijke bogen, en in het choor doorgezet. De weinig constructieve behandeling, die wel schuld zal zijn geweest aan de vroeger vermelde instorting van het choor-gewelf, en die ook duidelijk valt waar te nemen in de zetting, welke de gewelven van de zijbeuken in de westelijke traveeën vertoont, heeft aan den indruk, welken de kerk binnen maakt, eer goed dan kwaad gedaan.

De bijzondere slankheid der peilers geeft aan deze breede ruimte een gewenschte rijzigheid en

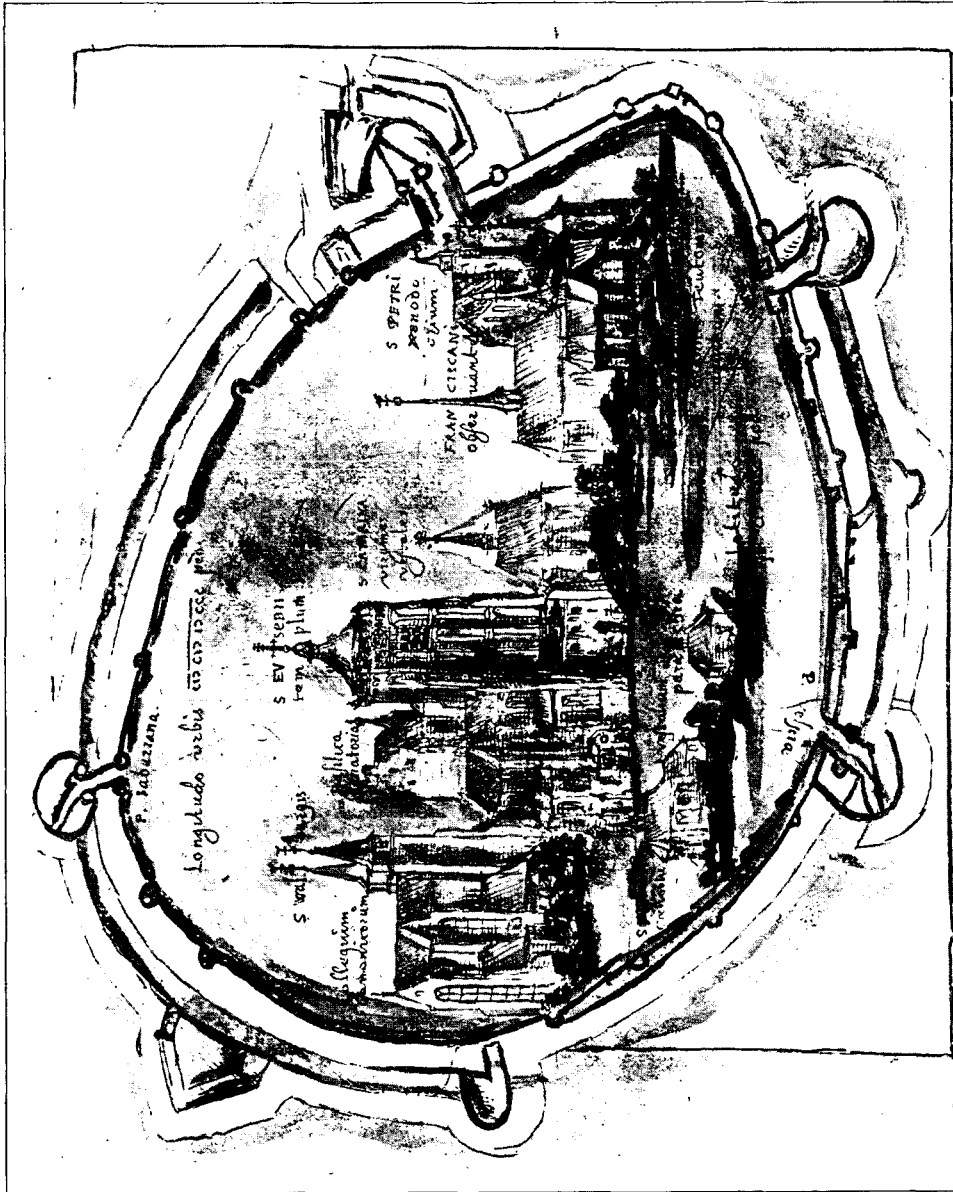
Afb. 22. St. Walburg-kerk.

laat naar alle kanten een onbelemmerd doorkijken toe, wat aan deze gròote ruimte, toch reeds opmerkelijk door de gelijkmatige verlichting, te meer een eigen karakter geeft.

Wij vinden hier wel niet het geheimzinnige van een halfdonkere vroeg-gothische kathedraal, maar wij zijn er in een openheid en een klaarheid, die wel degelijk haar eigen aantrekkelijke schoonheid bezitten.

Daarbij is te bedenken, dat vroeger niet, zooals thans, een licht grijs de geheele kerk met egaal saaie tint dekte, maar dat schilderingen in de gewelven en op de muren, met kleurig ornament en boeiende voorstelling, en ook rondom in de vensters, gebrandschilderde glazen, met hun transparanten gloed, een luister hebben bijgezet, die de breede hoge kerk, ook van binnen, een rijkelijk versierd aanzien heeft gegeven.

Van deze polychromie zijn sporen gevonden in de westelijke zijbeukgewelven en in de St. Eusebiuskapel, maar belangrijker fragmenten in den chooromgang. Wij vinden

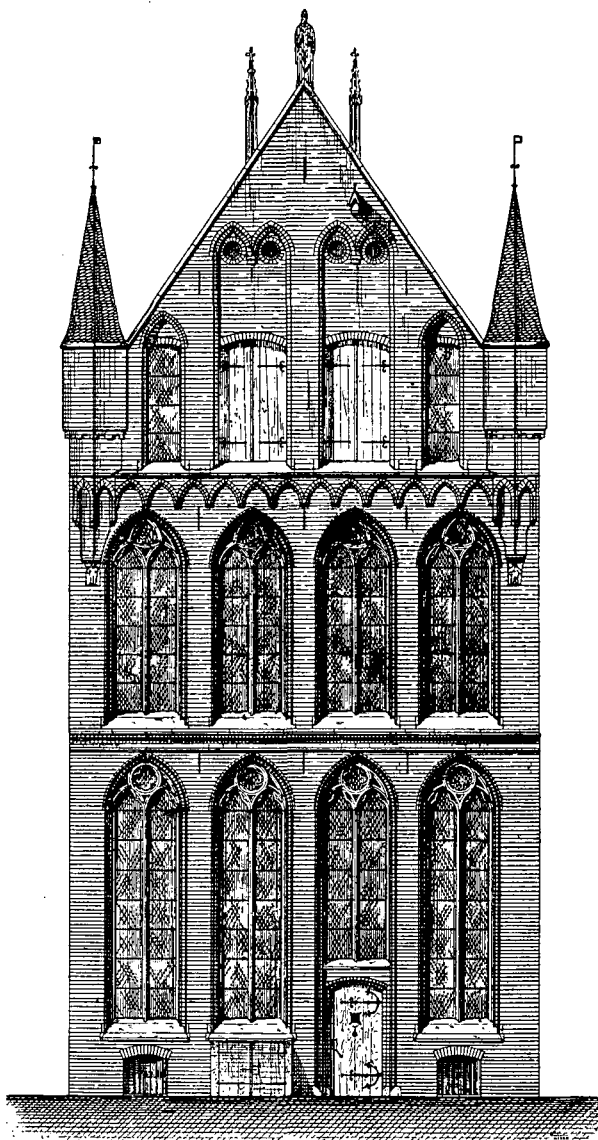

Afb. 23. Plattegrond van Arnhem, omstreeks 1600. (Teekening van Buchellius). Links de St. Walburgkerk.

daar, thans allen min of meer gerestaureerd, in den zuidelijken omgang de afbeeldingen van St. Lucia, St. Agnes, St. Lucius en van de H. Maagd als Moeder der Smarten; en in den noordelijken omgang die van St. Laurentius, St. Severus, St. Stephanus, den

Christus Salvator Mundi den gekruisigden Christus, St. Helena en van de H. Maagd als Aller-Heiligen Koningin.

Een merkwaardige schildering, reeds voor een groot deel van onder de witkalk te

Afb. 24. Voorgevel van het huis »St. Peter»,
Rijnstraat No. 71, opmeting van J. W. Boerbooms.

voorschijn gebracht, is aan den oostelijken wand van den chooromgang ontdekt; ze geeft een drieledige voorstelling: de Kruisdraging, de Beweening en de Verrijzenis van Christus. De schildering is wel zeer beschadigd, maar toch verwekken tekening en kleurengeheel een indruk, die ons doet betreuren, dat hier — en vermoedelijk op zoovele plaatsen nog —, zoo vele schoone verbeeldingen op de muren verloren zijn gegaan.

Van de oudtijds aanwezige glasramen is maar een fragment, een St. Lotharius-figuur, behouden gebleven (afb. 18). Dit is in een der wanden van den modernen noordoostelijken aanbouw overgeplaatst. Men kan zich een denkbeeld vormen van de schittering, als vroeger de zon in de kerk geschenen heeft door een mozaiek van kleuren, zoo levendig en krachtig, als wij die in dit overblijfsel nog vinden.

In den toren is gedeeltelijk ingebouwd het orgel, welks front, met de pijp-groepen, in kwistig geornamenteerde Lodewijk XV omlijsting gevat, op vier zwart marmeren zuilen rust.

De preekstoel, in zooverre het de met mooi snijwerk gesierde kuip en het klankbord betreft, is het eenige uit de 17de eeuw overgebleven gestoelte in de kerk; de overige zijn alle in 1851, op de markt, voor afbraak verkocht. In dit opruimingsjaar zijn ook de groote

koperen kronen, de lichtdragers in deze wijde ruimte en de kleinere kaarsenkronen, die in de zijbeuken hingen, in bedwelming van admiratie voor de pas opgerichte gasfabriek door een notaris, bij gewicht aan koper, geveild; de met reliëf-wapens

ge vulde schildjes zijn gered en thans boven de moderne gaskronen bevestigd.

Arnhem's Groote Kerk is mede vermaard om de in het choor geplaatste graftombe van Karel van Gelder († 1538). Zij is in toetssteen uitgevoerd, met rondom, in zestien vakken, de in albast gesculpteerde nissen, die de beelden bevatten van de twaalf apostelen, van de H. Elisabeth van Hongarije, van een Romijnsch krijgsmansfiguur, wellicht den H. Martinus, vóór zijn priesterwijding verbeeldend, van den H. Christoffel en van een groep der H. Familie (afb. 19).

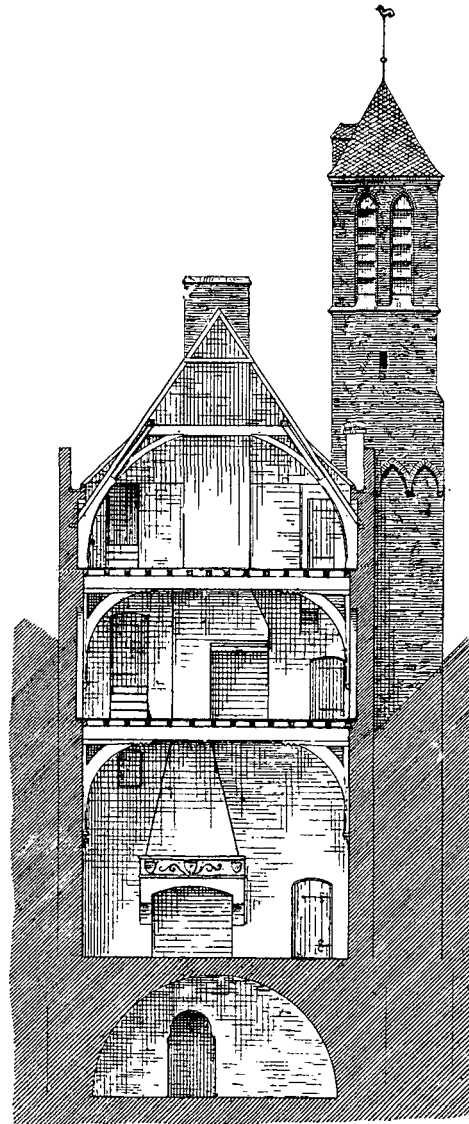
Op de tombe, in krijgsmansgewaad uitgestrekt, rust het in wit marmer gebeitelde beeld van den Hertog; zes vergulde steenen leeuwen zijn, in lateren tijd, hun verloren gegane voorgangers, die wel trotscher van stuur en majestueuser van stijl zullen geweest zijn, komen vervangen.

Een tweede, in hout gesneden beeld van den Hertog, in het echte harnas, met zijden wapenrok gestoken, en biddend geknield liggend, is ter zijde, tegen een der zuilen van den omgang, in een eikenhouten, laat 17de-eeuwsche open kast geplaatst¹⁾.

Een niet minder belangrijk epitaaf is aan de nagedachtenis van Joost van Sasbout, kanselier van Gelderland († 1546) gewijd (afb. 20 en 21). Door zijn, met rijk en vertijnd ornament en vele figuren gevulde paneelen en vakken, is het monument, in zijn sierlijken opbouw, een sculptuurjuweel, in den geest der Fransche Renaissance (school van Colijn).

Vermelding verdienen nog de aan de muren der kerk gehangen tafels en omljste borden van de voormalige gilden der stad.

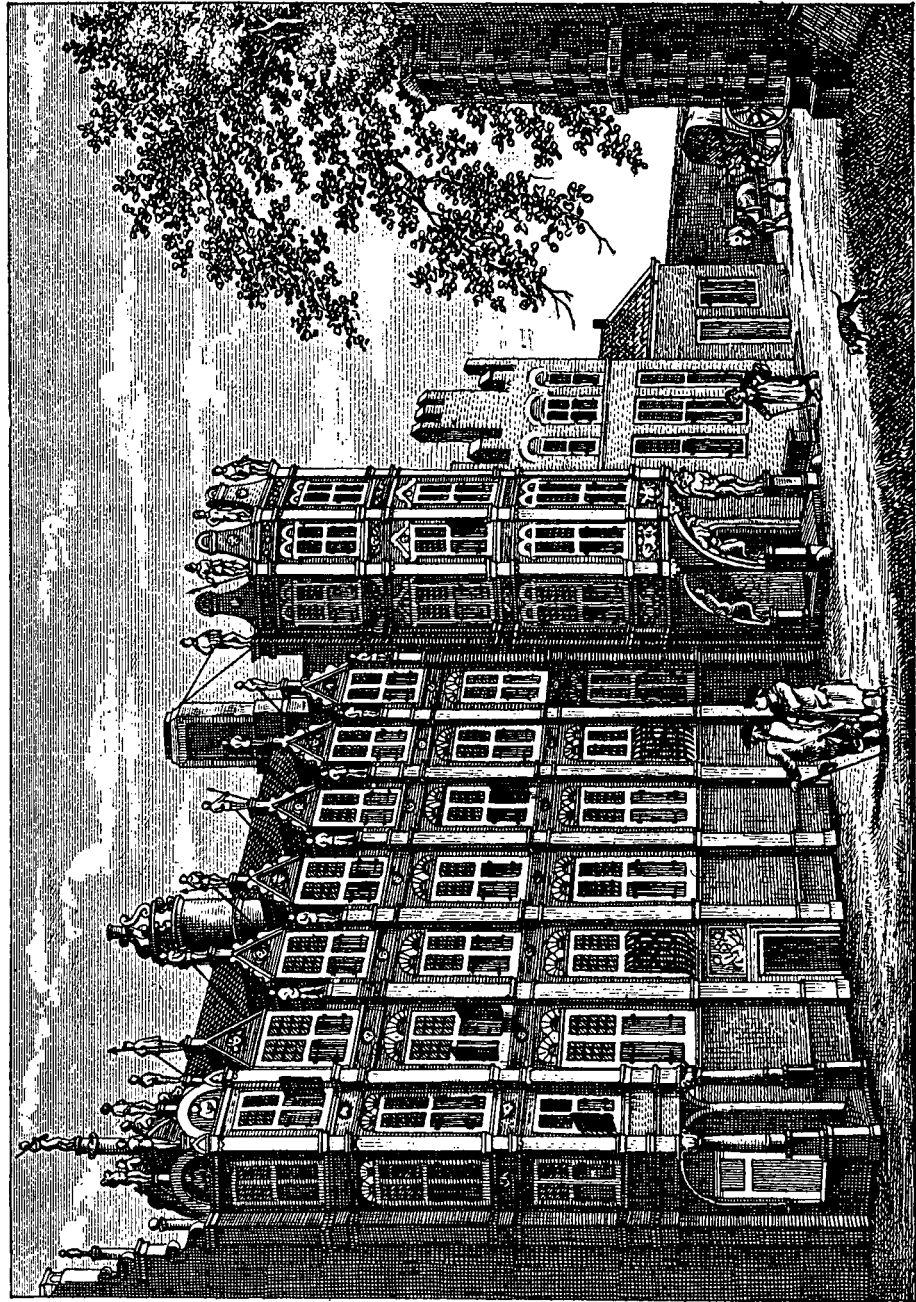
Bij het nog eens rondgaan in de kerk, het hoofd gebogen naar den met vele grafzerken bevoerden grond, staan wij even nog stil, in den

Afb. 25. Breedte-doorsnede van het huis »St. Peter», Rijnstraat No. 71, opmeting van J. W. Boerbooms.

1) Voor de meer uitvoerige beschrijving van deze tombe en van het knielende beeld, alsmede voor verdere architectonische en geschiedkundige aantekeningen over de kerk verwijzen wij naar de geschriften van den heer H. Portheine Jr. (»Bulletin van den Ned. Oudh. Bond», December 1901 en Juli 1902 en »Bouwkunst», tweemaand. Tijdschrift, Januari—Maart 1914).

zuiderbeuk, waar wij den naam Bernt Herms Stenhouwer gegrift zien in een steen, den kerkvicaris Belthjo gewijd; de namen klinken ons onverschillig, maar wij weten, dat in

Afb. 26. Het Huis van Maarten van Rossem; 18de eeuwse gravure.

hetzelfde graf begraven is Johan van Kerckhoff, de 18de-eeuwse Arnhemsche plateel-

bakker, en geleidelijk gaan onze gedachten uit de stemmige sfeer, die die graven omgeeft, rijzen naar de schemerige herinnering aan het kleurig, het glanzend aardewerk, met joyeus rococo-ornament beschilderd — sommige plateelen met Watteau-figuurtjes gesierd —, die de Arnheemsche fabriek in haar kort bestaan heeft voortgebracht. En als wij de kerk verlaten hebben, denken wij er aan, dat daar tegenover, op de eerste verdieping van de oude Waag, in de voorloopige stedelijk-museum-kamer, een kleine, maar mooie collectie van dit zeldzaam aardewerk wordt bewaard ¹⁾.

Als wij de R. C. St. Walburg-kerk van uit de verte naderen, schijnt ons een belangrijk monument opnieuw de aandacht te vragen, maar het is een teleurstelling. Wel geeft het robust gebouw, met zijn donkerkleurige gevels en zijn strakke, aan den westwand hoog oprijzende, met zware beeren geschraagde, bijna vensterlooze torens, een indruk van eerbiedwaardigen ouderdom, maar schijn en wezen spelen ook hier hun misleidend spel (afb. 22).

Het gebouw heeft door zoovele lotgevallen geleden, dat er, behalve een deel der buitenmuren, weinig oorspronkelijks meer van is overgebleven.

In 1320, dus meer dan een eeuw voor de stichting der St. Eusebiuskerk, is met den bouw van deze kerk begonnen ²⁾. Van den opbouw en de latere vergrootingen is ons bijna niets bekend; van het verval des te meer. Sinds de Hervorming, voor den eeredienst onbruikbaar gemaakt door het wegnemen der gestoelten ³⁾, werd, in 1614, de helft van de kerk tot arsenaal en, in 1622, de andere helft tot militaire gevangenis ingericht. Tot het begin der 19de eeuw is deze toestand bestendig gebleven. Lodewijk Napoleon gaf den Katholieken het kerkgebouw terug, maar, zooals Dr. Kalf in zijn beschrijving van de kerk zegt, »de vernieling van het oude monument, door soldaten begonnen, werd nu door vromen zin voltooid,» want men besloot den recht gesloten oostkant te doorbreken, om er een choor aan te bouwen en alle gewelven niet te versterken of te herbouwen, maar weg te breken en door nieuwe, in stucwerk te vervangen; dit vernielings-werk, uitgebreid met het radikale af- en uithakken en het onder de pleister zetten van alle pijlers, pilasters en bogen, werd ten uitvoer gebracht in 1854.

De natuur-wraak van het waardige oude gebouw om deze schennis is niet uitgebleven; den 8^{en} November van hetzelfde jaar is de bovenlast, voor den ondermijnden onderbouw te zwaar gebleken en vielen de oostelijke en zuidelijke wand van den noordelijken toren in; ze verbrijzelden het dak, het gewelf en het orgel.

De op de teekening van Buchelius (omstreeks 1600) voorkomende St. Walburg-kerk ⁴⁾ (afb. 23) vertoont duidelijk den ouden toestand, met het rechthoekig gesloten

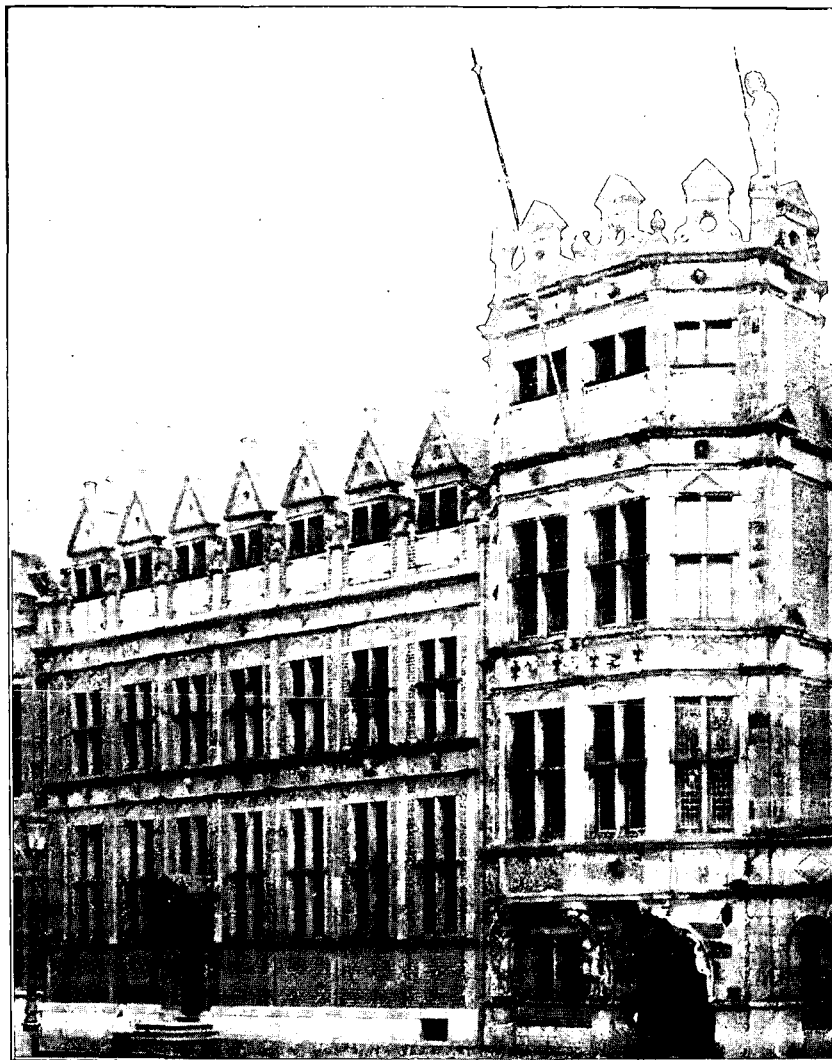
1) Zie: De Arnheemsche Plateelbakkerij van Johan van Kerckhoff, door V. G. A. Bosch. »Gelre'', Deel III, 1900.

2) Voor nauwkeurige beschrijving van deze kerk verwijzen wij naar: J. Kalf, »De Katholieke Kerken in Nederland'', pag. 61.

3) »Geldersche Volksalmanak'', 1856, pag. 27.

4) Het cliché is door de Vereeniging »Gelre'' welwillend ten gebruike afgestaan.

presbyterium. Thans is de driebeukige kruiskerk verlengd met een choor van een travee, afgesloten door drie zijden van een achthoek; de dichtgemetselde vensters aan den zuidkant zijn weder geopend, het licht valt binnen door de vensters, weerszijde en door drie groote ramen in den westelijken gevel. Aan den zuidelijken gevel sluiten vier

Afb. 27. Het Huis van Maarten van Rossem (Stadhuis) na de restauratie in 1898.

rechthoekige kapellen aan; deze werden in 1886 door Dr. Cuypers gerestaureerd en zijn het eenige in den ouden toestand teruggebrachte deel der kerk.

Van de vroeger genoemde St. Agniete-kloosterkerk is het 15de-eeuwsche choor bewaard gebleven en thans in gebruik bij de Waalsche Gemeente; uitwendig is het

kerkje geheel met cement bedekt en tegen de driezijdige choorsluiting is een moderne aanbouw gemaakt. Van binnen is de kerk door een vlakke zoldering gedekt.

Nog van twee voormalige kerken en van een gasthuisgebouw zijn overblijfselen te vinden.

Het Centraal-gebouw (Bakkerstraat 29), eertijds de kerk van het St. Catharina-gasthuis, daar tot 1636 gevestigd, heeft nog de oorspronkelijke zijmuren, uit de 15de eeuw behouden. Vanaf den grooten toren der St. Eusebiuskerk kan men den zuidelijken gevel duidelijk tusschen de omliggende huizen onderscheiden; de oude grote steenen, waarmede de hooge breede kerkvensters zijn dichtgemetseld, wijzen er op, dat het gebouw, sinds eeuwen reeds, een andere bestemming heeft gekregen.

Het op een hoek, aan de Korenmarkt, staande graanpakhuis is voorheen de kerk der Lutherschen geweest; vóór de 18de eeuw was het gebouw reeds bij die Gemeente in gebruik. In 1701 werd het vertimmerd en in 1898 geheel gerestaureerd en inwendig tot pakhuis ingericht. De beide buitengevels vertoonen in den hernieuwden bouw den ouden toestand; in de vakken, tusschen de van de plint tot het dak doorgetrokken pilasters, zijn in de thans blinde kerkvensters raamopeningen gemaakt, drie boven elkaar, die van buiten duidelijk de huidige bestemming aangeven. Boven de deur wordt nog als versiering aangetroffen de zwaan, het emblema van Luther.

Afb. 28. Het Huis Maarten van Rossem. Deurpoortje.

Het meest merkwaardige der drie van bestemming veranderde gebouwen is »St. Peter'', tegenwoordig meubelmagazijn, in de Rijnstraat 71. Een opmeting en gedeeltelijk restauratieproject van het vroeg-15de-eeuwsche gebouw door den architect J. W. Boerbooms geeft, wat den plattegrond en de doorsneden betreft, op een kleinigheid na den toestand van heden (afb. 24 en 25); de voorgevel is als een restauratieplan te beschouwen. Thans is, onder de waterlijst, een moderne winkelpui gesteld; de vier vensters der eerste verdieping zijn ongedeeld en, omstreeks 1850, van zonderlinge traceeringen voorzien. Van de binnenzijde bezien, bemerkt men aan de vensterportieken, dat hier vroeger langwerpige vierkante kruisvensters geweest moeten zijn. Oorspronkelijk zijn nog het boogfries onder de waterlijst

en de beide voor-gekraagde hoektorentjes; bij de restauratie in 1850 bouwde men er spitsen op. Het beschadigde St. Pietersbeeld, door twee eenzame pinakels geflankeerd, is nog bewaard gebleven. Bij de verbouwing van de onderpui, omstreeks 1900, is gebleken, dat de muur niet de oorspronkelijke is, doch een eensteens-bekleding van den primitieven gevel, met oude steenen, van het kasteel Enghuizen bij Hummelo afkomstig.

Het merkwaardigste deel van het gebouw is de, ter zijde aansluitende, van uit de Oeverstraat zichtbare, vierkante toren. Een overkluisde steenen wenteltrap leidt er naar de klokkenkamer, waar de oude gasthuisklok, eertijds van hier naar de voormalige Rijnpoort gebracht, nu weder op haar vroegere plaats is gehangen.

Onze voorvaderen van voor een eeuw hebben in Arnhem kunnen bewonderen een der merkwaardigste gebouwen uit den tijd der Vroeg-Renaissance, het huis van den romantischen oorlogsmans Maarten van Rossem, het Duivelshuis geheeten. Met den bouw was aangevangen in 1539 en in 1546 is de mei op het huis gezet¹⁾.

In een verhandeling over het Duivelshuis, van een ongenoemden Arnhemmer (in 1780 gedrukt bij J. Nijhoff), die met uitvoerig betoog, aan zijn bijgeloovige stadgenooten bewijst, dat het toch wel geen duivelen zijn, de beelden, die den gevel versieren, maar min gevaarlijke saters, van dezulken, waarvan Daifilo in Hooft's »Granida» zegt:

.... »Die wel nemen t' uwer spijt
't Geen daar een Harder lang om vrijt»,

daar lezen wij verder over het gebouw, dat in plaats van de kruisvensters er nu schuiframen zijn geplaatst, maar dat overigens het huis, sedert Van Rossem's tijd, niet veel veranderd is. Ook lezen wij, dat »de muurpylaren, welke de vensters onderscheiden, van den top tot beneden, met kribelige arabesques bezaaid zijn», een versiering, die op de gravure, denkelijk uit dien tijd, hierbij gereproduceerd (afb. 26), niet voorkomt. Er bestaat een legende, dat bij de restauratie, in 1830, toen de noordelijke vooruit springende gevel afgebroken en het geheele huis in den smaak van dien tijd gemoderniseerd werd, die smaak gevleid is geworden, door ook de versierde pilasters, met de vlakke zijde naar voren, weder in den gevel te plaatsen, zoodat de »kribelige arabesques» toch op zonderlinge wijze behouden zouden zijn gebleven. Alleen de met door saters versierde consoles geflankeerde poort, onder den zuidelijken uitbouw, bleef bewaard en ook de boven alle vensters uitstekende kopjes, over welker beteekenis men allerlei veronderstellingen gemaakt heeft, zonder tot een resultaat te komen.

De restauratie, die in 1898 heeft plaats gevonden, en waarbij getracht is, het huis in zijn ouden staat terug te brengen, is meer als een herbouwing te beschouwen (afb. 27); een lustig krijgsman, moderne reminiscentie aan de 26 beelden, die op de toppen der dakvensters en als bekroning op de pilasters gestaan hebben, is thans op den zuidelijken hoektop geplaatst.

1) »Schepen-acten van Arnhem». Deel 1545—1546.

Achter de poort, die door een tweeledig, kunstig gemetseld, ribloos kruisgewelf met geestige sluitsteentjes overdekt is, stond op het binnenplein, in den zuidelijken gevel van het achterhuis (thans geheel afgebroken), een deurpoortje, dat daar bij de verbouwing niet kon behouden blijven en nu voorloopig is opgesteld, tegen een muur achter het gemeentehuis (afb. 28).

Als eenig fragment, waaruit het rijkelijk met sculptuur versierde oude veldheershuis, in onze verbeelding althans, te reconstrueeren is, verdient het zeer de aandacht. De gothisch geprofileerde poortomlijsting en het daarboven met levendig renaissance-ornament versierd fries geven een beeld van het karakter, dat aan het geheele huis eigen geweest is. Het middeleeuwsch principie bij de constructie toegepast, terwijl een nieuwe stijl uit de versiering spreekt —, dit samengaan van oud en nieuw is een duidelijke manifestatie van den tijd, waarin het Duivels huis gebouwd is.

De ambtswoning van den Commissaris der Koningin, een baksteen gebouw, waarin de vroeg-17de-eeuwsche oorsprong nog te herkennen is aan de vensterfrontons en aan het met een paar vensters bezette hooge dak, wellicht aan de zijkanten eertijds tusschen trapgevels gesloten, is in lateren tijd verbouwd; de vensters, zijn verlengd, de stoep is verdwenen en voor het middenvenster, in het deurkozijn geplaatst, is thans een hekje uit den tijd van het Empire als afsluiting aangebracht; ook de krijgstropee, in de nis boven de vroegere deur, zal uit dien tijd zijn. Een viertal gehakte steentjes, onder de daklijst en de hardsteenen pilasters, kroonlijst en plint, met een glimmende verflaag bedekt, duiden op den ouderen oorsprong.

Eenige kamers in het huis zijn betimmerd en hebben stuc-plafonds in den stijl van Lodew. XIV.

Geheel ongeschonden 16de- en 17de-eeuwsche gevels worden niet meer aangetroffen. Wel vinden wij enkele winkelhuizen, die boven de moderne onderpui de oude architectuur behielden.

In de Kerkstraat No. 19 is, boven de gepleisterde ondermuur, een trapgevel uit het laatst der 16de eeuw, met ontlastingsbogen boven de vensters en sierlijke ankers. Het er naast staande poortje (afb. 29), uit wat lateren tijd, zal de toegang geweest zijn naar het rechthoekig op dit huis staande dwarshuis, waarvan de bovengevel, die gelijke vensters en ankers vertoont, onder het hooge, tusschen de beide trapgevels gesloten dak zichtbaar is.

Afb. 29. Poortje, Kerkstraat No. 19.

In de Oeverstraat No. 76 en op de Groote Markt No. 23 zijn winkels met 17de-eeuwsche geveltoppen; de eerste met baksteen en pilasters, een gebogen fronton en zandsteen versieringen en cartouches; het andere een trapgevel, met ontlastingsbogen

Afb. 30. Gevel, Rijnstraat No. 41, voor de restauratie.

boven de vensters, door aardige zandsteen kopjes verlevendigd.

In den gevel van een pakhuis, staande aan de Drieharingenplaats No. 64 (een

zijsteegje van de Rijnstraat), moderne nabouw van een daar gestaan hebbend huis, zijn de oorspronkelijke zandsteenen boogblokjes en de oude gevelsteen weder ingevoegd.

Den best bewaarde geveltop uit dien tijd, vertoont het huis Rijnstraat No. 41. Wij geven hierbij een afbeelding van den staat, vóór dat de architect Ad. Mulder de welgeslaagde restauratie volbracht (afb. 30)¹⁾. De beide verdiepingen boven de winkelpui hebben thans half met luikjes sluitbare kruisvensters en in den top is weer het zolderraam

Afb. 31. Het Waag-gebouw, Grootemarkt.

in eere hersteld. De zandsteenen banden, in recht en gebogen lijnen-ornament den baksteenen ondergrond sierend, geven een levendig aspect aan het geheel.

Vermelding verdient, dat, toen de gelden van de rijks-subsidie met die van de Geldersche Archeologische Commissie voor het restauratieplan ontoereikend bleken, door

1) De cliché werd ons, door de Vereeniging »Gelre» welwillend afgestaan.

de bijdragen van een aantal kunstzinnige ingezetenen het te kort werd aangevuld, waardoor alleen deze oude gevel kon behouden blijven.

Van de burgerlijke openbare gebouwen en de gebouwen van liefdadigheid is de 18de-eeuwsche Waag, een hoekhuis op de Grootte Markt, het belangrijkste.

Het in 1761 gestichte, vierkante gebouw (afb. 31) is opgetrokken in baksteen, met ruime toepassing van hardsteen. De rijzige pylasters, die op Corintische kapiteelen het hoofdgestel dragen en wier basementen op een hooge rondgaande plint rusten, sluiten met de frontonbekroningen de gevels op voorname wijze af. De poort en de omlijsting van het daarboven geplaatste venster zijn aan den in de straat staanden gevel strenger

Afb. 32. Het Burgerweeshuis, Beekstraat.

en eenvoudiger dan die in den gevel aan de marktzijde, waar de zuilen, naast den grooten ingang, een balcon dragen, dat reeds het elegante Lodewijk XV karakter vertoont en door een in dien stijl sierlijk gesmeed ijzeren hek is afgesloten; ook is, aan dezen gevel de omlijsting van het balconraam, waar in nissen beeldreliefs zijn aangebracht, uitvoeriger behandeld.

Op de bovenverdieping van de Waag is het Gemeentelijk Museum van Oudheden gehuisvest — gevangen gehouden is juister —. Bij verscheidene voorwerpen, die het exposeeren niet waard zijn, bevat de verzameling van de gemeente een menigte belangrijke stukken, die er opgeborgen zijn en een beter en ruimer onderdak verdienen. In dit opstel kan over deze collectie niet uitgebreid worden; als eens het nieuw in te richten museum gereed is, en de modeste gemeente-schatten op het gebied van kunst en geschiedenis er zijn ten

toon gesteld, dan zal stellig een bespreking van deze verzameling behooren te geschieden.

De bezienswaardige 18de-eeuwsche huizen van notabele ingezetenen worden thans, op een enkele uitzondering na, niet meer als woningen gebruikt.

Zijn de Openbare Bibliotheek (Mariëburgstraat 12) en het Gebouw der Rijksbelastingen (Walburgplein 10), door de Lodewijk XV-omlijsting van de deur en het daarboven gelegen venster, al niet beter dan vele huizen van dien tijd, die in andere steden worden aangetroffen, het huis, thans als Burgerweeshuis in gebruik (afb. 32), vertoont een meerdere verzorgdheid, dan algemeen gevonden wordt; vooral de precieus effenheid van den gevelmuur, die met kleine geslepen donker-roode steentjes is opgebouwd

en ook de midden-travee en de op consoles gedragen kroonlijst, rijkelijk met gesneden houten Lodewijk XV-ornament versierd, geven het huis een elegant cachet.

Inwendig is het bezienswaard om zijn gebeeldhouwde trap, plafonds in stuc en de schoorsteenmantels, met spiegelomlijstingen. In de bestuurskamer wordt een geschilderd behang aangetroffen.

Gevels in Lodewijk XIV-stijl vinden wij in de Bakkerstraat (No. 56), het huis van ouds genoemd »De Olde Munte» (afb. 33), omdat in de 15de eeuw op die plaats een munt-huis is gevestigd geweest, en ook aan het R.C. Bestedelingenhuis »Insula Dei» (Walburgplein), welks beide vleugels later zijn bijgebouwd, waarvan het middendeel een woonhuis is geweest. Het grootscher effect, waarnaar hier gestreefd werd, door een pompeuse gevelbekroning met balustrade en siervazen, is niet geheel bereikt door gemis aan goeden samenhang in de ornamentatie der geheele middenpartij, een kwaliteit, die wel het huis in de Bakkerstraat eigen is.

Toch zou dit laatste, ter weerszijde der middentravee drie ramen breede huis een beter aanzien hebben, ware het, sinds een tiental van jaren, niet tot fabriek en kantoorgebouw gedegradeerd en had, achter de ramengroepen, een deftig gordijnen-décor niet voor ordinaire glas-in-lood bovenlichten met ventilatie-rosetten, moeten wijken. Nog prijkt, boven de, met pilasters geflankeerde portiek, waarin de oorspronkelijke deur in een fronton van breede allure, die het ornament uit dien tijd kenmerkt, het gekroonde alliantie-wapen van de geslachten Brantsen en De Vree. De omlijsting der beide boven de deur gelegen vensters en de gesculpteerde consoles, onder de breede kroonlijst, zijn er welpassend in het ornamentaal geheel.

Van vroegere weelde getuigt ook de mooie binnenarchitectuur; de corridor en ook het, door een koepel met lantaarn gedekt, trappenhuis is in rijk Lodewijk XIV-stuc-werk uitgevoerd; de eikenhouten, met gebeeldhouwde balusters en leuning voorziene trap voert er tot de bovenste verdieping. De kamerbetimmeringen met schoorsteenmantels en spiegels, ook een geschilderd plafond uit 1730, zijn in gelijke mate bezienswaard.

Sober in zijn strakken eenvoud is het huis daartegenover (Bakkerstraat No. 19). De vlak gehouden Lodewijk XVI-gevel, in baksteen opgetrokken, boeit niet door eenig verfijnd détail of door zwierig ornament, maar hij vraagt bewondering om de goede proporties, waarin de dof-bruine muurvlakken, die vier hoge grijze pilasters statig gebonden houden onder de strakke kroonlijst, door hardsteen deelen en door licht-omlijste venster- en deurkozijnen sober zijn verlevendigd; het huis dankt er zijn ernstig en voornaam

Afb. 33. De »Olde Munte»,
Bakkerstraat No. 56.

aspect aan. De eenige speelschheid, die de architect zich veroorloofd heeft, zijn, voor de ramen der eerste verdieping, de weinig sprekende Lodewijk XV-hekjes, waarvan het middelste een alliantie-wapen bevat van de geslachten Van Heeckeren en Van Westerholt.

Dit huis is thans nog bewoond. Men betreurt het waarlijk, dat de uitbreiding van de stad het schijnt te hebben noodig gemaakt, dat zoo vele ingezetenen, die waardige oude huizen binnen de veste bewoonden, ze voor villa's, buiten de vroegere muren, hebben moeten prijs geven.

Want gaan wij een blik wagen, — nu met een oog open voor de schoonheid van moderne bouwkunst —, aan de huizenrijen, bij voorbeeld, rondom het mooiste nieuwe

Afb. 34. De Watermolen, op de Sonsbeek-weide.

stadsdeel, het park Sonsbeek, dan kijken we toch liever nog eens om, naar de oude stad en gedenken met eerbied de 18de-eeuwsche huizenbouwers.

Of, door het groen en de boomen aangetrokken, zien wij ter zijde, over de open weide, die breed-uit midden tusschen de huizen ligt; maar dan treft ons daar, in landelijken eenvoud, mooi van kleur en mooi ook van teekening, de oude boerderij, de watermolen (afb. 34); die mocht er blijven bestaan en ze zal ook niet licht gesloopt mogen worden, want we gevoelen het wel, dat ze meer een vriend van ons is, dan alle luxe-huizen, die er trots omheen staan.

Wellicht door de kracht der tegenstellingen is het nu hier, meer dan ergens op het land, dat wij ons aangetrokken gevoelen om nog eens naderbij het huisje te beschouwen;

en eigenlijk schromen wij dan niet meer, het den zoo gewichtig klinkenden naam »monument van landelijke bouwkunst» te geven.

Is het toeval — is het opzet, dat Arnhem, binnen zijn »bebouwde kom», dit huisje blijft bewaren?

Wij weten, dat de stad op ruime wijze heeft bevorderd de stichting van een museum »in de open lucht», waar blijvend en overzichtelijk tentoongesteld zullen zijn de zeer vele en zeer verscheiden typen van boerenwoningen, die in ons land worden aangetroffen.

Het is een vrij onbetwistbare, maar toch wel aantrekkelijke dwaling, te gelooven, dat de oude watermolen daar nu staat en zal blijven staan, om aller aandacht dringend te vragen voor de landelijke bouw-monumenten van ons land en om den weg aan te wijzen, dien men zal moeten gaan, om het prachtige bosch-park te bereiken, »de Waterberg», waar het museum gebouwd zal worden.

Op de Sonsbeek-weide, staan wij buiten den kring der voormalige vestingmuren. Wij besluiten daarom hiermede onzen rondgang.

A. VAN ERVEN DORENS.

OFFICIEELE BERICHTEN.

VOORSTEL TOT STATUTENWIJZIGING (ZIE »BULLETIN» 1915 BL. 76).

Praeadvies van het Bestuur.

Hoewel het Bestuur partieele wijziging der Statuten in beginsel niet aan te bevelen acht, waar het weinig ingrijpende questies geldt, heeft het tegen de strekking van het voorstel geen bezwaar. Het acht 't slechts wenschelijk duidelijker te doen uitkomen, dat het aan leden der Commissies toegekende stemrecht uitsluitend betrekking hebbe op de behandeling der aan deze Commissies opgedragen werkzaamheden.

De voorgestelde redactie laat ook de uitlegging toe, dat het stemrecht worde toegekend voor *alle* zaken in eenig verband staande met de bepaalde opdracht.

Daar zulk een uitbreiding tot allerlei verschil van opvatting aanleiding geven kan, stelt het Bestuur voor om in plaats van:

- c. »leden van de door den Bond of het Bondbestuur benoemde Commissies ten aanzien der onderwerpen, die met den werkkring dezer Commissies in verband staan.»
te lezen:
- c. »leden van de door den Bond of het Bondsbestuur benoemde Commissies ten aanzien der onderwerpen, die met de *behandeling* der aan deze Commissies opgedragen werkzaamheden in verband staan.»

ALGEMEENE VERGADERING OP ZATERDAG 22 MEI 1915 IN HET
ZUID-HOLLANDSCH KOFFIEHUIS TE 'S-GRAVENHAGE, DES NAMIDDAGS
TEN TWEE UUR.

Aanwezig de leden: I. C. E. Peelen, E. Neurdenburg, C. Engelen, L. Bouricius, H. Buisman, W. Martin, W. Polman Kruseman, M. J. Duparc, C. Hofstede de Groot (die Haghe), H. E. van Gelder (Gemeente-Museum), W. Vogelsang, J. C. Overvoorde (Lakenhal), F. Schmidt Degener, E. Haslinghuis, J. Kalf, B. W. F. van Riemsdijk, en de corresponderende leden: J. Veth, O. Hirschmann en M. P. Rooseboom.

Allereerst worden de Notulen voorgelezen. De Heer van Gelder vraagt inlichtingen omtrent de werkzaamheden der Commissie voor de Dominicaner-kerk te Maastricht. Nadat de Heer Kalf verklaard heeft dat de verbouwing reeds heeft plaats gehad, waardoor de taak der Commissie komt te vervallen, wordt deze onder dankbetuiging ontbonden, waarop de Notulen worden goedgekeurd. De Secretaris deelt mede dat de jaarvergadering te Arnhem op 9 en 10 Juli zal gehouden worden, waarbij 9 Juli geheel voor vergaderen gereserveerd wordt.

Alsnu opent de Voorzitter de algemeene beschouwingen over de ter tafel gebrachte stellingen over de »Opleiding van Kunsthistorici en Museum-Ambtenaren».

De Heer Duparc heeft met groote belangstelling van de stellingen kennis genomen. Hij wil geen aanmerking maken op het heden, doch erkent de noodzakelijkheid dat er verandering kome. Brengt hij eenerzijds hulde aan de Commissie voor de formuleering, anderzijds vreest hij, dat de stellingen, zooals ze voor de vergadering liggen, onaannemelijk voor ons kleine land zijn en ontwikkelt zijne bezwaren ertegen. In het algemeen vindt spreker de voorgestelde opleiding te kostbaar en te lang — zeven jaar — voor den candidaat, en afschrikwekkend duur, met de vermeerdering van hoogleeraren en lectoren, die dan wel door alle Universiteiten zullen geëischt worden, voor de Regeering. Ook mist hij de quaestie van aanleg in de eischen. Overgaande van zijne bezwaren tegen dezen al te ruimen opzet in het algemeen, komt hij op tegen enkele bijzondere stellingen, waartegen hij wettelijke bezwaren heeft, zooals bijv. stelling 13. De Wetgever zal de groote gemeenten nooit kunnen dwingen alleen gepromoveerde museums-directeuren aan te stellen. Maakt het woord »behooren» nu deze stelling tot een wenschelijkheidstelling, of is het hier een vereischte? Ook het woord »althans» heeft in deze stelling een afbrekende kracht. Spreker vraagt of men niet zou kunnen volstaan met een Doctoraat in de Letteren met verplichtte kunstdissertatie en eenige afzonderlijke testimonia? Dit zou bovendien het voordeel hebben, dat men dan meer dan één pijl op zijn boog had en voor verschillende benoemingen in aanmerking kon komen.

De Voorzitter merkt op, dat voor benoemingen theoretisch het candidaats-examen reeds alle ooit te verkrijgen rechten om les te geven geeft en dat in de praktijk in den regel het feit of men al les gegeven heeft den doorslag geeft.

De Heer Duparc is er voor om als voorloopige maatregel stelling 4 te behouden.

Tegen de volgende stellingen bestaan naar zijn inzien overwegende bezwaren, die hij uit zijne ervaringen als vaak geraadpleegde raadgever toelicht.

De Voorzitter wijst er op, dat het tegenwoordige candidaatsexamen in de Ned. letteren geen vrijen tijd overlaat er nog iets bij te doen. Wat men er na kan doen is te weinig. Op deze manier zou het slechts een pis-aller blijven. Er is nu eenmaal niets aan te veranderen dat het eene langdurige en kostbare studie — vijf jaar en daarna studiereizen en stage — is. Geen wetsontwerp zal ook hierin verandering kunnen brengen, doch, wil een jongmensch bepaald studeeren, zoo zijn er altijd wel middelen te vinden en deze zullen er ook nog meer komen.

De Heer Duparc blijft de eischen veel te hoog vinden en vreest dat de Regeering er nooit op zal ingaan aangezien dan alle Universiteiten zulk een Professoraat zullen gaan eischen.

De Heer Bouricius vraagt waarom er geen afzonderlijke afdrukken der stellingen aanwezig zijn en ook om in 't vervolg als termijn voor inzending van amendementen niet meer te zetten »veertien dagen na het verschijnen van dit Bulletin» doch een datum, waarna de Heer Overvoorde uitlegt welke moeilijkheden zich bij het drukken van het Bulletin voordeden. Tevens wordt besloten in het vervolg afzonderlijke afdrukken van stellingen enz. in de vergadering voorhanden te hebben. Daarop komt de Heer Bouricius met de vraag of de Commissie wel gemachtigd was met nieuwe stellingen aan te komen, terwijl zij slechts aangehouden was om de stellingen te herzien en uit te geven? Deze machtsuitbreiding is volgens hem niet gewettigd. Ook vraagt spreker wat men onder kunstgeschiedenis verstaat?

De Voorzitter zegt dat op verlangen de vergadering geschorst kan worden, waarop de Heer Hofstede de Groot vraagt of er bezwaar tegen den considerans der stellingen als zoodanig bestaat?

De Heer Bouricius merkt op, dat men hier buiten het kader van den Bond gaat. Muziek moet ook onder kunstgeschiedenis worden begrepen. De Voorzitter betreurt dat de Heer Bouricius dan niet bijtijds een amendement heeft ingediend, waarop, na eenige discussie, de algemeene beschouwingen worden voortgezet.

De Heer Martin, na hulde gebracht te hebben aan het werk der Commissie en na gewezen te hebben op zijne drie amendementen, zegt bezwaren van tweeërlei aard te hebben. Ten eerste mist hij in de inleidende toelichting te zeer dat duidelijk worde gemaakt dat »aanleg» en »kijk» grondslag moeten zijn. Er is gevaar dat men met examens menschen zonder kunstgevoel gaat opkweken tot a.s. museum-directeuren en spreker vreest dan voor aankoop van vervalschingen enz. als gevolg daarvan. Ten tweede heeft hij bezwaar tegen de uit de stellingen onvermijdelijk volgende uitsluiting van de »wilden», de menschen met liefde, die, ondanks gebrek aan opleiding, zich er in gewerkt hebben. Volgens spreker is het ideaal, op den man met kijk de noodige kennis te enten. Zonder kijk kan men echter toch wel door examens komen. Spreker ontwikkelt dan zijne gedachten over de waarde van de uitsluitend historische en de uitsluitend artistieke richting en

meent dat de mogelijkheid open moet blijven om in de commissies van toezicht menschen met kennis op te nemen om te waken tegen fouten.

De Heer Overvoorde meent dat bij deze stellingen te weinig rekening is gehouden met de praktijk. De eischen zijn te hoog voor de kleine kansen. Er zijn te weinig plaatsen in ons land en de vooruitzichten zijn te gering. Ook mist hij eene meer algemeene regeling voor den overgangstijd.

De Heer Veth wijst op de misplaatste zuinigheid van de Regeering en toont aan hoe er voor kunst bijna nooit een cent te krijgen is. Onder meer voorbeelden wees spreker op de Hooge School te Delft. Daar was vroeger een leeraar in het teekenen en een in het boetseeren. Deze Heeren zijn nu tot Professoren verheven en genieten als zoodanig salaris. Voor de Academie van Beeldende Kunsten is echter nooit geld te krijgen. De Heer de Stuers wist altijd nog wel geld te vinden. In het vervolg moest dit ook zoo zijn. Het is niet te duur, alleen de kunst wordt steeds stiefmoederlijk bedeed.

De Voorzitter constateert dat hiermede de algemeene beschouwingen zijn afgelopen. Hij neemt de Commissie in bescherming wat haar mandaat betreft. Bij het spreken over een museumdirecteur komt wel degelijk zijne opleiding ter sprake. Natuurlijk behoort de muziek niet tot die kunstgeschiedenis die onzen Bond aangaat.

De Heer van Gelder zegt in aansluiting hieraan dat de taak der Commissie was het »nader uitwerken», waartoe deze stellingen ook behooren. Te Haarlem werd geen speciaal mandaat gegeven en men is juist zeer conscientieus geweest door te trachten de groote lacunes aan te vullen.

De Heer Hofstede de Groot beantwoordt nu namens de Commissie de verschillende sprekers achtereenvolgens. Spreker wijst erop dat ook in andere vakken, b.v. sterrekunde, het aantal plaatsen gering is. Dit mag geen overwegend bezwaar zijn tegen het organiseren van een goede opleiding. Nederland, met zijne kunsttradities moest voorangaan, in stede daarvan komt het geheel achteraan. Kunstgeschiedenis is nu eenmaal een duur vak en het is wel gewenscht over eigen fondsen te beschikken, doch anders kan men zich met beurzen en universiteitsfondsen wel behelpen. Is het vak eenmaal geregeld, dan zullen deze laatsten ook wel toenemen. Zeven jaar studie, zooals de Heer Duparc opmerkte, is niet noodig, doch 4 jaar met één jaar voor de dissertatie kunnen volstaan, zooals o. a. het voorbeeld van Duitschland leert. Twee jaar stage zijn volstrekt noodzakelijk. Ook in andere vakken treft men dit aan terwijl de belangen daar vaak minder groot zijn dan hier, waar het om millioenen en millioenen van ons kostbaar nationaal bezit gaat. Een spreker vreest dat de opleiding vele candidaten zal afschrikken door de hoge eischen, een ander vreest echter dat er geen plaatsen genoeg zullen zijn. Er zijn weinig plaatsen maar er zullen er meer komen als er werkelijk competente menschen voor aanwezig zijn. De finantieele bezwaren voor de Regeering acht spreker niet zoo buitengewoon groot. Volstaan zou kunnen worden met den éénen Professor, die reeds de hoofdstukken doceert, terwijl men de studenten voor de overige vakken naar colleges van andere professoren: den filosoof, den archaeoloog, historicus en kerkhistoricus zou kunnen verwijzen. Wat

stelling 13 betreft, wijst spreker den Heer Duparc er op dat dit geen wetsontwerp is. Het woord »behooren" beteekent hier »het is wenschelijk" en de bepaling moet in de reglementen van groote stedelijke musea opgenomen worden. Naar aanleiding van het gezegde over stelling 4 is het als overgangmaatregel beter iets dan niets te krijgen, doch ten slotte heeft de kunstgeschiedenis niets met een Doctorant in de Nederlandsche letteren te maken en moeten wij voor ons vak het volle recht van een zelfstandige wetenschap eischen.

Den Heer Bouricius stelt spreker voor in de toelichting op te nemen: Onder Kunstgeschiedenis wordt in de volgende stellingen verstaan de geschiedenis der beeldende kunsten.

Den Heer Martin werd opgemerkt dat men zonder aanleg niets goed wordt in welk vak ook. Zulke eigenschappen zijn niet te formuleeren in een artikel. Men zou dan evengoed buitengewone eerlijkheid enz. als vereischte kunnen opnemen. De stage dient er juist voor om gestudeerde doch niet met »kijk" begaafde personen te ontdekken en uit de museumdienst te weren. Zij kunnen, als zij overigens goed zijn, uitmuntende diensten bewijzen in andere betrekkingen. Spreker heeft beroemde hoogleeraren in de kunstgeschiedenis gekend, die jaren lang verdienstelijk onderwijs hebben gegeven, maar die toch wegens gemis aan »kijk" niet gedeugd zouden hebben voor museumambtenaar. Aan de bezwaren van den Heer Martin meent spreker dan ook geen gevolg te kunnen geven.

Wat de hooge eischen in verband met de gebrekkige vooruitzichten, door den Heer Overvoorde besproken, betreft, de Commissie heeft getracht te formuleeren hetgeen zij wenschelijk en noodzakelijk acht. Men kan dit niet zoo maar doorzetten, maar men kan het wel alvast bekend maken en er op aandringen dat het verwezenlijkt worde.

Naar aanleiding dezer uiteenzetting ontstaat eenige discussie waaraan o. a. door de Heeren Martin en Veth wordt deelgenomen. Men is van gevoelen, dat men in elk geval de studie met een zekere aandrift en niet maar zoo klakkeloos moet beginnen. Blijkt de candidaat geheel van aanleg ontbloot, zoo zal de examineerende Professor hem dienen te laten zakken. Alsnu wordt overgegaan tot de artikelsgewijze behandeling der stellingen, waarbij de ingekomen amendementen, die met begeleidend praeadvies der Commissie in de vergadering gedrukt rondgedeeld waren, tevens ter hand genomen worden.

Stelling 1. Hierbij werd besloten op te nemen wat men onder kunstgeschiedenis verstaat, alsmede de twee laatste regels van het praeadvies bij het amendement van den Heer Huffel op stelling 15. Op de vraag van den Heer Haslinghuis waaronder de archaeologie in Indië moet worden gerekend, antwoordt de Heer Hofstede de Groot dat deze volgens het algemeen gebruik valt onder de kunsthistorie en niet onder de klassieke archaeologie. De stelling wordt nu aangenomen als volgt¹⁾:

1) De oorspronkelijke stellingen zijn afgedrukt in het »Bulletin" 1915, blz. 8 en verv., naar welke plaats hier voor de ongewijzigd aangenomen stellingen wordt verwezen.

1°. Het is gewenscht bepaalde regelen te formuleeren voor de opleiding onzer aanstaande kunsthistorici en bepaalde wetenschappelijke eischen te stellen aan de aanstaande ambtenaren aan onze musea van kunst en geschiedenis.

N.B. Tegenwoordig bestaat noch het een noch het ander. Hoewel er professoren in de kunstgeschiedenis zijn, kunnen jongelieden, die zich aan deze studie willen wijden, noch door het afleggen van een examen noch door het behalen van den doctortitel van met vrucht genoten onderwijs in de kunstgeschiedenis doen blijken. Evenmin weet iemand, die de museumloopbaan wil inslaan, aan welke eischen hij zal moeten voldoen. Het gevolg is de aanleiding van een overgroot aantal volkomen onbevoegde liefhebbers bij elke openvallende betrekking en in vele gevallen het toevertrouwen van het beheer van schatten van onmetelijke waarde aan daartoe niet of slechts ten deele bevoegden.

Onder kunstgeschiedenis wordt in de volgende stellingen verstaan de geschiedenis der beeldende kunsten.

Onder kunsthistorici worden in de volgende stellingen niet begrepen de beoefenaren der klassieke archaeologie. Voor hem is de studie der oude letteren tot en met het doctoraal examen een algemeen erkend vereischte. Hiermede wordt niet getreden in de beantwoording der vraag, of het tegenwoordige programma van de klassiek-literarische examens aan de eischen des tijds voldoet.

Onder ambtenaren worden in de volgende stellingen niet begrepen zij, die met het technisch onderhoud der verzamelingen worden belast.

Bij stelling 2 komt ter sprake een schrijven van Dr. Vinkesteyn, over de relatieve waarde van het onderwijs van moderne talen op H. B. S. en gymnasium. De heer Veth vindt het resultaat op beide pover. De Heer Hofstede de Groot heeft de eischen op beide soorten van scholen nagegaan en bevonden dat het aantal lessen op het gymnasium grooter is. Er wordt nu besloten de zinsnede over het onderwijs in de moderne talen uit de toelichting weg te laten. De Heer van Riemsdijk stelt voor een lans te breken voor meer teekenonderwijs op het gymnasium, waarop echter bij dit artikel niet nader ingegaan wordt. De Heer Veth kan zich niet met het amendement van den Heer Martin vereenigen. Toelichtende, merkt de Heer Martin op, dat practische overwegingen hem dit amendement ingaven. Op 12-jarigen leeftijd weet men nog niet wat men wil, eerst later wordt men zich daarvan bewust. De H. B. S. moet men niet afsnijden. Hierop merkte de Heer Hofstede de Groot op dat in de stelling uitgedrukt wordt, wat wij de *meest wenschelijke voorbereiding* achten en niet wat er ook buiten gebeuren kan. De Heer Martin trekt hierop zijn amendement in en de stelling leest nu:

2°. In afwachting van de nieuwe regeling van het Hooger Onderwijs, die wordt voorbereid, is de studie aan het gymnasium in de vakken, bedoeld in diploma A, de meest wenschelijke voorbereiding voor de studie der kunstgeschiedenis aan de Hoogeschool. Hiermede dient behoorlijk teekenonderwijs en eene algemeene inleiding in de kunstgeschiedenis gepaard te gaan.

N.B. Aan de Hoogere Burgerscholen is weliswaar het teekenonderwijs uitgebreider

dan aan de Gymnasia doch dit voordeel weegt voor den a.s. kunsthistoricus niet op tegen het gemis van de studie der klassieke oudheid.

Bij de N.B. van Stelling 3 licht de Heer Martin de bedoeling van zijn amendement nader toe. De vergadering kan er zich echter niet mee vereenigen. Er moet een afzonderlijk doctoraat geschapen worden. De Heer Duparc merkt op, dat, als dit wezenlijk noodzakelijk blijkt te zijn, hij er zich bij neerleggen wil, alhoewel hij voor de verwezenlijking vreest. Bij stemming wordt het amendement Martin met op twee na algemeene stemmen verworpen, waarop de stelling ongewijzigd aangenomen wordt.

Stellingen 4, 5, 6 en 7 geven wel aanleiding tot eenige korte beschouwingen doch worden daarna eveneens ongewijzigd aangenomen.

Op stellingen 8, 9 en 10 waren de volgende amendementen ingekomen van de Heeren Dr. Jan Kalf, Dr. E. Haslinghuis, J. A. Frederiks en Mej. I. C. E. Peelen:

Stelling 8°, te lezen:

Als propaedeutische vakken en hulpwetenschappen zijn te beschouwen:

- a. de geschiedenis enz. (*als het ontwerp*).
- b. de gewijde en de ongewijde letterkunde enz. (*als het ontwerp*).
- c. de oudheidkunde (in plaats van archaeologie, om verwarring te voorkomen) enz. (*als het ontwerp*).
- d. de hagiographie (in plaats van hagiologie) enz. (*als het ontwerp*).
- e. het teekenen, de plastische anatomie en de perspectief.
- f. de techniek der verschillende kunstvakken.

Stelling 9°, te lezen:

Bij het doctoraal examen behoort blijk te worden gegeven van eenige vertrouwdheid met de wijsgeerige terminologie en de schoonheidsleer, van een voldoende kennis der kunst door eigen aanschouwing, en van zelfstandige studie van eenig onderdeel der kunstgeschiedenis.

In de toelichting tot stelling 10 de zinsnede over het teekenonderwijs te vervangen door:

Van de a.s. candidaten wordt eene vaardigheid in het teekenen gevorderd, als vereischt voor het verkrijgen der acten L.O. voor het rechthoekig- of handteekenen.

In afwachting eener mondelinge toelichting deelde de Commissie als haar praeadvies mede, dat zij tegen de vervanging van het woord hagiologie (*stelling 8°, d*) door hagiographie geen bezwaar heeft, doch dat zij aan het woord archaeologie (*stelling 8°, c*) om verwarring te voorkomen de voorkeur geeft boven oudheidkunde omdat archaeologie en archaeologen geijkte termen zijn voor hetgeen zij bedoelt: beoefening en beoefenaars van de Grieksch-Romeinsche oudheidkunde (*zie reeds de toelichting bij stelling 1°*).

Tegen het ovarbrengen van hetgeen op het gebied van wijsbegeerte en schoonheidsleer van de a.s. kunsthistorici behoort gevorderd te worden van het candidaats- naar het

doctoraalexamen bestaat het bezwaar, dat daardoor het karakter der beide examina, zooals dit in beide eerste zinnen der toelichting tot stelling 10° onder woorden is gebracht, wordt aangetast. Brengt men dit vak over, dan moet ook deze karakteriseering der examina vervallen. Het overbrengen der eischen omtrent het teekenen van het doctoraal naar het candidaatsexamen tast dit karakter eveneens, zij het in mindere mate, aan. Immers de praktische bedrevenheid in het teekenen wordt niet zoozeer vereischt voor een goede studie der propaedeutische vakken en hulpwetenschappen, als wel voor de studie van het hoofdvak. Bij het candidaats-examen brengt de student volgens stelling 2° reeds de vruchten van »behoorlijk teekenonderwijs" mede; dit schijnt ons als propaedeusis voldoende. Het volgen van een leergang in de gramatica der teekenkunst aan een kunstschool, zooals onze Commissie voor het doctoraal examen voorstelt, bedoelt echter den candidaten een eenigszins dieperen kijk op de methode van beeldende kunstenaars en op het ontstaan van kunstwerken te geven, dan zij door het gewone »behoorlijke teekenonderwijs" konden verkrijgen. De voorstellers van de wijziging, gaan ook als zij, sprekende van »het vorderen van vaardigheid in het teekenen zooals voor het verkrijgen van acten enz. wordt vereischt", volgens het oordeel der commissie te ver, immers aldus wordt eene alleen *bij productief artistiekeen aanleg* te verkrijgen, praktische bedrevenheid verlangd, die voor den a.s. kunsthistoricus wel is waar nuttig, doch niet noodzakelijk is; er bestaan voorbeelden te over van hoogstaande kunsthistorici, die nooit in staat zijn geweest aan den gestelden exameneisch te voldoen en toch hun vak met vrucht hebben beoefend.

Bij afwezigheid van den Heer Kalf, die de vergadering had verlaten, licht de Heer Haslinghuis deze amendementen toe. Ook vraagt spreker hoe het woord archaeologie in stelling 8 opgevat moet worden, waarop van wege de Commissie geantwoord wordt, dat hier, evenals in de toelichting tot de eerste stelling, klassieke archaeologie bedoeld wordt. Alsnu ontstaat eene geanimeerde discussie over de exameneischen en de noodige vakken. De heer Schmidt Degener wijst er op, dat voor de aethetica de philosophische studie absoluut onmisbaar is, wat door andere leden gestaafd wordt. Daarop wordt besloten de N.B. bij stelling 10 door eene daaraan uitdrukking gevende zinsnede aan te vullen. Ook over »hagiologie" en »hagiographie" wordt ampel besproken, doch ten slotte wordt aan de commissie een nader onderzoek naar het meest passende woord opgedragen voor de kennis der levens en der attributen der Heiligen. Naast de meer wetenschappelijke eischen komen ook de meer praktische eischen en de noodzakelijkheid van bedrevenheid in het teekenen, of althans inzicht in de practijk der teekenkunst, ter sprake. Ook op dit punt ondergaat de N.B. bij stelling 10 eene redactie wijziging, waarop de amendementen van den Heer Kalf c.s., alsmede het daarover uitgebrachte praeadvies door de Commissie, komen te vervallen. Daar sommige leden nog bezwaar hebben tegen het opvoeren van de exameneischen en ook tegen een te groot aantal vakken, wordt achter »propaedeutische vakken en hulpwetenschappen" in stelling 8, de zinsnede »waarvan de beginselen moeten worden geleerd", ingevoegd. De Heer Hofstede de Groot wijst er op, dat deze stellingen geen wetsontwerp vormen, doch dat zij slechts wenschen zijn en eene opsomming der

vakken die in aanmerking komen voor eene goede opleiding. De nadere uitwerking moet aan de prudentie van den wetgever, de Professoren gehoord, overgelaten worden. Stellingen 8, 9 en 10 worden nu achtereenvolgens vastgesteld als volgt:

8°. Als propaedeutische vakken en hulpwetenschappen, waarvan de beginselen moeten worden geleerd, zijn te beschouwen:

a. de geschiedenis, met name die van de landen, welke een bijzondere rol op kunstgebied hebben gespeeld, gedurende de tijdperken, dat dit het geval is geweest.

b. de philophie, voornamelijk de schoonheidsleer.

c. de gewijde en ongewijde letterkunde (mythologie, bijbel, klassieken enz.).

d. de klassieke archaeologie.

e. de hagiologie, palaeographie, heraldiek en kostuumkunde.

f. de techniek der verschillende kunstvakken.

g. de plastische anatomie en de leer der perspectief.

N.B. Vergelijk voor de toelichting het N.B. van stelling 10.

9°. Bij het doctoraal examen behoort blijk te worden gegeven:

a. dat de candidaat een leergang in de grammatica der teekenkunst aan een kunstschool hebbe gevolgd en door een testimonium van het daar geleerde doe blijken.

b. van een voldoende kennis der kunst door eigen aanschouwing en van zelfstandige studie van eenig onderdeel der kunstgeschiedenis.

N.B. Vergelijk voor de toelichting het N.B. van stelling 10.

10°. Indien één litterarisch-philosophisch doctoraat met één examen (Duitsche stelsel) wordt ingevoerd, behoort dit in twee gedeelten te worden gesplitst, waarvan het eerste dezelfde vakken omvat als het onder 7°. bedoelde candidaatsexamen, en het tweede behoort te loopen over een hoofd- en tot het hoofdvak in betrekking staande bijvakken, ter keuze van den a.s. doctorandus, in elk bijzonder geval door de faculteit te beoordeelen met behoud van den onder 9°. a. geformuleerden eisch.

N.B. De loop der wetenschappelijke studiën aan de Hoogeschool moet zijn: eerst grondige voorbereiding en daarna zelfstandig onderzoek. Van de eerstgenoemde is het candidaats-, van de geschiktheid tot het tweede het doctoraal examen het toetsmiddel. De optelling van vakken onder 8°. sluit niet in, dat deze allen examenvakken behooren te zijn; voldoende onderlegdheid kan blijken door tentamina en zelfs bij het examineeren in het hoofdvak. Voor het verkrijgen van het bij het doctoraal examen verlangd inzicht in de praktijk der teekenkunst, die voor de vorming van den kunsthistoricus onmisbaar is, komt op het oogenblik de winteravond-cursus aan de Rijksacademie van beeldende kunsten het meest in aanmerking. Hoe in het geval van stelling 10 de exameneischen onder woorden gebracht zullen moeten worden hangt van de regeling der examina in de andere wetenschappen af. Tot het bereiken van eigen aanschouwing moeten bezoeken aan bepaalde kunstverzamelingen en studiereizen naar een bepaald plan verplicht worden gesteld. Bij het invoeren van eene aan bovenvermelde eischen voldoende regeling zal de gewone hoogleeraar in de kunstgeschiedenis den bijstand behoeven van privaatsdocenten,

buitengewone hoogleraren en ambtgenooten in ander faculteiten of andere wetenschappen.

Dat een algemeene kennis van de systemen van het wijsgeerig denken voor den a.s. doctorandus noodzakelijk is, is waar van studie sprake is, van zelf sprekend.

Stellingen 11 en 12 lokten weinig gedachtenwisseling uit en werden behoudens twee onbeduidende redactie-verbeteringen — in stelling 11 werd »de" voor »andere doctoraten" weggelaten, en in stelling 12 werd, onder a, het woord »kunstgeschiedenis" bekort tot »kunst" — onveranderd aangenomen. Geheel anders was dit bij stelling 13, waarover reeds bij de algemeene beschouwingen gesproken was en waarbij nu het volgende amendement van den Heer Martin behandeld wordt:

In den zin: »Is het onderwijs aan de Hoogeschool eenmaal geregeld, dan behooren de besturen van den staat, de gewesten en althans van de groote gemeenten het doctoraat in de kunstgeschiedenis als vereischte voor benoembaarheid van museumdirecteuren te stellen," het woord »vereischte" te vervangen door »aanbeveling".

Toelichting: De besturen van den staat enz. kunnen zich soms groote schade berokkenen door menschen met »kijk" op de dingen en ijver voor museumbeheer eenvoudigweg te passeeren, omdat die personen geen opleiding in den zin als door de stellingen wordt gewenscht, hebben genoten. Men moet deze stelling dus niet al te exclusief formuleeren.

De Commissie had hierbij als praeadvies gegeven: »De Commissie is van oordeel, dat »kijk op de dingen" en »ijver voor museumbeheer" geen voldoende tegenwicht vormen voor het gemis van de kennis, die zij blijkens hare stellingen 7—11 meent te moeten verlangen. Is de in den aanhef der stelling bedoelde regeling in werking getreden, dan zullen personen met »kijk" en »ijver" zich wel de gelegenheid ten nutte maken, om zich daarnaast ook kennis te verwerven. Dit leert b.v. de toestand in Duitschland, waar het jongere geslacht van museumdirecteuren geheel tot de gestudeerde kunsthistorici behoort. »Kijk" en »ijver" zijn eigenschappen, die voor den a.s. *student* onmisbaar zijn; voor den a.s. *directeur* zijn zij dit stellig niet minder, maar bij dezen behooren zij gepaard te gaan met de door »kijk en ijver" verworven *kennis*. Ook houde men in 't oog, dat deze stelling spreekt over museum-*directeuren*. Op eene benoeming in de lagere rangen van den museumdienst zal aan iemand, wiens buitengewone kijk en zeldzame ijver gebleken zijn, door de bewoordingen der stelling de kans niet worden ontnomen."

De Heer Veth, die veel gevoelt voor het amendement-Martin, neemt een bekend kunstkenner als voorbeeld en stelt de vraag of nu dergelijke personen voor goed van een museumdirecteurschap moeten worden uitgesloten? Zijn vraag en gedachtenontwikkeling vinden nogal instemming in de vergadering, waarop spreker voorstelt eene toelichting bij deze stelling op te nemen waardoor zulke personen niet buitengesloten behoeven te worden. De Heer Martin verdedigt voorts zijn amendement. Zoowel dit als de voorgestelde toelichting worden door den Heer Duparc op juridische gronden bestreden, aangezien in eventueele wetsontwerpen *aanbevelingen* een vreemd figuur zouden maken. Nog sterker

veroordeelde de Heer Hofstede de Groot zulk eene verzwakking. De bepalingen toch worden gemaakt juist om den toestand te veranderen en niet om dezen te bestendigen. Het gevaar van uitsluiting van uitblinkenden »wilden" bestaat in alle vakken: een uitmuntend medicus die geen arts is, kan nooit dokter, een uitmuntend philoloog, die geen doctor is nooit leeraar aan een gymnasium, een niet gepromoveerde jurist, hoe bekwaam ook, nooit advokaat of rechter worden. Waarom dus voor museumdirecteuren een uitzondering maken, die de geheele regeling in gevaar brengt? Als het kunsthistorisch onderwijs eenmaal geregeld is, dan zullen personen als die welke de heer Veth als voorbeeld aanhaalt, stellig gaan studeeren. Mochten er dan werkelijk nog zeer eminente personen zijn, die wegens het gemis van een titel niet voor directeur in aanmerking kunnen komen, dan zullen er ook wel Hoogeschoolen zijn, die het als een voorrecht zullen beschouwen aan dergelijke uitblinkende mannen eershalve een doctoraat te verleen. In het buitenland laten zelfs kunsthondelaars hunne zonen studeeren om later geen raad behoeven te vragen aan gestudeerde experts. Na uitvoerige discussie wordt door den Heer Polman Kruseman voorgesteld de verzachtende woorden »als regel" voor het eischen van het doctoraat in te lasschen, waarmee de Heeren Veth en Martin verklaren zich te kunnen vereenigen. Ook dit wordt heftig bestreden, waarop de Heeren Veth en Polman Kruseman zich terugtrekken en het amendement Martin bij stemming komt te vallen, zoodat stelling 13 ten slotte met één stem tegen (die van den Heer Martin) ongewijzigd wordt aangenomen.

Bij stelling 14 komt mejuffrouw Neurdenburg op voor de levensbelangen van de aspiranten. Het volgend amendement was door haar ingediend: »Achter proeftijd de woorden »van in den regel twee jaren" te schrappen, of achter »vrijwilliger" in te voegen »of tijdelijk ambtenaar", en voorts bij de geheele stelling een zinsnede in te voegen over de noodzakelijkheid van het maken van studiereizen voor den aanstaanden museumambtenaar."

Bij dit amendement had de Commissie aldus praeadvies uitgebracht: »De Commissie meent, dat het in het belang van de alzijdige ontwikkeling van den gepromoveerde wenschelijk is, dat hij den praktischen museumdienst in verschillende afdeelingen leere kennen. Zij acht een tijdperk van twee jaar daarvoor niet te lang.

Het onderscheid tusschen den vrijwilliger en den tijdelijken ambtenaar ligt hoofdzakelijk in de bezoldiging. De overheid kan niet de verplichting op zich nemen den pas gepromoveerde te bezoldigen, wèl kan zij hem in de gelegenheid stellen zijne theoretische kennis in de praktijk uit te breiden. Bij gebleken geschiktheid kan bezoldiging natuurlijk geschieden, doch dit kan moeilijk in een stelling worden geëischt.

De noodzakelijkheid van het maken van studiereizen staat reeds in stelling 9°. b, en in de toelichting tot stelling 10°."

Spreekster erkent dat zij dit laatste over het hoofd had gezien, doch bij al de zware eischen vindt zij het onnoodig dat men de stage uitsluitend nog als vrijwilliger zou moeten maken. Zij wil de mogelijkheid open laten dit ook als tijdelijk ambtenaar of assistent te doen. De Heer Hofstede de Groot verklaart zich tegen het woord assistent, omdat dit iemand aanwijst, die al aangesteld, dus ambtenaar, is. De Heer Martin vraagt,

of een Directeur dus gedwongen zal kunnen worden om zulk een stage-aspirant aan 't werk te zetten? De Heer Overvoorde stelt nu voor de woorden »als vrijwilliger» weg te laten. Hiermede kan de Heer Hofstede de Groot zich wel vereenigen. De Staat kan zich niet verplichten ieder gepromoveerde aan te stellen, zelfs niet tijdelijk, doch zij is verplicht aan theoretisch gevormde personen gelegenheid te geven zich ook praktisch te bekwamen. Mej. Neurdenburg merkt op dat er toch in alle vakken assistenten gevonden worden, waarom in dit vak nu niet? Volgens hare berekening zal de voorbereiding 8 à 9 jaar duren en door deze stelling worden de eischen nog zwaarder gemaakt. Dit wordt weer bestreden, o.a. door den Heer van Gelder, die er op wijst dat de stage beschouwd moet worden als een leertijd. Als men leerlingen gaat salarieren, kan men ze ook werk opgeven waarbij ze zoo goed als niets leeren — een stem uit de vergadering: »fiches-maken» —, hierbij is het museum wel geholpen, doch de leerling niet. Een vrijwilliger is geheel vrij, een aangestelde niet. De Heer Hofstede de Groot merkt nog op dat de stage al vóór de promotie kan beginnen. Het voorstel Overvoorde wordt nu aangenomen en na eenige kleine redactiewijzigingen, op aanvraag van den Heer van Gelder, wordt de stelling vastgesteld als volgt:

14°. Aan eene vaste benoeming aan een museum behoort een stage of proeftijd van in den regel twee jaren vooraf te gaan bij verschillende afdeelingen, te beginnen met een prentenkabinet en verder bij een of twee afdeelingen (kunstnijverheid, beeldhouwkunst, schilderkunst, bij het te stichten Nederlandsch-Historische museum, of, zoolang dit nog niet bestaat, bij de Nederlandsche afdeeling van het Museum van Oudheden te Leiden).

Op stelling 15 was het volgend amendement van Dr. N. G. van Huffel ingekomen: »In dien tijd zal de gepromoveerde zich praktisch hebben voor te bereiden voor de drievoudige taak, die hem als beheerder wacht: het aanvullen, onderhouden en nuttig maken der aan zijne hoede toevertrouwde verzamelingen», de volgorde te veranderen in 1) nuttig maken en aanvullen; 2) onderhouden.

Toelichting: Nuttig maken en aanvullen is de taak van den humanist, kunsthistoricus of geboren man van smaak met veel ondervinding, vooral van belang voor aanvulling. Onderhoud is de taak van den technicus, van den natuur- en scheikundige, bekend met praktisch-technische problemen (verwarming, ventilatie) begaafd met kennis van materialen. De technicus behoeft ter behoorlijke vervulling van zijn taak geen Rembrandt van Lievens te kunnen onderscheiden. Wat door gebrek aan natuurwetenschappelijke kennis door museumdirecteuren bedorven is aan alle denkbare voorwerpen van kunstwaarde, hoeveel duizenden boeken en prenten als onherstelbaar zijn vernietigd, terwijl ze met behulp der gegevens, door natuur- en scheikunde verschaft, hadden kunnen worden behouden, is bekend. De jammerklachten over bedorven glacislagen op schilderijen, over beschadigingen door verkeerde verwarming van musea en ondoelmatige ventilatie, welke jaargang van tijdschriften, die aan de oude kunst zijn gewijd, geeft daarvan niet de getuigenis?

Wat onderhoud betreft, is derhalve dringend noodig een technische leiding, centraal, of voor groote instellingen als afzonderlijk ambtenaar of adviseur, ten einde het onderhoud uit de sfeer van gebrekkige empirie te verheffen tot vak. Dit vak eischt te veel, om het als leervak te kunnen beschouwen voor den a.s. kunsthistoricus, die het museum zal beheeren met de bedoeling het nuttig te maken en aan te vullen.

Natuurlijk zal eenig begrip van kunsttechnische bijzonderheden nuttig zijn, maar het mag onder geen condities vrijheid geven tot zelfstandig ingrijpen, want daarmee zou onder de vlag van een diploma aan het allergevaarlijkste dilettaantisme de vrije teugel worden gelaten.

Op 't oogenblik hangt het lot van vele museumschatten nog veelal af van de toevallige aanwezigheid van een geroutineerd restaurateur, van de flair van een of ander ambtenaar; maar de systematische, technische verzorging ontbreekt. Brandgevaar, verliezen door diefstal en al dergelijke zuiver-technisch belangrijke en voor den technicus bestemde punten ter oplossing, bedreigen voortdurend de verzamelingen, gebrek aan kennis van natuur- en scheikunde, vele der daarin aanwezige voorwerpen. Deze kennis te eischen van den kunsthistoricus-museumdirecteur is ondoenlijk, het technische beheer behoort te worden afgesplitst.

De Commissie had daarbij als praeadvies geschreven: »De Commissie heeft geen bezwaar tegen het in de voorgestelde wijziging belichaamde denkbeeld: het maken van eene tegenstelling tusschen het aanvullen en nuttig maken aan de eene en het onderhouden aan de andere zijde. Zij meent dat aan de bezwaren van den voorsteller het best wordt tegemoetgekomen door de stelling aldus te lezen: » . . . voor te bereiden voor de tweeledige taak, die hem als beheerder wacht; het aanvullen en nuttig maken der aan zijne hoede toevertrouwde verzamelingen en de zorg voor het onderhoud ervan". Door deze wijze van uitdrukking wordt overeenkomstig den wensch van den voorsteller aan de eene zijde in 't licht gesteld, dat aanvullen en nuttig maken tot de taak van den »humanist-kunsthistoricus" behoort en aan de andere zijde door het vervangen van het woord onderhouden door »de zorg voor het onderhoud" nadrukkelijk vastgesteld, dat van den directeur niet verlangd wordt, dat hij zelf technicus zij op 't gebied van verwarming, ventilaties, restauraties enz. In verband met dit laatste stelt de commissie voor aan het N.B. van stelling 1°. eene zinsnede toe te voegen:

»Onder ambtenaren worden in de volgende stellingen niet begrepen zij, die met het technisch onderhoud der kunstverzamelingen worden belast."

Aan het laatste voorstel was reeds voldaan bij stelling 1 en de door den Heer van Huffel gewenschte omzetting vond in de vergadering algemeene goedkeuring, zoodat de 15de en laatste stelling aldus wordt aangenomen:

15°. In dien tijd zal de gepromoveerde zich praktisch hebben voor te bereiden voor de tweeledige taak, die hem als beheerder wacht, 1°. het aanvullen en nuttig maken en 2°. de zorg voor het onderhoud der aan zijne hoede toevertrouwde verzamelingen.

N.B. De vaak verkondigde meening, dat men na het verlaten der Hoogeschool

terstond geschikt zou zijn als directeur, zij het ook maar van een plaatselijk museum, op te treden, is te verwerpen; theoretische kennis, gedurende den studietijd verkregen, is niet voldoende voor den praktischen museumdienst.

Alsnu vraagt de Heer Duparc het woord om namens de vergadering de Commissie te danken voor haren arbeid. Spreker kon niet ontkennen dat zijne aanvankelijk geuite bezwaren, of liever vrees, nog niet uit den weg waren geruimd, toch was hij tot de overtuiging gekomen, dat de betreden weg een noodzakelijke weg was.

Bij den rondvraag verklaart de Heer Martin zich niet te kunnen vereenigen met den plaats gehad hebbenden loop van zaken. Spreker heeft zich, zoowel bij de voorbespreking als gedurende de discussies, er bij neergelegd omdat verklaard werd, dat het geheel als een ideaal constructie is te beschouwen. Volgens hem zijn verschillende kanten van het vraagstuk niet voldoende of in het geheel niet bekeken en is o.m. niet gedacht aan de mogelijkheid om een deel der academische studie hier te lande, een ander deel in het buitenland te doen plaats hebben. Spreker hoopt, dat men een volgenden keer nu eens met practisch uitvoerbare maatregelen voor de opleiding van museum-directeuren voor den dag zou komen. De Voorzitter belooft dit in overweging te zullen nemen.

De Heer Hofstede de Groot drukt zijne verwondering uit, dat de voorgestelde statutenwijziging, onderteekend in November 1914, in het Bulletin als in Januari 1915 ontvangen geboekt staat en dat het vier maanden geduurd heeft, voordat zij in het Bulletin ter kennis van de leden werd gebracht en dan nog wel zonder het door de Statuten vereischte praeadvies van het Bestuur. Dit getuigt z.i. van weinig égarde ten opzichte van de onderteekenaars. Hij vraagt daaromtrent opheldering aan het Bestuur.

De Voorzitter betuigt hierover zijn leedwezen. Hij neemt de schuld hiervan op zich en pleit den Secretaris in deze vrij van alle schuld.

Na nog een woord van waardeering voor de betoonde medewerking van den Heer Duparc door den Heer Veth, sluit de Voorzitter ten vijf uur de vergadering.

DE BESCHAVING IN HET MEROVINGISCHE TIJDPERK.

Het volgende is in hoofdzaak eene aankondiging van de uitvoerige studie van Dr. E. Brenner, getiteld »*Der Stand der Forschung über die Kultur der Merovingerzeit*». Betreffende Nederland zijn door ons aan hetgeen Brenner schreef enkele beschouwingen toegevoegd om de problemen, die zich hier voordoen, scherper te omlijnen en wat meer uit te werken. De studie van Brenner komt voor in het zevende »*Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*» van het Kaiserliches archaeologisches Institut (Frankfurt, 1915). Deze jaarlijksche en steeds lijviger overzichten van hetgeen op archeologisch terrein in Duitschland en de aanverwante of omliggende landstreken verricht is, zijn voor degenen, die zich hier te lande in gelijke richting bewegen, onmisbaar geworden, omdat onze vondsten nu eenmaal, evenals de duitse, slechts in verband met die van andere streken

behoorlijk begrepen kunnen worden. Het zevende »Bericht» gaat tot en met 1912, wat wel niet »up to date» is, maar stellig geen oorzaak vindt in gebrek aan ijver bij onze naburen. De omvang van het te verwerken materiaal, de breede opvatting van de taak verklaren voldoende de vertraagde uitgave van dit »Bericht», dat o. a. bevat een niet minder dan 225 blz. vullende, goed geïllustreerde museographie van Duitschland, over 1910—12, onder redactie van Prof. Bitterling, bekend vooral door zijne geschriften over de vroeg-romeinsche legerplaats bij Hofheim in den Taunus. De afbeeldingen 17 en 24 vertoonen o. a. Germaansche vondsten uit Wurtemberg en Beieren, beide ongeveer uit de 5de eeuw n. C., waarbij naast lokale verschillen, die blijkbaar samengaan met verschil van nationaliteit, ook weer de punten van overeenkomst treffen. De beenen kammen, een met één rij en de andere met twee reeksen van tanden, komen hier te lande geheel gelijksoortig voor, o. a. in de terpen.

Barthel geeft een zeer uitgebreide bibliographie voor Duitschland en naburige landen, waarin o. a. ook de litteratuur van Nederland en Engeland vermeld wordt.

Voor ons schijnt ditmaal het meest belangrijk de reeds genoemde bijdrage van Dr. E. Brenner, den na de verschijning van zijn werk, helaas gesneuvelden directeur van het museum te Wiesbaden. Sedert Lindenschmit in 1880 zijn handboek schreef over »*Die Altherthümer der Merovingischen Zeit*» is dit onderwerp niet weer zoo uitvoerig behandeld. Wat Brenner geeft is geen handleiding, maar meer een voorstudie voor een samenvattend werk. Hij begrenst het onderwerp en geeft een overzicht van het materiaal dat in aanmerking komt, om eindelijk te komen tot eene summiere groepeerings volgens absoluut gedateerde perioden.

Wij bepalen er ons toe op enkele punten de aandacht te vestigen.

Brenner stelt voor om niet meer te spreken van »Völkerwanderungszeit», omdat dit tijdvak, dat officieel begint met den Hunnenstorm van 375 n. C., in westelijk Duitschland feitelijk reeds een aanvang neemt met de aanvallen der Franken en Allemannen op de Rijn grenzen van het Romeinsche rijk in de derde eeuw n. C. en zelfs reeds met de tochten van Ariovistus. De meeste onderzoekers houden den merovingischen tijd en de periode der volksverhuizingen dan ook niet uit elkaar. De germaansche kultuur laat zich z. i. het best verdeelen in eene vroege en late periode van den keizertijd; terwijl als overgang tot den tijd, waarin de merovingische vorsten regeerden, de vijfde eeuw genomen kan worden.

De begrenzing van deze tijdvakken laat zeker aan scherpte niets te wenschen over, doch een bezwaar lijkt het ons, dat men bij »merovingisch» onwillekeurig denkt aan frankische herkomst. Ook hier te lande wordt wel eens de term »frankisch» gebezigd in verband met oudheden van friesche of saksische origine. Duidelijk moet dus steeds zijn, dat slechts bedoeld is de periode waarin de frankische vorsten regeerden en ten slotte dient er rekening mee gehouden te worden, dat bij vele groepen van germaansche oudheden een zoo nauwkeurige groepeerings onmogelijk is. Verschillende vormen en vondsten kunnen, ook in Nederland, reeds in bepaalde tijdperken ondergebracht worden,

doch een massa blijft er over, die *voorloopig* slechts groepsgewijs en typologisch beschreven kan worden, met aanduiding hier en daar van eene absolute dateering.

De merovingische kultuur, wel te onderscheiden dus van de beschaving in den merovingischen tijd, vormt de hoofdschotel van hetgeen Brenner ons voorzet. Vooraf peilt hij de grondslagen van deze beschaving, hetgeen zeker niet het minst interessante, maar tevens een der meest lastige deelen van het onderzoek vormt. Behandeld worden in dit verband de laat-romeinsche beschaving der Rijnstreken, de overgangstijd in Zuid- en West-Duitschland en het Zuid-Russisch Donaulandsche Kultuurgebied. Wij noemen o. a. de bespreking der interessante vondsten van Marósszentanna in Zevenburgen (Abb. 1-7). Geografisch omvat de eigenlijke merovingische kultuur het geheele gebied der frankische stammen, met inbegrip der veroverde of afhankelijke landen der Bourgondiërs, Allemannen, Beieren en Thuringers. De vondsten uit Bohemen en uit de graven der Langobarden in Hongarije en Italië hebben ook een specifiek merovingisch karakter.

In al deze streken ontbreken in de vierde eeuw n. l. nog de eigenlijke merovingische typen. In het bijzonder is dit duidelijk bij de uitgestrekte vierde-eeuwsche velden van skeletgraven in het noord-oosten van Frankrijk, in het thans door zijn moderne grafvelden zoo droevig bekende Aisnegebied. Ze zijn uitnemend door Pilloy beschreven. Het aardewerk b. v. is nog volkomen romeinsch o. a. het late terra sigillata met radstempel-ornament, dat hier zijn uiterste dateering ontvangt, n.l. het einde der vierde eeuw. Ook ons interesseert dat, waar er verschillende scherven van dat vaatwerk uit de friesche en groninger terpen bekend zijn en er verleden jaar uit de terp te Ferwerd, zelfs een bijkans volledige kom voor den dag kwam. De talrijke wapenen, die in de bedoelde grafvelden van Frankrijk voor den dag komen, toonen overigens voldoende aan, dat daar geen Romeinen, maar Germanen begraven werden.

Wij kunnen Brenner niet volgen bij zijn breed overzicht der vondsten in de verschillende deelen van het frankische gebied. Zijne conclusie (S. 289 ff.) luidt, dat de frankische kultuur, voor zoover wij die thans kennen, plotseling, als iets dat voltooid is, voor ons staat. Enkele voorwerpen hangen wel is waar samen met den laat-romeinschen tijd, doch in hoofdzaak is de afstand daarvan veel grooter dan gewoonlijk wordt aangenomen. Hij gaat dit na bij de verschillende soorten merovingische oudheden: de spatha, het twee snijdende frankische zwaard; de sax, het sabelvormige »Hiebwapen», dat onder de laat-romeinsche wapenen geen prototype heeft en aanvankelijk klein van vorm, in de 7de en 8ste eeuw als »Lang sax» het wapen wordt. De gespen en in mindere mate ook de mantelspelden staan onder den invloed van de kunst der Donaulanden.

Bij de Ceramiek daarentegen is — wat trouwens wel bekend was — de voortzetting van de romeinsche traditiën en techniek bepaald duidelijk.

In tegenstelling met het vaatwerk der Friezen en Saksers en andere min of meer buiten de romeinsche grenzen tot ontwikkeling gekomen germanen, is het frankische altijd zuiver op den draaischijf gevormd en vrij hard gebakken. Ook de radstempel-

versiering op de vroeg merovingische vormen kan in verband gebracht worden met het ornament op de reeds genoemde late sigillata kommen.

De overgangstijd, de vijfde eeuw, is volgens Brenner en hij legt er nadruk op, in de streken, waar later sedert omstreeks het jaar 500 de merovingische beschaving bloeide, nog zeer duister.

In een voor de archeologische praktijk zeer nuttig hoofdstuk over de chronologie van de merovingische oudheden worden vier perioden aangenomen en wel 1°. 500—540; 2°. 540—580; 3°. 580—630; 4°. 630 tot in de 8^e eeuw. De voor elk tijdperk karakteristieke vormen worden in het kort opgesomd.

De bekende goudvondst uit de terp te Wieuwerd, met munten die o. a. loopen tot Chlotarius II (618—628), wordt bij de derde periode ingedeeld. De vierde periode komt o. i. hier meer in aanmerking, of liever de 7de eeuw, omdat de munten van Chlotarius behooren tot het einde der 3de periode en zij slechts een terminus post quem aangeven.

Het slot der studie handelt over nieuwe vondsten, feitelijk eene bespreking der nà 1906 verschenen litteratuur. Holland en Engeland worden hier ook behandeld en daarbij komen wij gedeeltelijk buiten het gebied van de eigenlijke merovingische beschaving en wel op het terrein van de gelijktijdige saksisch-friesche kultuur.

In de bladzijde die aan Holland gewijd is wordt aan de hand van pl. IV—VIII van den *Catalogus van het Friesch Museum te Leeuwarden* (1909) een overzicht gegeven van de terpvondsten uit Friesland, behorende tot het merovingische en karolingische tijdperk. Terloops wordt ook gewezen op hetgeen Thurlow Leeds in zijn »*The archaeology of the Anglo-Saxon settlements*” (1913) van Nederland en speciaal van de friesche vondsten zegt. Op dit belangrijke werkje van Leeds stellen wij ons voor, spoedig afzonderlijk terug te komen.

Behalve de terpvondsten bespreekt Brenner alleen nog de grafvondsten van Katwijk, gepubliceerd in de *Mededeelingen van het Rijksmuseum van oudheden te Leiden* (1907, 1911 en 1912).

Met een enkele opmerking worden dan nog als volgt de problemen die Nederland oplevert aangeduid: »Holland ist das Grenzgebiet zwischen sächsisch-friesischer und fränkischer Kultur und wird bei eingehenderer Untersuchung für die Erkenntnis der Anfänge und der beiderseitigen Beziehungen dieser Kulturen vielleicht einmal sehr wichtig werden können”.

Het ligt niet in de bedoeling te trachten ook onzerzijds een uitvoerig overzicht van de Nederlandsche beschaving in het merovingische tijdperk te geven. Mogen enkele opmerkingen volstaan. De groote massa van het Nederlandsche vondstenmateriaal uit den merovingischen tijd, is afkomstig uit de terpen. Daaruit kwam ook de fraaiste vondst van deze periode n.l. de goudvondst van Wieuwerd en eenige gelijksoortige gouden sieraden n.l. een gouden spang uit Hoogebeintum en een dito schijfvormige, zeer fraaie fibula uit Cornjum, die aan den schat van Wieuwerd haar vroeger ietwat geïsoleerd

karakter ontnemen en te zamen een blijkbaar inheemsch-nederlandsche groep vormen van frankisch type. Geheel gelijksoortige dingen komen toch in het buitenland niet voor. Deze groep, die een hoogen dunk geeft van het goudsmidswerk der 7de eeuw, is onlangs nog versterkt door fraaie sieraden, die te Rijnsburg ontgraven werden.

Behalve het terpenmateriaal komen dan vooral in aanmerking de reeds genoemde grafvondsten van Katwijk ¹⁾ en Rijnsburg. De afscheiding van oudheden van frankischen oorsprong, die reeds gedeeltelijk in de aangehaalde litteratuur tot stand is gebracht, zal betrekkelijk de minste moeite opleveren. Vooral bij het vaatwerk is het verschil van techniek tusschen het frankische eenerzijds en het saksisch-friesche anderzijds, zooals wij zagen, zeer duidelijk. De chronologische bepaling is bij de terpvondsten het moeilijkst, omdat het daar slechts zelden oudheden uit bepaalde graven zijn, waarvan de inhoud uiteraard gelijktijdig is en een enkel karakteristiek voorwerp dus voldoende het geheel dateert. Bij de terpen *kunnen* de oudheden dateeren zoowel uit den merovingischen tijd als uit de eeuwen, die daaraan vooraf gingen of daarop volgden. Door vergelijking en vooral door nauwkeurige vaststelling der vondstomstandigheden, hetgeen het best gaat bij systematische ontgraving, zijn in dit opzicht sedert de publicaties van Dr. Pleyte belangrijke dingen vastgesteld. Veel blijft er nog te onderzoeken over. Systematische afgraving van een terp of van gedeelten daarvan blijft dringend gewenscht.

Het moeilijkst is het uiteenhouden van de friesche en saksische beschaving. Eene nauwkeurige chronologie van het friesche vaatwerk kan hier veel licht verspreiden. Hoelang het latere vóór-karolingisch friesche vaatwerk, vooral de ooren-typen, in zwang bleef staat nog niet vast. Systematisch onderzoek kan dat stellig uitmaken. Het komt b.v. in de terpen op verschillende hoogten voor. De eene terp is ouder dan de andere en het is dus zaak om den ouderdom en vooral ook de wording vast te stellen van het gedeelte der terp, waarin de oorscherven zich voordoen. In een naar gewoonte loodrecht afgegraven wand van de hooge terp te Oosterbeintum, een wand die van de voet van de terp, aan den noordkant, in volmaakt zuidelijke richting, tot op een meter of vijf, het hooge midden naderde, haalde ik onlangs zelf een oorscherf te voorschijn, die juist boven de mest zat en wel 1.75 M. boven het niveau van afgraving en 1.20 M. onder den bovenkant van de terp, die daar dus ongeveer 3 M. hoog was. In dit stuk kwam, zoowel lager als hooger, meer friesch vaatwerk voor, zoodat de oorscherf niet een op zich zelf staand geval was. Konden we hier nu maar systematisch graven!

Dat de cultuur der terpen in het merovingisch tijdperk zeer gemengd was, toonde wel het bekende grafveld van Hoogebeintum ²⁾. De vondsten dateerden daar gedeeltelijk uit de 5de eeuw, wat vooral uit den vorm der beenen kammen blijkt en voorts uit de mantelspelden, doch stellig behoorden andere vondsten tot het merovingische tijdperk. Het zijn skeletten, sommige met bijgaven, in hoofdzaak van mantelspelden, kammen en

1) Deze lagen min of meer op een »terpje».

2) Zie mijn: »*De Friesche terpen*», 1906, ook in »*Vrije Fries*», XX, 3/4.

kralen; versierde, vroeg-saksische brandurnen en onversierde, fleschvormige, laat-saksische brandurnen en een klein aantal spitsbuikige, echt merovingische urnen, hard gebakken en op den schijf gedraaid, die merkwaardigerwijs ook gevuld waren met verbrande beenderen, waarbij o.a. resten van een mensch geconstateerd zijn. Friesch vaatwerk is in dit grafveld eigenlijk niet gevonden. Dit zegt nog niet veel, omdat men uit geen enkele periode friesche brandurnen kent en er bij de skeletten, die, althans gedeeltelijk, van Friezen kunnen zijn, zoo goed als geen aardewerk aantrof.

De merovingische urnen met resten van verbrande skeletten, hebben hier eenig opzien gebaard, omdat de Franken blijkens hunne »Reihengräber» steeds gewoon waren hunne dooden onverbrand te begraven. Brenner meent (S. 341), dat men hier met import te doen heeft en haalt een frankische brandurn aan, die tot Föhr was doorgedrongen. Leeds denkt ook (94), dat deze frankische urnen in Friesland wel door Saksers gebruikt kunnen zijn.

Voor de beschaving der Franken hier te lande is het punt niet van belang ontbloomt. Reeds in mijn catalogus (n°. 613) is gewezen op vroeg frankische brandurnen te Giessen in Duitschland, ten bewijzen dat de merovingische urnen van Hoogeteintum ook wel anders dan door import in Friesland gekomen kunnen zijn, d.i. dat ze wel op het verblijf van Franken, b.v. kooplieden, kunnen duiden. Die opvatting vind o.i. niet geringen steun in hetgeen de boven vermelde opgravingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Katwijk aan het licht brachten. Naast skeletgraven met, zooals Brenner zelf opmerkt »im wesentlichen *fränkischen* Inventar», zijn daar niet minder dan negen brandgraven blootgelegd (Mededeelingen, 1912, blz. 48 v.v.), meerendeels inhoudende echte merovingische urnen. Dat deze merovingische brandurnen daar door *Franken* begraven werden en dus niet door andere stammen geïmporteerd zijn, ligt dunkt mij voor de hand en kan het geval van Hoogeteintum en Beetgum, waar het ook voorkwam, duidelijk maken.

Het numerair van het merovingische tijdperk heeft in Nederland, voorzover het geen romeinsche of bizantijnsche munten zijn, een uitgesproken frankisch karakter. Het zijn in hoofzaak gouden munten, ook de sieraden bestaan in deze periode dikwijls uit goud. Zilver komt zelden voor. Bij de munten uit de frankische ateliers sluiten zich aantal van barbaarsche naslagen, die wel eens speciaal aan de Friezen toegekend worden¹⁾, doch wat daarvan zij, in ieder geval vertoonen zij een type dat frankischen invloed verraadt. Eerst aan het einde van het merovingische tijdperk krijgen wij muntvondsten van angelsaksisch type, zilvergeld, waardoor ook laat-merovingisch zilvergeld gemengd is. In Friesland zijn dat de sceattavondsten uit terpen te Hallum en Franeker en uit een veenderij bij Terwispel²⁾. Ook te Wijk bij Duurstede kwamen ze voor en voorts, zij het ook meer stuksgewijs, aan het strand te Domburg. Een kenner als Keary³⁾ stelt de

1) Engel et Surrure, *Traité de numismatique du moyenage*, I, p. 187.

2) Zie mijn »*Catalogus Friesch Museum*», 1909, blz. 77 v.v.

3) *Catalogue of English coins in the British Museum. Anglosaxon Series*, I, p. XXII.

vondsten van Duurstede, Hallum en Franeker tusschen 740—750 n. C., dus geheel aan het slot van het hier behandelde tijdperk. In de karolingische periode is het weer in hoofdzaak frankisch geld vooral uit het atelier te Wijk bij Duurstede dat hier circuleert. Angelsaksisch geld komt, althans in de Noordelijke provinciën, niet voor, met uitzondering dan van een enkel muntje. Op hetgeen Brenner zegt over Engeland, komen wij waarschijnlijk terug bij de bespreking van het boek van Leeds.

Leeuwarden.

MR. P. C. J. A. BOELES.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Amersfoort. — Bij Kon. Besl. is het gemeenteraadsbesluit tot slooping der torentjes van de Kamperbinnenpoort vernietigd.

Enkhuizen. — Het poortje in de Paktuinen, dat onlangs door een antiquair te Hoorn aangekocht werd, is nu overgegaan in het bezit van den heer de Vries van Doesburg, officier van justitie te Leeuwarden. Deze kocht het om zeker te zijn, dat het voor ons land behouden blijft.

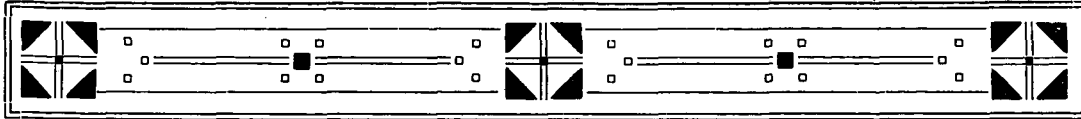
Gouda. — Bij den afbraak van een huisje ten W. van den zuidbeuk der St. Janskerk kwam een laat-Gothisch portaal, met nissen en sporen van beeldhouwwerk, in het zicht.

Een tweede inscriptie op het koorhek van de St. Pieterskerk te Leiden. — Reeds vroeger werd hier in het »Bulletin» (1ste reeks, V, 70) een opschrift medegedeeld, afkomstig uit den Roomschen tijd, dat thans verscholen zit onder de friezen van het koorhek in de Sint Pieter te Leiden. Niet minder merkwaardig is de andere inscriptie, voor zooverre mij bekend nog niet gepubliceerd, welke werd aangebracht op de tegenovergestelde zijde van de lat, dus naar de kant van het koor, zoodat de zangers, wanneer zij na afloop der plechtigheden de kerk zouden verlaten, het ernstig verwijt van den kerkvader sint Bernardus tot hen bijzonderlijk gericht, wel onder de oogen moesten krijgen. De vroegere archivaris van Leiden, de heer Dozy, had in 1894 gelegenheid dat opschrift te lezen; hij nam toen kopie ervan en uit zijn aantekeningen, op het archief van Leiden berustende, hebben wij het overgenomen. Dat tweede opschrift luidt aldus:

**Dum · Cantor · Populum · mulcet · Suis · vocibus · Deum · Irritat · pravis
Moribus · D[iv]uls · Bernardus.**

A. H. L. HENSEN.

Middelburg. — De heeren Jhr. de Stuers en J. A. Frederiks hebben een huis in de St. Pietersstraat aangekocht, dat eertijds vermoedelijk tot de Abdij behoorde. De bedoeling is het tegen kostenden prijs aan het Rijk over te doen, dat het aangrenzende Archiefgebouw wil uitbreiden. Tevens wordt hierdoor ontsiering der naaste omgeving voorkomen. Het is een van zware blokken natuursteen opgetrokken gebouw, op het oogenblik zeer gehavend en dik onder de verf. Van binnen vindt men er Gothische gewelven.

JAARVERGADERING OP VRIJDAG 9 JULI 1915 IN MUSIS SACRUM TE ARNHEM.

Aanwezig de leden: Dr. W. Vogelsang, Mr. Dr. J. C. Overvoorde (Lakenhal), Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van IJsselt (Brab. Genootschap), Jos. Th. J. Cuypers (Amstelkring), J. L. van Dalen (Oud-Dordrecht), Dr. H. E. van Gelder (Die Haghe), Dr. C. Hofstede de Groot (Gemeente-Museum 's-Hage), Mr. M. J. Duparc als vertegenwoordiger der Regeering, Mr. L. G. N. Bouricius, G. M. Kam, W. Croockewit, A. Draisma de Vries (Arnh. Gen. v. Oudheidkunde), G. J. Honig (Zaanl. Oudheidk. Ver.), Dr. W. Martin, Dr. E. Haslinghuis, Dr. J. Kalf, J. A. Frederiks, Jkvr. Cl. Engelen; de corresponderende leden: G. van Kalcken, J. Gratama, Dr. H. P. Coster, J. J. Weve, J. Gimberg, H. Portheinc, J. W. G. van Haarst, E. P. A. M. Scheidius, Dr. R. Jesse, W. van der Pluym, R. W. P. de Vries, H. van der Kloot Meyburg, A. W. Weissman, Mej. E. Baelde, J. W. Frederiks, A. van Erven Dorens, W. te Riele, Mr. J. F. Ingen Housz, J. S. F. van Hoogstraten, W. P. van Stockum, Dr. M. P. Rooseboom, en eenige introducé's. Afwezig na kennisgeving Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Ten twaalf uur opent de Voorzitter met een hartelijk welkomswoord, o. m. ook gericht tot Mr. Duparc, als vertegenwoordiger van den minister van binnenlandsche zaken, de vergadering, waarop hij voorstelt de notulen, reeds in druk verschenen, niet voor te lezen. Dr. Hofstede de Groot heeft eenige redactie- en drukverbeteringen, terwijl de Heer Frederiks zijn naam op de presentielijst mist. Na deze verbeteringen worden de notulen aangenomen. De Voorzitter geeft hierop een kort jaar-overzicht, waarna de Secretaris zijn jaarverslag uitbrengt (hierachter afgedrukt). De Heer Martin vraagt naar den stand van het Woordenboek, waarop de Secretaris antwoordt, dat als de oorlog niet tusschenbeide ware gekomen, het dit jaar gereed geweest zou zijn. Op een vraag van den Heer van der Pluym, hoe het staat met de subsidie, antwoordt de Heer Overvoorde, dat deze is toegekend aan den Heer Hofer en niet aan de Commissie. Het Bondsbestuur spoort zoowel Voorzitter als Commissie aan. Overgaande tot punt 3 der Agenda brengt de Heer Weve namens de Commissie verslag uit over de rekening en verantwoording van den Penningmeester, waarmee de commissie accoord gaat. Aanbeveling zou verdienen in het vervolg de effecten ter deposito te leggen. De Heer Hofstede de Groot vraagt de groote cijfers te hooren, waarop Dr. Coster deze voorleest. De rekening van den uitgever

van het Bulletin is nog niet ingekomen. Tot dusverre bedragen de ontvangsten *f*3325,13⁵ en de uitgaven *f*1749,28. Hierop wordt de Penningmeester gedéchargeerd. Alvorens eene nieuwe Commissie te benoemen, wordt eerst punt 7 besproken en na eenige discussie bij acclamatie besloten het komend jaar te Hoorn te vergaderen, waarop de Heeren Jos. Th. J. Cuypers en G. J. Honig worden verzocht zich met het nazien der rekening te willen belasten, waarin wordt toegestemd.

Op voorstel van den Heer Kam wordt het geheele bestuur herkozen. Daar de Voorzitter zich niet meer herkiesbaar stelt, wordt bij acclamatie de Heer Overvoorde als Voorzitter gekozen. Deze is bereid zijne benoeming te aanvaarden en zijne beste krachten aan den Bond te wijden, voor zooverre zijne gezondheidstoestand dit toelaat.

Alsnu komt aan de orde het voorstel tot Statutenwijziging, ingediend November 1914 en onderteekend door: Ver. die Haghe, C. Hofstede de Groot, J. A. Frederiks, Royer, H. E. van Gelder, I. C. E. Peelen, W. Martin, A. O. van Kerkwijk, Jan Kalf en S. Muller Fz., gepubliceerd in het Bulletin van den Bond van April 1915. De Voorzitter deelt mede, dat er bij het Bestuur geen amendementen zijn ingekomen, doch dat het Bestuur zelf het wenschelijk vond eene kleine redactiewijziging ter verduidelijking aan te brengen. Hierop leest de Secretaris het praeadvies van het Bestuur, zooals het gepubliceerd is in het Bulletin van Juni 1915, voor. De Heer Haslinghuis vraagt, of er zich nu nog geen moeilijkheden zullen voordoen? De Voorzitter meent, dat de redactie nu duidelijk genoeg is en vraagt of een der aanwezigen over dit punt nog eenige opmerking wenscht te maken? Niemand het woord verlangende en aan de bepalingen van artikel 18 der statuten voldaan zijnde, wordt het voorstel tot statutenwijziging met algemeene stemmen aangenomen. Het Bestuur wordt gemachtigd eventueel door de Regeering gewenschte redactioneële wijzigingen goed te keuren en den Secretaris wordt opgedragen de noodige stappen te doen ter verkrijging der Koninklijke goedkeuring.

Voorlezing wordt gedaan van een schrijven van den Heer van Riemsdijk, als Voorzitter der Grafzerken-commissie, om eene subsidie van *f*250 voor die commissie. Het gevoelen der vergadering is dat deze som te hoog is in verband met het belang der voorgestelde onderzoekingen. De Voorzitter stelt voor alleen de reis- en niet ook de verblijfkosten te vergoeden. Na eenige discussie wordt besloten een som van *f*100 toe te staan.

De Heer Overvoorde meldt, dat op de jaarvergadering der Archivarissen-vereeniging door den Voorzitter is gesproken over eene officieele overeenkomst met den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond en vraagt hieromtrent inlichtingen. De Secretaris antwoordt, dat er van zoodanige overeenkomst geen sprake is, wel wordt door het Bondsbestuur getracht de Vereeniging van Archivarissen zooveel mogelijk in hare wenschen tegemoet te komen, zonder dat hierdoor eenige verplichting geschapen is. Alsnu doet de Heer Overvoorde in 't kort verslag van wat door hem gedaan is om na al de verwoestingen te trachten in België nog vast te leggen, wat er aan kleine gegevens en fragmenten voorhanden is. Op een verzoek via het Ministerie van Buitenlandsche Zaken om in België gegevens te

mogen verzamelen en opnamen te maken werd door de Duitsche Regeering afwijzend beschikt. Van Belgische zijde bleek deze stap gewaardeerd te zijn, getuige een brief van Minister Poulet. Spreker wendde zich toen tot Professor Clemen, wiens antwoord hij hierop voorleest. Daarin wordt vermeld wat door de Duitsche Regeering al gedaan is en dat overwogen wordt een monumentenbeschrijving van regeeringswege te doen geschieden. Voorts wordt geklaagd, dat de Belgische Commission Royale des Monuments et des Sites absoluut niets doet en ook dat door Engelschen en Franschen zooveel vernield wordt! Met het oog op spionage en het moeilijke van de noodige controle kan voorloopig geen verlof tot het maken van opnamen enz. gegeven worden. Spreker wil de aanklacht tegen de geallieerden stilzwijgend voorbijgaan, doch komt er tegen op, dat de Commission Royale niet zou hebben getracht iets te doen, hetgeen niet juist is. In elk geval wordt de hoop onzerzijds ook op dit gebied iets voor België te kunnen doen, niet geheel buitengesloten.

Bij de rondvraag meldt de Voorzitter der Bulletinredactie, dat door den drukker wegens de hogere kosten van papier *f* 1.65 meer per vel gedurende den oorlog is aangevraagd, wat billijk te achten is. Dit wordt door de vergadering aan de Redactie-commissie ter afdoening gegeven. De Heer van Kalcken wijst erop, dat het wenschelijk zou zijn de archieven van de St. Nicolaasbroederschap eens na te pluizen omte zien of er ook iets te vinden is over den maker van het monument van Karel van Gelder in de St. Eusebiuskerk. Niets meer aan de orde zijnde, wordt ten 1 uur 15 gepauseerd.

Ten twee uur wordt de vergadering weer heropend en zijn aan de orde de stellingen uitgebracht door de Restauratie-Commissie. Bij de algemeene beschouwingen vraagt allereerst de Heer van Gelder het woord, die voor de behandeling gaarne een grondregeling zou wenschen te treffen. Spreker stelt voor alléén te spreken over de hoofdzaak, waarover het hier gaat en waarover in de commissie meeningsverschil was, dus alléén over de stellingen met tegenstellingen. Met het oog op den beperkten tijd acht hij amendementen, waarover eerst de commissie weer gehoord zou moeten worden, ongeraden, terwijl hij er op wijst, dat hier geen compromis voor ons ligt, maar twee tegenovergestelde meeningen door vakmensen uitgebracht. Nu zullen ook geen-vakmensen zich er over uitspreken. Zijn voorstel is dus te stemmen over de stellingen zooals ze hier liggen zonder amendementen of compromissen en dan het geheel te renvoyeeren aan de Commissie, die dan een eindredactie zal opstellen.

Op de vraag van den Voorzitter, of de Commissie hiermede accoord gaat, antwoordt de Heer Kalf namens deze bevestigend, ook met het oog op de beperkte tijdsruimte ter bestudeering van amendementen. De Heer Overvoorde wijst erop, dat niet alleen oudheidkundigen, doch ook architecten zich over deze vraag zullen hebben uit te spreken en beveelt overleg met deze zeer aan, waarbij de Heer Gratama zich aansluit, wijzende op de Maatschappij van Bouwkunst, wier bestuur de stellingen zoude wenschen voor te leggen aan de bouwkundige vereenigingen. Op eene vraag van den Voorzitter of deze vereenigingen de stellingen zullen krijgen voor of na renvooi aan de Commissie, antwoordt

hij, dat de Commissie het geheel, zoowel van den Bond als van de architecten, ter verdere bewerking zal ontvangen.

De wijze van behandeling lokte nog heel wat discussie uit. De Heer Hofstede de Groot wijst op het logisch verband der stellingen, weshalve hij voorstelt ze in volgorde te behandelen, zonder stemming over inkomende amendementen, doch met stemming over de reeds gedrukte amendementen. Op de vraag van den Heer Croockewit of amendementen schriftelijk kunnen worden ingediend, antwoordt de Voorzitter bevestigend. Den Heer Weissmann lijkt het beter met stemmen te wachten tot na de statutenwijziging. De Heeren Gratama en Kromhout hebben nu geen stem en er zijn te weinig competenten die stemmen mogen, welke uitspraak zeer bijgevallen wordt door den Heer Frederiks. De Heer Kalf dringt er echter op aan, dat men zich nu uitspreke over de twee principes, terwijl de Voorzitter opmerkt, dat geen enkele vergadering ooit bestaat uit enkel competente menschen. De Heer J. W. Frederiks meent echter, dat de vergadering niet competent is, wijl de oppositie niet aanwezig is en men dus de zaak slecht van één kant zal beschouwen, terwijl hij voorts een tijdruimte van 8 dagen veel te kort acht voor het bestudeeren van werk, dat vier jaar genomen heeft. De Voorzitter komt op tegen deze ongunstige voorstelling, waarbij zich meerdere leden aansluiten, w. o. de heeren van der Pluym en Overvoorde. Het gaat hier om een beginsel en het is een kwestie, die sinds jaren ahangig is. Volgens de statuten hebben de leden en vertegenwoordigers stemrecht en zijn deze volkomen competent. De Heer J. W. Frederiks blijft tegen het nemen eener beslissing zonder het hooren der andere zijde, die niet aanwezig is, waarop de Heer Kalf spreker vraagt hoe hij weet, dat er geen voorstanders der andere meening aanwezig zijn? De ongesteldheid van den Heer van Riemsdijk en de afwezigheid van de heeren de Stuers en Dr. Cuypers zijn zeer te betreuren, doch dit zou bij herhaling kunnen voorkomen, zoodat men nooit tot één uitspraak zou geraken. De Heer J. A. Frederiks ondersteunt het voorstel van Gelder om niet te stemmen, waarop de Heer van Gelder antwoordt, dat zijn voorstel was wel te stemmen, doch alleen over de meningsverschillen in de stellingen uitgedrukt. De Heer Hofstede de Groot stelt voor de stellingen als gewoonlijk te behandelen, doch niet te stemmen over amendementen in den loop der discussie opkomende en deze naar de Commissie te verwijzen. De Heer van der Pluym wijst nog eens op de noodzakelijkheid, dat de vergadering zich principieel uitspreke. De Heer van Gelder trekt zijn voorstel in en het voorstel Hofstede de Groot wordt met 17 stemmen voor en één stem tegen aangenomen.

De Heer Hofstede de Groot brengt hulde aan de Commissie voor haar omvangrijken en belangrijken arbeid. Hij is te laat uit het buitenland teruggekeerd om amendementen in te zenden. Met de algemeene strekking kan spreker zich wel vereenigen, doch hij wenscht een viertal punten naar voren te brengen. 1°. Zou hij gaarne uitgedrukt zien de *plicht* van Staat, Provincie en Gemeente en ook de moreele plicht van particulieren tot onderhoud en herstel van monumenten in stelling 1. 2°. Is zijns inziens de volgorde der stellingen niet goed en zou hij gaarne stellingen 24 en 25 naar voren gebracht zien,

waar over algemeene regelen gesproken wordt. 3°. Lijkt hem de drieledige verdeling in stelling 1 overbodig, daar C., de herinneringswaarde, reeds onder de geschiedkundige waarde valt. Bij de museum-kwestie werd ook het onderscheid beperkt tot kunst en geschiedenis. Spreker stelt derhalve voor te lezen: A. om hun kunstwaarde, B. om hunne geschiedkundige waarde, C. omdat ze beide bezitten. Voorts zou hij de uitdrukking monumenten vervangen willen hebben door bouwwerken, als parallel zijnde met schilderwerk, kunstwerk enz. en van deze eene omschrijving, zooals bijv. grafheuvels, vestingmuren enz. 4°. Zou hij gaarne het gebruik van vreemde woorden en germanismen vervangen zien door zuiver nederlandsche uitdrukkingen en hij biedt aan hiervan een lijstje aan de Commissie over te leggen.

Op de vraag van den Voorzitter of de Commissie repliceren wil, antwoordt de Heer Kalf, dat dit gemakkelijker zal zijn bij de bespreking der artikelen. De opmerking over vreemde woorden enz. zal de Commissie gaarne ter harte nemen.

De Heer Weve wenscht ook het hoofd uit te breiden, daar uit het gesprokene blijkt, dat het niet volledig is en stelt voor »en de uitbreiding” of »en de vergrooting” op te nemen. Na eenige discussie wordt besloten »en de uitbreiding” van oude bouwwerken te lezen.

De stellingen worden nu naar volgorde voorgelezen en behandeld, terwijl amendementen en verbeteringen naar de Commissie worden verwezen, en slechts over dubbele stellingen gestemd wordt.

Bij stelling 1 dient de Heer Hofstede de Groot het volgend amendement in:

»Oude bouwwerken *behooren* te worden bewaard; indien zij A. kunstwaarde, B. geschiedkundige waarde, C. beide bezitten. Onder bouwwerken worden in de volgende stellingen verstaan alle voortbrengselen der bouwkunst in den meest uitgebreiden zin des woords, dus bijv. ook kelders, grafheuvels, vestingmuren, wallen en dergelijke.” De Heer Kalf legt uit waarom de Commissie de voorliggende verdeling had genomen. De bedoeling was eenige formule te vinden, waaronder alles onder te brengen was. De Heer Weissmann vraagt, of de Commissie wel gedacht heeft aan bouwwerken met het oog op de omgeving, zooals bijv. een molen enz.? Dit is juist ook het streven van Heemschut, waarop de Heer Kalf antwoordt, dat opzettelijk geen voorbeelden zijn genoemd om elk gebouw er onder te laten vallen. Alsnu ontstaat eenige discussie over geschiedkundige waarde, waarbij de Heer Croockewit de Hunneschans te berde brengt en de Heer Haslinghuis prae-historische steenen, die noch hersteld noch uitgebreid worden. De Voorzitter merkt op, dat deze alle er onder vallen, ook de prae-historische, doch dat men in die gevallen natuurlijk slechts van behoud zal spreken.

Eene andere lezing van stelling 2 wordt door den Heer Hofstede de Groot voorgesteld als volgt:

»De kunstwaarde van een oud bouwwerk kan van geschiedkundigen aard, dus kunsthistorisch zijn, indien een bouwwerk beteekenis heeft als voorbeeld van den bouwtrant in den tijd van zijn ontstaan; zij kan zijn van aesthetischen aard, indien zij met

de schoonheidsdenkbeelden van onzen eigen tijd overeenkomt. Zij kan ook zijn van geschiedkundigen en aesthetischen aard beide. De schoonheidswaarde van onzen eigen tijd kan betrekking hebben 1. op de bouwkundige schoonheid, 2. op de schilderachtigheid van het oude bouwwerk." — De Heer Weve vraagt of men stelling 2 maar niet zou weglaten, aangezien de volgende bepalingen hier reeds in voorzien? De Heer Kalf acht dit zéér gevaarlijk. Men heeft reeds veel te veel gerestaureerd uit aesthetische beweegredenen, zonder op de historische te letten, en het is hier van groot belang de verschillende motieven op te noemen. De Voorzitter wijst er op, dat dit eene samenvattende inleiding is, waarin deze opsomming noode zou gemist kunnen worden.

Bij stelling 3 zegt de Heer Hofstede de Groot de strekking niet goed te begrijpen en ontwikkelt zijne bezwaren er tegen. De Heer Kalf legt de bedoeling der Commissie uit. Persoonlijke opvatting omtrent den oorspronkelijken toestand mag er niet toe leiden, dat in het monument zelf ingegrepen wordt — dit is de hoofdstrekking der stelling, doch de commissie wil gaarne een andere redactie overwegen. De Heer Hofstede de Groot stelt nu voor stelling 3 te lezen: »De geschiedkundige waarde van een oud bouwwerk kan zijn: 1. van zakelijken aard, voor zoover zij ligt opgesloten in het bouwwerk zelf: een oude toren als voorbeeld van middeneeuwsche versterkingskunst, 2. van persoonlijken aard, indien er de herinnering aan een beroemd persoon aan verbonden is: de trap waarop Willem I werd vermoord, het sterfhuis van Rembrandt en dergelijke, 3. van zakelijken en persoonlijken aard beide." De Heer van der Pluym stelt voor »blootleggingen en ontgravingen" nader te precieseeren door invoeging van »wetenschappelijk", waartoe de commissie zich bereid verklaart. De Heer van Gelder merkt op, dat dit ook reeds in stelling 26 wordt uitgedrukt, waarin van toezicht van Regeeringswege wordt gesproken. De Heer Martin stelt voor het woord onveranderlijke in te lasschen voor het woord fotografieën, doch de Heer Kalf meent, dat dit overbodig is, aangezien er van vastleggen gesproken wordt. De Heer Hofstede de Groot merkt op, dat stelling 6 vrijwel herhaalt wat al in 3 staat, waarop de Heer Kalf antwoordt, dat in 3 gesproken wordt over dingen, die geen kunstwaarde hebben, terwijl dit in 6 wel het geval is, doch de Heer Hofstede de Groot meent, dat dit dan niet genoeg uitkomt. Stellingen 4, 5 en 6 leveren geen verdere discussie op. De Heer Weissmann acht stelling 7 niet positief genoeg en wenscht te lezen, dat wijzigingen enz. »moeten" of »behooren" te worden ontzien. De Heer Kalf antwoordt, dat er misschien niet voldoende duidelijk onderscheid gemaakt is tusschen de bouwkundige en schilderachtige schoonheid, waaraan in de eindredactie tegemoet kan worden gekomen. Ook de Heer Weve spreekt over de schilderachtigheid en de oudheidkundige waarde of neiging. Het is hier, dat de Heer de Groot gaarne stellingen 24 en 25 zou ingelascht zien. De Commissie kan zich hiermede echter bezwaarlijk vereenigen en de Heer Kalf wijst er op hoe deze overbrenging de driedelige indeeling zou ontwrichten.

Bij stelling 8, met tegenstelling, verklaart de Heer Weissmann geen strijd in de twee lezingen te zien, hetgeen zichtbare commotie te weeg brengt. De Commissie, bij

monde van den Heer Kalf, legt nu de toch zeer principieele tegenstelling uit, den nadruk er op leggende, dat de meerderheid der Commissie er prijs op stelde te zeggen, dat de eisch van op volkomen zekere wijze te herstellen zóó zwaar is, dat de gelegenheid om daaraan te voldoen zich bijna nooit zal voordoen. De Heer Weve vraagt, of het dan niet beter zou zijn de hoofdgedachte in den tweeden regel voorop te stellen, zoodat deze beter uitkome? Alsnu wordt levendig gesproken over de vraag, wat op volkomen zekere wijze restaureeren is? De Heer Te Riele geeft een voorbeeld van restauratie naar oude teekening, hetgeen door de Heeren v. d. Pluym en Weissmann weer bestreden wordt, op grond dat oude teekeningen lang niet betrouwbaar zijn. De Heer Gratama gelooft, dat een absoluut zekere wijze van restaureeren gewoon niet bestaat en deze meening heeft de meerderheid der Commissie in deze stelling willen vastleggen. Dit gaat den Heer Kalf weer wat te ver. In enkele bijzondere gevallen was voldoende zekerheid te krijgen, zooals bijv. bij de kap van de ridderzaal, waar alles zorgvuldig was opgemeten en ook bij het torentje van het stadhuis te Haarlem — doch dit zijn groote uitzonderingsgevallen. De mogelijkheid kan men dus niet geheel ontkennen, maar de groote moeilijkheid moet men zeker erkennen. De Heer Weve bespreekt nog de oudheidkundige waarde in tegenstelling met den oudheidkundigen geest, doch de Voorzitter wijst er op, dat in stelling 3 reeds gezegd wordt wat hier met oudheidkundig bedoeld is. De twee lezingen, rechts en links, worden nu in stemming gebracht met het gevolg, dat de lezing links met 17 tegen 2 stemmen rechts (J. A. Frederiks en Croockewit) wordt aangenomen.

Ook stelling 9 gaf aanleiding tot uitgebreide discussie over feitelijke gegevens en conjecturen, waaraan door de Heeren Bouricius, Weissmann, Frederiks, Martin, Te Riele en Kalf onder leiding van den Voorzitter werd deelgenomen. Een willekeurig geval van een bestaand en een verdwenen poortje diende tot basis, en verschillende mogelijkheden en wenschelijkheden werden ter sprake gebracht. Met op een (J. W. Frederiks) na algemeene stemmen wordt daarop de lezing links aangenomen.

Stellingen 10 en 11 lokten geen principieele bestrijding uit. De Commissie wenscht in alinea 3 van 10 in plaats van »als levend” te lezen »en in overeenstemming daarmee”. De Heer Weve heeft overwegend bezwaar tegen afdekking met baksteen in 5 van de toelichting, terwijl het woord »muurkronen” in dezelfde alinea door den Heer Weissmann aangevallen wordt, waarop de Heer Kalf verklaart, dat hier bedoeld wordt het bovenzvlak van den muur. Besloten wordt ook om herplaatste onderdeelen te merken in *moderne* karakters. Bij stelling 11 wijst de Heer van Sasse van IJsselt op den eenigszins Duitschen zinnbouw.

Naar aanleiding van stelling 12 doet de Heer Kalf de tegenstelling tusschen de twee lezingen nog eens scherp uitkomen. De meerderheid der Commissie wilde in hare lezing deze principes vastleggen: 1ste dat in oude tijden elk gebouw een uitgesproken, afzonderlijke individueele uiting was, en ten 2de dat men daarom uit eenig gebouw geen conclusies mag trekken voor eenig ander gebouw. De Heer Weissmann vindt dit het

beste der artikelen en brengt er hulde voor aan de Commissie. Reeds voor dertig jaar beleed hij deze principes, doch toen waren de tijden er nog niet rijp voor. De Heer van Gelder kan zich niet goed met de redactie vereenigen en zou gaarne het behoud van hetgeen nog bestaat vooropgesteld hebben. De Heer Kalf werpt hierop tegen, dat in de allereerste plaats gezegd moet worden, zóó moet het niet, want dat is hoofdzaak, waarmee de Heer van Gelder zich ten slotte vereenigt. De Heer Weve wenscht op dit punt meer licht en stelt als voorbeeld een gothisch gebouw, waaruit de ramen zijn verdwenen; hoe is dit nu te restaureeren? De Heer Kalf verwijst hierop naar stelling 22, waarin gezegd wordt dat het navolgen van oude vormen niet geheel uitgesloten behoeft te worden. In de aanvankelijke redactie van stelling 12 was dit ook uitgedrukt, doch het werd weer losgelaten, wijl men copieeren wil uitsluiten. De Heer J. A. Frederiks wijst op de Groote Kerk te Veere, die alle traceeringen mist. Zou het nu niet logisch zijn te gaan kijken naar scheppingen van denzelfden bouwmeester bij restauratie? Den Heer Gratama is de stelling nog niet positief genoeg en hij zou het principieele van het onderwerp nog méér naar voren willen brengen. De scheppende kunstenaar moet meer op den voorgrond komen en voor hem treedt hij in het krijt. Bij vroegere restauraties bleef men historisch en trachtte theoretisch vormen te vinden. De scheppende kunstenaar moet meer individueele vrijheid krijgen. Hij stelt voor in alinea 2 der toelichting in plaats van logische indeeling te lezen »zooals door den architect nuttig geoordeeld wordt», welke redactie door de commissie wordt overgenomen. De Heer v. d. Pluym wijst er op, dat men zich om eenheid van stijl vroeger nooit bekommerd heeft, — getuigen de gothische gebouwen met renaissance torens —, terwijl men er nu om gaat vechten. De Heer Te Riele schudt echter bedenkelijk het hoofd en voelt meer voor de opvatting van den Heer Frederiks om eens te gaan kijken wat een bouwmeester in soortgelijk werk gedaan heeft. Het is veel te gevaarlijk alles zoo maar aan een architect over te laten, waarop de Heer Kalf tegenwerpt, dat hier is uitgegaan van eene zeer hooge opvatting van den architect, aan wien zoo iets *kan* worden overgelaten. Vroeger was er geen architectuur en daarom werd er slecht gerestaureerd. Het is niet noodig voor den architect ergens anders te gaan kijken; wil hij dit doen, zoo is hij daarin vrij. De tegenwoordige architecten staan veel hooger dan vroeger. De Voorzitter merkt op dat copieeren volstrekt niet is het maken in denzelfden geest. Men ga maar eens na het systeem van restaureeren van vroeger en trekke daaruit zijne conclusies. Ook hangt veel af van de keuze van den architect.

De Heer Gratama legt er den nadruk op, dat bij restaureeren de kunstenaar aan het woord moet komen en hij zijn individueele schoonheidsconceptie moet kunnen uiten. Ook bij restaureeren moet men scheppend te werk kunnen gaan om niet alleen iets historisch juist, doch ook om iets schoons te kunnen leveren, hetgeen onmogelijk is als men aan historische gegevens gebonden is. Dit nu gaat den heer Overvoorde te ver en spreker vindt dat de Heer Gratama in één ander uiterste overslaat. In de eerste plaats moet men behouden wat er is, en voorts aanvullen. Eene restauratie is geen zelfstandige schepping doch eene aanvulling. Alhoewel de Heer Gratama dit erkent, is zijn oordeel

dat men vrijheid moet hebben om zodoende iets moois te bereiken, hoe dan ook, mits men het historisch bestaande maar eerbiedige. Ook de Heer Martin is huiverig voor de opvattingen van den Heer Gratama en hoopt, dat de plannen van den architect in elk speciaal geval eerst beoordeeld zullen worden.

Alsnu krijgt de Heer Cuypers het woord en zet in meesterlijke en piëteitvolle bewoordingen uiteen het conflict tusschen de oude en de moderne opvatting, zooals die belichaamd zijn in zijn vader, Dr. Cuypers, en hem. Vroeger begon men met de midden-eeuwen en de gothiek en was men geheel doordrongen van het logische en normale dier gothische bouwkunst. De middeleeuwen zijn voor de ouderen de norm der kunst en zij gevoelen innig de éénheid dier kunst. Toch veroorloofden zij zich hierin vrijheden en steunende op hun weten schiepen zij dingen, overtuigd dat deze zoo zijn moesten. Veel zijn wij hen verschuldigd. Het absolute respect voor de oude vormen is echter aan het verdwijnen en het beginsel van vrijheid voor den kunstenaar treedt meer naar voren. Toen de oudere richting optrad stond de architectuur op zeer lage trap en men copieerde liever dan zelf te scheppen. Ook Dr. Cuypers deed dit wel eens, doch bleef daarbij altijd artiest. Wat een bouwmeester als Dr. Cuypers kan, is echter niet mogelijk voor een bescheidener meester. Juist omdat hij voelde, dat slechts aan een enkele gegeven is zich zóó in een verdwenen kunstuiting in te werken en anderen hierbij slechts minderwaardig copiewerk kunnen leveren, werd hij, Jos. Cuypers, een voorstander van de nieuwe richting. Het zou echter te ver voeren hier alles te vermelden wat door den Heer Cuypers zoo logisch uiteengezet werd en waarop een algemeen applaus volgde. De Heer Weve brengt hulde aan Dr. Cuypers, opmerkende, dat, als wij alle zulke groote talenten hadden, er geen reglementen behoeften gemaakt te worden. Doch wij moeten reglementen hebben om te waken tegen middelmatige talenten. Bezit iemand geen scheppend talent dan moet hij liever voorbeelden volgen. De Voorzitter stelt hierop de vraag of het echter niet beter is dat stumpers iets verkeerd maken, dat later toch weder verdwijnt, dan dat er een gebaande weg voor copie worde geopend? In de verdere discussie wijst de Heer Hofstede de Groot op de wenschelijkheid niet alleen te spreken over het uitwendig, doch ook over het inwendig van het gebouw. De Heer Kalf kan zich hiermede vereenigen, en de stelling zal in dit opzicht aangevuld worden. Eene scherpere redactie, als voorgesteld door den Heer Gratama, lijkt hem niet noodig, wel zal bij deze stelling verwezen worden naar stelling 18. De lezing links tegen rechts in stemming gebracht, wordt met 15 tegen 2 stemmen aangenomen (tegen Dr. Martin en Croockewit).

Ruim half zes wordt de vergadering geschorst, om ten acht uur weer geopend te worden.

Stellingen 13, 14, 15, 16 en 17 brengen geen uitgebreide discussie. In stelling 14 maakt de Heer Hofstede de Groot eenige opmerkingen over het woord »schaal'', 15 wordt door den Heer J. A. Frederiks in strijd geacht met 22, en bij 16 wordt door den Heer v. d. Pluym gevraagd, wat er bedoeld wordt met »constructieve redenen'', waarop de Heer Kalf antwoordt, dat men hier redenen van gevaar op het oog had. Deze en

dergelijke redactiewijzigingen worden aan de Commissie overgelaten. Bij stelling 18 wordt een schrijven van den Heer de Bazel voorgelezen, waarin behalve op technische kwesties ook op het ziellooze van het herhalen en copieeren wordt gewezen. De redactie van het laatste gedeelte der eerste alinea wordt na eenige discussie veranderd in: »alleen dus de vormen die door af te schrijven vlakken worden begrensd." De Heer Te Riele kan zich moeilijk met de stelling vereenigen, daar eene restauratie in de oude vormèn niet bepaald zielloos behoeft te zijn, terwijl de Heer J. A. Frederiks er op wijst, dat als eene restauratie zeer lang duurt, zooals bijv. in den Bosch, men gevaar loopt er telkens een ander karakter in te krijgen. De Heer Kalf antwoordt hierop, dat oude gebouwen inderdaad velerlei karakters vertoonen, trouwens zoo snel als de Heer Frederiks dat meent, veranderen kunstopvattingen niet. De Heer van Gelder vraagt of in plaats van op te bergen het niet beter zou zijn te spreken van in een museum bewaren? Het blijkt nu, dat dit in de oorspronkelijke redactie dan ook stond, doch op raad van den Heer de Stuers er uit gelaten werd, omdat soms in of aan het gebouw zelf er betere bewaarplaats is te vinden dan in een museum. Wel wil de commissie het woord »opbergen" vervangen door het betere woord »bewaren". De Heer Weissmann verklaart zich tegen het te veel herstellen van figuren, of door het vervangen van deze, voor zoolang ze geen gevaar opleveren. Bij stemming blijken 11 stemmen op de lezing links tegen 2 stemmen op de lezing rechts uitgebracht te zijn. (Arnhemsch museum en Frederiks). Stelling 19 gaf geen aanleiding tot discussie doch bij 20 kwamen verscheidene technische bezwaren ter sprake. De Voorzitter ziet gevaar in de zinsnede over het bijwerken van een effen achtergrond bij muurschilderingen en zou ten minste gaarne ingelascht zien »waarbij contour bepaald gespaard moet blijven," waartegen de Heer Overvoorde weer bezwaren ontwikkelt. Breda als voorbeeld nemende, meent de Heer Weissmann, dat het beter is van het origineel af te blijven, waarin de Heer van Kalcken hem bijvalt en vindt dat de bond in deze richting werkzaam moet zijn. De Heer Te Riele vreest, dat er gevaar bestaat dat de schilderingen dan ten slotte geheel zullen verdwijnen, waarop de Heer Kalf verklaart, dat het hier te doen is om oplappen tegen te gaan, doch dat behouden door fixeeren niet alleen geoorloofd, doch zelfs geboden is. Aan de hand van de toelichting rechts wijst de Heer Frederiks op de groote archivalische waarde, die dreigt verloren te gaan. Spreker kan niet inzien, dat eene schildering naar oude teekening zoo verkeerd zou zijn. Besloten wordt de geheele zinsnede te vervangen door iets dat uitdrukt, dat maatregelen voor behoud genomen moeten worden, terwijl »hedendaagsch" in plaats van »oorspronkelijk" werk in de laatste zinsnede zal gezet worden. De vergadering vereenigde zich met de meening van de meerderheid der commissie, terwijl de Heer Frederiks buiten stemming bleef.

In stelling 21 wordt volgens wensch van den Heer v. d. Pluym »ongepast" vervangen door »onwelvoegelijk". Stellingen 22 en 23 worden op voorstel van den Heer van Gelder te samen behandeld, en lokken eenige discussie uit. De Heer Haslinghuis merkt op, dat eerst de latere tijd de ontstane disharmonie zal zien, terwijl de Heer v. d. Pluym zich niet kan vereenigen met de laatste alinea van de toelichting bij 22. De

Heer Kalf antwoordt, dat deze zinsnede er oorspronkelijk niet instond, doch eene concessie aan Dr. Cuypers is. Alhoewel de stelling niets in principe verliest, is het toch goed er op te wijzen, dat de beginselen der oude kunst niet uitgesloten zijn. Stelling 23 zal met 22 in overeenstemming gebracht worden. De lezing links wordt nu met algemeene stemmen (en een stem blanco) aangenomen.

Stellingen 24—27 worden zonder discussie goedgekeurd. De Heer Hofstede de Groot stelt zich voor bij 24 een amendement in te dienen en op verzoek van den Heer van Gelder zullen in 27 de woorden »te worden" achter gedefinieerd geplaatst worden.

Tegen stelling 28 rezen enkele bedenkingen o. a. van Mej. Baelde die, wijzende op het woord van Thorbecke, dat kunst geen regeeringszaak is, vraagt of het niet gevaarlijk is de Regeering op deze wijze te dwingen? De Voorzitter acht dit kwaad niet bijzonder groot, de architect blijft onbelemmerd en alleen het oudheidkundig belang wordt gewaarborgd, hetgeen door den Heer Kalf nog aangevuld wordt met te wijzen, dat het hier gaat om een algemeen herstellings-, een summier plan, in tegenstelling met een gedetailleerd plan.

Stelling 29—32 worden weer tezamen behandeld. De Heer Bouricius zegt de bedoeling van rechts niet te begrijpen, waarop de Heer Kalf opmerkt, dat deze iets heeft van obstructie en eene poging tot belemmering van het geheele systeem, daar dit alleen uitvoerbaar is bij een goedgeregeld deskundig toezicht. De Heer Gratama zegt in beginsel iets voor rechts te gevoelen, doch deze regelen zijn er speciaal bijgevoegd om den toestand te verbeteren. Bij 30 zou de Heer Bouricius »enkele" gaarne veranderd zien door »weinige" architecten. De Heer J. A. Frederiks wenscht nadere inlichtingen over de geschoolde ambtenaren en waar die dan geschoold zijn, waarop de Voorzitter antwoordt, dat hier bedoeld wordt geschoold door praktijk en na leergang. Bij 31 spreekt de Heer Weissmann over het honoreeren en over de gebruikelijke honorariumtabels. Spreker vreest, dat de architect te veel zal gaan restaureeren en zou in de stelling gaarne eenige bepaling hieromtrent zien. De Heer Gratama acht dit overbodig. De bouwsom toch wordt door den bouwheer vastgesteld, die over de begrooting beslist en niet de architect. De Heer v. d. Pluym verklaart zich tegen de zinsnede »Routine is hier verderfelijk", waarop de Heer Kalf antwoordt, dat dit slaat op het artistieke werk van den architect en niet op de oudheidkundige beteekenis.

Alsnu wordt er gestemd of men art. 29—32 zal behouden of laten vervallen, met het resultaat dat alle stemmen voor behouden zijn.

Alsnu resumeert de Heer van Gelder in eenige welgekozen bewoordingen het resultaat der vergadering. Hij brengt hulde en dank aan de Commissie, met name aan den Heer Kalf, die er een zoo werkzaam aandeel in gehad heeft en er zijne logische manier van denken en uitdrukken in gelegd heeft. Tevens geeft hij uitdrukking aan de algemeene blijdschap over de beslissing door den Heer Kalf genomen niet van werkkring te veranderen. Spreker wijst er voorts op dat de nieuwe lezing dezer stellingen, die de Commissie zal opmaken, ons alleen nog eene definitieve en duidelijke redactie kan brengen.

Het succes van heden is, dat de Commissie de door haar voor het eerst geformuleerde stellingen met groote instemming zag aanvaarden. De historische richting heeft heden eene overwinning behaald, hetgeen voor spreker, als historicus, een aangenaam en geruststellend feit is. De Heer Gratama sluit zich hierbij aan. Niet zoozeer als historicus dan als kunstgevoelig architect verheugt hij zich over het verloop der discussie. Spreker wijst op de noodzakelijkheid deze modern aangepakte materie nu ook erkend te krijgen bij de regeering, ook bij die van steden en gewesten. De periode 1850—1900 geeft hem eene onaangename aandoening en het lijkt hem wenschelijk te trachten naar eene overwinning over de geheele linie.

De Heer Mr. J. W. Frederiks komt tegen de betuigingen van *algeheele* sympathie op. Spreker vindt het geen mooie overwinning, aangezien de oppositie niet gehoord is. De Voorzitter merkt op dat de oppositie in de commissie toch wel degelijk gehoord is en tot haar recht kwam in de amendementen van rechts. De Heer J. W. Frederiks acht dit niet voldoende, ook almeê doordat de oppositie niet in de gelegenheid was zich te verdedigen of toe te lichten, waarop de Heer Kalf antwoordt, dat de Heeren der oppositie maar ter vergadering hadden moeten komen of iemand afvaardigen. De Heer J. A. Frederiks wijst op het feit, dat de tot nu toe gevolgde wijze van restaureeren verworpen is, terwijl toch twee heeren, die daartoe meehielpen, een aandeel hadden aan het restaureeren van den »Doorwerth», hetgeen hij niet goed in overeenstemming kan brengen. Spreker leest nu een artikel hierop betrekking hebbende voor. De Heer Kalf antwoordt hierop, dat de Heer de Stuers bij deze restauratie zijne meening heeft doorgedreven. Het gebouw was niet eens goed bestudeerd en is op onverantwoordelijk nalatige wijze gerestaureerd, gelijk hij dit morgen op de Doorwerth gaarne zelf zal aantonen. Hierover wordt dan nog eenigen tijd gesproken.

De Heer Duparc het woord nemende verklaart met belangstelling van de stellingen en van de in de vergadering geuite opinies kennis genomen te hebben. In verband met zijn regeeringsopdracht heeft hij geen gebruik gemaakt van zijn stemrecht.

De Heer Overvoorde stelt voor verdere afwerking en overleg met de architecten over te laten aan de Commissie, waarmede de Heer Gratama zich niet goed vereenigen kan. Aangezien de Bond de Commissie heeft ingesteld, meent spreker, dat de Bond ze ook aan de architecten ter behandeling moet aanbieden. Na eenige discussie wordt hiertoe dan ook besloten.

Voorgelezen wordt een bij den Voorzitter ingekomen schrijven van Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn, te Veendam, lid der Provinciale Archaeologische Commissie over de wenschelijkheid van de benoeming van een wetenschappelijk gevormd directeur van het Museum te Groningen. Na eenige bespreking wordt besloten de beantwoording aan het Bestuur over te laten.

Bij den rondvraag vestigt de Heer v. d. Pluym den aandacht op de wenschelijkheid deze stellingen ook in België ingang te doen vinden, aangezien aldaar de kwestie van restaureeren en opbouwen al zeer acut is. De Heer Kalf kan den Heer v. d. Pluym

op dit punt gerust stellen, aangezien hij door het Belgisch Comité aangezocht is over dit punt te schrijven.

De Heer Gratama wijst er op, dat ook in Duitschland de ideeën op dit gebied nog niet zoo gemoderniseerd zijn als bij ons en acht het wenschelijk ze ook daar te verspreiden. De Voorzitter zegt, dat er in Duitschland alreeds eene sterke strooming bestaat. De Heer Overvoorde raadt hierbij voorzichtigheid aan en verwacht het meeste succes van een uitvoerig bericht over deze vergadering in de Deutsche vakbladen. Op voorstel van den Heer van Gelder zal hiermede gewacht worden totdat de stellingen in definitieve vorm zijn verschenen.

Niets meer aan de orde zijnde sluit de Voorzitter ten tien uur de vergadering om dadelijk daarop eene nieuwe vergadering te openen ter vaststelling van een uittreksel uit de notulen der ochtendvergadering betrekking hebbende op de wijziging van art. 10 der Statuten. Na voorlezing door den Secretaris vraagt de Voorzitter of de vergadering zich ermede vereenigen kan? Daar geen der aanwezigen eenige opmerking maakt, wordt het voorgelezen gedeelte der notulen met algemeene stemmen vastgesteld. De Voorzitter sluit hierop ten half elf uur de tweede vergadering.

Was de Vrijdag geheel aan vergaderen gewijd, Zaterdags en Zondags konden de bondsleden genieten van al het schoon, dat Arnhem en omstreken bieden. Dat dit op zulk eene aangename wijze kon gebeuren, is te danken aan de uitstekende voorbereiding door het Comité van ontvangst en wel in het bijzonder door de Heeren A. A. G. van Erven Dorens en E. P. A. M. Scheidius, Secretaris en Penningmeester daarvan.

Om tien uur ontmoetten wij elkaar op 't Stationsplein en reden door het mooie Sonsbeek-Park langs het rosarium naar het Stadhuis, waar de Bond officieel door den Burgemeester, Mr. A. J. A. A. Baron van Heemstra, ontvangen werd. In zijn welkomsgroet drukte de Burgemeester de sympathie uit van het Gemeentebestuur van Arnhem voor den Bond, wiens taak hij noemde de handhaving van het goed recht om onze kunstschaten, met name op monumentaal gebied, voor het nageslacht te bewaren en te beschermen. Dat ook Arnhem hierin niet nalatig is bewijst de St. Eusebiuskerk. Spreker wil deze gelegenheid te baat nemen om hulde te brengen aan den man, die naast de heeren Cuypers en Portheine den grooten stoot heeft gegeven tot restauratie van deze kerk, n.l. den heer Mr. E. G. C. Scheidius, Voorzitter der Restauratie-Commissie. Nadat de eerewijn is rondgediend, brengt de Voorzitter dank voor de hartelijke ontvangst. Hij geeft de verzekering, dat de congressisten gaarne naar Arnhem zullen terugkeeren, niet alleen om feest te vieren, doch ook om, zoo noodig, steun en raad te geven bij de inrichting van het Gemeente- en Openlucht-museum waartoe de Bond geheel ten dienste staat.

Hierna wordt onder deskundige leiding de fraai gerestaureerde St. Eusebiuskerk bezichtigd, wier indruk nog verhoogd wordt door plechtige orgelmuziek. Na een vluchtige bezichtiging van de Sabelspoort wordt gereden naar het kasteel Rozendaal, waar het

geheele groote gezelschap op allervriendelijkste manier door den slotheer, F. J. W. Baron van Pallandt van Rosendaal, en zijne Vrouw ontvangen wordt. Na bezichtiging van het kasteel wordt al fresco geluncht in Hotel Krayenstein en gaat het per rijtuig verder over Beekhuizen naar Middachten. De lange stoet jan-pleziers en landauers trok wel de belangstelling der voorbijgangers. In onzen tijd van onrust en gejaagdheid was het voor menigeen onzer eene bijzondere gewaarwording weer eens op zoo'n rustig sukkeldrafje van onze schoone Geldersche natuur te kunnen genieten, hetgeen ook zooveel gelegenheid biedt tot gedachtenwisseling en zich wederzijds op de hoogte stellen van locale oudheidkundige belangen, wat toch ook het doel eener jaarvergadering is! Op Middachten werden wij ontvangen door den Rentmeester, die ons in groepen het interessante en fraaie kasteel deed zien, terwijl andere groepen intusschen het mooie park doorkruisten. Een woord van dank aan beide slotheeren voor de vriendelijke manier, waarop zij onze bondsleden in staat stelden hunne schoone bezittingen te bezichtigen! Op den terugrit werd gepleisterd aan »de Engel" en werd en passant het kasteel Biljoen van buiten bezichtigd. Om halfacht vereenigden wij ons aan een maaltijd in Maison de Bruyn, die in alle opzichten geslaagd mag heeten, zoowel wat tafel als wat stemming betreft.

Alhoewel het weder des Zondags vrij ongunstig was, viel de opkomst om twee uur nog erg mee en welgemoed stoomde een vrij talrijk gezelschap naar »De Doorwerth". Hier werden wij rondgeleid door eenige deskundigen, terwijl de Heer Cuypers bij den ingang eene korte verklaring ten beste gaf, waarbij de ligging van den zooveel besproken gang ons ook aangetoond werd. Met veel belangstelling werd alles bezichtigd, ook de ontdekte trappen en de blootgelegde aanlegplaats voor booten in het kasteel, wat zeker wel tot een der bekoorlijkste hoekjes behoort. Het weer hield zich gelukkig goed en zoo'n oud kasteel doet eigenlijk veel mooier in een onstuimige en bewolkte lucht dan op een blakend helderen dag. Van al dat kijken wordt men echter wel erg moe. Dit had de Heer Scheidius dan ook voorzien en zoo vonden wij in de herberg de Zalmen een uitstekende thee in alleraardigste omgeving voor ons toeberaid, waaraan alle eer bewezen werd. Bij afwezigheid van den Voorzitter bracht de Heer van Sasse van IJsselt den dank der aanwezigen aan den joligen gastheer over. Toen togen wij weer via Arnhem naar huis.

M. P. ROOSEBOOM.

OPENINGSREDE VAN DEN VOORZITTER DR. W. VOGELSANG.

Het geeft ons in deze dagen van buitengewonen ernst zekeren troost en eenige bevrediging te beseffen, dat hoever ook de menschheid in een crisis, als die wij beleven, buiten zichzelf kan verkeeren, er toch steeds groepen zijn aan te wijzen, die te midden van dit gedruisch de werken des vredes betrachten. Na een eerste algemeene ontroering is dit laatste overal, niet alleen in Nederland, dat tot dusver voor de rampen van den oorlog gespaard mocht blijven, maar ook in de oorlogvoerende landen het geval gebleken.

Kunst en wetenschap worden beoefend en verzorgd en men schijnt er meer en meer van doordrongen te zijn, dat beide beter door hun algemeen beschavenden invloed, dan door protesten en satyres aan de fundamenteën van een toekomstigen vrede kunnen medewerken.

De Oudheidkundige Bond heeft ook in dit jaar getracht zijnen invloed op de gewone manier aan te wenden en met vreugde kunnen wij op deze vergadering constateeren, dat herhaaldelijk aan zijn verlangens in meerdere of mindere mate is voldaan.

Wat betreft de bemoeiingen naar buiten, herinner ik U aan het vanwege den Bond tot den Minister gericht verzoek om vrijstelling van inkomende rechten op antiquiteiten, door de inwilliging waarvan vele misstanden zouden worden opgeheven.

Wij kunnen hier constateeren, dat een wet van den aard als zoeven aangeduid tot onze vreugde werd aangenomen. Hier is dus iets belangrijks bereikt. Maar er zijn ook andere gebeurtenissen, die in dit verslag mogen worden vermeld, waar het er om gaat bijeen te zetten wat er aan gunstigs valt te boeken. Er zijn teekenen, dat, niet zonder de voortdurende medewerking van den Oudheidkundigen Bond, in het geheele land de belangstelling voor de oude monumenten meer en meer opleeft. We noemen als verblijvend symptoom het tot stand komen van het museum te Deventer, dat onlangs is ingewijd. Mede zij hier vermeld het heugelijk feit van het ingrijpen der Regeering, waar het geldt gevaarlijke besluiten van een gemeente tegen te gaan: ik meen de bij Kon. Besluit vernietigde opzet tot slooping van de Kamp-Binnen Poort te Amersfoort.

Ook in den kring van den Bond zelf toonde de geest zich in dit jaar wakker genoeg. We behoeven slechts te herinneren aan de belangrijke uitkomsten, die de werkzaamheden der door den Bond ingestelde Commissie van Advies omtrent de plaatselijke musea hebben opgeleverd. Van stap tot stap verder gaande op het eenmaal betreden pad, heeft deze commissie ingezien, dat 't op haren weg lag haar licht ook te laten schijnen over de opleiding van Museum-Directeuren, en de behandeling van haar stellingen op de laatste Jaarvergadering, die tot levendige discussies en commentaren aanleiding gaf, is daarvan het resultaat geweest. Moge het daarbij niet blijven, möge vooral spoedig het Hooger Onderwijs worden verbeterd op de door de commissie aangegeven wijze. Dan lijdt het geen twijfel of ook deze bemoeiingen zullen binnen eenigen tijd verder naar buiten invloed uitoefenen, en als teekenen van de beschavingstaak, die den Oudheidk. Bond te beurt valt, in de toekomst worden aangemerkt.

Zijn er dus redenen om zich te verblijden over hetgeen binnen de landpalen is geschied, zij kunnen niet evenredig zijn aan de droefheid, waarmede de gebeurtenissen van het afgelopen jaar ons allen hebben vervuld. Het verlies van kunstwerken, de beschadiging van zoovele monumenten in Vlaanderen, Frankrijk, Galicië, Oost-Pruissen en elders, door den verwoeden krijg, gaat ons allen ter harte en wel mogen wij het hier uitspreken: met nog grooter vrees voor het beste, wat ons na aan 't hart ligt, vervult ons de gedachte, dat in komende tijden *onoordeelkundige restauraties* het povere overschot tot volkomen waardeloosheid zouden kunnen doemen. Nooit méér dan nu kan het voor de leden van

den Oudheidkundigen Bond van gewicht zijn zich een oordeel te vormen over de mogelijkheid en de eischen van herstel van monumenten. Daarom ook meenen wij, dat de behandeling van de aan de orde gestelde stellingen der »Commissie van Advies inzake het restaureeren van bouwwerken» op deze vergadering eindelijk uitgebracht, van pas komt en haar welverdiende belangstelling van den kant der leden zal vinden. In dit verband is het van belang hier te gewagen van de omstandigheid, dat de secretaris van de Monumenten-Commissie, de Heer Jan Kalf, naar we uit de dagbladen mochten vernemen, in zijn functie zal blijven. Zijn we welingelicht dan is deze gunstige wending mede te danken aan de persoonlijke medewerking van Z.Exc. den Minister van Staat, Minister van Binnenlandsche Zaken, hetgeen echter in de couranten niet werd vermeld.

Laat ik mijn verslag besluiten met het uitspreken van een oprechten wensch naar een spoedigen en duurzamen vrede in Europa, terwijl Nederland ook in de toekomst voor de ellende, die wij aan alle kanten hebben aanschouwd, gespaard moge blijven.

JAARVERSLAG VAN DEN SECRETARIS DR. M. P. ROOSEBOOM.

Dames en Heeren,

Mij rest nu de taak u een overzicht te geven van het wedervaren en den huidige stand van onzen Bond. Met het oog op de tijdsomstandigheden werd besloten dit jaar geene nieuwe leden, zooals gewoonlijk, te benoemen. Zij, die hierom verzochten, werden echter gaarne in ons midden opgenomen, zoodat, niettegenstaande de meerdere bedankjes en de verliezen door overlijden, waarbij ik ook in 't bijzonder ons heengegaan corr. lid Mr. Goekoop herdenk, het aantal corresponderende leden slechts van 438 op 410 slonk, terwijl dat der leden van 45 tot 49 en dat der aangesloten vereenigingen van 36 tot 38 steeg. Na den oorlog hopen en verwachten, wij dat ons ledental zich nog meer zal uitbreiden om zodoende een hechten band over geheel ons land te vormen.

Ook op het werk van sommige der sub-Commissies deed de oorlog zijn invloed gevoelen. De Voorzitter der *Woordenboek-Commissie* is sinds Augustus onder de wapenen, zoodat de in uitzicht gestelde oplevering, vertraging ondervond. De *Commissie voor de Oost- en West-Indische Compagnie-gebouwen* liet verschillende opnamen van gebouwen maken en zoude, ware mobilisatietijd geen beletsel geweest, reeds gereed gekomen zijn. Het werk der *Restauratie-Commissie* ligt echter heden ter vergadering voor u, terwijl op de jongste algemeene ledenvergadering een nieuwe serie stellingen der nijvere *Museum-Commissie* behandeld werd. De kleine Commissie voor de Dominicaner-kerk te Maastricht werd, onder dankbetuiging aan de Heeren Frederiks, Kalf en Weve voor de bewezen diensten, ontbonden. De *Commissie voor de Grafzerken* is diligent en vraagt een crediet van fl. 250 aan ter bestrijding van reis- en onderzoekskosten. Nu hier toch over

geld gesproken wordt, kan ik u mededeelen, dat onze Bond voor fl. 500 in de oorlogsleening deelnam.

Naar aanleiding van de schenking Hofstede de Groot aan Groningen en de eventuele vrijstelling van de rechten van overgang daarvan, zond het Bestuur in April een verzoekschrift aan den Minister van Financiën, vragende deze vrijstelling thans niet als uitzonderingsmaatregel te willen verleen, maar bij de Wet in 't algemeen vrijdom van successierecht en recht van overgang, en zoo mogelijk ook vrijdom van invoerrechten, te verleen aan alle openbare verzamelingen van wetenschap en kunst en de daarmede gelijk te stellen vereenigingen en zulks onder de bepalingen nader bij de Wet te regelen. Dit verzoekschrift werd nader mondeling toegelicht en naar de uitlatingen van den ambtenaar, die het wetsontwerp in bewerking heeft, te oordeelen, bestaan er van Regeeringswege geen bezwaren. Hoe onze volksvertegenwoordiging hierover oordeelen zal, is iets anders, zoodat het voor onze leden zaak zal zijn de wenschelijkheid en ook het groote belang van dit punt meer publiek te maken. Andere rechtstreeksche actie werd door onzen Bond in 't afgelopen jaar niet gevoerd. Namens den Bond had het bestuur het genoeg tweemaal een zijner leden een huldeblijk in bloemen aan te bieden, nam. aan den Heer Overvoorde bij zijn 25-jarig ambtsjubileum en aan den Heer Coster bij gelegenheid van zijn huwelijk.

Onlangs kwamen mij weer onder de oogen de plannen van onzen voorgenomen tocht door België, die jammer genoeg verleden jaar werd uitgesteld. Hoeveel van al dat schoons, dat toen nog de trots van België was, is nu reeds vergaan en hoeveel zal nog vernietigd moeten worden eer deze afschuwelijke krijg tot een beslissend einde gevoerd is? Als leden van den Ned. Oudheidkundigen Bond voelen wij bijzonder voor het ook in dit opzicht zoo zwaar geteisterde België, alhoewel wij ons van officieele uitlatingen of bemoeiingen onthielden. Hier en daar in den lande werden echter stappen gedaan, o. a. door ons bestuurslid, den Heer Overvoorde, die wellicht zoo vriendelijk zal willen wezen ons hieromtrent iets naders mede te deelen.

De verwoestingen van den oorlog zijn ons dierbaar vaderland gelukkig gespaard gebleven, toch hebben wij steeds te waken voor en te strijden tegen den vijand en den onverschillige in ons eigen land, opdat niets, van wat ons uit het verleden gespaard is, verloren ga. Moge het ons vaste voornemen zijn ook dit jaar hiertoe eendrachtig saam te werken!

ROMAANSCH DOOPVONTEN IN NEDERLAND.

Er staan in ons land nog eenige dozijnen romaansche doopvonten. Dit getal is gering, als men bedenkt, dat zulke meubelen zich niet zoo gemakkelijk als grafsteenen tot deurorpels of stoeptrappen laten vernederen; maar toch betrekkelijk groot, wanneer men, behalve den eerbied van het volk voor oude monumenten, óók erkennen wil de dienstvaardigheid dier vonten als bloembakken, regenbakken, drinkbakken, kalkbakken, vuilnisbakken en al wat nut of nood aan bakken heeft doen uitdenken. Dat zij in al die functiën aan verminking, en na hun dienstjaren aan verwaarloozing en vernieling zijn blootgesteld, is te begrijpen.

Men mocht er wat zuiniger mee zijn! Ze met meer eerbied behandelen! »Le font baptismal est le signe distinctif d'une paroisse indépendante et libre. Un ancien font dénote une juridiction ancienne. En matière canonique il fait preuve juridique; en histoire il remplace un date. Beaucoup de paroisses, qui manquent de chartes, retrouvent leur ancienne origine dans le font baptismal" 1).

Niet alleen voor de geschiedenis van Christendom en Kerk in ons land zijn zij van belang; ook voor die der kunst. Duidelijk wijzen zij naar de plaatsen, vanwaar een deel der romaansche kunstvormen in onze gewesten kwam, geven een kijk in die middel-eeuwsche steenhouwerateliers en helpen eventueel ter localiseering en dateering van andere produkten, die, behalve in materiaal, ook in ornamentale en technische behandeling met de doopvonten overeenkomen.

Van dit gezichtspunt uit, als een deel van een groot geheel, zijn zij nog niet bekeken. Zelfs een poging tot onderlinge vergelijking en groepeerings bleef uit. Van Eyck tot Zuylichem 2), Haasloop Werner 3) en Orth van Schonauen 4) deden in hun dagen prijzenswaardig werk, toen zij een aantal romaansche en gothische vonten beschreven en afteekenden; maar die beschrijvingen en teekeningen voldoen in onzen tijd niet, zijn onvolledig, en, wat erger is, onnauwkeurig. In het buitenland was het in die jaren niet beter. Sinds men echter dáár anders is begonnen — o.a. Enlart in Frankrijk 5), Saintenoy en Cloquet in België 6), Sauermann in Duitschland 7) wordt het ook in Nederland wel tijd.

De eerste vraag was: *Wat hebben wij in Nederland nog aan romaansche doopvonten over?* Bij het vinden, links en rechts, van het antwoord, bleek vrij spoedig, dat een *groepeerings naar stof en vorm* onzer vonten mogelijk was; dat door die beide criteria

1) *Publications d. l. Soc. hist. et archéol. dans le Duché de Limbourg*. Tome V (1868) p. 459.

2) *Berigten v. h. Histor. Gezelsch. te Utrecht*, I (1846), bl. 223—228.

3) *Nieuw Archief voor Kerkel. Geschied. inzonderheid van Nederl.*, verzameld door N. C. Kist en H. J. Rooyards, 1e. Deel (1852).

4) *Kronijk v. h. Hist. Genootsch. gevestigd te Utrecht*. XIV (1858) bl. 143—152.

5) P. C. Enlart in zijn *Manuel d'archéol. française* I, 767.

6) Saintenoy in *Annales d. l. Soc. d'Archéol. de Bruxelles* 1891 en 1892; Cloquet in *Revue de l'Art Chrétien*, 1890 en 1895.

7) *Die mittelalterliche Taufsteine der Provinz Schleswig-Holstein*. Lübeck 1904.

intrinseca de vraag *vanwaar* reeds grootendeels werd opgelost, maar het antwoord op de vraag *van wanneer* vooral ab extrinseco zou moeten gezocht worden.

Hiermede is de inhoud dezer studie aangegeven. Maar om de vonten goed te begrijpen, tevens om later niet in herhalingen te vallen, dient hun *vóórgeschiedenis* in hoofdzaken te worden gekend. Want in hun materiaal en vorm zijn zij niet alleen afhankelijk van de plaatsen hunner herkomst en den tijd van hun ontstaan, doch ook van den kerkelijken doopritus. Die ritus nu was niet overal noch altijd dezelfde, en de uitoefening ervan was aan eenige kerkrechterlijke voorschriften gebonden. Vooral bij de dateering der vonten moet met deze laatste omstandigheid rekening worden gehouden. Vooraf gaat dus een overzicht der geschiedenis van den doop. Zoo kort en vlug mogelijk. Wij beginnen daarom dadelijk na Constantijn en laten ook het Oosten buiten beschouwing.

I. VOORGESCHIEDENIS.

1. Toen na het edikt van Milaan het Christendom zijn gebouwen kon zetten, vrij en naar de behoeften van zijn eeredienst, verrezen naast de basilieken de doophuizen of doopkerken of baptisteria, waarin de bisschop des Zaterdag voor Paschen en Pinksteren het doopsel plechtig toediende. Zoo'n baptisterium was gewoonlijk een centraalbouw op rond of achthoekig grondplan, soms met een voorhal enz. In het midden lag, gelijkvloers of met den rand even boven den beganen grond, een bassin, dat van water werd voorzien door een bron of wel, soms door een leiding; vaak zóó, dat het water van boven op den doopeling neerviel; het gebruikte water werd door buizen afgeleid. De doopeling ging langs trappen, gewoonlijk drie, het water in en uit.

De vorm dier bassins was eveneens rond of achthoekig, zelden zeshoekig of vierkant; een kruisvorm of een ovaal waren uitzonderingen. De afmetingen verschilden, doch de lengte en breedte lieten toe, dat meerdere doopelingen tegelijk konden plaats vinden; de diepte daarentegen was betrekkelijk gering. Aan een volledige onderdompeling, een *submersio*, van heel het lichaam is bij den doop van volwassenen in deze baptisteria dan ook niet te denken, zeker niet als aan een regel. Maar de gewone ritus, die trouwens reeds vóór Constantijn in gebruik was, is wel de *immersio* geweest, een gedeeltelijke indompeling, waarbij n.l. de volwassen doopeling tot hoogstens halverlijve in het bekken stond, terwijl de eigenlijke doop hem werd toegediend door *infusio*, de begieting van hoofd en schouders.

Het materiaal dier bekkens was marmer, porfier, bazalt; ook andere bergsteen.

De versiering was in het Westen dikwijls zeer rijk: zij werden overhuifd door een baldakijn, dat door zuilen werd gedragen; daartusschen hingen gordijnen, die gedurende de doopplechtigheid werden dichtgeschoven. Het Liber pontificalis beschrijft o. a. de pracht van het baptisterium der Lateraansche basiliek.

Zulke doophuizen of -kerken bleven, ook benoorden de Alpen, lang in gebruik. Met name in ons land hadden wij ten tijde van Willebrord een baptisterium te Utrecht naast de kathedraal, en waarschijnlijk ook wel op andere plaatsen, die toen middelpunten van

christelijk leven waren, als Deventer, Dokkum, Elst, misschien ook Nijmegen¹⁾. Na verschillende baptisteriën in Duitschland noemt Otte-Wernicke ook de Sint Janskerk te Maastricht als doopkerk der Sint Servaasbasiliek²⁾.

Maar de uitbreiding van het Christendom, ook buiten de steden, vooral echter — sinds de 5de eeuw reeds — het algemeener worden van den kinderdoop, had groote veranderingen tot noodzakelijke gevolgen.

2. Het werd n.l. noodig het doopsel toe te dienen ook op andere dagen dan de twee vigiliën van Paschën en Pinksteren; ook op andere plaatsen dan in het baptisterium der bisschopstad; en de bisschop kon zich het dooprecht niet langer voorbehouden, noch de delegatie beperken tot de priesters of diakenen zijner kerk.

Daardoor echter werd het onmogelijk om overal, waar het wenschelijk of noodig was, een baptisterium te bouwen en in te richten; vooral voor kleinere gemeenten en op afgelegen plaatsen, waar de bouw en het onderhoud eener bescheiden kerk al last genoeg was. Dit leidde tot het gebruik der vrijstaande vonten, tijdelijk buiten de kerk of ook in de kerk, liefst in den N.-W.-hoek.

Hoe die vonten eruit zagen is in detail niet te gissen. Natuurlijk hebben zij, op verschillende plaatsen en tijden gemaakt, geen grootere gelijkenis in vorm en materiaal met elkander gehad, dan de zeer algemeene, die door de gelijkheid van ritus werd gevorderd. Maar, wijl de toenemende praktijk van den kinderdoop en de vermindering van het getal doopsels van volwassenen de gelijkvloersche en ruime bassins onnoodig, kleinere bekkens voldoende, hooger waterspiegel gewenscht maakten, denkt men bij den vorm het eerst aan een soort kuip, hoog genoeg om zonder bukken aan kinderen het doopsel toe te dienen en diep genoeg om bij een volwassen doopeling de immersio toe te laten. Wij zullen straks zien in hoever de monumenten dit bevestigen; eerst dient het voorgaande nog nader te worden toegelicht.

3. Men houde wel in 't oog, dat bovenbedoelde vermeerdering van doopplaatsen en dooptijden, die tot het gebruik der vrijstaande vonten aanleiding gaf, niet over heel het Westen tegelijk en zelfs niet geleidelijk plaats had. Dat hing al af van het getal christengemeenten, hun grootte, den tijd van hun ontstaan en groei; ook van de meening dergenen, die hier te beschikken hadden. Waar eenmaal een baptisterium stond, kwam de vrijstaande doopvont natuurlijk niet zoo gauw in gebruik, en waar het getal christenen langen tijd constant bleef, kon één kerk, met name de bisschopskerk, zich langer tijd het dooprecht reserveeren dan elders, waar het aantal christenen toenam en hun verspreiding in grooter omtrek de urgentie van dat recht ondoenlijk maakte. Eveneens bleven in sommige streken de doopdagen tot weinige beperkt, in andere werden meerdere toegestaan.

1) Moll: *Kerkgeschiedenis v. Nederl. vóór de Hervorming* (1864—1869) I, bl. 105 en 388.

2) Otte-Wernicke: *Handbuch der Kirchl. Kunstarcheol.* (1883—1885) I, S. 21—23. Vgl. Kraus: *Gesch. der Chr. Kunst* II, I, S. 486.

Eindelijk was ook de ritus, die in zekere mate den vorm der vonten bepaalde, naar tijd en plaats verschillend. Men kan zeggen, dat bij den kinderdoop de *submersio*, ook in het Noorden, tot in de XVI^{de} eeuw in zwang bleef. Wat de volwassenen betreft, de scholastieken der XIII^{de} eeuw spreken van de *immersio* als van den meest gebruikelijken ritus, maar de *infusio*, waarbij de doopeling geheel buiten de vont bleef, was in West-Europa in de XII^{de} eeuw vrij algemeen bekend en op sommige plaatsen de gewone wijze van doopen¹⁾. Reeds Walafried Strabo noemt in de IX^{de} eeuw de *infusio* voor volwassenen geoorloofd wegens de onevenrèdigheid tusschen de grootte der lichamen en de kleinheid der vonten, waaruit blijkt, dat niet alleen de ritus op den vorm der doopvont, doch ook de vorm op den ritus van invloed was.

Voorals echter dient men niet te vergeten, dat in streken met wèl verspreide maar niet dichte christenbevolking de bisschopskerk of haar baptisterium de eenige doopplaats voor den omtrek bleef. En zelfs toen meerdere kerken in of rondom de bisschoppelijke residentie verrezen, werd niet altijd aan al die kerken terstond het dooprecht toegestaan. In grootere bisdommen met veel christengemeenten werd voor bepaalde kringen van kerken één hunner aangewezen, waaronder de overige, wat het dooprecht betrof, ressorteerden; *doopkerken* dus (in andere beteekenis dan waarin die naam voor de oude baptisteriën werd gebruikt), in het latijn dier dagen *plebes* geheeten¹⁾. Hieruit volgt, dat men bij de dateering der doopvonten niet altijd veilig zich op den stichtingstijd der kerk baseert, maar zich eerst moet afvragen, of de kerk in kwestie vanaf den beginne ook het dooprecht had, dan wel onder een plebs of doopkerk behoorde; in dit laatste geval kan zij misschien lang op een eigen vont hebben gewacht.

- 4a. Teksten uit de X^{de}, IX^{de} en vroeger eeuwen geven grond te onderstellen, dat de vrijstaande vonten omstreeks het jaar 1000 ook in N.-W.-Europa algemeen gebruikt werden³⁾. Tevens blijkt daaruit, dat het voorgeschreven materiaal *steen* was — fontes

1) Men zie Herders *Kirchenlexicon* ² XI, Sp. 1257 f. — Een goed overzicht geeft F. X. Funk in zijn *Kirchengeschichtliche Abhandlungen und Untersuchungen* I (Paderborn 1897), S. 478—483.

2) Zoover ik kon nagaan, komt de naam *plebs*, in den aangegeven zin, het eerst voor in de capitularia van Karel den Kale (876). Zie Martène: *De Antiquis Eccl. Ritibus* (1783) Lib. I, cp. I, art. II, n°. VI. — Duidelijk is nu, waaraan de tegenwoordige plebanen, d. i. de pastoors der bisschopskerken, hun naam ontleenen.

3) De Canones Reginon, X^{de} eeuw: »an habeat fontes lapideos vel aliud vas ad hoc, scilicet baptismum, praeparatum" (Hartzheim, II, pag. 440). — Rathenii Veron. episcopi synod. ad presbyt, IX^{de} eeuw: »unusquisque fontes habeat, et si non potest habere lapideos, habent aliud vas ad hoc praeparatum, in quo nihil aliud fiat" (Hartzheim, III, pag. 7). Beide teksten bij Jacob: *Die Kunst im Dienste der Kirche* ² [1870] S. 242, noot 1; hij besluit uit de algemeenheid der termen tot hooger ouderdom dier bepalingen, dan de tijd der bepalende synoden (die dus een vroeger voorschrift vernieuwd zouden hebben) »wenn auch ihre Zurückführung bis auf die Synode von Lerida (524) von Manchen nicht ohne Bedenken gesehen wird" (Jacob, S. 244, noot 1). De Synode van Lerida bepaalde in de 6de eeuw: »omnis presbyter qui fontem lapideum habere nequiverit, vas conveniens ad hoc solum modo baptizandi officium habeat, quod extra ecclesiam deportetur." — In het Decretum

lapidei — doch uitzonderingen werden toegelaten; tegen *metalen* vonten had men zeker geen bezwaar; *houten* vonten daarentegen heeft men slechts in geval van nood geduld. De bisschoppen Richard van Sarum (1217) en Edmund van Canterbury (1240), die steenen vonten voorschreven, stonden bij den nooddoop van kinderen houten vonten toe, die echter na het gebruik moesten verbrand worden¹⁾. Men kan aannemen, dat de houten vonten, die men nog vindt, of aan dergelijk indult hun ontstaan danken of wel provisorisch door een kerk zijn aangeschaft, 't zij uit armoe, 't zij uit voorzichtigheid, n.l. in afwachting van het begeerde dooprecht. Want daar dit recht soms werd afgedwongen²⁾, is het denkbaar dat men hic et nunc den bisschop en plebaan voor een voldongen feit stelde, en alvast begon met een houten vont, alvorens zich aan de kosten van een steenen of metalen stuk te wagen. Onwaarschijnlijk is intusschen, dat men zoo'n blijvende houten vont zal gebruikt hebben zonder de kuip van binnen met metaal te bekleden³⁾.

- 4b. Minder zekerheid hebben wij omtrent den vorm. Die eener kuip zonder steel of voet, hoogstens op een lage plaat, dus feitelijk niet anders dan het uit den grond geheven bassin der baptisteria, is wel het redelijkst te onderstellen. Die onderstelling wordt ook door de monumenten bevestigd; niet door vonten zelf, — wij hebben er in N. W. Europa geen die zeker ouder is dan de elfde eeuw⁴⁾ — maar door hun afbeeldingen. De oudste bekende is die in den beroemden Wessobrunner Codex uit het eerste kwart der IX^{de} eeuw: de vont is een cilindervormige kuip, met een eenvoudigen band erom, bovenaan, middenin en onderaan⁵⁾. Volgens Kraus zijn er veel miniaturen als die van den Münchener Codex⁶⁾. Op den band van Drogo's Evangeliarium, een ivoorwerk uit de IX^{de} eeuw, ziet men den doopeling, blijkbaar geknield, tot den hals toe in de kuip: eveneens een cylinder, doch door verticale banden in smalle vakken verdeeld⁷⁾. Op de vont te Luik staan twee zulke kuipen afgebeeld, waarin de doopeling ook geknield blijkt, doch te halver lijve boven den rand uitkomt; beide kuipen zijn cilindervormig en over hun geheele hoogte,

Gratiani (dist. 4, cp. 106) is opgenomen het besluit van het concilium Jeldense: »Omnis presbyter qui fontem lapideum habere nequiverit'' enz. Hetzelfde schreef bisschop Hincmar van Reims voor in 852. — Vgl. Martène l. c.

De bewering van Mithoff (*Kunstdenkm. und Alterth. im Hannoverschen* I, S. 199, in voce Baptisterium), dat de steenen vonten tegen het einde der elfde eeuw voor 't eerst genoemd worden, blijkt dus een vergissing.

1) Martène l. c. n°. XI.

2) Vgl. Moll, a. w. II, 1, bl. 337.

3) »Early enactments urged stone as the regular material, though metal was permitted; the font, if not impermeable stone, must be lined with metal.'' The Cathol. Encyclop. Vol II i. v. Baptism.

4) Als de oudste *gedateerde* metalen vont vonden wij die te Luik (1137); als oudste *gedateerde* steenen vont wordt die te Freckenhorst in Westfalen (1129) genoemd. Zie echter Beissel: *Stimmen aus Maria Laach*, Bd. 65, (1903, II), S. 326. Er bestaan zeker oudere. De achzijdige vont te Keulen in Gross Sankt Martin, die een geschenk heet van Leo III, is waarschijnlijk een oude romeinsche badkuip.

5) Zie Otte-Wernicke a. w. I. S. 304. In de noot vermeldt hij meerdere voorbeelden.

6) Kraus a. a. O. II. 1. S. 486.

7) Afbeelding in de *Annales d. l. Soc. d'Archéol. de Bruxelles*, Tome V (1892) p. 259.

de eene met boogstellingen, de andere met verticale banden versierd ¹⁾). Echte houten kuipen, waarin de duigen door banden worden samengehouden, lijken de doopvonten op het Abdinghofer altaar in de Franciskanerkerk te Paderborn, dat von Falke met grond aan Roghenes van Helmershausen (1118) toeschrijft ²⁾ en op het voormalig Remaclus-altaar der abdij van Stavelot (\pm 1150) ³⁾. Op de vont te Pont-à-Mousson bij Nancy zien wij wederom een cylindervat met banden boven- en onderaan en in het midden, als hoepels om een houten kuip ⁴⁾. Veel variatie van kuipen geven de glazen van Chartres te zien: groote en kleine, ronde, zeshoekige, achthoekige; hooge, waarin de doopeling geheel zou kunnen verdwijnen; lage, waarin hij nauwelijks tot de knieën zou kunnen staan ⁵⁾.

Het lijkt wel aan te nemen, dat ten tijde der voorstelling van die kuipvaten door de beeldende kunstenaars, hun *geregelde* vervaardiging reeds tot een min of meer verwijderd verleden behoorde, en dat de kunstenaar, die een gebeurtenis uit vroeger tijden moest voorstellen, een vorm van doopvont koos, die naar zijn meening »oudtijds» in zwang was. Dat zij in de XII^{de} eeuw niet overal tot de geschiedenis behoorden is zeker. Meerdere steenen kuipvonten, die de Lasteyrie uit de XI^{de} en XII^{de} eeuw dateert, bestaan nog ⁶⁾. En toen bisschop Otto van Bamberg in 1124 eenige duizenden Pommeren moest doopen, deed hij drie houten kuipen in den grond zetten, één voor de mannen, één voor de vrouwen, de derde voor de kinderen ⁷⁾. Moll meent, dat wat Otto in 1124 deed, ook hier te lande reeds vroeger door onze geloofspredikers bij dergelijke massa-dooopen was gepraktiseerd ⁸⁾.

Op grond van deze gegevens mogen wij voor zeker houden, dat — afwijkingen buiten rekening gelaten — de vroegste vrijstaande vonten kuipen zijn geweest, zonder steel of op een lage plaat; overigens verschillend in hoogte, diepte en diameter. Houten kuipen zullen geen algemeene, zeker geen blijvende regel zijn geweest. De vonten behielden van de oude bassins der baptisteria het materiaal bij den ronden of polygonen, en dan liefst achthoekigen, vorm. De versiering, die in de baptisteria boven en rondom de bassins was aangebracht, ging op de wanden der kuipen over. Aan de bovengenoemde afbeeldingen zien wij van die versiering weinig, en sober versierde vonten bleven natuurlijk altijd bestaan; doch zonder twijfel zijn er bij de nu verdwenen exemplaren meerdere geweest, met minder eenvoudig ornament dan banden of arcaturen.

5. De verandering van de kuip zonder voet in een lager cylinder of bekken op steel en voet, was ten deele weer een gevolg van den ritus: naarmate de infusio meer

1) Een gedetailleerde afbeelding in Schaepken's: *Trésor de l'Art Chrétien* I, pl. VII en X.

2) Otto von Falke: *Deutsche Schmelzarbeiten des Mittelalters*. Taf. 13; Tekst S. 14, f.

3) Id.; *ibid.* Taf. XXIV.

4) Afbeelding bij De Caumont *Abécédaire* ⁵⁾ p. 307.

5) Vgl. *Revue de l'Art Chrétien*, 1888, p. 427.

6) Rob de Lasteyrie: *L'Architecture religieuse en France à l'époque romaine*. p. 699.

7) Bij Otte t. a. pl. noot 2.

8) Moll a. w. I. bl. 389.

gewoonte werd waren grootere en diepere kuipen zonder nut; ten deele zullen wij ook smaak en gemak als medefactoren moeten tellen. Intusschen kwam ook deze verandering weer niet overal tegelijk en de kuipvorm blijft tot in het gothische tijdvak in vele streken behouden. Een en ander zal uit het volgende genoegzaam blijken ¹⁾.

II. INVENTARIS.

Wat hebben wij nu in Nederland nog uit het romaansche tijdperk over?

't Gemakkelijkst is een overzicht volgens het materiaal; want in hetzelfde materiaal zijn weer meerdere vormen te onderscheiden, zoodat een eerste groepeerings volgens den vorm dadelijk tot te groote splitsing zou dwingen.

Fig. 1.

Fig. 2.

1. Welnu, *metal*en vonten uit bedoelden tijd zijn ons niet bekend geworden; de looden bak, die in Limbricht tot doopvont dient, is niet dateerbaar, doch zeker jonger.
2. Maar het Friesch Museum in Leeuwarden bewaart twee *hout*en vonten; — wij nemen nu aan, dat de twee voorwerpen in kwestie waarlijk doopvonten zijn (zie fig. 1 en 2).

1) *Deksels* op de vonten zijn in de XIIde eeuw zeker in gebruik geweest. De synoden der XIIIde eeuw dringen echter nog herhaaldelijk op dat gebruik aan, zoodat het toen nog niet algemeen was.

Doophekken zijn sinds de XIVde eeuw pas algemeen. (Otte a. a. O. S. 305).

De grootste, die in 1883 in den Harteveenschen polder werd opgegraven, is uit één stuk eikenhout gekapt. Op een schijfvormige plaat¹⁾ staan vier korte pooten, die een ronde kuip dragen, boven wat breeder dan onder en meer hoog dan laag. De geheele hoogte bedraagt 87 c.M., die der kuip 54; haar diepte 40; de grootste breedte over de kuip gemeten 43. De andere, lagere vont is pas voor eenige jaren voor den dag gekomen. Het is een cilindervormige kuip op een voetstuk, dat de gedaante heeft van een afgeknotten kegel. De hoogte bedraagt 61 c.M., de kuip is hoog 28, diep 25, en haar grootste diameter 34; de wanden zijn boven op den rand 8 c.M. dik.

Die dingen zijn, op zich zelf genomen, niet te dateeren. Men wil hun echter een hoogen ouderdom toekennen op grond van hun materiaal. Houten vonten zouden ouder zijn dan de steenen; en die zijn al zoo oud!

Over dit laatste punt zullen wij later diskuteeren. Doch *dit* is uit het voorgaande gebleken, dat houten vonten gemaakt werden, toen het gewone materiaal al steen was; en dat nog in de 13de eeuw. Verder is voor de dateering dezer beide vonten de wetenschap van gewicht, wáár zij vervaardigd zijn en welke ritus op die plaats gebruikelijk was; voor de immersio, zelfs van een kind, zijn ze klein²⁾. Eindelijk zou men op de hoogte moeten zijn van den stand der houtbewerking in die streek. De man, die uit één stuk de grootste der twee vonten wist uit te kappen, was technisch verder dan de maker der kleinste.

Eén ding staat vast, dat de vorm van een kuip zonder voet reeds is opgegeven. Dat wij dus verder zijn dan de straks te behandelen steenen vonten van Eenrum en Vledder. Meer kunnen wij veiligheidshalve niet zeggen³⁾.

3. De *steenen* vonten zijn van tufsteen, zandsteen en hardsteen.

a. Van tufsteen is de vont uit Eenrum, thans in het museum te Groningen. Volgens van Eyck tot Zuylichem is zij van »molensteen, dat is Andernachsche lava, een harde poreuse steensoort''⁴⁾. Ook Peters spreekt van Andernachschen steen⁵⁾. Deze laatste schrijft: »Uit den karakteristieken vorm leid ik af, dat men aanvankelijk houten doop-

1) De ring er omheen is niet origineel.

2) In den Frieschen Volksalmanak van 1893 wordt betoogd, dat de ritus niet tegen den hoogen ouderdom kan worden aangevoerd. Ondersteld wordt blijkbaar, dat de vont (de grootste) in Friesland is gemaakt en de infusio daar regel was, wat niet bewezen is.

3) Een vergelijking van de viervoetige kuip in het Friesch Museum met die is afgebeeld in een miniatuur uit het gebedenboek van de H. Elisabeth, dus van het eerste kwart der XIIIe eeuw, leert ons nóg niet veel. De laatstbedoelde vont is niet uit één stuk; *schijnt* uit duigen met banden te bestaan, en van hout te zijn. Maar wijl hier het doopsel van St. Augustinus wordt voorgesteld, heeft de miniator allerwaarschijnlijkst een vont geteekend, gelijk hij zich voorstelde als in ouder tijden gebruikelijk. Zie de afbeelding bij Haseloff: *Eine Thüringisch-Sächsische Malerschule des 13. Jahrh.* Taf. XXVI, n°. 59.

4) *Kronyk Hist. Genootsch.* t. a. p. bl. 147.

5) *Oud Groningerland* ('s-Hage, Mouton, 1912) bl. 96, noot. De kataloog van het Groninger Museum zegt dat de vont van graniet is.

vonten in ringvorm, versterkt met ijzeren banden gebruikte" ¹⁾). Wat daarvan te denken is, kan uit de vóórgeschiedenis onzer vonten worden opgemaakt: zeer zeker zijn dergelijke houten kuipen gebruikt, maar een *geregeld* en *algemeen* gebruik is minstens twijfelachtig.

Dat de Eenrummer vont echter aan zoo'n kuip herinnert, kan worden toegegeven; als men natuurlijk niet alleen op de ingekapte boogstellingen let. Wij zien een cylinder, uit een stuk tufsteen gehouwen, 86 c.M. hoog, boven en beneden met ongeveer den zelfden diameter van 94 c.M. De bovenste helft is ter diepte van ± 45 c.M. uitgehold tot een kuip of bekken, met wanden ter dikte van 1,5 d.M. De cylinder is aan de buitenzijde versierd met een rij blinde arcaden, ingesloten tusschen twee uitgegronde

Fig. 3. Doopvont uit Eenrum.

lijsten. Beneden de onderste lijst blijft de wand verder vlak; op de bovenste lijst ligt een uitspringende rand, die zeer afgebrokkeld is.

De vont is langen tijd gebruikt als kalkbak bij een timmersmanswinkel te Eenrum. De bodem der kuip schijnt gescheurd geweest en gedicht. De polychromie (?), waarvan enkele vlekken in de boogstellingen zijn te bespeuren, is waarschijnlijk niet oorspronkelijk; doch sporen van verf vonden wij ook bij andere vonten.

Men vergelijke deze vont, wat den vorm betreft, met die te Kirchhilfe ²⁾, Seligenthal ³⁾, Schwarzhendorf ⁴⁾, St. Georg in Keulen ⁵⁾. Van de vont te Seligenthal schrijft Effmann: »Zu einer bestimmten Datierung fehlt es an jedem urkundlichen Anhalt; die Form desselben und ebenso seine Ausbildung weist

darauf hin, dasz . . . die Entstehung noch in das XI Jahrhundert hinaufreichen kann" ⁶⁾. Op dit laatste woord valle de klemtoon: kann; dan mag men den geheelen zin ook op de Eenrummer vont toepassen. Om meer zekerheid te krijgen moet men vragen, hoe lang in het Andernachsche dergelijke vonten zijn gemaakt. Die van Schwarzhendorf

1) A. w. bl. 95.

2) Ludorf: *Die Bau- und Kunstdenkm. in Westph. Kreis Meschede*. S. 17.

3) *Zeitschrift für Christl. Kunst* V (1892) Sp. 281—282.

4) Afb. bij Otte-Wernicke *Handbuch* u. s. w. I. S. 307. — Clemen: *Die Kunstdenkm. der Rhein-provinz. Stadt und Kreis Bonn*, S. 363.

5) Reiners: *Kölner Kirchen*, S. 84. Deze en de vorige vont eveneens bij Boisserée: *Mon. d'Archit. du Rhin Infér.* pl. 23.

6) *Zeitschr. f. christl. Kunst* a. a. O.

is ook van tufsteen — (de vont van Seligenthal van trachiet) — maar heeft een rijk geprofileerden sokkel. Het dooprecht werd aan de kerk aldaar verleend in 1176¹⁾.

b. Zandsteenen romaansche vonten of belangrijke fragmenten ervan vonden wij uit of te:

		hoogte	kuip	hoog	diep	buitenste diam.	
Almen	ter plaatse in de kerk	102	47	38	83	B?	
Dorkwerd	mus. Groningen	voet ontbr.	43	34	81	B	
Emmen	» Assen	80	40	40	77	B	
Enschede	ter pl. in de kerk	80			80	A	
Ermelo I	» » » » »	94	48	39	92	A	
Ermelo II	» » » » »	64	27	23	56	A	
Groenlo	mus. Amsterdam	60	15	22	77	B	
Hattem	ter pl. in de kerk	92	44	34	84	B	
Heemse	» » in den tuin pred.	86	39	3)	85	B	
Jellum	mus. Leeuwarden	85	40	30	80	B	
Kantens	op den Klinkenberg	100	43		93	B?	
Norg I	mus. Assen	86	42	52	63	B	
» II	» »	75	28	20	20	A	
Ommen	» Amsterdam	72	30	18	52	A	
Peize	» Assen	80	39	27	71	B	
Roden	» »	93	35	29	86	B	
Sleen	» »	95	42	33	79	B	
Terwolde	ter pl. in de kerk	97	44	4)	92	A?	
Toornwerd	mus. Groningen	81	29	23	84	B	
Uit de graafschap	Aartsb. mus. Utrecht	75	38	22	55	B	
Vledder	mus. Assen	105	38	35	80	A?	
Vries	» »	93	45	39	63	B	
Weerselo	ter pl. in de kerk	89	44	35	81	B	
Zweelo ²⁾	mus. Assen	88	34	26	84	B	

De letters A en B zullen later worden verklaard. Uit de afmetingen blijkt, dat de diepte soms grooter is dan de hoogte der kuip; dat komt, wijl die kuip van binnen meer is uitgehold, ten koste van den steel, dan met de hoogte der buitenwanden overeenstemt.

1) Clemen, a. a. O. Zou men willen, dat de vont in Friesland is gemaakt — wat ons echter onwaarschijnlijk voorkomt — dan is het de vraag, hoe lang tufsteen in Groningerland werd ingevoerd. Peters (*Gron. Volksalm.* 1892, bl. 175 v.v.) beweert met grond, dat men in de 2de helft der XIIde eeuw daar reeds een ontwikkelde baksteenfabrikatie had, zoodat tufsteen voor gebouwen niet meer geregeld en in massa werd verlangd. Maar wij zien ook, in 1170, dat abt Frederik van Mariengarde naar Deventer gaat — destijds nog stapelplaats van dat materiaal, — om er tufsteen te koopen (*Vrije Vries*, XX, bl. 393); en uit de *Gesta Abbatum Orti S. Mariae* (uitg. Wybrands, Leeuwarden, 1879, bl. 57), dat zulk een koop, eveneens te Deventer, nog plaats had in het tweede kwartaal der XIIIde eeuw.

2) Maten ten naaste bij; de kuip is voor de helft weg, schuins afgebroken.

3) Niet te meten; vol aarde en bloemen.

4) Onpeilbaar wegens de vuilnis, die erin bewaard wordt.

- c. Van hardsteen vonden uit den romaanschen tijd troffen wij nog tamelijk gave exemplaren of aanzienlijke fragmenten te

		totale hoogte	kuip		diameter
			hoog	diep	
Amstenrade	in den tuin v. h. kasteel	1)	37	32	101 en 116
Batenburg	prot. kerk, Oostzijde	2)	35	31	79 en 97
Breust	sacristie	3)			
Broekhuizenvorst	N.W.-hoek der kerk	2)	29	4)	90 en 107
Haelen	onder den toren	90	38	4)	83 en 95
Heel	N.W.-hoek der kerk	104	40	29	vierkant 5)
Herpen	» » »	2)	35	4)	101 en 125
Horssen	» » »	2)	35	4)	87 en 105
Horst	» » »	2)	35	4)	99 en 123
Klimmen	onder den toren	3)			
Leur	prot. kerk, o. d. toren	91	35	29	90 6)
Limmel	N.W.-hoek der kerk	94	33	29	93—113
Lottum	» » »	2)	35	4)	90 en 118
Montfoort	vóór het oxaal	7)	43	30	78 en 94
Nuth	N.W.-hoek der kerk	90	43	4)	94 en 105
Odiliëberg	N.O.-hoek der kerk	105	42	24	87 en 113
Schin op Geul	onder den toren	89	40	4)	84 en 105
Schinnen	Z.W.-zijde der kerk	2)	36	32	80 en 97
Sevenum	tuin der pastorie	8)	48	9)	78 en 91
Swolgen	N.W.-hoek der kerk	2)	36	4)	86 en 105
Voerendaal	onder den toren	10)	35	4)	102 en 120
Wanssum	tijdelijk op het kerkhof	86 11)	35	28	91 en 105

4. Al die vonden hebben hun geschiedenis, natuurlijk een lijdensgeschiedenis. Sommige hebben jaren, misschien eeuwen onder den grond gelegen; die te Almen b.v. kwam in 1834 van onder de fondamente der kerk te voorschijn, werd toen in het torenlokaal

1) Niet te meten, voet en steel zijn dicht met klimop omgroeid.

2) Voet en steel modern.

3) Alleen voetplaat aanwezig; kuip en steel van later tijd.

4) Niet te meten, wegens den metalen bak, die het doopwater bevat.

5) De zijden der vierkante kuip zijn 83 à 86 c.M.

6) Geen koppen aan de kuip.

7) Voet en steel zijn van later datum.

8) Te Sevenum ligt ook nog een voetplaat, die blijkbaar niet tot de kuip behoort; de afstand der aanzetten van de hoekzuiltjes aan de kuip verschilt met dien aan den voet.

9) Niet te meten wegens de vulling der kuip met aarde.

10) De steel is een mergelblok.

11) Deze maat is niet nauwkeurig, wijl voet, steel en kuip tijdens ons bezoek ter plaatse gescheiden lagen.

gezet en staat pas sinds enkele jaren netjes schoongemaakt naast den preekstoel. De kleine vont te Ermelo stond voor de helft in den grond gegraven, en diende met zijn bovenaardsche deel tot podium van den man, die Zondags na kerktijd het nieuws van de week te verkondigen had. De vont van Hattem stond voor weinig jaren nog in het plantsoen der stad als bloembak en die van Heemse staat nog in dezelfde functie in den tuin van den predikant. De beide vonten te Ermelo en die te Terwolde zijn receptacula van allerlei vuilnis, pannen, papier en wat dies meer zij. Van de vont te Vaassen, in 1846¹⁾ grootendeels, en die te Brummen, in 1858 nog geheel aanwezig²⁾, vond ik niets meer. Te Beekbergen³⁾ nog een klein stuk op het vroegere kerkhof. De hardsteenen vonten hadden dikwijls geen beter lot. Uit aantekeningen van den Rijksarchivaris van Limburg, in 1905 gepubliceerd, blijkt, dat stukken van doopvonten in die provincie op kerkhoven en boerenhoeven liggen en nog gaven exemplaren aan hun eigenlijke bestemming vreemd blijven⁴⁾. De schrijver in de *Publications*, dien wij aan het begin van ons opstel citeerden, vermeldt vier gevallen van vandalisme en gemis aan eerbied van een 50 jaar geleden en besluit: »il est donc urgent de conserver ces monuments de nos pères et d'installer de nouveau ceux, que l'ignorance ou le mauvais goût ont expulsés des églises. Rejeter les anciens fonts ou les aliéner, c'est renier le passé de nos paroisses C'est à messieurs les curés d'y veiller; c'est leur devoir." Prijzenswaardig zijn daarom de kerkbesturen te Lottum, Swolgen, Horst en Herpen, die de oude kuipen op een behoorlijken steel en voet deden herplaatsen⁵⁾; te Schinnen is de halve kuip nóg in gebruik. Maar als de vont te Amstenrade, ná het artikel in de *Publications*, nóg van een gootsteen op een boerderij gepromoveerd wordt tot bloembak in den tuin van het kasteel, en een belangrijk fragment te Roggel voor 10 gulden wordt verkocht, dan moet er nog eens alarm worden gemaakt. »Solange ein alter Taufstein noch irgendwie brauchbar, bezw. herstellbar ist, sollte dieser monumentale Anwalt uralten lokalen Christenthums beibehalten bezw. in die neue Kirche aufgenommen werden" ⁶⁾.

Met betrekking tot deze twee groote familiën, de zandsteenen en de hardsteenen vonten, wordt nu A. een engere groepeerings beproefd volgens *bouw en versiering*; B. een antwoord gezocht op de vraag *vanwaar*; C. een antwoord op de vraag *van*

1) Zie de afbeelding in *Berigten* t. a. p.

2) Afbeelding in de *Kronijk v. h. Hist. Gen.* t. a. p. Zij had »sinds onheugelijke tijden gediend om schoppen, bijlen en andere gereedschappen te slijpen." Thans ligt aan de zuidzijde der kerk nog een klokvormig stuk zandsteen, dat, naar men zeide, hol is en ook nog eenige profileering heeft, maar niet overeen te brengen is met de teekening in de *Kronijk*.

3) Zie *Berigten* t. a. p.

4) *Geschiedkundige Bladen* I, 2 (1905) bl. 70 vv.

5) Of de restauratie in allen deele gemotiveerd was is een vraag, die wij later onder het oog zullen zien.

6) Schnütgen in *Zeitschr. f. Chtl. Kunst* 1889, Sp. 352, noot 8.

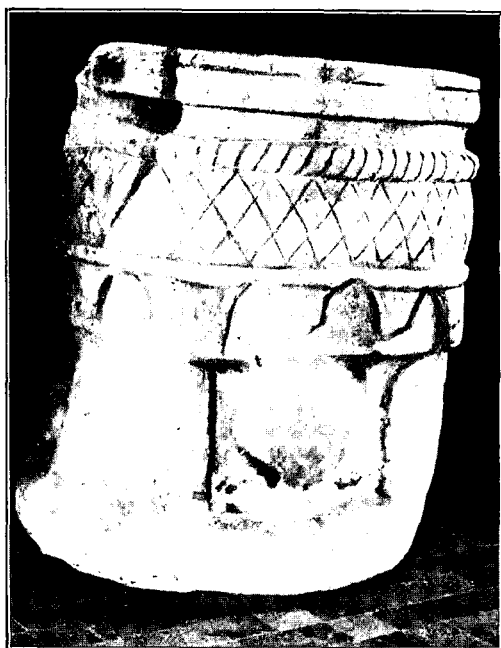

Fig. 4. Vledder.

Fig. 5. Ermelo I.

Fig. 6. Terwolde.

Fig. 7. Enschede.

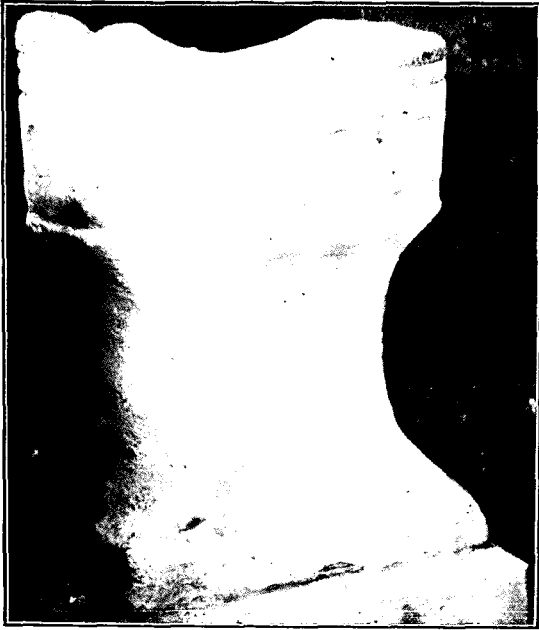

Fig. 8. Ermelo II.

Fig. 9. Witting.

Fig. 10. Ommen.

Fig. 11. Norg II.

Fig. 12. Ostönnen.

Fig. 13. Peize.

Fig. 14. Vries.

Fig. 15. Heemse.

wanneer. — Wegens het nauw verband echter tusschen vorm, tijd van ontstaan en plaats van herkomst is de aangegeven orde van behandeling niet in allen deele te volgen, zoodat in de eene paragraaf wel eens details voorkomen, die strikt genomen in een andere thuis hooren.

III. DE ZANDSTEENEN VONTEN.

A. Groepeerling.

1. Alle in de eerste lijst genoemde vonten zijn uit één stuk gelen zandsteen gehouwen. Enkele dragen resten van vroegere beschildering, uitsluitend roode verfstof, b.v. die uit Vledder en Roden. Dat vonten polychroom versierd werden is ons niet gebleken, en ook de roode kleur lijkt een uitzondering; anders zouden meer vonten nog sporen ervan vertoonen.

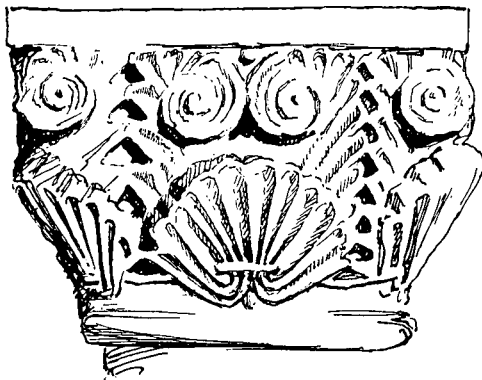
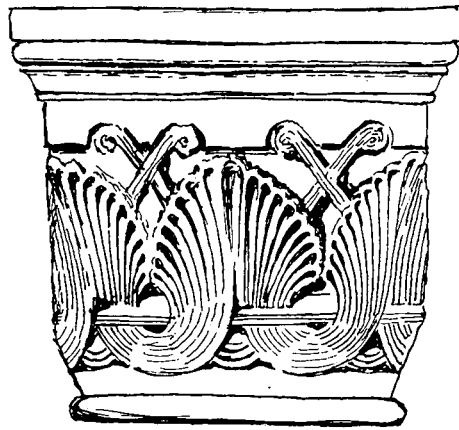
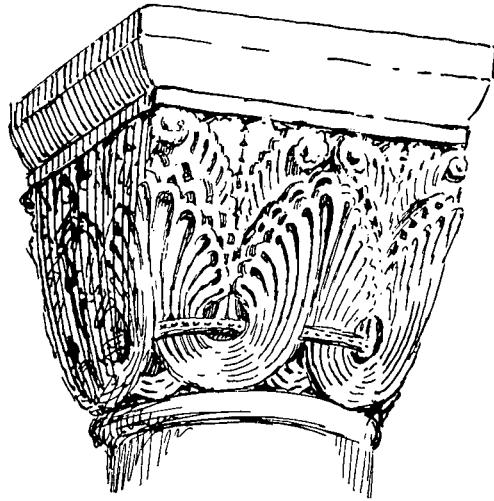
De randen der meeste exemplaren bewijzen, door resten van sponningen of van dookgaten, dat zij vroeger (metalen) deksels droegen.

2. Zetten wij nu voorloopig de vonten uit Vledder (fig. 4) en Terwolde (fig. 6), als ook die uit de Graafschap, Toornwerd, Kantens en Almen (figg. 27, 28, 29 en 31) buiten de rij, die wij bl. 163 hebben opgesteld, dan hebben de overige vonten nog gemeen: een cilindervormige kuip op een insgelijks cilindervormigen steel van veel kleiner diameter. Grooter zijn de verschillen; zij betreffen den bouw en de versiering en laten een scheiding in twee groepen toe:

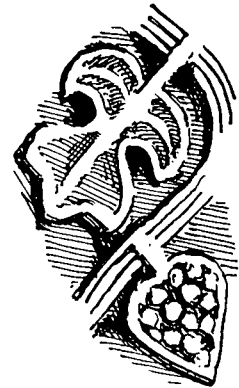
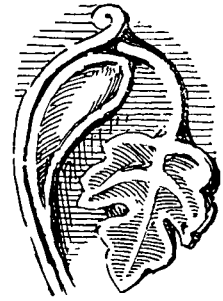
Groep A. Ermelo I en II, Enschede, Norg II en Ommen (figg. 5, 7, 8, 10 en 11). De steel staat alleen en onversierd; bij de vont te Ommen zien wij vier halfronde platen met spiraalornament, bij die van Norg II een ring en hoekklauwen; bovendien ligt bij deze laatste tusschen steel en kuip een soort kussen. De steel heeft een eenvoudig geprofileerden voetrand, en gaat bij Ermelo II, Ommen en Norg in een vierkante voetplaat over. De versiering der kuip bestaat in een rij boogstellingen; bij Ermelo I komt daarboven nog een rand van op hun punt gestelde ruiten.

Groep B. Hiertoe behooren de overige vonten (voorbeelden: Peize, Vries, Heemse (fig. 13, 14 en 15). De steel heeft vier steunstukken, die in de richting der diagonalen van de voetplaat zijn gezet. Die steunstukken zijn meestal vier leeuwen, die, met hun achterpooten steunend op de voetplaat, met hun voorpooten tegen den steel opzitten; nochtans is de kop steeds van de vont af, naar den beschouwer omgewend en de geopende muil laat twee rijen opééngesloten tanden zien; de staart ligt over den rug. — Bij de vont uit Vries zien we, in plaats van leeuwen, vier in armzetels tronende menschen, met groote mutsen over hoofd en ooren en met lange tabbaarden aan; minder duidelijk, maar nog goed kenbaar, treffen wij zulke figuren bij de vonten uit Zweelo en Groenlo¹⁾, en wij vermoeden, dat zij insgelijks aan de vont uit Norg I werden gezien.

1) De verschillen, die wij in de afbeeldingen dezer menschenfiguren opmerkten, bleken bij 't onderzoek der origineelen niet gerechtvaardigd; zie b.v. de afb. in *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 1885, bl. 128 v.v. en in *Zeitschr. für Christl. Kunst* XI (1898), Sp. 77, 78, 82.

Figg. 21-23
bij noot 1 van bl. 171.

Figg. 24-26
bij noot 2 van bl. 171.

Alle kuipen dezer groep dragen als versiering twee of drie friezen van bepaald type, altijd in vrij laag en plat reliëf. Op bijna alle bestaat het onderste fries uit een eigenaardig waaivormig ornament, waarvan wij het karakter niet juist durven benoemen, doch dat allerwaarschijnlijkst uit een soort bladeren is vervormd, waarvan men zich de eigenlijke gedaante niet meer herinnerde; soms loopt een platte band gedeeltelijk achter, gedeeltelijk vóór de voet dier »bladeren” heen, zooals op de vonten van Vries en Zweeloo¹⁾. De kleine vont uit de Graafschap draagt in het onderste fries een rij koppen, alle aan elkander gelijk, terwijl in Weerseloo een rondboogfriesje is aangebracht, waarvan de arkaden gevuld zijn met een blad of een roset. — In de hogere vakken der kuipwanden

Figg. 16–20.

zien wij dan dikwijls een wingerdrank met bladeren en druiventrossen. Dat blad lijkt wel veel op een verhaspelde palmet, doch het is een verhaspeld wingerdblad; de trossen laten daaromtrent geen twijfel over. Voorbeelden geven de vonten uit Vries, Norg I, Zweeloo, Weerseloo, Jellum en die uit de Graafschap²⁾. Twee andere friezen komen liefst met elkander voor, gelijk wij op de kuipen van Dorkwerd (fig. 30), Emmen, Sleen en Peize zien; en als de teekening van 1858 betrouwbaar is, droeg ook de vont te Brummen dit gecombineerd ornament³⁾.

Dat de steenhouwer zich bij het hakken der friezen, d. i. bij het telkens herhalen derzelfde lijnen en figuurtjes, door haast of slordigheid wel eens vergiste, zal niet verwonderen. Op de vont van Toornwerd b.v. is als motief de wingerdrank genomen, doch op een ongelukkig oogenblik vergat de steenhouwer den loop der rank en was toen gedwongen twee bladen naast elkander te zetten.

Op de kuip van Dorkwerd is dezelfde versiering bedoeld als op die van Emmen, Sleen enz., doch de blaadjes en kleine ranken zijn geheel

1) Men vergelijke een kapiteel uit Wunstorf (uit: *Mittelalterliche Baudenkmäler Niedersachsens — Hannover 1861–1862 — Blatt 44*); een ander kapiteel in *Denkmäler der deutschen Baukunst* von Georg Moller, fortges. von Ernst Gladbach, III, Taf. XLIII; aldaar ook nog Taf. XLVI; en een derde kapiteel in Billerbeck bij Ludorf. Kreis Coesfeld, S. 25.

2) Eveneens op de kuip van Toornwerd (fig. 28). Braun spreekt tóch van palmetten (*Zeitschr. f. Chr. Kunst* XI, a. a. O.). Ook hier een illustratieve bijdrage tot het gewichtig hoofdstuk der kunstgeschiedenis: verwording der ornamenttypen. Nevenstaande wingerdbladen (fig. 24–26) zijn ontleend aan Haupt's *Die aelteste Kunst der Germanen*, Abb. 75, S. 136, het bovenste is uit Brescia; het middelste uit Toledo; het onderste uit Ravenna. Men vergelijke daarbij nog Stückelberg: *Lombardische Plastik*, Fig. 59, S. 93.

3) Zie de teekening in de *Kronijk v. h. Hist. Gen.* t.a.p. Dezelfde versiering op de kuip te Kantens (fig. 29).

verteekend. In Weerselo is de afwisseling tusschen bladen en rosetten zeer onregelmatig; hier staan twee, daar drie bladen tusschen twee rosetten, elders weer twee rosetten naast elkander. Soms vindt men op verschillende vonten hetzelfde motief of voorbeeld, doch omgezet, het onderste boven. Bij een aandachtige beschouwing en onderlinge vergelijking der friezen in het museum te Assen, waar meerdere vonten bij elkander staan, is het uitglijden van den beitel meermalen gebleken.

Twee friezen worden soms door een vlakken band gescheiden, liever door een bollen band of lijst, bewerkt als een gevlochten touw; daarom zullen wij die lijst touwband noemen. Dit ornament komt ook op de kuipen van groep A voor. Overal waar twee zulke touwbanden boven elkander liggen loopt de draad bij den één altijd in tegenovergestelden zin van dien bij den anderen.

Op verschillende dezer details moeten wij later terugkomen¹⁾. Eerst dient nu de herkomst onzer vonten opgespoord; dan kunnen wij ook de voorloopig ter zijde gezette exemplaren een plaats in een der groepen aanwijzen, en ons een voorstelling vormen van de vonten, waarvan nog slechts fragmenten over zijn.

B. Vanwaar?

1. Het antwoord wordt op dezelfde wijze gezocht als dat op de vroeger gestelde gelijke vraag met betrekking tot de grafsteenen²⁾. Binnen onze huidige grenzen liggen of lagen geen groeven. Ook bestaat er geen grond voor de meening, dat een inlandsch atelier het ruw aangevoerde materiaal zou bewerkt hebben. Veeleer zal men de voorwerpen afgewerkt hebben besteld en ontvangen, want de expeditie te land en te water was dan veel gemakkelijker: het verschil in gewicht tusschen een blok steen van een kubieken meter, waaruit de doopvont moest gehakt worden, en zoo'n doopvont zelf is te groot om in een tijd zonder stoomkranen en treinvervoer te worden verwaarloosd. Tot zekerheid komt de zaak, als wij op meerdere, ver van elkander gelegen plaatsen in

1) Wij kunnen echter niet nalaten hier te wijzen op het door en door germaansch, speciaal lombardisch karakter van het ornament op deze kuipen. Het waaivormig bladornament, een verworpen akantus, zagen wij vroeger reeds bij de zandsteenen grafzerken; verwezen toen ook naar een gedenksteen te Bonn uit den Karolingischen tijd (Otte-Wernicke I, S. 345; andere voorbeelden bij Haupt: *Aelteste Kunst* u. s. w., Abb. 153 en 154 [krypt te Jouarre] en Abb. 36 [Narbonne] en bij Stückelberg: *Longob. Plastik*, Fig. 46 [Avignon]). — Wij vinden de wingerdrank op het ciborium van S. Eleucadius in S. Apollinaris te Ravenna (Haupt, a. a. O., Taf. XXIV, Abb. 96 vgl. Stückelberg a. a. O., fig. 135, S. 96). Van de verwording van het wingerdblad in de longobardische en germaansche kunst gaven wij boven reeds voorbeelden. — De rank, die wij fig. 19 afbeeldden, komt in juist denzelfden vorm voor in Jouin de Marne (Haupt, Abb. 145); wij zien er een ontwikkeling in der z.g. Hecke (Stückelberg, S. 25). — Verwonderen zou het ons niet als de rank, in fig. 20 afgebeeld, van den vorm stamt, dien wij in fig. 53 bij Stückelberg zien. — Spitse blaadjes, als die op de vont te Heemse (fig. 15) bij Haupt, fig. 156; Stückelberg, fgg. 38 en 49; de Caumont pp. 24, 25 en 26. — Eindelijk de touwband, die bij de Longobarden eveneens tot afgrenzing van versierde vakken gebruikt wordt (Stückelberg, S. 21) en, waar hij dubbel voorkomt, ook met den draad in tegenovergestelde richting (Haupt, Abb. 55).

2) *Bulletin, N. O. B.*, April 1915, bl. 30.

hetzelfde materiaal dezelfde vormen van bouw en versiering aantreffen. Dan immers staat de mogelijkheid van onderlinge copieering tot die van leverantie door één en hetzelfde centrum als een tot honderd.

Nu kan men op tal van plaatsen, ten Oosten onzer provinciën, waarin wij de romaansche zandsteenen vonden aantreffen, in denzelfden zandsteen — namelijk in gelen Bentheimer of Gildehauser — doopvonden vinden, die in bouw, ornament en techniek geheel overeenkomen met de onze, zoowel van groep A als van groep B. Het volgende lijstje geeft een topografisch overzicht naar gewesten; de plaatsen zijn alphabetisch gerangschikt.

In Westfalen.	Asbeck.	Ludorf Kreis Ahaus, S. 22 ¹⁾ .	A.
	Epe.	» » » S. 31.	A.
	Gimbde.	» » Münster-land, Taf. 40.	A.
	Ochtrup.	» » Steinfurt, S. 91.	A.
	Ostönnen.	» » Soest, S. 66.	A.
In Hannover.	Berge.	Mithoff VI S. 6 en S. 28.	A.?
	Bersenbrück.	» » » 6 » » 30.	A.?
	Emsbüren.	» » » 6 » » 41.	A.?
	Herzlake.	» » » 6 » » 62 en Taf. V.	A.
In Oldenburg.	Damme I.	Heft II, Amt Vechte, S. 97, Abb. 20.	A.
	Heppens.	» » » Rüstringen, S. 312, Abb. 304.	A.
In Westfalen.	Gescher.	Ludorf Kreis Coesfeld, S. 98.	B.
	Heek.	» » Ahaus, S. 38.	B.
	Metelen.	» » Steinfurt, S. 78.	B.
	Nordherringen.	Nordhoff I Kreis Hamm, S. 54, Abb. 43.	B.
	Recke.	Ludorf Kreis Tecklenburg, Taf. 23.	B.
	Südkirchen.	» » Lüdinghausen, S. 98.	B.
	Wettringen.	» » Steinfurt, S. 117.	B.
In Hannover.	Alfhausen.	Mithoff VI, S. 12.	B.
	Ankum.	» » Taf. V.	B.
	Aurich-Oldendorf.	» VII, S. 32.	B.
	Badbergen.	» VI, S. 18 en Taf. V.	B.
	Bippen.	» » S. 31.	B.
	Gross Borsum.	» VII, S. 104.	B.
	Hage.	» » S. 106.	B.

1) In deze lijst wordt verwezen naar Nordhoff: *Kunst- und Geschichtsdenkmäler der Provinz Westfalen* I (Kreis Hamm) en II (Kreis Warendorf); Ludorf: *Die Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen* (overige Kreise; alleen Borken en Rechlinghausen zijn nog niet verschenen); Mithoff: *Kunstdenkmäler und Alterthümer im Hannoverschen* VI en VII; verder: *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Herzogthums Oldenburg* Heft II, III en V; Sauermann: *Die mittelalterlichen Taufsteine der Provinz Schleswig-Holstein*. Waar in de laatste kolom der lijst een vraagteken staat, wordt te kennen gegeven, dat de vont niet is afgebeeld en de indeeling bij groep A geschiedt op grond der — niet altijd duidelijke en altijd te beknopte — beschrijving.

In Hannover.	Haselünne.	Mithoff VI, S. 60.	B.
	Hatzum.	» VII, S. 108.	B.
	Lathen.	» VI, S. 78.	B.
	Marienhafe.	» VII, S. 140.	B.
	Salzbergen.	» VI, 108.	B.
	Thuine.	» » S. 161. Taf. V.	B.
In Oldenburg.	Cappeln.	Heft III, Amt Cloppenburg, S. 73, Abb. 10.	B.
	Damme II.	» II, » Vechte, S. 98, Abb. 21	B.
	Emsteck.	» III, » Cloppenburg, S. 83, Abb. 20.	B.
	Goldenstedt.	» II, » Vechte, S. 121, Abb. 45.	B.
	Lastrup.	» III, » Cloppenburg, S. 111, Abb. 36.	B.
	Neuenkirchen.	» II, » Vechte, S. 152, Abb. 58.	B.
	Oldorf.	» V, » Jever, S. 237, Abb. 222.	B.
	Sengwerden.	» » » » S. 260, Abb. 247.	B.
In Slesw. Holst.	Keltum.	Sauermann, S. 16, Abb. 7.	B.
	Witting.	» S. 17, Abb. 8.	B.

De Kreise Borken en Recklinghausen zullen nog wel eenige vonten van A en B bezitten. Maar het bestaan van beide groepen in den Romaanschen tijd is overvloedig bewezen. De saamhoorigheid onzer vonten met die ruim veertig exemplaren over onze oostgrenzen blijkt tot in de détails toe. Van de acht, die zeker tot groep A behooren, gelijken Epe, Gimfte, Ochtrup en Herzlake sprekend op Enschede, Ermelo II, Norg II. De wingerdrank in groep B op de vonten van Toornwerd, Vries, Norg I, Zweelo, Weerselo, Jellum en van de vont in het Utrechtsch Museum, vinden wij terug in Recke, Heek, Südkirchen, Gescher, Nordherringen, Alfhausen, Ankum, Emsteck en Lastrup; de friezen van Dorkwerd, Peize, Emmen en Sleen in Neuenkirchen, Damme II, Thuine; de waaivormige bladen, evenals bij ons, passim, en gelijk te Zweelo en Vries zien wij ook een platten band er door in Gescher, Metelen, Recke en Lastrup. Het friesje met bladen en rosetten onder boogjes, als in Weerselo, en de rij koppen op de vont uit de Graafschap hebben hun analoga in Badbergen, Bippen en Südkirchen. Slechts van de friezen op de vont te Heemse hebben wij geen pendant bij de afgebeelde duitsche vonten kunnen vinden. Het fries op de vont uit Roden komt overeen met dat te Metelen, doch in plaats van een druiventros zien wij in Roden een blad. Ook in de steunstukken van den steel dezelfde gelijkheid: in Duitschland, als hier, meestal leeuwen, en dáár in dezelfde houding en van dezelfde ongelukkige factuur als bij ons; zittende menschen, in plaats dier leeuwen, vinden wij ook in Ankum, Wettringen, Lathen, Lastrup. Bij de vont uit Peize springt tusschen elk paar leeuwen een stuk van den steel als een halfzuil vooruit; ook dit détail in Neuenkirchen en Oldorf.

Dat onze vonten derhalve deel uitmaken van twee groote groepen A en B is zeker, en terwijl hun vorm en ornament naar één centrum wijst, wordt dat centrum door het materiaal bepaald: de ateliers rondom de groeven van Bentheim—Gildehaus.

2. Nu wij beide groepen vrijwel in hun geheel kunnen overzien, is het mogelijk eenige vragen te beantwoorden en enkele conclusies te maken.

a. Vooreerst: zijn de vonten der groepen A en B gelijktijdig door twee verschillende ateliers vervaardigd, of staan die der eene groep tegenover die der andere als ouder en jonger type? In dit laatste geval: is A ouder dan B of omgekeerd? En is de jongere type dan uit de oudere voortgekomen, of hebben wij alleen met een chronologische opvolging te doen?

De vragen zijn van belang voor de verhouding der beide groepen en hun behandeling raakt de meer algemeene questie, die men met de woorden van Saintenoy¹⁾ zou kunnen noemen: la succession ou la filiation des formes. Tevens wordt een stukje weg voor de dateering gebaad. Eindelijk meenen wij met het antwoord ook een plaats gevonden te hebben voor de beide vonten van Vledder en Terwolde.

Beissel meent²⁾, dat de type van groep A een vereenvoudigde vorm is der type van groep B: de steunstukken zijn weggelaten en de steel is verbreed. Daartegenover lijkt ons minstens even waarschijnlijk, dat de vonten der tweede groep een ontwikkelder vorm zijn van die der eerste. Uitgaande n.l. van de zeer gegronde meening, dat de eerste vorm der vrijstaande vont de kuip zonder voet is geweest — een vorm in andere streken tot in den gothischen tijd behouden — moet men toegeven, dat de vont wier type het dichtst tot dien oervorm nadert en waarvan de vervaardiging tevens minder technische ontwikkeling eischt dan die van een rijker geleden vorm, ouder is dan deze laatste. En 't is voor iedereen zichtbaar, dat een vont van groep A met een eenvoudigen massieven steel en met allereenvoudigst ornament dicht bij het cylindervormig vat met enkel band of boogversiering staat, dan een vont van groep B met leeuwen of menschenfiguren om den steel en friezen van rank- en bladwerk op de kuip.

Van de ons bekende vonten lijkt die te Vledder (fig. 4) de oudste vertegenwoordiger van groep A, nog het meest verwant aan Eenrum en de houten vaten. Wij zien een zandsteen cylindrisch vat, zonder steel of voetplaat; op het onderste massieve deel is een romaansch boogfries, rustend op vier platte wandstijlen, uitgekapt; de bovenste helft draagt, tusschen twee bolle lijsten, een breeden band waarop ruiten zijn uitgehouwen. Op de bovenste lijst — een touwband — een holle lijst, en dáárboven een lage opstaande rand. Naar bouw en versiering een allerprimitiefst meubel, van uitvoering bovendien ruwer dan de Eenrummer vont. — Een grooten vooruitgang in bouw toont de vont van Ermelo I; er is een duidelijke scheiding tusschen kuip en steel; deze heeft een geprofileerden voetrand, doch blijft overigens onversierd en de boogfries-versiering werd in kleiner proportie op de kuip overgebracht; de ruitenband is er nog, maar regelmatig van vorm

1) In zijn *Prolégomènes* enz. in de *Annales de la Société d'Arch. de Bruxelles* l.c.

2) In een opstel over »Die Westfälische Plastik des 13en Jahrhunderts" (*Stimmen aus Maria Laach*, Bd. 65 (1903, II) S. 309 ff. en 446 ff.) behandelt hij ook kortelings de doopvonten (S. 309–11); zijn groepeeringsverschil een weinig van de onze; A en B brengt hij bij elkander als twee varianten van één type.

en minder ruw uitgevoerd; daarenboven een dubbele touwband en een opstaande rand. — Op de derde plaats zouden wij de vont van Terwolde willen zetten; de vorm van haar kuip, steel en voet eischen die plaats voor haar op. 't Zou ons verwonderen, als men onder de witsel-en-smeerlagen geen boogstellingen of sporen ervan — want men kan ze hebben weggekapt om gladde wanden te krijgen — zou ontdekken¹⁾. Boogstellingen alleen, zonder ruitband, zien wij op de vont te Ostönnen in Sleeswijk-Holstein; van deze vont is de voet nieuw, doch de steel heeft allerwaarschijnlijkst (zie fig. 12) den vorm gehad van dien te Enschede, met lager afmetingen. Enschede vertoont dan ook weer meer ontwikkeling; wij zien dit type nog in Westfalen en Hannover (Epe, Gimbe, Ochtrup, Hertzlake enz.) vertegenwoordigd, en bij ons, maar in kleiner proportie, door Ermelo II, Norg II, Ommen. De deelen zijn bij deze vonten in beter verhouding tot elkander gezet, de kuipen dragen een wel ruw uitgevoerde doch sobere en goed verdeelde versiering. Wij bemerken bij Ermelo II, Ommen en Norg II een vierkante voetplaat, die in Enschede nog ontbrak, bij de twee laatstgenoemde vonten bovendien een uitgesproken behoefte aan steelversiering, bij die in Norg II eindelijk een soort kussen tusschen steel en kuip — drie elementen die in groep B hun definitieven vorm krijgen en daar nooit ontbreken. Als laatste type der A-groep en als overgang tot groep B beschouwen wij de vont te Witting, eveneens in Sleeswijk-Holstein, die met haar kuip nog geheel bij groep A aansluit, doch door de nog weinig van de kern zich losmakende steunstukken reeds tot groep B behoort.

Ging men nu, gelijk Beissel wil, van B naar A dan zou men bij de vont van Vledder moeten eindigen. Nu geven wij toe, dat men in werkplaatsen met veel bestellingen op den duur tot slordige uitvoering kan komen en ingewikkelde vormen zal gaan vereenvoudigen. Maar dan blijven in de produkten van zulk een tijd toch genoeg sporen van vroegere, betere jaren, om die decadente werken als zoodanig te herkennen en van primitieven arbeid, die aan het begin eener ontwikkeling staat, te onderscheiden. De laatste maand van den herfst is aan de eerste maand der lente niet gelijk.

Staande nu voor de reeks Vledder—Witting gelijk wij die opstelden, zal niemand neiging voelen de volgorde om te keeren.

Wie beweren wilde, dat de groepen A en B onafhankelijk van elkander zijn, dat hun verschil in bouw en ornament eenvoudig te verklaren is door verschil in werkplaats, waarvan ieder zijn eigen schema volgde, zou voor die meening juist het constante van genoemd verschil in vorm en versiering kunnen aanvoeren. De Wittinger vont met haar tweeslachtigheid zou dan als uitzondering gelden. Overigens komt alleen de touwband in het ornament van beide groepen voor; want de boogstellingen, waar zij op de kuipen van groep B gevonden worden, hebben toch een geheel ander karakter dan bij

1) De vont staat onder den toren en vertoont een smaakvolle studie »in black and white"! Zij is duchtig bekalkt maar de banden — waarschijnlijk »touwbanden" — zijn zwart geverfd. Een of ander ongelukkig toeval heeft haar nog wat groene smeer gegeven.

groep A; lijken dáár niet, zooals hier, onmiddellijk aan de architectuur ontleend, doch louter phantasieversiering, gelijk de andere friezen dier groep. Met deze onderstelling omtrent de onderlinge onafhankelijkheid blijft de vraag over beider ouderdom nog open. Beide groepen kunnen tijdgenooten zijn, maar B kan ook jonger zijn dan A.

Dit laatste nu is, behalve op morphologische en technische gronden, ook hierdoor waarschijnlijker, dat van de zestig à zeventig overgebleven exemplaren, nauwelijks een tiental tot groep A behoort. Dit kan toch moeilijk verklaard worden, als de vonten in beide groepen uit denzelfden tijd afkomstig, veel minder nog als A de jongere generatie zou zijn; doch is heel begrijpelijk, als B, zoo niet *uit*, tenminste *na* A is gekomen, en A verdrongen heeft.

En als het waar is, wat Braun beweert: dat sommige vonten in onze groep B door den eleganten bouw en de vlotte manier van rankversiering reeds aan het overgangstijdperk van de gothiek doen denken ¹⁾, dan is de questie van den hoogerouderdom beslist. Want in groep A zijn al het ornament, en alle structieve vormen kernromaansch. Maar zoo beslist als Braun durven wij ons omtrent dat naderen tot de gothiek niet uitlaten.

b. Een tweede vraag ontstaat naar aanleiding van de geringe afmetingen van de vonten Ermelo II, Norg II, Ommen en het exemplaar van groep B in het Aartsb. museum te Utrecht.

Met den ritus der infusio kan men die kleine afmetingen niet verklaren, omdat daarnaast in dezelfde streken zooveel meer grootere vonten besteld zijn, die den ritus der immersio van het kind onderstellen ²⁾. En inderdaad werden in de bisdommen Keulen en Munster — waaronder een groot stuk van ons Noorden en Oosten ressorteerde — de kinderen geregeld, tot in het midden der XIV^{de} eeuw minstens, per trinam immersionem gedoopt ³⁾, en wel zóó, dat de eerste maal het kind naar het Oosten, de tweede maal naar het Noorden, de derde maal naar het Zuiden was gekeerd; de priester stond aan de Westzijde der vont. Stelt men zich nu voor, dat het kind daarbij in horizontale ligging in de vont kwam, zóó, dat het hoofd werd ondergedompeld, dan verklaart men gereedelijk den gemiddelden diameter, ook nog der gothische vonten. Wij gelooven dan ook zeker, dat bovengenoemde kleine vonten eigenlijk wijwaterbakken zijn geweest, al hebben zij nu en dan of in later tijden als doopvonten gediend bij den ritus der infusio. Opmerkelijk in dit verband is de aanwezigheid van zulk een klein naast een groot exemplaar (beide van groep A) op dezelfde plaats Ermelo.

1) *Zeitschrift für christl. Kunst* 1898, a. a. O. Zie onder, bl. 181.

2) Daarnaast en misschien ook daarna: juist drie dier kleine vonten behooren tot groep A; slechts één tot groep B.

3) Men zie: *Die aelteste Agenda des Bistums Münster, mit Einl. und Erläut. . . . herausgegeben* von Rich. Stappen. S. 89. Het hier uitgegeven H.S. is een 15de-eeuwsche copie van een 14de-eeuwsch origineel, dat weer teruggaat op een ander, waarin de liturgie van het midden der XIV^{de} eeuw voor het bisdom Münster staat beschreven. De Münstersche Agenda van 1592 noemt de immersio nog even gewoon als de infusio (aldaar, S. 91).

Hierdoor zou tevens genoegzaam verklaard zijn, waarom de vont uit de Graafschap de steunstukken mist, die overigens in groep B rondom den steel der vonten gebruikelijk zijn: de kleinere afmetingen, de mindere monumentaliteit van een wijwatervat tegenover een doopvont, verlangden zulk een versiering niet. Misschien komt daarbij een ikonografisch-symbolische reden, als men n.l. in de leeuwen de symbolen wil zien der hellsche machten, die van den toegang tot de vont willen afschrikken of in woede er tegen opspringen wegens het verlies eener prooi¹⁾).

- c. Dit leidt ons tot een derde punt: tot den steel der vonten van Toornwerd, Dorkwerd, Kantens en Almen. — Wij vermoeden n.l. dat de vont uit Toornwerd eertijds ook steunstukken om haar steel had; volgens de kuip behoort zij ontegenzeggelijk tot groep B, en die groep overziende vinden wij geen enkele vont met een steel zonder die steunstukken. Wij meenen dan ook bij de hoeken der voetplaat duidelijke sporen van eertijds diagonaal geplaatste leeuwen of menschenfiguren te zien. — Om dezelfde redenen gelooven wij, dat de steel der vont te Kantens eenvoudig is verhakt; de vorm en de versiering der kuip — de dikke witsellaag belette een scherper opname — zetten die vont beslist weer in groep B. — Daarom hebben wij ons steel en voet van de kuip uit Dorkwerd óók al niet anders te denken dan die der vijftig andere, waarmee zij één familie uitmaakt. — Zeker veranderd is de vont te Almen; een nauwkeurig onderzoek en een betasting der kuipwand aan de muurzijde der kerk gaf ons de overtuiging, dat die kuip eertijds een friesversiering heeft gedragen. Ook vertoonen de vier koppen boven aan de hoekzuiltjes een geheel ander karakter van skulptuur dan de leeuwen of de zittende menschen aan de andere Bentheimer vonten, of dan de kopjes aan het wijwatervat uit de Graafschap. Stellig is hier een vont van type B verhakt; de geheel afwijkende bouw doet trouwens dadelijk vermoeden, dat hier geen origineele Bentheimer staat. Wellicht heeft de man, die aan deze vont haar tweeden vorm gaf, een hardsteenen model gevolgd, want hardsteenen vonten vertoonen, gelijk wij zullen zien, zulk eene dispositie van den steel zeer dikwijls; bij de zandsteenen komt die nergens anders voor.
- d. Binnen de grenzen van groep B rest ons nog eene opmerking betreffende de vont uit Groenlo. Zooals zij nu in het Rijksmuseum staat is zij buitengewoon laag; de kuip is maar 15 c.M. hoog. Als wij nu op de versiering letten komen wij tot een oplossing. Het waaivormig bladornament is hier het eenige, staat echter op andere vonten nooit alleen, doch steeds in het laagste van twee of drie versierde vakken. We mogen dus veilig aannemen, dat de bovenste helft der kuip verdwenen is, minstens nog één vak met een fries en één of twee touwbanden. Denken wij zulk een stuk er op dan krijgt de Groenlosche vont de passende afmetingen en de gewone versiering der vonten van groep B²⁾).

1) Wij komen op deze ikonografie bij de behandeling der hardsteenen vonten terug.

2) Ook Braun, *Zeitschrift für chr. Kunst* a. a. O., zag hier terecht een fragment.

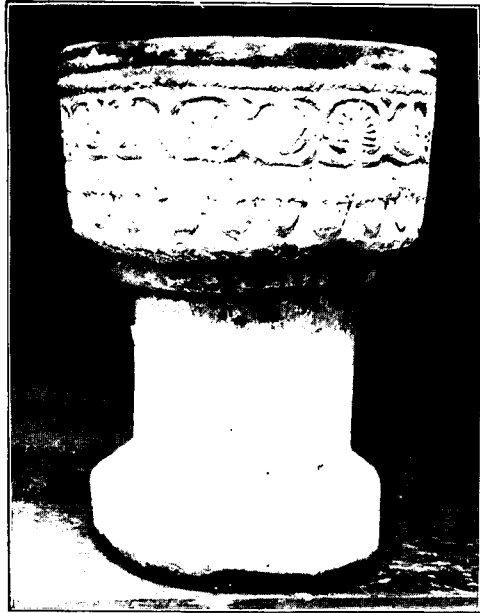

Fig. 27. Uit de Graafschap.

Fig. 28. Toornwerd.

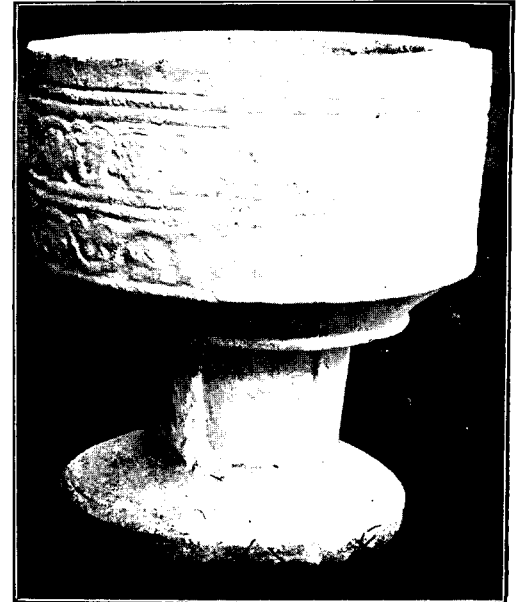

Fig. 29. Kantens.

Fig. 30. Dorkwerd.

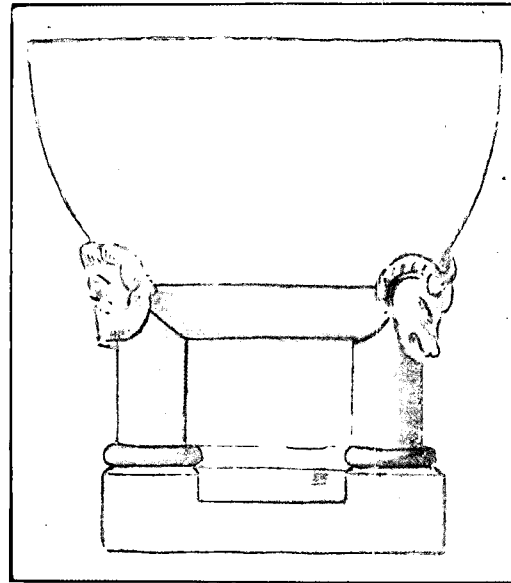

Fig. 31. Almen.

Fig. 32. Groenlo.

e. Als wij nu ten slotte de teekening van de Hattemer vont (in de *Berigten* t. a. p.) vergelijken met de vont zelf, dan mogen wij besluiten, dat ook die te Vaassen (zie teekening aldaar) geen krulvoeten heeft gehad, doch steunstukken gelijk de andere vonten. Evenmin zal de vont te Brummen steunstukken hebben gehad in den vorm van omgekeerde consoles, die de teekenaar ook aan de vont te Heemse gaf (zie teekeningen in de *Kronijk* t. a. p.); bij deze laatste zien wij leeuwen als elders¹⁾, zoodat de ateliers in Bentheim-Gildehaus in den romaanschen tijd slechts twee typen leverden: A. met onversterden steel en kuip met boogstellingen; B. met steunstukken om den steel en kuip met friezen; die steunstukken zijn òf leeuwen òf zittende menschen²⁾; de friezen bepalen zich tot vier of vijf dezelfde motieven, wier behandeling slechts in geringe details verschilt, wat waarschijnlijk nog wel door haastige slordigheid moet verklaard worden.

3. Tot slot dezer paragraaf kunnen wij, met bovenstaande gegevens, de grens van het gebied der zandsteenen vonten tamelijk wel aangeven. De Noord- en Zuiderzee in het Noorden en Westen tot Ermelo, vandaar Zuid-Oostwaarts over Vaassen, Beekbergen, Brummen naar Groenlo, verder de oostgrens van ons land. Zuidelijker en westelijker vinden wij uit den romaanschen tijd slechts hardsteenen vonten. Veel zal de grens in vroeger tijd niet van de aangegeven lijn hebben afgeweken, als wij in het oog houden het punt van uitgang en de wegen en middelen van vervoer³⁾. In den gothischen tijd, toen die wegen en middelen verbeterd en vermeerderd waren, toen ook de betrekkingen tusschen oostelijke en westelijke provinciën nauwer en drukker werden, gaan die grenzen weg: gothische vonten in Bentheimer steen vinden wij ook in Utrecht en Holland. Hetzelfde konden wij met betrekking tot de grafsteenen constateeren.

1) Braun t. a. p. zegt dat de vont te Recke wèl zulke consolen heeft en geeft er een teekening bij. Hij steunt daarbij op v. Quast en Otte: *Zeitschr. f. Christl. Archäol. und Kunst* I, S. 268, die eveneens zoo'n teekening geven. Men zie echter de afbeelding volgens foto bij Ludorf (Kreis Tecklenburg) waar duidelijk leeuwen staan. Braun beweert tevens, na v. Quast en Otte, dat er maar drie steunstukken aan de vont zijn. Dat zou een unicum wezen; de foto geeft geen volstrekte zekerheid. Intusschen zeggen Quast en Otte, dat te hunner tijde (1853) de vont half in het puin verzonken lag, zoodat een goede kijk erop hun wel onmogelijk was.

Tot mijn verwondering geeft Peters in zijn *Oud-Groningerland*, bl. 117, nog een teekening van de vont uit Norg, die haar veroot met consoles, terwijl het origineel in Assen duidelijk leeuwen heeft.

2) Zie noot bl. 166.

3) In aanmerking komen voor scheepsvervoer de Dinkel en de Vecht, ook de Eems en dan verder de waterwegen langs onze tegenwoordige noordkust. Bij het vervoer over de Vecht zullen vonten en zerken eerst beneden Nordhorn zijn ingescheept, omdat de steile waterval aldaar een transport te water van hooger af onmogelijk maakte. Voor het overige zal het vervoer grootendeels per as zijn geschied. Men vergelijke de dissertatie van P. A. Meilink: *De Nederlandsche Hanzesteden tot het laatste kwartaal der XIVde eeuw* (1912) bl. 45 en bl. 298 vv. Deventer en Zwolle schijnen de groote markten van ruwen zandsteen als bouwmetaal te zijn geweest, en lang te zijn gebleven. Nog in 1556 betrok Rotterdam Bentheimersteen van Hendrik Camferbeek te Zwolle (*Rotterdam in den loop der eeuwen* I, bl. 125).

1.

C. Van wanneer.

De beantwoording dezer vraag is moeilijker. Laten wij — voor nu en later — twee dateeringen onderscheiden: een *relatieve* en een *absolute*.

Met de eerste bedoelen wij het aangeven van den ouderdom van een zeker type met betrekking tot een ander type derzelfde categorie van voorwerpen. In dien zin zeggen wij, dat de trapeziumvormige zerk ouder is dan de rechthoekige; dat de kuip zonder voet de oudste vorm is der vrijstaande vont.

Hieruit blijkt, dat de relatieve dateering, volgens de type, van een voorwerp — en voor een ornament geldt *mutatis mutandis* hetzelfde — weinig zegt omtrent den absoluten datum enz., d. i. omtrent den tijd van zijn vervaardiging. Want eerst dient nog de vraag beantwoord te worden wanneer zoo'n type »gangbaar" was; bovendien, evenals een vader niet sterft bij de geboorte van een zoon en dien zoon zelfs kan overleven, zoo blijft in de kunst een oudere vorm vaak naast en na een jongeren voortbestaan. Wij zagen b.v. dat trapezium-vormige zerken werden gemaakt, lang nadat rechthoekige in gebruik kwamen; en wij zien doopvonten, die tot in den gothischen tijd den vorm eener kuip zonder voet behouden, terwijl de romaansche periode reeds de bekkens of kuipen op een steel had gekend.

Geheel zonder waarde is daarom de relatieve dateering niet. Is zij op goede gronden en voorzichtig bepaald, dan mag men dezen regel volgen: wanneer van een voorwerp van een ouder type een zekere tijd van ontstaan (*absolute datum*) is gevonden, dan is daarmee voor een soortgelijk voorwerp van een jongere type een *terminus post quem* bepaald, mits uit andere gegevens geen tegenargument kan worden afgeleid. Volgens denzelfden regel en onder hetzelfde voorbehoud kan men uit den absoluten datum van een voorwerp eener jongere type den *terminus ante quem* vaststellen voor een soortgelijk voorwerp eener oudere type.

Tegenargumenten, als boven bedoeld, worden of aan het voorwerp zelf ontleend of aan gegevens daarbuiten. B.v. aan het *materiaal*: een trapeziumvormige zerk van Bentheimer steen behoeft niet ouder te zijn dan een rechthoekige van hardsteen, omdat men in het Bentheimsche langer aan den eersten vorm vasthield; — aan het *ornament*: een romaansche versiering op een rechthoekige hardsteen zerk bewijst een hooger ouderdom dan een gothische versiering op een trapeziumvormige zerk in zandsteen; — aan de *techniek*: in 't algemeen zal een voorwerp, dat meer technische bekwaamheid vraagt, jonger zijn dan een soortgelijk voorwerp, dat lager eischen aan den werkman stelt; duidelijk is, dat dit argument slechts opgaat voor *soortgelijke* voorwerpen, die uit *eenzelfde* werkplaats komen of uit werkplaatsen derzelfde streek, die overigens op gelijke technische hoogte blijken te staan. — Geschreven dokumenten, bestellingen, rekeningen, en dgl. of gedateerde monumenten, waarnaast het voorwerp in kwestie vergelijkingspunten aanbiedt, behooren tot de gegevens der tweede soort.

2. Hoe staat het nu met onze zandsteen vonten? Zetten wij ze alle bij elkander en bekijken ze dan nauwkeurig. Geen enkele draagt een authentiek jaartal¹⁾. Maar zeker

1) Op de vont te Almen is het jaartal 1787 natuurlijk niet origineel.

zijn ze romaansch: hun bouw, hun ornament, friezen en boogstellingen, stellen dit buiten twijfel; doch de romaansche periode duurt in Westfalen — met ronde getallen gegeven — van 1050—1250; nauwkeurigheid hebben wij dus lang niet. Vertoonden zij op hun kuipen of stelen heiligenlegenden of figuren, en met die figuren ook kostuums, dan hadden wij méér houvast; eventueel zou kunnen blijken, omstreeks welken tijd zoo'n heiligenlegende in het Bentheimsche bekend werd of de vereering van een heilige begon¹⁾; een liturgisch gewaad is doorgaans dateerbaar²⁾. Wij hebben echter niets dan geometrisch ornament, of boogstellingen en friezen; maar ook deze versieringen laten een àl te wijde dateeringsruimte toe; boogstellingen, gelijk onze vonten vertoonen, treft men in architectuur en ornament gedurende den geheelen romaanschen tijd aan; daarentegen zagen wij, behalve den touwband, die in grooter proportiën aan eenige Westfaalsche kerkportalen voorkomt, bij Ludorf en Mithoff geen friezen afgebeeld, die zich tot een vergelijking met die der Bentheimer vonten leenden. Bovendien, onze verzameling overziende, blijkt duidelijk, dat wij met een massa-productie te doen hebben, met voortbrengselen eener gevestigde ateliertraditie, krachtens welke aan een volgend geslacht nog geleverd wordt hetzelfde, waarmede de grootvaders al tevreden waren; waarbij men zich van het aangenomen schema slechts in geringe details verwijderd. Daarom zeggen die friezen zoo weinig; niet te bepalen is hoe lang men aan die vier of vijf schemata heeft vastgehouden; de leeuwen zijn stereotype, de zittende menschen dito. Het confectioneële vertroebelt alle criteria, zoodat de vonten zelf ons van den tijd hunner vervaardiging niets naders zeggen. Wel schrijft Braun van onze groep B: »einzelne mögen selbst noch in den Beginn des XIII Jahrhunderts hineinreichen. Darauf weist sowohl die entwickelte und mit Verständniss durchgearbeitete Gesamtanlage mancher derselben, als insbesondere auch der leichte und flotte, schon den Uebergangsstil zum Ausdruck bringende Charakter der Rankenfriese hin''³⁾ — maar hij noemt geen voorbeeld. Verstaan wij hem echter goed, dan is de vont van Neuenkirchen een dier »manche''⁴⁾. Maar wij bekennen eerlijk, dat noch deze vont, noch ééne der ruim zestig, die wij in natura of in afbeelding kennen, bij ons het gevoel eener naderende gothiek heeft gewekt.

3. Maar een relatieve dateering is mogelijk. Op grond hiervan, dat type A dichter bij den oervorm — kuip zonder voet — staat, en ook minder technische ontwikkeling eischt dan type B, onderstelden wij reeds, dat de vonten van groep A ouder waren dan die van groep B. Die onderstelling werd door den bouw, de versiering en de technische uitvoering niet weersproken, veeleer bevestigd. De beschouwing dezer drie elementen liet

1) Vgl. hieromtrent wat wij in het volgend hoofdstuk over de hardsteenen vont van Zedelghem zullen mededeelen.

2) Naar het bisschoppelijk kostuum van S. Ludgerus op de vont te Roxel en dat van St. Jacob op die van Ennigerloh dateerde Beissel beide monumentjes »bis ins zweite Viertel des 13en Jahrhunderts'' (a. a. O., S. 311).

3) *Zeitschr. f. Chr. Kunst* a. a. O., Sp. 84.

4) *Ibid.* Sp. 74 en 75.

zelfs toe een vrij geleidelijke ontwikkeling van A naar B te constateeren, zóó, dat wij bovendien binnen de grenzen der eerste groep een relatieve dateering vaststelden, en de vonten van A ouder of jonger konden noemen, naarmate zij dichter bij die van Vledder of bij die van Witting staan. Ten slotte vonden wij een bevestiging onzer meening in het feit, dat in dezelfde streek, waar beide groepen vertegenwoordigd waren, zoo weinig exemplaren van A overbleven naast zoovele van B.

Zoodat, indien voor één dier twee groepen — d.i. voor meerdere vonten ervan — een absolute datum wordt gevonden, daarmee tevens een terminus post of ante quem voor de andere groep vast staat.

Ook binnen de groep B lijkt een relatieve dateering mogelijk. Wij wezen reeds, voornamelijk met betrekking tot deze groep, op het feit der massa-productie. Wij zien in de Bentheimer werkplaats aanvankelijk een vooruitgang in technische vaardigheid en artistieke zin; er is een stijgende lijn in den bouw, in de uitvoering, in de versiering der vonten. Van Vledder kwam men tot Witting; van de Wittinger vont is men nog tot het volledig type B opgeklommen. Toen is men blijven staan; de steenhouwer had, naar zijn meening, *het* model gevonden; althans de afnemers vroegen noch meer noch beter. Er wordt nu gewerkt om aan de vele en voortdurende bestellingen te voldoen; er is haast, er komt slordigheid. De liefde tot het werk, de lust om het bereikte resultaat te volmaken, tiert niet in zulk een milieu, sterft in de routine. Het is opmerkelijk hoe taai men aan het schema vasthoudt, hoe telkens dezelfde friezen weerkeeren, dezelfde leeuwen op dezelfde plaats in dezelfde houding zitten. Verrassend, als een plotselinge verschijning, werken de tronende menschenfiguren, waar men grijnzende dieren verwacht, of een rij koppen, waar geregeld een waaierbladfries staat; doch ten slotte blijkt, dat het eene cliché in plaats van het andere is gebruikt. Varianten gaan niet boven onbeteekenende details uit. Het relief der friezen blijft altijd laag en plat.

Alleen de uitvoering verschilt. Inderdaad kan zij, bij zulk een stand van zaken, niet anders dan slechter worden; gaat zij tot het hoogtepunt crescendo, zoodra de arbeid confectie wordt en het getal meer in aanmerking komt dan de kwaliteit, begint het decrescendo, en het tempo wordt steeds sneller. Daarom, terwijl wij de meest *onbeholpen* exemplaren van groep A als de oudste erkennen, meenen wij in de meest *onverzorgde* vonten van groep B de jongste te mogen zien.

Met eenig voorbehoud evenwel. Onder de werklui eener groeve is er licht van tijd tot tijd een, die wat meer heeft gezien, wat meer kan en durft, dus wat beters tot stand brengt dan het gemiddelde of doorsnee-werk, zonder dat zijn gezellen terstond, of zelfs ooit, dat betere kunnen of het eventueel nieuwe willen overnemen. Dus is het goed mogelijk, dat vonten, die gunstig bij hun burens afsteken, tóch niet vooraan in de chronologische reeks behooren te staan; en zoo verklaren wij bij enkele vonten »die ontwikkelte und mit Verständniss durchgearbeitete Gesamtanlage” en »den leichten und flotten Charakter der Rankenfriese”. Doch in 't algemeen is, dunkt ons, door het feit der massa-productie zelf, een daling in artistiek gevoel en in zorgvuldigheid van uitvoering, zeer aannemelijk,

Voor een absolute dateering heeft intusschen ook deze relatieve geen oogenblikkelijke waarde, slechts wanneer van één vont de absolute datum blijken mocht, dan zou, volgens bovenstaande, o. i. gegronde, onderstelling, ook voor een aantal andere exemplaren der groep de tijd van vervaardiging nader kunnen bepaald worden.

4a. Veel meer dan de vonten zelf bieden ons de gegevens ab extrinseco niet. Wij kennen geen enkel dokument, waarin een bestelling 'of betaling van een onzer zandsteenen doopvonten wordt vermeld. Heel in het algemeen vinden wij omtrent de Gildehauser groeven het volgende: »Hasce vero λατομίας jam saeculo XIII sub Egberto comite Benthemii non tam detectas quam ad majorem ἀκμην provectas fuisse Rumpius in chronico suo adstruit, provocans ideo Heckenbergium et vetera quaedam chronica Benthemica, sed, ut solet, sine accusato eorundem indicio''¹⁾). Gelet eenerzijds op dat »ad majorem ἀκμην provectas'', anderzijds op de massa-productie der vonten van groep B, zou men voor die vonten het laatst der XIIIde eeuw en het begin der XIVde moeten stellen; want Egbert regeerde van 1277 tot 1299 of tot 1305²⁾). Maar als wij vragen hoeveel gezag aan Rumpius en aan zijn zegsman Heckenberg mag worden toegekend³⁾, dan kunnen wij dit bericht slechts onder streng voorbehoud aanvaarden.

4b. Herhaaldelijk, ook nog door Sauermaan, wordt de datum der kerkstichting als grondslag voor de dateering der vont genomen. Boven reeds wezen wij erop, dat die datum geen voldoende grond biedt. Want al behoeft men den stichtingstijd der kerk niet uit materiaal en bouwtrant met min of meer juistheid te gissen, — wat toch meestal het geval is, — al kan men dien uit authentieke bescheiden met zekerheid vaststellen, dan nóg staan we met betrekking tot de doopvont voor drie mogelijkheden:

òf kerk en doopvont zijn nagenoeg even oud; de vont is n.l. aangeschaft toen de kerk volbouwd of althans gedeeltelijk voor het gebruik gereed was,

òf de vont is ouder dan de kerk; men heeft de vont uit de vroegere kerk behouden of wel van een oudere kerk overgenomen, waar die, om welke reden ook, kon gemist worden,

òf de kerk is ouder dan de vont; men heeft n.l. een nieuwe aangeschaft ter vervanging eener oudere, of men heeft na de stichting der kerk nog korter of langer op het dooprecht moeten wachten.

Juist dit laatste geval zal zich in het romaansche tijdvak meermalen hebben voorgedaan. Men herinnere zich vooreerst, dat de ritus van invloed was op den vorm der

1) *Historiae antiquissimae comitatûs Benthemiensis Libri III*. . . . auctore Joanne Henrico Jungio Jcto. Hannoverae et Osnabrugi MDCCCLXXIII. — *Codex diplomatum et Documentorum*. . . . pro historia antiquissima com. Benth. . . . cura en studio J. H. Jungii, pag. 119.

2) Zie Lib. III, cp. VI, § II. Fueritne autem primus, quod extruit Rumpius, sub quo in primis autem lapidicinae Geldehusanae majori studio excultae exteris etiam innotuerint, neque affirmare habemus, neque negare, quia antiquiorem de Gildehuso haud nacti sumus chartam quam quae de anno 1321 exstat (pag. 264).

3) Zie Jungius, Praefatio III—VIII en X—XII.

vonten; dat b.v. afschaffing der immersio en invoering der infusio een ondieper en kleiner kuip toeliet en wenschelijk maakte. Nu zal men niet dadelijk bij verandering van ritus ook de doopvont hebben veranderd — zoo gemakkelijk waren die meubelen niet overal te verkrijgen; — doch de eerste verandering is een reden geweest om te gelegener tijd ook tot de tweede over te gaan. En dan was de vont jonger dan de kerk. Vooral echter moet steeds bedacht worden, dat niet iedere kerk, terstond na haar stichting, het dooprecht kreeg, maar dat dit recht aan de oudste of voornaamste kerk van een bepaalden kring werd voorbehouden; en dat men dus, vóóraleer onderzocht is hoe lang in een bepaalde streek het instituut der plebes of doopkerken in zwang bleef, den zekeren of vermoedelijken stichtingstijd der kerken niet tot basis, althans zeker niet tot den eenigen grondslag voor de dateering der vonten in die streek kan nemen.

Slechts wanneer van meerdere vonten in een bepaalde streek de datum uit andere gegevens zou vaststaan en dan blijken mocht, dat de stichtingstijd der respectieve kerken weinig of niet van dien datum verschilt, dan zou men, *voor die streek*, uit den bekenden datum der kerkstichting tot dien der overige vonten kunnen besluiten. Dan immers onderstelt men met reden, dat al de kerken in dat gebied het dooprecht van stonde af aan bezeten hebben.

Hoe het nu in ons land op dit stuk geschapen stond, dient onderzocht te worden. Daarbij moet men rekening houden met de omstandigheid, dat het gebied binnen onze tegenwoordige grenzen tot in de XIV^{de} eeuw — met later tijden hebben wij niet te maken — grootendeels behoorde tot het bisdom Utrecht, destijds suffragaan van Keulen, voor een deel ook tot dat aartsbisdom zelf en tot de bisdommen Münster, Osnabrück, Luik en Doornik, zoodat de statuten en gebruiken van al die bisdommen betrekkelijk het dooprecht moeten worden nagegaan. Daarbij dient verder de mogelijkheid te worden aangenomen, dat een verandering in statuut of gebruik niet tegelijk door heel het bisdom werd aanvaard.

Daartegenover staat één zekerheid: onze doopvonten, vooral van groep B, vertoonen alle teekenen van confectiewerk, d. w. z. dat zij in grooten getale en in voorraad werden gemaakt. Dit nu onderstelt noodzakelijk een tijd, waarin veel kerken d. i. doopkerken werden gebouwd òf een tijd waarin het dooprecht aan geen of weinig beperking meer gebonden was.

Voor onze gewesten kunnen wij, na den eersten opbloei van het christendom onder Willebrord en Bonifacius, geen drukken kerkenbouw onderstellen, dan nadat de vrees voor de Noormannen voor goed geweken was, dus niet vóór de elfde eeuw. Daarmee hebben wij een voorloopigen terminus post quem, ook voor de doopvonten. De afschaffing van het beperkte dooprecht kan dien term alleen nog naar later tijd verschuiven.

Nu hebben wij omtrent dat dooprecht hier te lande in de XI^{de} of XII^{de} eeuw geen uitdrukkelijke berichten kunnen vinden. Moll echter verhaalt ¹⁾, dat »het getal kerken

1) *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming* II, 1; bl. 337.

waar priesters parochiepriesters waren”, destijds »betrekkelijk klein schijnt geweest te zijn. Waren er in het frankische tijdperk in geheel Holland, naar men meent, slechts vijf. . . . omstreeks het jaar 1100 en later bestond [er] in het gansche land van Breda nog maar ééne. . . . In het jaar 1132 had de kerk van Stavoren reeds 24 kapellen onder zich, die wijd en zijd verspreid lagen en later nog vermeerderd werden, en iets dergelijks had zeker bij de meeste hoofd- of parochiekerken plaats.” Gevaarlijk dunkt ons de conclusie niet, dat kerken, waaraan geen vaste parochiepriester was verbonden, maar die bij tijd en wijle van uit de hoofdkerk, misschien ook geregeld doch door een vikaris, werden bediend, geen dooprecht hadden en dus geen doopvont. En als wij bovendien bedenken, dat de regel, sedert Karel den Groote voor de Saksische bisdommen ingevoerd, om namelijk alleen — tenzij in geval van ziekte — op de vigilien van Paschen en Pinksteren te doopen, in 1103 nóg regel was in de Keulsche diocese; dat bisschop Otto in 1124 zijn pas bekeerde Pommeren vermaande zich aan dien regel te houden ¹⁾, dan komen wij voor den leveringstijd onzer vonten, waarvan de tijd hunner vervaardiging toch geen tientallen jaren verschilde, dichter bij 1150 dan bij 1000.

Wijl nu onze vonten geheel overeenkomen met die wij in Westfalen, Hannover en Oldenburg aantreffen, geldt voor de heele Bentheimer groep het midden der XII^{de} eeuw als terminus post quem. Hoever men toen op den weg van A naar B gevorderd was, hoe lang men over dien weg heeft gedaan is nog niet uit te maken. Een ontwikkeling van Vledder naar Witting kan, de zaak op zich zelf beschouwd, evengoed in tien als in dertig of meer jaren worden doorgemaakt. Alleen intiemer kennis van de Bentheimer ateliers kan meer zekerheid geven.

Laten wij nog zeggen, dat Braun ²⁾ en na hem Beissel ³⁾ ook geen vroegeren datum durven stellen dan omstreeks 1150; geen van beiden echter geeft de reden zijner meening.

5. Hadden wij thans den absoluten datum van eenige der vroegste gothische vonten, die de Bentheimer groeven hebben afgeleverd, dan kenden wij ook voor hun romaansche vonten ongeveer den terminus ante quem. Doch ook hier staan wij vrijwel voor de gothische vonten zelf als voor de eenige gegevens. Vroeg mogen wij in ieder geval de gothiek in de Bentheimer ateliers niet verwachten. Buiten den invloedssfeer van een groot kunstcentrum, gelijk de bisschopszetels Osnabrück, Münster en Paderborn in de XIII^{de} eeuw werden, zullen de gothische vormen nóg later in dat afgelegen hoekje zijn binnengedrongen dan in genoemde steden. Omstreeks het midden der XIII^{de} eeuw — toen Koenraad van Hochstaden den eersten steen van den Keulschen dom legde en de gothiek aan den Rijn ter zegepraal bracht — arbeidde men aan het zuiderportaal van den dom te Paderborn; van de beelden, die dat portaal versieren, naderen alleen de twee aan de buitenzijde, een

1) *Die aelteste Agenda des Bistums Münster*, S. 91.

2) *Zeitschrift f. chtl. Kunst* a. a. O., Sp. 84.

3) *Stimmen aus M. L.* a. a. O. S., 309.

bisschop en een maagd, tot de gothiek. Ditzelfde geldt ook voor de vier laatste beelden aan het zuiderportaal van den dom te Münster; Beissel dateerde al die beelden op goede gronden omstreeks 1270¹⁾). Dat men, met deze gegevens, de gothiek aan de Bentheimer groeven niet vóór het laatste kwart der XIII^{de} eeuw behoeft te zoeken, is wel duidelijk. Hoe taai de traditie daar was blijkt ook hieruit, dat, ondanks nabije en luidsprekende voorbeelden, die wat nieuws en wat beters verkondigden, tóch de clichés werden vastgehouden; de portalen van Billerbeck en Coesfeld, vooral van Vreden, — alle nog volromansch van omstreeks 1220—1230, — hadden die fabrikanten van vonten en zerken tot nieuwe versieringsmotieven, tot frisschen arbeidslust kunnen leiden. Er is geen spoor van te ontdekken.

Wil iemand derhalve de productie der romaansche doopvonten in Bentheim—Gildehaus laten voortduren tot ± 1275, dan durven wij niet tegenspreken. Een geleidelijken overgang van de romaansche naar de gothische vormen kunnen wij aan de vonten, die wij hier te lande zagen en die ons in het buitenland door afbeeldingen bekend zijn, óók niet aangeven. Zou wellicht de overgangstijd in het Bentheimsche, juist door het óverlang standhouden van het Romaansch, wel lang genoeg hebben geduurd om veel te kunnen opleveren? Is het uitgeleefde, versleten Romaansch er niet vrij plotseling door de volontwikkelde gothiek, als door een overmachtigen indringer, overvallen en verdrongen?

Hoe dit zij, een nauwkeuriger datering dan tusschen 1150 en 1275 durven wij voorloopig niet wagen. Een datering uit de XI^{de} eeuw, zooals eertijds voor de vont uit Groenlo in het Rijksmuseum werd aangegeven en zooals nog voor de vont uit Vledder in het museum te Assen geldt, dunkt ons nóg minder waarschijnlijk, dan die der vonten van Dorkwerd en Toornwerd, welke in het museum te Groningen in de XIV^{de} eeuw worden gezet.

Beweerd wordt in geen geval, dat met 1150 en 1275 het laatste woord in deze questie is gezegd; maar deze jaartallen zijn althans gemotiveerd. Wil men ze nog wat naar voren of naar achteren verschuiven, wij hebben daartegen geen bezwaar; voorloopers en nakomers zal men trouwens, hier gelijk elders, moeten aannemen.

6. In verband met het later nog te bespreken feit, dat men vóór het tweede kwart der XIII^{de} eeuw in geheel Westfalen geen menschenfiguur in kerkportalen ziet²⁾, zou men de vonten met zittende menschen rondom hun steel wellicht naar het tweede of derde kwartaal kunnen wijzen. Want — zoo zou men kunnen redeneeren — als zulke figuren, zelfs in laag relief, dáár ontbreken, waar men overigens rijk bouwde en versierde, dan mag men aannemen, dat zij aan doopvonten niet vóór dien tijd in ronde-bosse werden gehouwen. Daarom zou men ook voor de grafsteenen met het beeld van den overledene in reliëf als vroegsten terminus post quem 1225 à 1230 krijgen.

1) Beissel a. a. O., S. 317 ff. en S. 446.

2) Beissel a. a. O., S. 311.

Maar deze redeneering a majori ad minus gaat slechts op, indien de afwezigheid der menschenfiguur in de kerkportalen inderdaad, gelijk Beissel wil, de onkunde der steenhouwers tot oorzaak heeft. Zij lijkt ons echter evengoed verklaarbaar uit een soort provinciale traditie; die mogelijk wel door gebrek aan technische kennis is ontstaan en bestendig, doch waarvan men — wat *kunnen* betreft — wel eerder had *mogen* afwijken dan in het tweede kwartaal der XIIIde eeuw. Als de dateeringen juist zijn van de reliëfs der Münstersche Mauritiuskerk door Geisberg en Meier, zou deze laatste meening wellicht aannemelijker zijn ¹⁾.

POST SCRIPTA.

Voordat wij, in een volgend nummer van dit tijdschrift, de hardsteenen vonten behandelen, geven wij in aansluiting met het voorgaande eenige aanvullingen en verbeteringen bij ons vorig opstel (Bulletin bl. 12—32).

I. De steen uit Roodkerk (afb. bl. 26) draagt dezelfde versiering, die wij zoo dikwijls op de vonten hebben ontmoet, een *wingerdrank met trossen en bladeren*. Wij verbeteren dus hier de beschrijving van dit ornament als »rank met bloemen en bladeren» (bl. 25) en als »klimop(?)rank» (bl. 27).

Gelet op het lokale karakter dier ranken — elders toch vonden wij ze niet gebruikt — wordt de meening omtrent de Bentheimer afkomst dezer zerk door die versiering bevestigd; indirect ook die der steenen uit Anlo, Beets en Borchorst.

De dateering XIIde—XIIIde eeuw (bl. 27) zou, als de redeneering van daareven — van de kerkportalen tot de kleinere steenplastiek — opgaat, veranderd moeten worden in: na 1225 (met het oog op de achterhoeschheid der Bentheimers misschien nog juister: na 1250). Doch uitgemaakt is niet, dat de afwezigheid der menschenfiguren aan kerkportalen een gevolg is van artistiek of technisch onvermogen, en dat men in de kleinplastiek niet reeds stereotiepe figuren had, toen het eerste heiligenbeeld voor een kerkportaal nog moest gehakt worden.

In een partikulier schrijven werd ons gewezen op den lagen gordel der figuur op den steen te Anlo; deze dracht zou een dateering voor 1330 verbieden. Inderdaad komt tegen dien tijd de lage gordel in zwang doch aan den nauwsluitenden rok van het hofkostuum en dat der edelen. Op onze zerk lijkt de rok meer een wijde kiel, gelijk men in de IXde—XIIIde eeuw door boeren en poorters ziet dragen en die wellicht door landadel of krijgslieden gedragen werd; — eindelijk, de laagte van den gordel is niet *die* laagte, die in het tweede kwartaal der XIVde eeuw mode wordt. Wij meenen dus onze dateering tot nader bewijs te mogen handhaven.

II. De Saksische herkomst der zerk te Zutphen (afb. bl. 28) vonden wij nog waarschijnlijk gemaakt door de overeenkomst der randversiering met een architraaf in Halberstadt (Haupt, *Die Aelteste Kunst . . . der Germanen*, Abb. 44) en te Quedlinburg

¹⁾ *Das Landesmuseum der Provinz Westfalen in Münster*. Bnd. I, Die Skulpturen. S. 12—13.

(Id. *ibid.* Abb. 170). — Als negatief argument zou het materiaal kunnen gelden, de gele zandsteen. Zoover wij nl. konden nagaan, hebben de Bentheimer steenhouwers in den romaanschen tijd den gelen zandsteen gebruikt voor hun doopvonten, den rooden voor hun grafzerken. In den gothischen tijd gaat het pêle-mêle.

De bewering op bl. 14, dat de vont uit Roden van rooden zandsteen is wordt hier tevens herroepen. Bij nader onderzoek bleek de roode kleur, die een groot deel der vont overdekt, een verfstof te zijn; het materiaal echter is gele zandsteen.

III. In de noot op bl. 31 wordt gewaagd van Romaansche skulpturen in het Museum te Munster. Deze nu zijn van Baumberger zandsteen; dus wel uit Westfaalsch materiaal en hoogstwaarschijnlijk uit een Westfaalsch atelier (de groeven der Baumbergen liggen bij Munster), doch niet uit het Bentheimsche, zoodat hun factuur niet pleit tegen een eigenaardigheid, in casu de booglijn der schoulers, van de werkplaatsen bij Bentheim—Gildehaus. Dit punt zullen wij nog nader onderzoeken bij de behandeling der boog-trommels van Egmond en Zwolle.

IV. Omtrent de Baumberger groeven hebben wij op 't stuk van doopvonten het volgende mee te deelen. De Bentheimer origine onzer vonten wordt er door bevestigd, de zelfstandigheid der twee ateliers nader belicht; misschien kan de mededeeling ook bij latere studies onzer romaansche skulptuur van nut zijn.

Naast A en B komen in Hannover en Westfalen nog twee andere typen van doopvonten voor, die wij C en D zullen noemen. C: kuip zonder voet, maar met een geprofileerden onderrand; effen wanden; aan den bovenrand een bladries. Aldus de doopvonten in Albachten, Albersloh, Angelfmodde, Handorf, Hiltrup, Rinkerode (Kreis Munsterland), Langenhorst (Kr. Steinfurt), Wetter (Kr. Hagen), Schwerte (Kr. Hörde), Drenksteinfurt, Ludwighausen, Nordkirchen (Kr. Ludwighausen), alle bij Ludorf. Verder Iburg, bij Mithoff VI, S. 71 vermeld, doch zonder afbeelding, dus naar gissing hierbij ingedeeld volgens de beschrijving. (Te Schwerte en Nordkirchen ook een fries onderaan; de paneelen in de kuipen van Albachten, Handorf en Drenksteinfurt waarschijnlijk niet origineel). — Groep D: als groep C, maar de wanden zijn door pilasters, halfzuilen of stijltjes, al of niet door bogen verbonden, in vakken gedeeld, waarin beelden of groepjes in reliëf. Aldus in Freckenhorst (Kr. Warendorf) bij Nordhoff II, S. 109, Bockum (Kr. Ludwighausen), Elsen (Kr. Paderborn), Ostinghausen en Soest (Kr. Soest), Wellbergen (Kr. Steinfurt), Courl, Lunen en Brechten (Kr. Dortmund-Land), Aplerbeck (Kr. Hörde), Beckum, Lippborg en Vellern (Kr. Beckum), Clarholz, Langenborg, Lette (Kr. Wiedenbrück), Darfeld, Dülmen, Holtrik (Kr. Coesfeld), Bochum (Kr. Bochum Stadt) alle bij Ludorf, verder: Wellenhorst, Bellin (volgens beschrijving), Ostercapelln (Mithoff VI) en Nesse (Mithoff VII), eindelijk in Oldenburg: Bakum (Heft II), Hohenkirchen en Sillenstede (Heft V), Rastede (Heft IV).

Wie nu het geduld heeft om met behulp der bovenstaande en vroeger gegeven

lijsten een topografie der zandsteen vonden te ontwerpen, zal uit zijn kaart zien, dat geen enkele der vier typen tot een scherp begrensde gebied is beperkt; maar toch constateeren, dat A en B niet ver in oostelijke, C en D niet ver in westelijke richting doordringen; binnen onze tegenwoordige grenzen is van de beide laatste geen enkel exemplaar. Nu geeft de huidige stand van zaken wel geen zekerheid omtrent den vroegeren van zooveel eeuwen terug, maar onwaarschijnlijk is toch dat C en D hier vertegenwoordigd waren, omdat, terwijl van A en B zooveel overbleef, van C en D geen spoor meer is te ontdekken.

Meer zekerheid omtrent de verschillende origine der twee paren van groepen geven de vorm en het ornament. De kuip zonder voet is in den beginne ook bij groep A te vinden (Vledder), spoedig kwam de kuip op steel en A ontwikkelde zich verder tot B. Maar in C en D blijft de kuip zonder voet tot in den gothischen tijd toe. — De touwband, dien wij herhaaldelijk zien in onze groepen, treffen wij nooit op de vonden der beide andere; evenmin komen de rondbogen van groep A, of de rankenfiguren van B ooit bij C en D voor, en omgekeerd zullen wij de modellen der friezen van deze laatste groepen nooit bij A en B vinden, noch de vlakke wanden van C, noch de figuren van D.

Beslissing geeft het materiaal: A en B zijn uit Bentheimer, C en D uit Baumberger zandsteen. Dit laatste hebben wij zelf niet onderzocht en zeggen het op gezag van Beissel (t. a. p.). Maar de constante verschillen in vorm en versiering maken het verschil in werkplaats en dus in materiaal reeds a priori aannemelijk.

Ten slotte zij nog even aangestipt dat de vonden van groep C en D (de laatste wel een ontwikkelder type der eerste) op hooger artistiek en technisch peil staan dan die van A en B¹⁾.

Slot volgt.

R. LIGTENBERG, O. F. M.

NAAR AANLEIDING VAN EEN CATALOGUS VAN PLEISTERAFGIETSELS.

Een boekje van 160 bladzijden, als men registers etc. meerekent, is verschenen onder den titel: *Beknopte Catalogus der Pleisterafgietsels en andere reproductien van kunstvoorwerpen in het Rijksmuseum te Amsterdam*²⁾. Wie het heeft geschreven wordt nergens vermeld. Het verschijnt als uitgave der Firma »'s-Rijksmuseum» en de verantwoordelijkheid der redactie berust dan ook geheel bij de Directie, in dit geval bij de Hoofddirectie, die immers, zooals wonderlijke omstandigheden het nu eenmaal meebrengen

1) Beissel (a. a. O., S. 326) noemt de vont te Freckenhorst »ein hoch entwickeltes Glied» der Bentheimer groep en dateert ze in de eerste helft der XIIIde eeuw. Met den datum kunnen wij accoord gaan, maar de familiebetrekking met groep B lijkt ons minstens twijfelachtig. Over het materiaal geeft Beissel vier meeningen: de eigen meening niet; vooral echter zou het interessant zijn als hij de ontwikkeling van type B tot dat te Freckenhorst zou willen dokumenteeren. Zie de afbeelding der vont in *Zeitschr. f. Chr. Kunst* II (1889) Sp. 111.

2) Roeloffzen, Hübner en Van Santen 1915.

haar gezag rechtstreeks zoowel over de afdeelingen schilderijen en bouwfragmenten, als gipsafgietsels uitstrekt.

De redenen — want aan een vergissing of opzettelijke geheimhouding van den kant van het Rijks-Instituut kan men niet denken — de redenen voor deze overgrootte bescheidenheid van de persoon zelve, die den arbeid verricht heeft, kunnen wij slechts vermoeden. Ze moeten echter wel van principieelen aard geweest zijn, want wie zou er nu niet willen weten, dat hij zich zulk een groote moeite getroost heeft? Zijn er dus geen buitengewone omstandigheden in het spel, dan zou ook dit zwijgen wel eens merkwaardig welsprekend kunnen blijken.

Wij willen echter dergelijke overwegingen vooralsnog laten rusten, daar zij — de zaak, waar het hier om gaat, in aanmerking genomen — van ondergeschikt belang zijn.

Het meergemelde boekje doet ons dus weten, dat er eene verzameling van gipsafgietsels in 's Rijksmuseum bestaat of liever, dat men de afgietsels daar aanwezig, tezamen eene verzameling gelieft te noemen en ze de eer van een catalogus waardig heeft gekeurd.

Tegen den titel van het geschrift wensch ik mijn eerste protest te richten en wel om de volgende redenen:

De hoeveelheid afgietsels, op de overdekte binnenplaats en in de donkere gangen van 't sousterrain van 's Rijksmuseum opgeborgen, is, zooals we straks nader zullen aantoonen, *géén verzameling in wetenschappelijken zin*, doch slechts een *voorraad* en de lokaliteiten, waar die voorraad staat, doen slechts pakhuisdiensten, al is alles ook, wat men noemt: »netjes aan kant». Welnu, van zulk een menigte bijeengezette dingen, wier eenig niet te loochenen onderling verband bestaat in het feit, dat ze *van gips* en *reproducties* zijn, kan men geen »catalogus» maken. Tot een catalogus toch behoort eigenlijk, wil men er iets aan hebben, niet een *uiterlijke*, — volgens de materie — maar de *innerlijke*, volgens den zin, bewerkstelligde aaneenschakeling der beschreven dingen. Dit verband kan tot stand komen of door den vorm der beschrijvingen en verwijzingen en de indeeling der rubrieken, *dus indirect*, of *direct* door een wetenschappelijke inleiding; natuurlijk sluit 't één 't ander niet uit. In zulk een inleiding ware dan in dit geval een stukje historie van de acquisities, door aankoop, ruil, geschenk en erflating, op haar plaats geweest en daardoor zouden wellicht eenige misstanden wel niet verontschuldigd, maar toch eenigszins verklaard geweest zijn. — Dat alles ontbreekt. — Wat anderen dus een waschlijstje zouden noemen, of fatsoenlijker uitgedrukt een *inventaris*, dat heeft een oolijk-slordig spraakmisbruik hier even veelbelovend als valsch met *catalogus* doen bestempelen. Er had behooren te staan: »Topographische lijst» dan had het etiket in hoofdzaak den opzet gekenmerkt. In hoofdzaak zeg ik, want de opmerkzame lezer bespeurt, dat ook zulk een opzet weer niet gehéél is volgehouden. Blijkbaar is men het er niet over eens geweest, want er zijn eenige elementen van anderen aard aan te wijzen. Wij laten in 'tmidden of die ongelijkheden zijn toe te schrijven aan toevallige aberraties van het plan of dat zij moeten beschouwd worden als overblijfselen van een ouderen grondtekst,

dien men bij een nieuwe redactie niet geheel heeft kunnen of willen verdelgen. Ware dit laatste het geval, dan zou die éérste, thans onderdrukte bedoeling blijkbaar van een betere soort geweest zijn, en wat er van over is, bleef als vreemde oasen in de platte, dorre woestenij der opsomming overeind staan. Ik noem als voorbeeld hier maar éerst n°. 456, dat een cassetten-plafond in »Jever'' (*Oldenburg*) behandelt. Daar komt plotseling allerlei literatuur voor den dag, die ons ineens in medias res brengt. Het lijstje van deze soort nummers is te vermeerderen, maar groot is het niet¹⁾. Waarom juist het voor de wereldgeschiedenis zoo belangrijk centrum Jever met eerbiedige behandeling vereerd wordt, ontgaat ons voorloopig, daar wij persoonlijkheden als Hendrik de Keyser en Rombout Verhulst, waarover blijkens den *Catalogus* nooit iets geschreven is, in een Nederlandsche verzameling bijna even belangrijk achten.

Maar dit raakt slechts het plan, de uniformiteit der redactie van het boek, waarop verder natuurlijk nog wel eenige, maar toch geen belangrijke aanmerkingen zouden kunnen worden gemaakt. Gewichtiger is echter voorzeker de vraag, of de voorwerpen, die de lijst bevat, op een andere, d. w. z. betere wijze dan hier is geschied, zouden *kunnen* worden gerangschikt en behandeld. Dat is natuurlijk afhankelijk van het *systeem*, volgens hetwelk die voorwerpen zijn bijeengebracht. Om zich dienaangaande rekenschap te verschaffen dient men zich de moeite te getroosten de topographisch-alphabetische orde — waar immers Gotha en Gouda, Bazel en Batavia, Haar-Zuylen en het Belgische Hal, Klarenbeek en Krakau zoö gemoedelijk op ééne bladzijde mogen staan — eens met opzet omver te werpen en te trachten die door een systematische orde te vervangen. Daar reeds een vluchtig doorzicht van de registers ons leert, dat er van alles en van overal wat is, probeert men 't onmiddellijk met de algemeen aangenomen groote indeeling volgens landen, waarbij tevens de chronologische orde dient te worden gehandhaafd.

Deze proef nu levert de volgende resultaten op :

I. *Voor-Aziatische Kunst der Oudheid.* (Chaldaeae, Assyrië, Perzië).

Hier *ontbreekt* alles, op den kop van een Perzische vorstin na (n°. 247). Men denkt aan een guitig toeval en vermoedt aanstonds, dat hier in principe een of andere tijdgrens is gesteld en dat wellicht de verzameling slechts de *nieuwere tijden* omvat, maar :

Ook II. *Egypte* is op 't appèl met *één* liggenden leeuw uit het Britsch Museum (n°. 520).

III. De kunst van *Griekenland en Rome* wordt vertegenwoordigd door meer dan 50 werken der vrije beeldhouwkunst en ongeveer een 20-tal onderdeelen van architectuur. Bij de keuze dezer voorbeelden schijnt een bepaalde voorliefde geheerscht te hebben. Werken uit de laatste periode der klassieke oudheid, den Hellenistisch-Romeinschen tijd, zijn sterk in de meerderheid²⁾. Eenige grafstelen uit de 5de eeuw, waaronder die van

1) Vooral eenige antieke werken worden wat uitvoeriger behandeld, zoo de Hermaphrodit (n°. 912), de Apollo v. Belvédère en de Diana van Versailles (n°. 919). Ook bij Donatello vindt men nadere aanwijzingen.

2) Wellicht toeval? Ook de mogelijkheid van een legaat valt te overwegen. In dat geval heeft men hier met een speciale keuze van een tijdperk door één persoon of college te doen.

't Leidsche Museum van Oudheden en eenige metopen uit Olympia, met een torso van den Apollo uit het tempelfronton, vormen slechts uitzonderingen. De werken der groote meesters van de 5de eeuw ontbreken. Eenige van hun namen paradeeren weliswaar in de, in dit opzicht, zeer bedriegelijke, registers. — Men leest: »*Phidias*'' (917); slaat men 't nummer echter op dan vindt men niet: de Parthenos Lenormant, noch de Varvakion-statuetten, noch de Lemnia, maar een borstbeeld van Roma »ontleening uit den Romeinschen keizertijd van een waarschijnlijk bronzen origineel uit den kring van Phidias. . . .'' Ook in voce »*Kephysodotus*'' en »*Praxiteles*'' gaat 't ons zoo. Van den laatste bevat het Supplement nog een »late copie met toevoegingen'' van de Aphrodite v. Knidos (n°. 1645). *Polykletos* en *Myron* verschijnen niet.

IV. *De Oud-Christelijke Kunst* — is vermoedelijk vergeten.

V. *Byzantium* daarentegen wordt voornamelijk gerepresenteerd door de twee fraaie kapiteelen uit Utrecht (Stedel. Museum), die hier overigens inderdaad op hun plaats zijn.

VI. Voor de vroege middeleeuwen moet men zich behelpen met wat kleinere stukken, afgietsels van metaalfragmenten, diptycha en andere voorwerpen van ivoor (de z.g. Cordulakist etc.). Vergis ik mij niet, dan is 't grootste deel in deze materie afkomstig van een omvangrijk allegaartje, dat men eens uit München heeft verkregen. Geschonken, gekocht of geruild, daar komt men niet achter.

VII. Het z.g. *Romaansch* tijdvak en *de overgang naar de Gotiek*, is vooral wat architectonisch-ornamentale sierdeelen betreft, voor Nederland (Noord en Zuid) ten minste eenigszins gedocumenteerd. Er is o. a. iets uit Odilienberg, uit Nivelles, nogal veel uit Maastricht; het doopvont van Reyn. v. Huy uit Luik; maar men mist het ingemetseld tympaan van Zwolle (Abraham met de zielen) juist *hier*, waar het min of meer verwante tympaan van Egmond in 't Nederl. Museum bewaard wordt. Te betreuren is ditmaal ook, dat er geen reproductie van het werk uit Egmond aanwezig is, terwijl toch anders allerlei stukken, die het Nederlandsch Museum in originali bewaart, geheel onnoodig wél bij de afgietsels genoteerd staan. Juist het tympaan van Egmond, in 't Nederlandsch Museum aangebracht op een plek waar men het slechts bij groote uitzondering bij daglicht zien kan, zou in gips beter kunnen worden bestudeerd. Men betreurt, dat o. m. de »wonderen van den H. Bavo'' (Gent. relief, Musée Lapidaire) er niet zijn.

Met dat al wordt bij oppervlakkige kennismaking met den *Catalogus* de argelooze lezer in den waan gebracht, dat hier, bij 't Romaansch en Gotisch, het eigenlijke *plan* pas begint, dus dat een directie, den ballast van allerlei overbodigheden noode duldende, voor deze latere tijden althans getracht heeft behoorlijk te organiseren en dan wel besloten scheen te zijn zich voortaan te beperken tot *Nederlandsche* werken; althans het buitenland, dat zich in dit tijdvak toch ook niet onbetuigd heeft gelaten, schijnt min of meer geweerd. Van de oudere deelen aan de bouwwerken van Chartres, van Arles, van de Bourgondische monumenten, van de beelden uit Wechselburg, Halberstadt, Gosslar, Quedlinburg, Bamberg, Naumburg, Freiberg is er niets. Wij zijn aangewezen op wat kleine fragmenten en details

van reliekkisten en allerlei gerei. Ook de dennenhouten portaalomlijsting (XII c. d.) van de in 1860 afgebroken kerk te Sauland in Telemarken (Noorwegen) n°. 1093 kan ons niet schadeloos stellen.

Voor VIII. *Het tijdvak der rijpe Gotiek* is blijkbaar veel belangstelling geweest, vooral wat aangaat het architectonisch-decoratieve gedeelte. Men zou in den waan geraken, dat hier al weer het begin van een plan had bestaan, n.l. een, althans voor Nederland, bijna *volledige, wetenschappelijke* verzameling aan te leggen. Zeer veel stukken toch zijn ieder op zich zelf beschouwd zoo onbelangrijk en aesthetisch-paedagogisch zoo gevaarlijk, dat een directie, die ook voor zulke documenten hare lokaliteiten openstelde, blijkbaar slechts de archaeologische wetenschap wenscht te dienen. Ik citeer als één voorbeeld voor vele de geheele wand vol sluitsteen, waarvan sommige inderdaad verdienstelijk veel op mislukte puddingen gelijken (opgesteld achter 't portaal van St. Servaas). Men vrage mij niet de lijst te vergrooten, er zou een halve aflevering van dit tijdschrift mee gemoeid zijn.

De vrije beeldhouwkunst van dit tijdperk mocht zich niet in evenredige belangstelling verheugen. Niet alleen vindt men geen voldoende proeven uit *St. Denis, Parijs, Amiens, Reims, Keulen, Brunswijk, Straatsburg*, noch de *grafsteenen uit Mainz*¹⁾; maar, wat zoo mogelijk veel erger is, al wat op den grootsten middeleeuwschen beeldhouwer van Noord-Nederlandschen stam, op Claas Sluter betrekking heeft, schittert — tenzij men voor lief neme met de verwante reliefs van de tombe van J. v. Polanen uit Breda — door de meest volstreckte afwezigheid. Ook het gebrek aan reproducties naar de tallooze reliefs en losse figuren der 14de en 15de eeuw uit Nederland en het Nederlandsch grensgebied, uit Vlaanderen, Westphalen en het Rijnbekken, doet zich ernstig gevoelen. Er is wel iets, maar er is toch bijna niets en men krijgt teneenenmale den indruk, dat ook hier *geén* richtsnoer, noch een van aesthetischen, noch van archaeologisch-wetenschappelijken aard, werd gevolgd. Waar zijn de fraaie figuren van het gestoelte te Zaltbommel? Bezitten het aartsbisschoppelijk museum te Utrecht, het museum te Haarlem, het Friesch museum *niets* wat 't afgieten waard was? Waar is de St. Catherine van Kortrijk, de sergeant d'Armes uit Gent (musée lapidaire), het relief van P. Sakespié uit 't museum te Arras, het altaar van Hackendover? Wáár zijn de monumentale werken uit IJsselstein, Geervliet, Cleef, Emmerik, Xanten? Het altaar uit Calcar, van één meester van zeer bijzondere richting (n°. 246) kan onze wenschen in dit opzicht geenszins bevredigen. En hoeveel werk zou hier te doen geweest zijn; welk een gegevens voor de oplossing van allerlei brandende vraagstukken had men hier met weinig middelen kunnen bijeenbrengen, als men in verstandhouding met de directie van *het Nederlandsch Museum* had gehandeld. Misschien moeten we zeggen: als men de questies had gekend! Maar zoo goed als

1) We vreezen dat n°. 686 de bekende grafzerk van Siegfried III van Eppstein (1249 †) er slechts is omdat Willem II (Roomsche koning) er op voorkomt.

De koppen van den »beau Dieu d'Amiens» en van de bijbelsche vrouwefiguur (XIII a. b.) uit Chartres geven natuurlijk geen voldoende begrip van de Fransche kunst van dit tijdperk.

niets van dat alles heeft men op 't oog gehad, daarentegen ziet de verbaasde bezoeker zich geplaatst voor de verrassing die n°. 487 hem verschaft: Een triptiek uit *Krakau* uit de XIVde eeuw. Wel komaan! Werken van Tilmann Riemenschneider echter, die in goede, goedkoope afgietsels te verkrijgen zijn, hebben blijkbaar niet op 't lijstje gestaan. En Nicolaas Gerhard van Leyen?? In trouwe — zou er wel ooit een lijstje geweest zijn?

Van IX. *Italië en Italiaansche Renaissance*, houden we hier niet. Dat blijkt ten duidelijkste. Althans we moeten 't stellen met: de polychrome buste van Uzzano, een betwist werk van Donatello, en één leeuwenkop door denzelfden meester (??); een paar reliefs van Desiderio da Settignano¹⁾ (waarvan 't ééne in *Florence* is — wáár blijft onvermeld), een buste van de z.g. Napolitaansche prinses uit Berlijn van *Laurana*, een relief van B. Rosselino (??). Van *Michelangelo* vindt men een goed afgietsel van de Maagd van Brugge, dat is dus tenminste iets (228). De beide slaven van den Louvre zou men lang te vergeefs kunnen zoeken, als men niet wist, dat zij, als vreemde ornamenten, zijn opgesteld in de eeregalerij van 's Rijksmuseum boven, bij de 17de eeuwse schilderijen en in 't verkwikkelijk gezelschap van de Victoria met twee kransjes van François Vermeulen, waarvan 't origineel in brons den topgevel van 't Museum versiert. Om den bezoeker echter niet al te zeer te leur te stellen, beschikt de verzameling nog over een tweede masker van den z.g. stervenden slaaf (n°. 929) en over de vier figuren van 't Medicigraf. — Schrik niet o lezer! — niet die groote beelden. Waar zou men die bergen? Neen vier, bepaald alleraardigste reducties, formaat schoorsteenbeeldjes — (»verkleinde en gevarieerde copieën» noemt de Catalogus (n°. 329) ze bescheidenlijk). — Men gevoelt lust geld te gaan collecteeren om ook den kleinen bronzen *Pensieroso*, die immers op pendules en inktkokers zoo goed »voldoet», aan te koopen en als gepast geschenk ter aanvulling aan te bieden.

Verder kan men zijn hart ophalen aan de beeltenissen van Philips II, Karel V en Don Carlos van de graftomben in 't Escorial door *Leoni*, vader en zoon, geleverd; aan kleine specimina van *Cellini*; vergroefde afgietsels, op Nederl. klokken, naar plaketten van Antonio da Brescia, Briosco en anderen. Voor den weetgierige, die iets van *Bernini* zou willen weten — ik doe hier maar alle tijden in eens af — heeft de Catalogus de belangrijke mededeeling, dat deze de matras onder den antieken Hermaphrodit te Parijs heeft gemaakt (n°. 912) en dat er menschen zijn die beweren, dat hij ook het borstbeeld van een kardinaal (n°. 1040) zou hebben vervaardigd. *Baldassare Peruzzi*, *Michelangelo Sanese* en *Nicolo de Tribolo* — toemaar, drie vliegen in één klap! — hebben het gezamenlijk op hun geweten, dat de tombe, die kardinaal Enckevoort voor den Hollandschen paus Adriaan VI heeft opgericht, in St. Maria dell' Anima te Rome, zoo onrustig en weinig monumentaal is uitgevallen. Dit afgietsel is er trouwens vermoedelijk slechts ter gedachtenis

1) De z. g. Caecilia (n°. 1656) thans Catharina genoemd, is, voor zoover ik weet, niet bij Lord Wemyss, maar bij Lord Elcho. De meeste kenners gelooven buitendien niet aan de echtheid.

aan den eenigen Nederlandschen Paus. Eere wien eere toekomt! Wellicht echter heeft men ook hier *wederom* te doen met een nieuwen aanloop om tot een plan voor de verzameling te komen. Ditmaal is het een vaderlandsch plan, voor een museum van gipsafgietsels naar de beeltenissen van onze beroemde mannen! — Neen, 't is heusch niet om te lachen die Italiaansche afdeeling. Wáár blijven Ghiberti, Quercia, de Pollajuoli, Mino da Fiesole, om van mindere goden niet te gewagen? En erger: wáár zijn van de meeste der vertegenwoordigde meesters nu de werken, die voor hen als kenmerkend mogen gelden?

We moeten ons onderzoek bekorten.

X. De 16de eeuw geeft weer wat hoop, vooral voor Nederland. Er is echter veel te veel en veel te weinig: b.v. 22 *paneelen* van de schotten in 't Stadhuis te Oudenaerde, *alle tentoongesteld*, is heusch méér dan genoeg. Daarentegen zoekt men te vergeefs de tombe van *Vianen*, den *schoorsteen van Kampen*, den preekstoel der kathedraal van 's-Hertogenbosch, 't werk van Colijn de Nole te Amerongen. Men versta ons wel, niet dat al deze dingen er nog niet zijn is 't ergste, maar dat er zoo heel veel wél is wat gemist kon worden of waarvan althans in een *publiek tentoongestelde* verzameling het aantal moest worden gedecimeerd.

Frankrijk en Duitschland komen er ook slecht af. Wij missen Biard, L. Richier, authentieke werken van Germain Pilon, om zijn reliefs zoo gewichtig voor de Nederlandsche kunst. We zoeken B. Prieur en anderen te vergeefs. Wij vonden *iets* van Peter Vischer den Oude (n°. 766 toegeschreven) 881, de z.g. Neurenbergsche Madonna — vermoedelijk een gietmodel van Peter Vischer —, evenwel niets van het z.g. Graf van St. Sebaldus. Voorts geen stuk van Krafft, van Stosz, van Pacher, enz., Riemenschneider noemde ik strak reeds. — Wel het Gemmingen-momument van Backhofen uit Mainz.

Voor Spanje, belangrijk voor de Nederlandsche ornamentkunst (Beruguete), zijn er slechts schamele voorbeelden. Het is onmogelijk ook voor de 17de eeuw zoo door te gaan. Trouwens de bezwaren blijven dezelfde. Heel veel details, heele poortjes — ik heb er niets tegen — paneelen en paneeltjes van meubelen, doch naar 't schijnt zonder systeem bijeengebracht, zonder kennelijke gedachte gegroepeerd. Er is tenminste van de groote Nederlandsche meesters: de Keyser en Verhulst voldoende te vinden om een eersten indruk van hun stijl te geven. Van werken, die nagenoeg doubletten zijn, als de tombes (nos. 501 en 1081) van Verhulst is er natuurlijk maar één noodig. Van 't monument van Willem I in de N. kerk te Delft zou men gaarne ook de zittende figuur zien. Om Quellinus' oorspronkelijk kleine reliefs in gebakken aarde behoorlijk tentoongesteld te vinden, behoefde men slechts de trap op te gaan, die van de binnenplaats naar het zaaltje van 't Nederlandsch Museum leidt; waarom moeten we dan hier nog eens op al die pleisterbrokken van zijn leerlingen getrakteerd worden?

Hier waren veeleer een paar zuivere afgietsels naar de beelden der vierschaar in 't paleis, die men zoo moeilijk ter plaatse kan bestudeeren, van pas geweest. Van Vinckenbrincks barokken maar karakteristieken preekstoel uit de N. kerk te Amsterdam hadden we graag iets gezien.

't Buitenland heeft voor de 17de eeuw, ik citeer al bladerende, *wél* moeten leveren o.a.: (n°. 336) een gevelsteen van 1626 met 't wapen van den eersten stadhouder van Friedrichsstadt, De Waal van Moersbergen, fragmenten van kastpaneelen, een portret van Gustaaf Adolf door een onbekende, eenige kacheltegels, een kruithoorn, koppen van figuurtjes van Duquesnoy (928), een palmhouten nap (1075) waarschijnlijk Augsburgsch werk; maar men komt er niet achter, dat ook M. Anguier, Sarrazin, Desjardins (v. d. Boogaard), Girardon, Coysevox, Puget, Andreas Schlüter en Montañez o.m. in dezen tijd geleefd en gewerkt hebben.

Daarentegen waardeeren wij het goede materiaal voor de decoratieve kunst in Frankrijk; voortreffelijk afgegoten wandvakken en paneelen, waarvan ten deele de makers bekend zijn. Naar den eisch gerangschikt, zullen die zeer veel omtrent de ontwikkeling en den aard dezer kunst leeren. Maar ook hier weer komt de vrije beeldhouwkunst er slecht af. Ik vraag naar Lemoyne, Dumont, Monnot, Roland, Pigalle en Pajou, naar Falconet¹⁾ en Clodion. Van Gouthière heet er iets te zijn; werk aan een schoorsteenmantel, dat hem wordt *toegeschreven* (1335).

Van J. Antoine Houdon is er (n°. 371) een buste van Pierre André de Suffren Saint Tropez. Waarom juist deze? Blijkt daaruit Houdons talent beter, dan uit de zooveel levendiger beeltenis van Buffon (Louvre, Parijs) of de nog meer van alle conventie en parade vrije buste van Molière in het Théâtre français. Waarom versmaadde men Glucks kop (Berlijn) en gaf geen specimen van de vrouwen- en kinderportretjes, waarvan de Louvre het onovertreffelijk voorbeeld bewaart in de buste van Louise Brongniart? De Catalogus geeft de verklaring, voor wie tenminste kan lezen: mijnheer de Suffren was in leven: . . . »vice-admiraal van Frankrijk, verdediger der Ned. Koloniën in Oost-Indië" en zijn conterfeitsel werd op last der O. I. Compagnie vervaardigd.

Het straks besproken ephemere plan van een Museum voor personen, die zich verdienstelijk hebben gemaakt in de geschiedenis van Nederland spookt hier dus. Het Supplement echter, dat achter de oorspronkelijke lijst wordt gegeven, en waar ook weer van alles en nog wat in is, gewaagt onder n°. 1653 althans van nog een werk van Houdon: de kop van Voltaire, van het zittende beeld in het Théâtre français. Dit stemt ons tenminste wat minder bitter.

De Hollandsche kunst van de 18de eeuw was wel nooit heel belangrijk, maar een man als Xavery is met twee borstbeelden (nos. 367, 368) van prins Willem IV en Anna v. Brunswijk toch wel te zeer in de verdrukking geraakt.

Aan Engeland is — voor zoover ik zie — in het geheel niet gedacht. En toch was er, voor den vroegen tijd vooral, velerlei wat de moeite waard is voor de vergelijking. De reliefs en figuren uit Lincoln, een enkel voorbeeld uit de kathedraal te Chichester en Chester, Salesbury, Wells, Peterborough, de merkwaardige Madonna van 't kapittelhuis te

1) Ik meen natuurlijk den beeldhouwer Falconet, niet Mevrouw M. A. Falconet geb. Collot (nos. 369, 370).

York, de tombes en figuren uit Westminster, de albastindustrie, waarvan men overal zooveel voorbeelden vindt, verdienen zeker de aandacht. En dan Nicolas Stone (1586—1647), die met H. d. Keyser in aanraking is geweest en diens kleindochter trouwde naar ik meen, heeft die niets gemaakt wat van belang is? (Oxford, portaal v. St. Mary, en in andere kerken daar b.v.) en Cibber, die, uit Holstein afkomstig, onder Stones invloed raakte; mag ook niet worden vergeten, om van Grinling Gibbons en Bird niet te spreken. Maar ik overdrijf schromelijk, want ook in dit geval verkondigt juist het Supplement, dat men van inzicht is veranderd. Onder n°. 1658 toch vind ik wel degelijk een Engelschen naam: *John Osborne*, Engelsch baleinwerker te Amsterdam in 1626, die een looden medaillonportret van Frederik Hendrik den Prins van Oranje heeft geschapen.

Men zou denken nu is 't genoeg; maar het allerergste komt nog, zoodra men in de 19de eeuw belandt. De registers geven namen als: H. Boos, Minca Bosch Reitz, G. P. D. Bourgonjon, P. J. H. Cuypers, maar ook Canova en David d'Angers, Paul Gayrard († 1855), Gme. Geefs † 1883, L. Godecharle † 1835, Jacob Hagbold † 1849. Bart van Hove (van den laatste vier nummers, waaronder, naast minder plaatsroovende stukken, het geduchte Atjeh-monument op zijn verzakkende basis in de zaal der scheepsmodellen), L. Jünger (een 15 nummers), Eugène Lacomblé (een 35 nummers), F. Leenhoff (met één nummer), Dominique Malknecht † 1876, W. Mengelberg, A. Mercié en Peter [van deze firma is het voorwaar niet al te fraaie ruitersstandbeeld te Luxemburg, welks reproductie in de afgietselverzameling door zijn grootte het geheel schijnt te beheerschen], Misureur, [deze artist uit Parijs voerde, naar ontwerp van Dr. P. J. H. Cuypers, de groote ridderfiguur op 't koninklijk paviljoen van het Centraal Station uit; O lezer, Ge begrijpt!] Christian Daniel Rauch † 1857 (borstbeeld van Willem I, n°. 375), I. v. Ravenzwaay (liggend koetje, gemerkt en gedateerd: 1826), W. M. Retera (één nummer (57), omdat 't een cartouche is, vervaardigd naar de teekening van de cartouche op de Nachtwacht?) Louis Royer (7 nummers), François Rude (met één nummer, t.w. n°. 240, borstbeeld van koning Willem I) † 1855, Georgine Schwartze (nos. 18, 54), Theo C. Simons († 1909, vier nummers), F. Stracké (2 nummers), John Macallan Swan, † 1910, (zoowaar nog een Engelschman!: medaill. portret v. M. Maris), Vermeyleylen, met de bovengemelde Victorie van 's Rijksmuseum.

Mij dunkt, deze vrij volledige lijst spreekt als 't geheele boek. Noch Zyl, noch Mendes, om van Altorf, Dupuis, v. Wijk en enkele anderen te zwijgen. En voor Duitschland en Frankrijk: Rauch en Rude, ieder met een borstbeeld van koning Willem I. Noch Carpaud, noch Barye, Bartholomé, noch Rodin, Meunier, noch Minne; maar 35 nummers van Lacomblé (portretten van beroemde (?) personen; denk aan 't plan!) en 15 van Jünger. Door de wreede Nemesis raakte zijn werk in één vitrine met Davids prachtig relief van Goethe. Geen stuk van Klinger of Hildebrand, of Tuailon, maar... een liggend koetje van Ravenzwaay, een opgetuigd paardje van Gayrard. We houden het met Juvenalis: *Difficile est satiram non scribere!*

Menig lezer zal 't met mij ééns zijn, dat er over zulk een collectie geen »berede-

neerde" catalogus saamgesteld kon worden, maar ook deze »onberedeneerde" ware beter in de pen of tenminste in de fichesdoos gebleven. Zoo is het niets dan een griezelige krachtverspilling geweest en we kunnen ons achteraf heel goed voorstellen, dat men juist als men dit werk zelf heeft moeten volbrengen, zoodat men weet, welke knollen hier voor citroenen verkocht worden, dat men er dan niet op gesteld is als de auteur te worden nagewezen. Een directie, zoo in 't vage — heeft een breederen rug. Dat een ander bewind, wanneer het later eens een catalogus van een ordentelijke verzameling zal willen doen schrijven, toch nog gemak zal kunnen hebben van dit boekje, is een magere troost voor wie hetgeen hier op gezag volbracht moest worden, met zooveel zelfverloochening en nauwgezetheid heeft verricht.

In deze omstandigheden komt het dunkt me minder te pas ook nog bij kleine vergissingen als er bijv. in 't Supplement voorkomen, te blijven stilstaan; dat het voluit gemerkt standbeeld van Thorbecke door Leenhoff, door Royer gemaakt zou zijn (n°. 1648) is er bv. zoo een. Talrijk zijn die ongaafheden niet, het werk is zooals ik zei degelijk verzorgd en de registers zijn bruikbaar. Alle fouten liggen kennelijk aan het aangenomen stelsel of de aangenomen stelselloosheid. Alleen zou ik willen vragen, behoort het daar ook toe, dat nergens de gerestaureerde deelen afzonderlijk worden genoemd, maar dat men zich beperkt tot »sterk gerestaureerd; gedeeltelijk gerestaureerd"? Zulk een vage vermelding is anders »laatste remedie", als men niets nauwkeuriger kán te weten komen. Dat heel veel dingen zooals ze daar staan niet geheel authentiek zijn, de tombe uit Roermond bv., dat er overal aan is gerestaureerd en geknoeid weten we wel, maar nader ingelicht worden we niet. Ja toch een enkele keer, maar dan is het ook raak: 454: »Zittende figuur, Madonna, Nederrijnsch. XV c.d. Oorspronkelijk een moeder Anna, in modernen tijd *tot Maria vervormd*". (!) — Waarom zaagt men dan den vervalschten kop niet van 't afgietsel af?

Tenslotte is het uiterlijk van de publicatie verre van smakelijk. De titel is allèrongelukkigst op 't gele kaft gegooid, de bladspiegel bijna overal warrelic. De autotypieën, steeds zooveel mogelijk bij de paginas geplaatst waar de afgebeelde werken beschreven worden, zijn over 't algemeen goed; maar soms onpraktisch gekozen. Aan het prentje van 't geheele Dordtsche gestoelte in gips heeft men bijv. niets. Dat geeft iedere prentbriefkaart uit Dordrecht beter. Hier zou men details verwachten.

Het mag den schijn hebben, dat wij met een zoo lange bespreking te veel eer hebben bewezen aan deze uitgave. In waarheid moesten we echter wel beginnen met aan te toonen hoe het *niet* kan en *niet* mag om daarin aanleiding te vinden ons uitvoerig bezig te houden met eenige theoretische beschouwingen omtrent den aard en de bedoelingen van een museum van afgietsels, dat aan redelijke eischen voldoet.

Laat ons bedenken, dat er wel veel geld is verspild en weinig is bereikt, maar dat niettemin heel wat van de onder 1705 nummers vermelde voorwerpen ook in de toekomst goed te pas kunnen komen, als men maar weet, wat er mee te beginnen. Dat inzicht komt dan wel laat; maar beter ten halve gekeerd dan ten heele gedwaald!

II.

We hebben ons dus af te vragen :

a. Wat is het doel van een verzameling van dergelijke reproducties?

b. Op welke wijze kan dit doel worden bereikt?

Het antwoord leidt tot de volgende overwegingen: een museum van gipsafgietsels is niet bedoeld voor het onmiddelijk genot. Men kan er zelfs over twisten, of men ook niet den schijn van zulk een bedoeling tot zekere hoogte heeft te vermijden. Het is een verzameling voor de studie; ten dienste, in de éérste plaats, van geleerden. Volstrekt niet uitsluitend van vakgeleerden, maar van al diegenen, die in staat zijn zichzelf, *volgens een methode*, wegwijs te maken. In de tweede plaats voor artiesten, voor zoover die behoefte mochten gevoelen zich omtrent afmetingen en vormen van enkele stukken nauwkeuriger te oriënteeren dan dit met behulp van afbeeldingen mogelijk is¹⁾. Ten derde kan zulk een collectie worden een bron van algemeene kunstkennis en daardoor een gewichtig correctief op allerlei gevaarlijke vooroordeelen van wat men zoo pleegt te noemen: den ontwikkelden leek.

Het museum kàn dus een beschavingsfactor zijn!

Ik weet wel, dat er op nog een vierde kategorie van bezoekers kan worden gerekend. Ik meen op de »nabootsende kunstenaars» (?) en kunstnijveren, die hier een materiaal aantreffen, dat hen in staat stelt met passer en duimstok gegevens te verzamelen. Maar het belang van deze groep, die men voor een gedeelte ook wel, minder deftig, die der vervalschers zou kunnen noemen, kan een Regeering, die 't wel met kunst en moraal meent, kwalijk op 't oog hebben.

Hoe men 't ook draaie, een dergelijke collectie dient uitsluitend de *eruditie* en de *paedagogie* en is zelfs op dat gebied voor de kennis der beeldhouwkunst en architectuur een der meest onmisbare hulpmiddelen. Maar geeft men dit toe, dan zal men bezwaarlijk een steekhoudend argument kunnen opwerpen tegen de volgende consequenties:

I. Een verzameling van gipsafgietsels moet volgens een bepaald *wetenschappelijk* plan worden aangelegd.

II. Zij moet eveneens volgens een *wetenschappelijk* plan worden gerangschikt en opgesteld, en wel: met goeden smaak!

Men sta mij toe deze stellingen wat nader uit te werken. Dat iedere verzameling, wil ze niet een pure chaos zijn, een plan moet hebben, schijnt een axioma en wordt hier dan ook slechts te berde gebracht, omdat deze waarheid niet overal en altijd zoo duidelijk spreekt. Immers er bestaan inderdaad in niet al te groote steden kunstverzamelingen, die aan dezen eisch niet *schijnen* te voldoen, en er ook niet aan kunnen voldoen op de wijze, die wij hier op 't oog hebben. Zij leven van een zeker opportunisme en

1) Implicite dus ook voor scholen, kunstvakscholen zoowel als andere, onder leiding van deskundigen, die steeds min of meer tot de éérste en tweede groep behooren.

geenszins zou men hen daarom een spoedigen dood toewenschen. Men verwarre deze questies niet. Een smakelijk en smaakvol gearrangeerd allerlei van kunstwerken kan, zoowel bij den particulier als in kleine publieke collecties, de voorkeur verdienen boven een grooter systematisch aangelegd museum. Maar ook in dit geval is er wel degelijk een plan, al merkt niet iedereen het dadelijk. Het criterium luidt hier: *qualiteit, kunstwaarde*, niet historie of een andere stelselmatige orde. Het is echter iets anders, waar de Staat in het belangrijkste zijner musea een gedeelte voor de rubriek van *reproducties* openstelt. En wel om de volgende redenen:

Afgietsels op zichzelf schenken geen of althans een zeer getemperd, zeer matig genot, dat aan den éénen kant wel grooter zal zijn naar mate de toeschouwer beter in staat is door die witte karakterlooze dingen heen het veelverwige origineel in zijn verbeelding levend te zien verrijzen; maar aan den anderen kant ook weer kleiner, daar juist zulk een toeschouwer er nooit aan ontkomt, dat wezenlooze monster in gedachten met 't oorspronkelijke te vergelijken. Kortom, afgietsels hebben aesthetisch een zeer problematieke waarde en kunnen, verkeerd gebruikt, de meest doeltreffende *smaakbedervers* zijn.

Het gaat er dus om ze een heel andere bestemming te geven, die gebaseerd is op hun positieve eigenschappen. Deze spoken van dingen toch weerspiegelen eenige bepaalde verhoudingen der origineelen tamelijk getrouw. Maakt men het nu mogelijk, dat het publiek die verhouding, dus één bepaalde schoonheidsfactor der kunst, reeks-gewijze aan dit hulpmiddel kan aflezen en vergelijken, dan bewijzen diezelfde leelijke afgietsels uitnemende diensten. Om zulks te bereiken dient men natuurlijk van 't begin af aan stukken te kiezen en series te vormen, die *vergelijkende methode* toelaten. We komen hiermee vanzelf tot de behandeling van onze tweede vraag in den aanvang gesteld:

Op welke wijze kan dit doel worden bereikt?

Ook deze vraag behoeft een tweeledig antwoord al naar gelang men zijn eischen stelt en de grenzen wil trekken. Want in de eerste plaats dient men het eens te zijn over de tijden, die in de verzameling zullen vertegenwoordigd worden. Nu zijn de grenzen vrijwel aangewezen. De werken der klassieke oudheid, zoowel als die der Oostersche en Amerikaansche landen stellen voor de studie zoozeer afzonderlijke eischen, dat men ze vanzelf, wat de lokaliteit betreft, van de werken der christelijke tijden en der christelijke cultuur zal willen afscheiden, wat dan ook in de praktijk met de afzonderlijke musea voor antieke kunst en voor ethnographie en ethnologie grootendeels reeds is geschied. Hetzelfde geldt min of meer voor afgietsels naar monumenten uit het z. g. praehistorisch tijdvak. Wij willen dus voor 't vervolg de laatstgenoemde categorieën eens buiten den kring van onze beschouwingen laten, te meer daar ook in Nederland de uiterlijke aanleiding tot zulk een scheiding in de verschillende musea van den Staat reeds bestaat. Natuurlijk zijn deze indeelingen slechts door de praktijk vereischt en gewettigd. Naar den geest behoort alles »ongescheiden onder-

scheiden" bijeen. Een ideaal museum van dien aard zou ons op den weg door zijn zalen werkelijk à travers les âges leiden. 't Zou alleen wat erg groot zijn! In hoeverre het eveneens voor de praktijk wenschelijk zou kunnen blijken, er ook altijd een *tijdelijk*-moderne afdeeling bij op na te houden, een soort Luxembourg dus, daarover liever later eens een woord.

Zijn we 't er dus over eens, dat een algemeene beperking voor ons doel noodzakelijk is en dat we ons uitsluitend met de christelijke tijden en Europeesche cultuur willen bezighouden, dan blijft voor ieder land nog steeds een dubbel plan over. Het zij mij vergund ook dit alternatief hier te ontvouwen en toe te lichten.

Een staat, die een verzameling van plastische reproducties voor de tijden der Christelijk-Europeesche cultuur vormt, heeft rekening te houden met twee mogelijkheden:

A. *De verzameling zij nationaal.*

D. w. z. zij bevatte een zoo volledig mogelijke reeks van afgietsels naar alle voor dit procédé geschikte en de reproductie verdienende origineelen: a. zich bevindende *binnen zijn grenzen*; of: b. hoewel zich bevindend in het buitenland, vervaardigd door *Nederlandsche kunstenaars*, om het even of die werken daar ter plaatse zijn ontstaan of daarheen zijn gebracht.

Wordt zulk een geheel dan gerangschikt en opgesteld naar tijd en soort, volgens een *wetenschappelijk* plan, dan wordt de bezoeker van het museum in staat gesteld de ontwikkeling van bepaalde vormen en werkwijzen in de verschillende centra van 't land gedurende de verloopende eeuwen in onderling verband te bestudeeren (bijv. de kapiteelen van verschillende kerken, sluitsteenen der gewelven, de grafzerken en epitaphen, doopvonten, losse beelden etc.) en den stijl der verschillende kunstenaars te leeren kennen. Al naar den graad der uitgebreidheid der verzameling zal hij zijn oordeel hier kunnen afronden en hij zal zich zeer vele reizen kunnen besparen, de problemen in elk geval voor een deel reeds kunnen noteeren vóór hij op reis gaat om de origineelen te zien. Voor een groot deel hangt dus de bruikbaarheid dezer collectie af van haar *volledigheid*. Wil zij haar doel niet missen, dan zijn zeer veel nummers onvermijdelijk. Daarvoor dient groote ruimte beschikbaar te zijn, middelen voor aanvulling moeten rijkelijk vloeien, daar er steeds nieuwe stukken, waarvan geen vormen in den handel zijn, moeten worden afgegoten. Een eigen gieter — en een van de bovenste plank ¹⁾ — is dus noodzakelijk. Een lichte compensatie voor de groote onkosten wordt natuurlijk gevonden in 't gemak van transport in eigen land.

Ik geef dadelijk toe, dat er voor dit schema iets te zeggen valt, mits men het streng doorvoere en niet terugschrikke voor de consequenties. Kunsthistorisch kunnen, om daar iets van te zeggen, ook op zichzelf zeer matige origineelen (balksleutels, profielen, zerken en sluitsteenen) van groot belang zijn. De leider der verzameling moet dus in staat

1) Veel van de afgietsels in eigen bedrijf vervaardigd, die thans in 't Museum staan, voldoen niet aan strenge eischen.

zijn ter plaatse te beoordeelen in hoeverre het wenschelijk kan zijn ze te laten afgieten¹⁾. In geen geval kan men dus met een handigen werkman, die er op uitgaat, volstaan. Ook als bijbaantje kan dit directeurschap niet worden waargenomen. Er is een wetenschappelijk specialist voor nodig. Natuurlijk zou een rationeel beheer van dit museum in ons land uitteraard moeten streven naar voortdurende samenwerking met de »Rijkscommissie voor de Beschrijving der Monumenten voor Geschiedenis en Kunst.» Dit lichaam toch kan hiervoor voortdurend nieuwe gegevens verschaffen, zal in sommige gevallen dateeringen kunnen preciseeren en zal dan op haar beurt de Rijks-gipsverzameling in zeker opzicht als een parallel-Instituut van zijn archief kunnen beschouwen. Dat de beheerder lid zij van deze Commissie is wellicht wenschelijk, maar op zichzelf in geen geval voldoende, zoolang er niet naar bevorderlijke aansluiting wordt gestreefd²⁾.

Maar evenzeer dient men voeling te houden met den beheerder van het Nederlandsch Museum. De gipsverzameling moet o.m. een aanvulling worden op de collecties van oorspronkelijke werken daar tentoongesteld. En gesteld nu eens een oogenblik, dat de hier boven beschreven richting in Nederland als de voor het Museum gewenschte werd erkend, wat zou dan na eenige jaren van vruchtbaren arbeid het gevolg zijn? Een reusachtige collectie, waarin men — op welke wijze dan ook ingedeeld en gecatalogiseerd — bijna alle bekende en vele onbekende monumenten en onderdeelen van monumenten uit Nederland bijeen zou vinden. Zeer vele daarvan zouden, naar ik straks reeds aanduidde, op den keper beschouwd, hoewel niet zonder kunsthistorisch belang, ja wellicht van groot belang, povere brokstukken blijken van geringe aesthetische, d.w.z. van *geringe aandoeningswaarde*. Gansche seriën en daaronder niet de minst belangrijke voor de studie (bijv. vele paneelen met gesneden rankornament of cartouches van meubelen en architectuurdeelen uit de XVIde en XVIIde eeuw) zouden wel niet aan het bovenstaande euvel in de eerste plaats lijden, maar aan een gebrek, dat even erg is: ze zijn vermoeiend gelijksoortig. Slechts door den kenner te onderscheiden en voor hem om hun kleine varianten, waaruit veelal de samenhang met andere werken blijkt, van gewicht. Voor het publiek, ook 't ontwikkelde, zijn ze, zoo uit hun verband gerukt en van hun kleur ontdaan, ongenietbaar, dus *paedagogisch vergif*.

Als gevolg dezer overweging zou een volgens redelijke beginselen handelende leiding er dan ook onverwijld toe overgaan de verzameling, die immers — we hebben 't boven gezegd — bij uitstek een studie-verzameling is te splitsen, en een tweede, hoe

1) Neem een bijzonder geval: Zerken met ingegrifte versiering kunnen onder sommige omstandigheden volkomen voldoende in een studie-verzameling worden gereproduceerd door goede photographiën en technisch volmaakte calques. Het zou in dit geval dwaasheid en verkwisting zijn wilde men er talrijke in gips doen afgieten. Hetzelfde geldt voor koperen grafplaten. Maar in een ander geval zal een kleine rest van een profiel aan den overigens onversierden achterkant van een of ander stuk mede moeten worden afgegoten, wil men het met vrucht kunnen bestudeeren.

2) Wellicht verdiende het omgekeerd zelfs aanbeveling te overwegen of niet de ambtenaar in functie bij genoemde Rijkscommissie, qualitate qua, moet worden belast met een gedeelte der aan het Museum van afgietsels te vervullen taak.

wil ik 't noemen: »speciale studieverzameling» voor vakgeleerden in te richten, zij 't dan ook onder den minder wijsch klinkenden titel van depot. Een depot, dat dan, als alle depots in behoorlijke musea, geen donker pakhuis mag zijn, maar slechts een veel beknopter ondergebrachte, streng systematisch gerangschikte en volledig gecatalogiseerde afdeeling van het geheel; gemakkelijk toegankelijk voor iedereen . . . op aanvraag. Deze laatste restrictie blijkt uit ervaring voldoende om nieuwsgierigen buiten te sluiten. Voor het publiek zou dan slechts een selectie overblijven, waaruit het de hoofdmomenten der ontwikkelingsgeschiedenis gemakkelijk kan leeren kennen. Deze uitgelezen collectie diende voorts natuurlijk, evenals het depot, te worden uitgebreid met de afgietsels naar de Nederl. monumenten in 't buitenland. Voor binnen- en buitenlandsche geleerden zou zulk een inrichting zeker veel gemak geven. En wellicht zou een vakman zich op een onbedacht oogenblik laten ontvallen, dat de verzameling *compleet* was. Maar dien lof zou men slechts kunnen laten gelden voor den kunstgeleerde of voor den overontwikkelden leek, die in staat geacht kunnen worden de voorwerpen, die zij daar bijeen vinden in gedachten *steeds te beschouwen in verband met de werken uit andere landen*, die hier hun invloed hebben doen gelden of die den invloed der Nederlandsche kunst hebben ondergaan. Want slechts deze wijze van zien bedoelt men in de kunstwetenschap als men spreekt van een »compleet» overzicht. Voor de meerderheid van 't ontwikkeld publiek zou dus deze dure verzameling, ware er geen tweede naast, niet veel meer beteekenen dan een snoode misleiding, een chauvinisme kweekende, dwaze eenzijdigheid. En zulks ex officio te prediken kan toch de bedoeling niet zijn. Zoo komen wij van zelf tot de tweede mogelijkheid:

B. *De gipscollectie schenke*, wat geen ander soort museum geven kan, een zoo helder mogelijk overzicht van de ontwikkeling der vrije en decoratieve sculptuur in de verschillende landen, gedurende de straks afgebakende periode. Dezen algemeenen gang van zaken kan men slechts demonstreeren aan de uitgelezen monumenten, die telkens in hun soort en in hun tijd op den hoogsten trap hebben gestaan. Dan heeft men dus niet te doen met duizende ongenietbaarheden, maar met de werken der groote meesters en slechts met de meest kenmerkende en beste stukken der anonyme marge, voorzoover ook die noodig zijn, om bijzondere richtingen en stroomingen goed te laten zien. Niet elke plek van den colossus der geschiedenis behoeft men te kennen, doch zijn gewrichten en edele organen. Wel zal men dus langzamerhand trachten bijeen te garen: alle meesterstukken ¹⁾ der grootste individuen, die te Chartres, te Reims, te Amiens, te Vézelay en Toulouse, in Gosslar en Halberstadt, Quedlinburg en Bamberg, in Straatsburg en Dyon, Florence en Milaan, Rome, Sevilla en elders hebben geleefd en gewerkt; maar voorloopig doet men ook reeds veel, indien men er van elk dezer één verwerft of van de grootsten onder hen weer het beste, zoodat er ook regelmaat blijve in de wenschen van aanvulling. Enkele voorbeelden kunnen volstaan waar het er om gaat een wijze van ornamenteeren te laten

1) Onder meesterstukken is hier te verstaan: een voorbeeld uit het geheele oeuvre, waarin de meester zich het duidelijkst van zijn *verschillende kanten* doet zien. Voor sommige veelzijdigen zijn dit veel hunner gewrochten, voor anderen slechts enkele of één enkel.

zien. Ik denk hier nu eens aan die tallooze pilaster-vullingen der 16de eeuw, aan de zoo mogelijk nog talrijker gotische en romaansche blad- en palmetranden. Ook hier *zoeken slechts het type met zijn hoofdvarianten* vast te leggen. Een goede keuze — dat wil eenvoudig zeggen de voldoende kennis en smaak van den beheerder — doet hier wonderen.

In dit geheel neemt natuurlijk op hare beurt de Nederlandsche kunst eveneens hare plaats in; ook zij slechts vertegenwoordigd door de groote meesters in hun richting-vóorschrijvende werken en niet zonder de begeleiding der stillere stroomingen, wier aard men uit goede voorbeelden kan leeren kennen. Ook hier is dus volledigheid de leuze, maar één volledigheid van anderen aard, de essentie, het merg, de kern, niet het spint ¹⁾.

Wie het Trocadéro kent, het Cinquantenaire, de verzamelingen van gipsafgietsels te Dresden, Brunswijk en Berlijn, wie ook de kleinere buitenlandsche gipscollecties heeft gezien, weet, dat wat ik hier 't laatst uitwerkte niet tot de utopien behoort. Zulk een verzameling is wel degelijk in eenige tientallen jaren bijeen te brengen voor niet zoo heel groote sommen. *Doch de vervulling dezer wenschen is bijna geheel afhankelijk van den wijsgeerig-paedagogischen zin, de positieve kennis en den smaak van den directeur; bijna geheel zeg ik, want schier onoverkomelijke bezwaren kunnen, — hoewel voor den goeden wil slechts tijdelijk, — voortspruiten uit de ten dienste staande lokaliteiten en de hoedanigheid van reeds gevormde oudere voorraden, dus uit de geschiedenis van de collectie. Ik zeg geschiedenis, ik bedoelde: uit de vergissingen van stichters, schenkers en vroegere beheerders, die nochtans meestal naar hun beste weten hebben gehandeld. Wie echter, tot zulk een zegenrijke taak geroepen, den weg helder voor zich ziet, die zal, het koste wat het wil, aan werkkraft, doorzettingsvermogen en zelfs aan reclame, tenslotte ook deze bezwaren uit den weg ruimen. Hij zal er in slagen: buiten het kader der door hem getrokken grenzen vallende stukken op te ruimen, door ze op hunne beurt elders nuttig te maken, in andere musea. Hij zal overtollig en voor 't plan waardeloos materiaal weten te ruilen, of waar het omvangrijk en op zich zelf gewichtig zijn mocht, het een plaats weten te verzekeren in zijn welingerichte depots ²⁾.* En zoo zal hij schiftend reeds den eersten arbeid van zijn beschavingstaak hebben verricht, een der schoonste die een klein, niet al te rijk land op dit gebied kan doen verrichten. Een van die weinige dingen, *waarin kleine landen groot kunnen zijn* maar 't dan ook *moeten* zijn!

1) In een ideaal Museum — indit geval een kwestie van tijd en geld — zou daarenboven, belendend aan de Nederlandsche afdeeling, het depot moeten worden aangelegd, waarin *de onder A omschreven volledigheid* zou moeten worden gezocht — die slechts voor het eigen land noodig en mogelijk is.

2) Onder zulke bijzondere gevallen zijn b.v. te rekenen: de massa afgietsels van klokinscripties, natuurlijk alleen voorzover zij aesthetische waarde hebben of bedoelen te hebben en van klokversieringen in den vorm van reliefs. Daarvan kunnen slechts enkele in de publieke collectie worden opgenomen. Evenzoo van medailles en penningen, maar bij deze laatste soort zouden wij zelfs willen adviseeren de massa vooral niet in de depots van het hier behandeld museum te bergen. Zij behooren tot het ressort van 't Koninklijk Penningkabinet en zijn dáár of in de buurt daarvan op hunne plaats.

Ook van zegels kunnen slechts weinige specimina worden aanvaard. Wat er met de duizende overige geschieden zal, beslisse een college van archivariissen, bijgestaan en van advies gediend door een kunsthistoricus.

III.

Dit zijn slechts algemeene gedragslijnen, doch het is niet moeilijk ze nader uit te werken en wij kunnen dat, geloof ik, hier missen. De aankoop der groote stukken wordt zeer vergemakkelijkt doordat andere landen ons jaren in de afgietsel-industrie vooruit geweest zijn en men in de catalogi der groote firmas en van enkele groote musea kan vinden, wat er reeds aan vormen bestaat. Mocht van de meest belangrijke Nederlandsche werken in het buitenland, ik bedoel bijv. van den Mozesput en de figuren van het portaal van Sluter, eens geen vorm meer bestaan, dan zou men natuurlijk in ons geval *voor zulk een doel geen kosten moeten ontzien*. Trouwens tien jaar lang geen nieuwe meubelornamentjes en verbrokkelde sluitstenen aankopen, maakt, dat er heel wat geld in kas overblijft en bederft meteen heel wat minder den smaak van vlijtige leerlingen aan teeken- en ambachtscholen.

Gesteld nu eens, dat we al zoover waren, dat er een plan bestond, een directeur gevonden was, eenige middelen losgekomen waren en men dus tot het nuttig maken der verzamelingen zou kunnen overgaan, wat zou er dan nog noodig zijn? In de eerste plaats een *lokaleiteit*, want de »gipsbinnenplaats" van 't Rijksmuseum zou misschien wel ruimte genoeg opleveren om een verzameling volgens plan **B**, dus een algemeen internationaal overzicht, te *bergen*, maar een gunstige lokaleiteit zou men dit toch niet kunnen noemen. Eigenlijk moeten er voor een behoorlijke opstelling, niet voor de depots, maar voor de algemeen toegankelijke ruimten twee voorwaarden vervuld zijn, 1. *gelegenheid de stukken met zekere spatie voor goed gekleurde wanden, dus voor een fond, waar zulks noodig is, op te stellen*. Hierbij behoort ook de noodige hoogte in een of ander groot lokaal voor 't aanbrenge van enkele werken van zeer groote afmeting, 2. *Voldoende reeksen van lokalen met zijlicht, waarin beeldhouwwerken ook werkelijk goed belicht kunnen worden*, wat onder bovenlicht (dat men voor de hooge hallen natuurlijk niet missen kan) zelden het geval is.

Men zou dus de nieuwe collectie, na zuivering van al 't overtollige, voorloopig kunnen *magazineeren* op de gipsbinnenplaats en dit zelfs zóó doen, door intrekken van schotten, aanbrenge van passende kleur aan voetstukken en wanden, dat ze niet geheel ongenietbaar waren. Maar men zou toch in 't oog moeten blijven houden, *dat op den duur een andere huisvesting voor het museum van afgietsels moet worden gevonden*. Als ik wel ben ingelicht, levert trouwens de bestaande binnenplaats allerlei rare bezwaren op, die een zaak-kundige opstelling bemoeilijken. Zoo is, beweert men, 't groote portaal van Maastricht, op zich zelf voorzeker geen prachtig specimen van 13de eeuwischen trant en bedenkelijk gerestaureerd, zoo opgesteld, dat er wegens zijn zwaarte juist op die plaats bij de fundeering op is gerekend. Het is dus onverplaatsbaar, en vormt een sta-in-den-weg. Ik weet niet of dit ook met andere groote stukken zoo is, maar dit ééne voorbeeld toont — zoo mijn bewering niet weerlegd wordt, — dat de vloer voor een gipsmuseum, dat *veranderingen noodig heeft* wil het leven, ongeschikt is. In elk geval moet men bij een nieuwen aanleg van begin af aan met deze overweging rekenen om niet vast te loopen. En nu, aangenomen,

dat ook deze laatste wensch vervuld ware, dat alles in de juiste volgorde, onder het juiste licht was gerangschikt, dan zou men er toe kunnen overgaan van den bijgehouden inventaris op fiches, waarbij ook het pas geschreven boekje een hulpmiddel biedt, een definitieven catalogus in verschillende handige deeltjes uit te geven, voorzien van inleidingen, die den bezoeker introduceeren en al het noodige. Deze stille gidsen zouden de verzameling binnen het geestelijk bereik van velen kunnen brengen.

IV.

Er is nog één punt van overwegend belang, dat ik ook hier reeds wat uitvoerig wil behandelen, al staat het niet rechtstreeks in verband met de hoofdpunten, die wij in 't voorgaande hebben besproken. Dat is de kwestie van het *decoratieve effect der verzameling* en van de behandeling der afgietsels zelve. Ik duidde daarstraks reeds met een enkel woord aan, dat de passende kleur der *omgeving* er zeer toe kan bijdragen het onaangename van deze witte phalanx tot zekere hoogte te verzachten. Voor die kleur zelf zijn natuurlijk a priori geen regelen te geven. Over het algemeen leert de ervaring, dat zekere *frischheid*, zonder te sterke contrasten niet schaadt en dat men daardoor ontkomt aan het min of meer stoffig-krijterig aspect van het geheel. Voor bonten rijkdom moet men zich natuurlijk bij een verzameling, wier eenheid haar kracht is, wachten. *Alle andere luxe, dan die van ruimte, goede belichting en prettige kleur zij streng geweerd, omdat zij een hinderlijke tegenstelling vormt, tegen 't uitteraard goedkoop aandoende materiaal.*

De behandeling van dat materiaal zelf levert ook eenige problemen op. Gips zonder overtrek, zelfs nog met de gietnaden, is natuurlijk 't meest zuivere beeld van 't origineel; maar in vele gevallen zal men de stukken niet zoo kunnen krijgen, tenzij men ze zelf met groote kosten laat vervaardigen. Dit als strenge eisch voor het geheel te stellen gaat niet aan. Ook bedenke men, dat de ongeprepareerde gipshuid op zeer hardnekkige wijze juist dáár vuil wordt, waar hoogsels zitten en waar men dus bij bronzen en marmeren origineelen glimlichten verwacht. Zoo krijgt een oude reeks van pleisterafgietsels iets van een verzameling photographische negatieven, die men niet goed kan schoonmaken, wat bij afgietsels van groote brokken architectonisch ornament niet zoo heel erg hindert, maar bij alle fijnere dingen ten slotte onverdraaglijk wordt. De middelen daartegen zijn even veelvuldig als de meeningen omtrent hunne bruikbaarheid verschillen. Het is niet onze taak ze hier achtereenvolgens te behandelen. Prepareeren met dunne lijmsaus, met parafine, met een uiterst fijn laagje olieverb wordt aanbevolen.

Mocht er bij proeven een goed preparaat gevonden zijn, dan is er niets tegen te zeggen, om daarmee, voor zoover dit mogelijk is, vele stukken tegen de bovengenoemde invloeden te beschermen en aan het geheele complex een aangener tint te geven. Dit laatste brengt mij van zelf nog even op het niet ongevaarlijke kapittel van *het polychromeeren van afgietsels*. Men heeft daarmee in sommige gevallen waar het ging om de nabootsing van bronspatine merkwaardige uitkomsten verkregen en is er ook wel toe overgegaan origineelen, wier polychromie nog voldoende bewaard was, eveneens in

dit opzicht na te bootsen. Principieel is daartegen niet zoo heel veel te zeggen, maar gevaarlijk is vooral dit laatste toch en men zal goed doen zich in elk geval zeer voorzichtig op de hoogte te stellen van de gevolgen van aesthetischen, documenteelen en paedagogischen aard, die men thans reeds min of meer begint te kunnen beoordeelen. Deze laatste kwestie evenwel zou een geheel nieuw artikel noodig maken waarvoor de tijd thans helaas nog niet is gekomen.

Zonder moeite zouden wij het hier breed behandelde in een korteren vorm van *stellingen* kunnen gieten, wier strekking nu, naar wij hopen, voldoende toegelicht zou zijn en *wier behandeling wij ter gelegener tijd gaarne aan de orde gesteld zouden zien.*

September 1915.

W. VOGELANG.

DE STAATSBEGROOTING VOOR 1915.

I. MONUMENTEN.

Terwijl op het geheele hoofdstuk Binnenlandsche Zaken, dat aanvankelijk een bedrag van *f*43.119.653.— aanwees, de naar verhouding kleine som van *f*478.376.—, derhalve $\frac{1}{90}$ is bezuinigd, zijn de kredieten voor Kunsten en Wetenschappen, die toch reeds niet ruim waren, onevenredig verminderd met ongeveer twee ton, zoodat, met inbegrip van de kredieten voor de Universiteits-bibliotheken, aan de afdeling K. W. ongeveer $\frac{1}{8}$ is ontnomen. De Kamerleden, die dit ter sprake brachten, erkenden, dat offers moeten worden gebracht, maar konden zich niet in alle opzichten neerleggen bij de wijze, waarop dit geschiedde; andere echter konden zich geheel met de door den Minister gevolgde gedragslijn vereenigen.

Naar het oordeel van den Minister ligt het voor de hand, dat op deze afdeling naar vchouding veel moet bezuinigd worden, immers het geldt hier meer dan elders de toekenning van onverplichte subsidieën en de voorziening in behoeften, die men, hoe gewenscht ook, toch niet onvermijdelijk kan heeten. Hoezeer het ook den Minister leed deed, in het komende jaar de belangen van kunsten en wetenschappen niet zóó te kunnen behartigen, als hij gaarne zou hebben gedaan, moest hij toch de opmerking weerleggen, dat de kredieten voor kunsten en wetenschappen reeds niet ruim waren. De op deze afdeling uitgetrokken bedragen zijn in de laatste jaren steeds toegenomen; bedroeg het eindcijfer tien jaar geleden nog *f*867.060.— thans is het, niettegenstaande de aangebrachte bezuiniging van *f*215.872.—, toch nog *f*1.143.237.— of *f*276.177.— meer dan in 1905. Bovendien zijn tot tweemaal toe extra credieten aangevraagd. De Minister herinnert aan de ruim *f*550.000.— voor den aankoop van een gedeelte der collectie Six en aan de *f*400.000.— voor aankoop van schilderijen uit de verzameling Steengracht.

De Minister heeft zorgvuldig nagegaan, wat hier bezuinigd kan worden en is tot de overtuiging gekomen, dat eene vermindering met *f*23000.— voor subsidieën en *f*5000.— voor het onderhoud der Rijksmonumenten in de tegenwoordige omstandigheden verantwoord was. Hij meende daarom niet verantwoord te zijn om crediet te vragen voor uitgaven,

die zonder al te groote schade wel voor één jaar uitgesteld konden worden en zulks was het geval zoowel met de enkele monumenten, met wier restauratie nog een jaar moet worden gewacht, als met de vermindering van de kosten voor het onderhoud van de Rijksmonumenten met f5000.

Bescherming van monumenten. De Minister achtte eene wettelijke regeling tot bescherming van monumenten noodwendig. Of de tegenwoordige omstandigheden hierop een belemmerenden invloed zullen hebben zou eerst nagegaan kunnen worden, indien een daartoe strekkend ontwerp reeds was opgemaakt. De Minister heeft in den loop van 1914 nog geen tijd kunnen vinden, deze aangelegenheid nader te bestudeeren; hij verliest deze zaak echter niet uit het oog en zal er, zoodra hij den tijd daartoe beschikbaar vindt, zijn aandacht aan wijden.

Onderhoud van Rijksmonumenten. Het aantal Rijksmonumenten, onder beheer van het Departement van Binnenlandsche Zaken, vermeerderde voortdurend — in de laatste jaren o.a. met het kasteel Assumburg, het Slot Loevestein en de St. Quirinuskerk te Halsteren. Met deze vermeandering ging echter geen verhooging van de voor het onderhoud ervan beschikbare middelen gepaard. Sinds 1908 bleef het betreffende artikel op f45.000 gehandhaafd. Dit heeft ten gevolge, dat aan verschillende monumenten niet die zorg kan worden besteed, welke ze verdienen. Reeds bij de behandeling van de ontwerp-Staatsbegrooting voor 1913 werd op verhooging van dit artikel aangedrongen. Uit finantieele overwegingen werden echter tot dusver geen meerdere gelden aangevraagd. Het kwam den Minister voor, dat daarmede niet langer mocht worden gewacht, weshalve hij eene verhooging met f10.000.— uittrok. Dit bedrag werd in het gewijzigd wetsontwerp teruggebracht tot f5000.—. Eenige Kamerleden betreurden dit ten zeerste, immers, door de verhooging van den post met f10.000.— was het voor deze monumenten beschikbare bedrag toch nog vrij gering. De Minister vertrouwde, dat door het onderhoud tot het strikt noodzakelijke te beperken eene verhooging van slechts f5000.— voldoende zou zijn. Met eene zinsnede als deze kan, naar werd opgemerkt, eene nog veel verder gaande inkrimping worden toegelicht; de vraag is echter, of op die wijze niet het verval der gebouwen wordt in de hand gewerkt tot schade van de monumenten en van de schatkist, die later herstellingen van veel grooteren omvang zal te bekostigen hebben.

Naar aanleiding van de vraag, welke plannen de Regeering heeft ten aanzien van het Slot Loevestein, deelde de Minister mede, dat de werkzaamheden zich, vooral in de eerste tijden, moeten bepalen tot het consolideeren van het gebouw. Te zijner tijd zal nader kunnen worden overwogen, of men tot eene meer ingrijpende restauratie van het slot kan overgaan. Voor zoover de werkzaamheden en de toestand het toelaten zal toegang aan het publiek worden verleend.

Onderhoud van reeds ondersteunde monumenten, f149.200.— De subsidiën voor de R.K. Kerk en toren te Denekamp, het Waaggebouw te Hoorn en de Domkerk te Utrecht zijn afgelopen.

Naar dit artikel zijn overgebracht de subsidiën voor den Drommedaristoren te Enkhuizen (tweede van drie termijnen) en de Kloosterkerk te 's-Gravenhage (tweede van zeven termijnen). Aanvankelijk waren nog gelden (tot een totaal van *f*9000.—) uitgetrokken ten behoeve van de N. H. Kerk te Doesburg, de R.K. Kerk te Horssen en het Raadhuis te De Rijp; deze werden bij het gewijzigd wetsontwerp afgevoerd, daar met deze herstellingen nog wel een jaar kan gewacht worden.

De subsidiën voor de Groote Kerk te Arnhem (vierde van negen termijnen), de Groote Kerk te Breda (zesde van twaalf termijnen), de Groote Kerk te Brielle (dertiende van veertien termijnen), de Groote Kerk te Dordrecht (vijfde van negen termijnen), de gewelfschilderingen in de Zuiderkerk te Enkhuizen (zesde van tien termijnen), de kerk te Gouda (zie hieromtrent het op bladz. 48 van de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag van hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor 1906 medegedeelde), de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage (vierde van vijftien of zestien termijnen), de Groote of St. Bavokerk te Haarlem (vijfde van acht termijnen), de R.K. kerk te Harderwijk (derde van vier termijnen), het Raadhuis te 's-Heerenberg (laatste van drie termijnen), de St. Pieterskerk te Leiden (negende van twintig termijnen), de O. L. Vrouwekerk te Maastricht (derde van vier termijnen), de Dominicanerkerk te Maastricht (vierde van vijf termijnen), het Raadhuis te Middelburg (vierde van vijf of zes termijnen), den toren der Groote Kerk te Steenwijk (derde van vijf of zes termijnen), de Ned. Herv. Kerk te Vlissingen (derde van vijf termijnen), de Ned. Herv. Kerk te Oud-Vossemeer (laatste van drie termijnen), de Ned. Herv. Kerk te IJsselstein (vierde van vijf of zes termijnen) en de Ned. Herv. Kerk te Zuidbroek (laatste van drie termijnen) zijn noodig tot voortzetting der aangevangen en door de Kamers toegestane werken en bedragen hetzelfde cijfer als bij de Staatsbegrooting voor het loopende jaar toegestaan, met uitzondering van de Ned. Herv. Kerk te Oud-Vossemeer en de Ned. Herv. Kerk te Zuidbroek, waarvan de eindtermijnen slechts *f*1000.— bedragen.

Voor den O. L. Vrowetoren te Amersfoort is het subsidie van *f*4000.— teruggebracht tot *f*2000.—. Het is n.l. gebleken, dat tengevolge van den eigenaardigen bouw en den slechten toestand waarin het monument verkeert, niet zoo vlug kan worden gewerkt, als de bedoeling was. In plaats van een bedrag van *f*8000.— kan jaarlijks slechts de helft worden verwerkt, zoodat over 1911 en 1912 slechts ongeveer de helft van het Rijkssubsidie kon worden uitgekeerd. Met het gemeentebestuur van Amersfoort is daarom een nadere regeling getroffen in dien zin, dat het subsidie zal worden verminderd tot *f*2000.— en verdeeld over een grooter aantal jaren, met dien verstande echter, dat het in uitzicht gestelde totaal van *f*25.000.— door deze regeling niet zal worden overschreden. Over de jaren 1911 tot en met 1914 zal vermoedelijk ongeveer *f*10.000.— à *f*11.000.— kunnen worden uitgekeerd, zoodat, te beginnen met 1915, nog gedurende 7 of 8 jaren een bedrag van *f*2000.— zal moeten worden beschikbaar gesteld.

Voor de St. Lebuïnuskerk te Deventer was op hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor 1914 de laatste termijn van *f*5000.— uitgetrokken. Het werk is echter nog niet

voltooid. De algeheele voltooiing zal nog *f*66.000.— vorderen. Ook van dit bedrag ware 50% voor rekening van het Rijk te nemen, te verdeelen over 7 jaren. Het oude bedrag ad *f*5000.— is daarom andermaal uitgetrokken.

Zooals in de Memorie van Toelichting op hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor 1911 werd medegedeeld, waren de kosten voor de herstelling van het Kasteel Doorwerth zeer globaal geraamd op *f*65.000.—. Thans, nu de werken hunne voltooiing naderen, blijkt, dat in totaal ± *f*72.000.— noodig is. Voor 1915 wordt derhalve in plaats van *f*4500.— nogmaals *f*7500.— uitgetrokken, terwijl voor 1916 een eindtermijn van *f*1000.— zal worden aangevraagd.

Ook voor den toren te Haren is op hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor het loopende jaar de laatste van twee termijnen, elk groot *f*2100.—, uitgetrokken. De kosten waren geraamd op *f*8400.—. Intusschen bleek het wenschelijk, om het tegenwoordige zadeldak te vervangen door een spits, waardoor de kosten met *f*2000.— stegen; de gemeente Haren nam dit bedrag geheel voor hare rekening. Toen de besteigering een nauwkeurig onderzoek van den toren mogelijk maakte, bleek, dat de toestand veel slechter was, dan vermoed werd. Om de herstelling deugdelijk te doen plaats hebben, zal de raming met *f*3700.— moeten worden overschreden. Aangezien de gemeente Haren niet bij machte is nog meer gelden aan de herstelling van dit monument ten koste te leggen, meende de Minister, dat er aanleiding was, dit bedrag van Rijkswegen te verstrekken, weshalve voor 1915 nogmaals *f*2100.— is uitgetrokken. Voor 1916 dient dan nog *f*1600.— te worden aangevraagd.

De Minister was het niet eens met de Kamerleden, die opmerkten, dat zij het uit een oudheidkundig oogpunt betreurden, dat het zadeldak van den toren was vervangen door een spits. Integendeel, de top van dezen toren bestond oorspronkelijk uit vier driehoekige gevels en was kennelijk verminkt. Volgens het eerste ontwerp zou de nieuwe kap, noodzakelijk geworden wegens de volkomen verrotting van de bestaande, op den verminkten top worden gesteld. Dit kwam niet raadzaam voor en het scheen wenschelijk, de gevels weder te herstellen in hun oorspronkelijken staat en daarop de spits te stellen.

De post voor de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch (waarvan niet met voldoende zekerheid te bepalen is, wanneer de restauratie voltooid zal zijn, gelijk is medegedeeld in de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag van Hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor 1904) is verhoogd met *f*2000.—. Aangezien de uitgaven der restauratiecommissie door verhooging van arbeidsloonen en prijzen van materialen, zoomede door de invoering van de Steenhouwerswet, voortdurend stijgen, zonder dat daardoor het monument wordt gebaat, kan zonder vermeerdering der inkomsten niet met dezelfde voortvarendheid worden gewerkt als voorheen. Waar het in het belang van het monument is, dat met de restauratie zooveel mogelijk voortgang wordt gemaakt, kwam den Minister de voorgestelde verhooging van het subsidie gerechtvaardigd voor.

Voor de St. Janskerk te Maastricht zou voor 1915 de eindtermijn ad *f*1000.— zijn

uitgetrokken. Aangezien echter, nu de herstelling bijna voltooid is, blijkt, dat de oorspronkelijke raming met ruim *f*3600.— is overschreden, hebben kerkvoogden der Ned. Herv. Gemeente te Maastricht om verlenging van het Rijkssubsidie verzocht. Daar de middelen van het kerkbestuur zeer beperkt zijn, ware er in dit tekort door het Rijk bij te dragen op denzelfden voet als tot dusver. Het totale Rijkssubsidie zal dan met *f*2100.— worden verhoogd. Voor 1915 wordt daarom nogmaals *f*2500.— uitgetrokken, terwijl voor het daaropvolgende dienstjaar *f*600.— als eindtermijn zal worden aangevraagd.

Op dit artikel zijn voorts nieuw aangevraagd Rijkssubsidiën voor de Ned. Herv. Kerk te Langerak en den toren te Zaltbommel, waarvoor in het Voorloopig Verslag omtrent hoofdstuk V der Staatsbegroting voor 1914 een subsidie werd gevraagd. Aan dat verzoek kon toen niet worden voldaan, wijl daardoor afgeweken zou zijn van het beginsel om bij de Memorie van Antwoord alleen gelden aan te vragen bij plotseling opgekomen behoefte en onvermijdelijke noodzakelijkheid. Aangezien voor inwilliging dier verzoeken echter alle termen zijn, worden thans ter zake de noodige gelden aangevraagd.

Voor de Ned. Herv. Kerk te Langerak is het tekort *f*7000.—. Het kwam den Minister billijk voor, dat van dit bedrag de helft voor rekening van het Rijk werd genomen. Het totale Rijkssubsidie bedraagt dan $\pm 42,5$ pCt. der kosten.

Voor de verdere voltooiing van den toren te Zaltbommel is nog *f*18000.— noodig, te verwerken over twee jaren. Het Rijkssubsidie is naar denzelfden maatstaf bepaald als voorheen, nl. op 50 pCt. Voor 1915 wordt dus *f*4500.— uitgetrokken.

Een analoog geval als bij de vorige twee monumenten doet zich voor bij den toren te Doesburg. Het tekort is *f*7500.—. Tot dusver droeg het Rijk $\pm \frac{2}{3}$ gedeelte van de kosten. Het kwam den Minister voor, dat nu kon worden volstaan met de helft, weshalve een som van *f*3750.— is uitgetrokken.

*Onderhoud van tot dusver niet ondersteunde monumenten, f*4000.—. Aanvankelijk was op dit artikel voor de onderstaande monumenten totaal *f*18000.— uitgetrokken; bij het gewijzigd wetsontwerp bleef slechts het subsidie voor het Reventer te Zwolle (zie hieronder sub e) gehandhaafd, daar de Minister aan het gemeentebestuur van Zwolle eene toezegging had gedaan. Pogingen, om ook de subsidies voor de kerk te Dongen en het Munttorentje te Deventer te behouden, mislukten.

De Nieuwekerkstoren te Delft werd gebouwd tusschen de jaren 1400 en 1500 en is een der mooiste Gothische torens van ons land. Hoewel de toren niet bepaald bouwvallig is, achtte het gemeentebestuur van Delft het gewenscht, tot restauratie over te gaan, indien de Regeering door het verlenen van een Rijkssubsidie tot een bedrag van 50 pCt. der kosten steun verleent. De restauratie zal zich in hoofdzaak bepalen tot het thans onoogelijke benedengedeelte met de oude doopkapel. Naar het oordeel van den Minister waren er alle redenen om aan de gemeente den gevraagden steun te verlenen. Het Rijkssubsidie ware te bepalen op *f*24.500.— (zijnde de helft van de geraamde kosten) en te verdeelen over zes jaren. Voor 1915 was derhalve aanvankelijk *f*4000.— uitgetrokken.

Het Muntentorentje te Deventer dateert uit de 16de eeuw en vormt, met de aangrenzende huisjes gelegen rondom een klein pleintje, een der oudste en der meest schilderachtige plekjes van de stad. In Juni van het vorige jaar werd dit gebouwencomplex in veiling gebracht en liep gevaar in sloopershanden te vallen. Dit gevaar werd afgewend, doordat het geheele complex werd aangekocht door de heeren G. J. en H. H. Lugard te Deventer met het voornemen, om deze bouwvallige gebouwtjes te restaureeren. De plannen voor de restauratie zijn opgemaakt door den Rijksarchitect voor de monumenten. De kosten zullen in totaal ruim *f* 6000.— bedragen. De eigenaars hebben ten behoeve van deze restauratie een Rijkssubsidie van *f* 2000.— gevraagd. De Minister meende dat voor inwilliging van dit verzoek termen bestonden en had daarom aanvankelijk een bedrag van *f* 2000.— te dezer zake uitgetrokken.

De zeer fraaie Ned. Herv. Kerk te Dongen, die voor de Ned. Herv. Gemeente veel te groot is en daarom slechts voor een deel wordt gebruikt, verkeert in bouwvalligen toestand, vooral wat de daken betreft. Het stuccogewelf heeft door lekkage zoodanig geleden, dat af en toe stukken neerstorten; zelfs kan het gevaar van instorten van daken en gewelven niet denkbeeldig worden geacht. Het kerkbestuur heeft er aan gedacht, het geheele gebouw te sloopen en te vervangen door een kleiner kerkje. Dit zou zeer jammer zijn en daarom is er van Regeeringswege op aangedrongen, de oude kerk te behouden en te restaureeren. Voor een algeheele restauratie, hoe wenschelijk ook, bezit de Ned. Herv. Gemeente te Dongen niet de middelen. Kerkvoogden zijn echter bereid een eenvoudige restauratie, waarvan de bedoeling is, het gebouw voor verder verval te behoeden, aan te vatten, mits de Regeering 50 % in de kosten, die op *f* 16000.— zijn geraamd, bijdraagt. Hiertoe bestonden alle termen. Het Rijkssubsidie van *f* 8000.— ware te verdeelen over 2 jaren. Voor 1915 was aanvankelijk de eerste termijn van *f* 4000 uitgetrokken.

De R. K. Kerk te Duiven dateert met den toren uit de 12de eeuw en is van tufsteen opgetrokken. In de 15de eeuw werd de kerk vergroot door verlenging van het koor en het aanbouwen van zijbeuken. Tevens werd de toren verhoogd. Eenige jaren geleden werd de kerk opnieuw uitgebreid. Het kerkbestuur wilde tevens het oude, uit de 12de en 15de eeuw dateerende gedeelte restaureren en vroeg een Rijkssubsidie van 50 % der kosten, die op *f* 12000.— geraamd worden. Hoewel dit monument dien steun wel verdiende, ontbrak tot dusver de gelegenheid, aan het verzoek van het kerkbestuur te voldoen. Thans scheen het wenschelijk met de restauratie een aanvang te maken. Het te verleenen Rijkssubsidie ware te verdeelen over drie jaren. Voor 1915 was aanvankelijk een eerste termijn van *f* 2500 uitgetrokken.

Het Reventer te Zwolle was eertijds het refectorium van het klooster Bethlehem. Het is een der oudste gebouwen van Zwolle en werd reeds in 1876 door den toenmaligen Rijksarchitect voor de monumenten van geschiedenis en kunst als een der meest merkwaardige overblijfselen van ouden bouwstijl binnen die stad aangemerkt. Inzonderheid verdient het traptorentje, wegens zijne vernuftige en fraaie constructie, bewondering. Eenige jaren geleden liep het gebouw gevaar gesloopt te worden. Gelukkig is thans

daarvan geen sprake meer. Het gemeentebestuur wenscht het gebouw te restaureeren en het aan te trekken bij een te bouwen handelsschool. Dit plan verdient alle aanbeveling. Daar de kosten hiervan vrij groot zullen worden, vroeg het gemeentebestuur Rijkssubsidie, en het kwam den Minister voor, dat er wel termen zijn daaraan te voldoen, echter, zooals van zelf spreekt, alleen voor zoover de werkzaamheden der herstelling van het bestaande gebouw betreffen. De kosten hiervan worden geraamd op pl.m. *f* 31500.—, waarvan 50 % door het Rijk ware bij te dragen tot een maximum van *f* 15750.—. Dit bedrag ware te verdeelen over vier jaren. Als eerste termijn is *f* 4000.— uitgetrokken.

II. MUSEA.

Een middel om te bezuinigen is nog gevonden in het schrappen of verminderen van kredieten voor aankoop ten behoeve der bibliotheken, der archieven en der musea. De leden, die dit ter sprake brachten, begrepen, dat de Minister de aankopen tot de hoogst noodzakelijke wil beperken. De mogelijkheid moet echter blijven bestaan om een bijzonder wenschelijken aankoop te doen. Het kan voor de gemeenschap eene schade zijn, de gelegenheid te moeten laten voorbijgaan, op een of ander unicum voor eene openbare verzameling beslag te leggen. In de begrooting voor 1914 werden de uitgaven ten behoeve der musea gesplitst, waardoor naast de posten voor huishoudelijke uitgaven gelden voor aankopen werden uitgetrokken. Men gaf in overweging, deze posten weer te vereenigen, waardoor aan den bezuinigingswensch niet te kort werd gedaan, en de musea in gelijken toestand werden gebracht als waarin de Koninkl. Bibliotheek en het Koninkl. Penningkabinet verkeerden. Het zou aldus somtijds mogelijk zijn, door bezuiniging op den huishoudelijken dienst, een aankoop te doen, die niet zou mogen worden nagelaten. De Minister kon zich echter niet met dit voorstel vereenigen.

De bedragen, die op den dienst van 1914 voor de verschillende musea ongebruikt zijn gebleven worden in de begrooting voor 1915 onder afzonderlijke artikelen uitgetrokken. Het ligt echter niet in de bedoeling, de directeuren te machtigen, om voor deze bedragen in het volgend jaar aankopen te doen — al blijft nu de mogelijkheid geopend, om bij een eventueel voorkomend geval op een of ander unicum beslag te leggen — maar om deze bedragen, opdat zij voor hun oorspronkelijk doel kunnen bestemd blijven, weder op de ontwerp-begrooting voor 1916 over te brengen, en wel, naar de Minister hoopt, verhoogd met de bedragen, die thans zijn geschrapt. Wat verder de mogelijkheid betreft, om desgewenscht de hand op een dergelijk unicum te leggen, wees de Minister er op, dat ook het artikel Aankoop van boekwerken en andere voorwerpen van kunst of wetenschap daartoe gelegenheid biedt en dat desnoods een beroep op de medewerking van de Vereeniging Rembrandt kan worden gedaan.

Aankopen Rijks Musea. Aanvankelijk was uitgetrokken voor het Koninkl. Kabinet van Schilderijen *f* 10.000.—, voor 's Rijks Museum van Schilderijen *f* 12500.—, voor 's Rijks Prentenkabinet *f* 7000.—, voor het Nederlandsch Museum *f* 15000.— en voor het Museum Lambert van Meerten *f* 2000.—; deze bedragen werden alle teruggenomen. In

het gewijzigd wetsontwerp werden echter uitgetrokken de bedragen die op den dienst van 1914 ten behoeve van deze verzamelingen ongebruikt waren gebleven, n.l. resp. *f* 10.000.—, *f* 2228.—, *f* 8000.—, *f* 1572.— en *f* 1430.—; men zie hierboven de bepalingen omtrent het gebruik dezer gelden.

Subsidiën aan verschillende musea, f 2200.—. Voor de musea te Amersfoort, Edam, Groningen en Haarlem en het Bilderdijkmuseum werd totaal *f* 2200.— uitgetrokken.

De vereeniging Rembrandthuis besteedt den finantieelen steun, dien zij van particulieren ontvangt, voor uitbreiding van de verzameling etsen en teekeningen, die nog zeer weinig omvangrijk is; ten behoeve van de exploitatie werd aanvankelijk een subsidie groot *f* 1000.— uitgetrokken; dit werd in het gewijzigd ontwerp teruggenomen, evenals een subsidie groot *f* 2000.— aan het Nederlandsch Openlucht Museum.

Aankoop van voorwerpen van kunst enz., f 5000.—. Het aanvankelijk uitgetrokken bedrag van *f* 20.000.— werd in de gewijzigde begroting met *f* 15000.— verminderd.

H. T. v. B.

MUNTVONDST TE AMSTERDAM.

In Mei vonden arbeiders, bezig met graafwerk aan het Rokin, op terrein grenzende aan de kantoren van de firma de Bussy en aan die firma toebehoorende, op eene vrij aanzienlijke diepte 33 gouden en 807 zilveren munten, in een potje geborgen. Van deze vondst laten wij hieronder eene korte opgave volgen, terwijl eene uitgebreidere beschrijving, met afbeelding der belangrijkste stukken elders verschijnen zal. De tusschen haakjes geplaatste cijfers duiden het aantal exemplaren aan van elke munt.

Holland.

Willem V 1346—1358. Gouden Schild. v. d. Chijs ¹⁾ pl. V, 4. C. A. Serrure, »Vaderl. Museum» III, p. 69 kent dit stuk aan Willem VI toe (2); Groot, v. d. Chijs pl. VI, 26 (4).

Albrecht van Beieren 1389—1404. Groot, v. d. Chijs pl. VII, 5, twee exemplaren beide zeer slecht bewaard, duidelijk de teekenen vertoonende van lang in omloop te zijn geweest. Groot met den helm, v. d. Chijs pl. VII, 7 (4), Groot, v. d. Chijs pl. VII, 8.

Willem VI 1404—1417. Dubbele Leeuwengroot, v. d. Chijs pl. VIII, 4 (3). Leeuwengroot, v. d. Chijs pl. VIII, 5 (80). Halve Leeuwengroot, v. d. Chijs pl. VIII, 6 (14). Tuin te Valenciennes geslagen, v. d. Chijs pl. IX, 17. Chalon ²⁾ pl. XIX, 137 (6).

1) P. O. van der Chijs, »Verhandeling omtrent de munten onzer voormalige Hertogen, Graven, Heeren en Steden,» Haarlem 1851—1862. 9 dln.

2) R. Chalon, »Recherches sur les Monnaies des Comtes de Hainaut,» Bruxelles 1848.

Jacoba van Beieren 1417—1428. Tuin te Valenciennes geslagen, v. d. Chijs pl. IX, 2. Chalon, pl. XIX, 143 (5).

Jan van Brabant 1418—1427. Tuin te Valenciennes geslagen, v. d. Chijs pl. X, 4. Chalon pl. XX, 154 (6). Tuin te Maastricht geslagen, v. d. Chijs pl. X, 6 (5). Dubbele Groot te Valenciennes geslagen, v. d. Chijs pl. X, 7. Chalon pl. XX, 148 (5).

Jan van Beieren 1421—1425. Goudgulden met Johannes den Dooper, v. d. Chijs pl. XI, 1 (4). Groot te Brussel geslagen, v. d. Chijs pl. XI, 13 (2). Dubbele Groot te Dordrecht geslagen, v. d. Chijs pl. XI, 8 (1). Dubbele Groot, v. d. Chijs pl. XII, 11 (41). Dubbele Groot, v. d. Chijs pl. XII, 12 (6). Groot, v. d. Chijs pl. XII, 13 (1). Groot, v. d. Chijs pl. XLIII, 1. 8 exemplaren verschillende stempels. Groot, v. d. Chijs pl. XII, 16. 6 exemplaren, verschillende stempels.

Filips de Goede als Erfgenaam 1425—1428. Dubbele Gouden Schild (Klinkaert) v. d. Chijs pl. XII, 2 (4).

Gelderland.

Willem I 1377—1393. Groot te Arnhem geslagen, v. d. Chijs pl. VII, 10 (1), als voren, v. d. Chijs pl. VII, 12 (1).

Reinaud IV 1402—1423. Goudgulden met Johannes den Dooper, v. d. Chijs pl. VIII, 3 (3), als voren, v. d. Chijs pl. IX, 4 (1). Dubbele Groot te Arnhem geslagen, v. d. Chijs pl. IX, 8 (24), als voren, v. d. Chijs pl. IX, 14 (7).

Arnold 1423—1473. Goudgulden met Johannes den Dooper, v. d. Chijs pl. X, 3 (4).

Anholt.

Gisbert I 1408—1432. Groschen van 1424, navolging der Groschen van Aken (2). In de »Revue belge de Numismatique» 1870 pl. VII, 4 wordt een zeer slecht bewaarde beschadigde Groschen van Gisbert afgebeeld en op p. 249 beschreven, zie ook Th. M. Roest, »Die Münzen der Herrschaft Anholt» n°. 15; een Groschen van 1424 was tot heden toe nog onbekend.

Utrecht.

Frederik van Blankenheim 1394—1423. Rijnsgulden, v. d. Chijs pl. XIII, 1 (2). Dubbele Groot te Deventer geslagen, v. d. Chijs pl. XIII, 6 (1). Groot te Deventer geslagen, v. d. Chijs pl. XIII, 7. 3 exemplaren, waarvan twee op de voorzijde te Munster ingestempeld met het hoofd van den H. Paulus. Groot als voren, v. d. Chijs pl. XIII, 8. 2 exemplaren, waarvan een op de voorzijde met dezelfde instempeling. Dubbele Groot te Rhenen geslagen, v. d. Chijs pl. XIV, 21 (1). Groot als voren, v. d. Chijs pl. XIV, 23 (1). Dubbele Groot (»Kromstaart») v. d. Chijs pl. XXX, 2 (pag. 166) (1).

Groningen.

Groot, v. d. Chijs pl. VIII, 8 (1).

Brabant.

Antoine de Bourgogne 1406—1415. Botdrager te Leuven geslagen, v. d. Chijs pl. XIII, 6, De Witte ¹⁾ 435 (1). Halve Botdrager, v. d. Chijs pl. XIII, 7, De Witte 436 (1).

Jean IV 1415—1427. Dubbele Penninck Jans, v. d. Chijs pl. XIV, 8, De Witte 443 (30).

Philippe de Saint Paul. Ruwaart 1420—1422. Drieland, Revue belge 1854 pl. XII, 2, De Witte 452 (5). Dubbele Groot in 1423 of 1424 te Rummighen (in Artois) geslagen, De Witte I, pag. 202 (8). Enkele Groot van het zelfde type, tot heden nog niet bekend (1).

Schoonvorst.

Jan van Gulik, Heinsberg en Loon † 1434. Tuin, v. d. Chijs pl. XXIX, 10 (2).

Vlaanderen.

Lodewijk van Male 1346—1384. Groot, Gaillard ²⁾ pl. XXVII, 219 (4). Dubbele Groot, Gaillard pl. XXVII, 224 (19). Groot, Gaillard pl. XXVII, 227 (30).

Filips 1384—1404. Groot, Deschamps de Pas ³⁾ 3 (1). Dubbele Groot, Deschamps de Pas 9 (1), 13 (3), 18 (57). Groot, Deschamps de Pas 14 (1), 19 (89).

Jan zonder Vrees 1405—1419. Dubbele Groot, Deschamps de Pas, 26 (79), waarvan een exemplaar op de keerzijde, vermoedelijk te Bremen, ingestempeld met een sleutel, waarvan de baard naar links gewend is. Groot, Deschamps de Pas 27 (14). Dubbele Groot («Kromstaart») Deschamps de Pas 31 (21). Groot, Deschamps de Pas 32 (3).

Filips de Goede 1419—1467. Dubbele Groot, Deschamps de Pas 35 (108). Groot, Deschamps de Pas 36 (21). Dubbele Groot, Deschamps de Pas 41 (5).

Luik.

Jan van Arkel 1364—1378. Groot met den H. Petrus, v. d. Chijs pl. XXXI, 6, de Chestret ⁴⁾ pl. XIV, 258 (1).

Jan van Beieren 1389—1418. Dubbele Griffon, de Chestret pl. XVI, 289 (1). Griffon, de Chestret pl. XVI, 290 (7). Groot, de Chestret pl. XVI, 292 (6).

Luxemburg.

Josse de Moravie 1388—1397. Groschen (Gans). Bernays et Vannérus ⁵⁾ pl. XIII, 169 (1).

1) Alph. de Witte, «Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant et marquis du Saint-Empire Romain,» Anvers 1894—1896.

2) V. Gaillard, «Recherches sur les monnaies des comtes de Flandre, depuis les temps les plus reculés jusqu' à l'évènement de la maison de Bourgogne,» Gand 1857.

3) L. Deschamps de Pas, «Essai sur l'histoire monétaire des comtes de Flandre de la maison d'Autriche et classement de leur monnaies.

4) J. de Chestret de Haneffe, «Numismatique de la principauté de Liège et de ses dépendances.» Bruxelles 1888—1890.

5) E. Bernays et J. Vannérus, «Histoire Numismatique du comté puis duché de Luxembourg et de ses fiefs.» Bruxelles 1910.

Namen.

Jean III 1418—1429. Plaque. Als de halve bij Chalon ¹⁾ pl. XIV, 192 (2).

Kleef.

Adolph VI 1368—1394. Breiter Groschen, Cat. Farina 1499 (12).

Meurs.

Frederik II Graaf van Meurs 1372—1417. Goudgulden, Verg. Cat. Reimmann III, 7633, Cat. Saurma Jeltsch 2065 (7).

Keulen.

Dietrich II, Graaf van Meurs 1414—1463. Goudgulden van Bonn. Von Merle ²⁾ p. 191, 1. Reimmann I, 312 (1). Als voren, Verg. von Merle p. 193, 4 (1).

Mainz.

Johann II, Graaf van Nassau 1397—1419. Goudgulden van Höchst, Cat. Reimmann I, 331 (1).

Trier.

Cuno von Falkenstein 1362—1388. Groschen met den H. Petrus, Bohl ³⁾ p. 58, 38 (1).
Werner I 1388—1418. Weissgroschen van Coblenz. Bohl p. 81, 42 (1).

Aken.

Turnosgroschen van 1411 (1), 1418 (1), 1419 (1420 (4) en 1421 (11 stuks).

Verreweg het grootste deel der gevonden munten is zonder jaartal, de jongste munten zijn de Goudgulden van Keulen van Dietrich II, Graaf van Meurs, de Turnosgroschen van Aken van 1421 en de Groschen van Anholt van 1424, zoodat het zeer waarschijnlijk is, dat tusschen 1425 en 1450 de munten in den grond verborgen zijn geworden.

's-Gravenhage, Aug. 1915.

A. O. VAN KERKWIJK.

1) R. Chalon, »Recherches sur les monnaies des comtes de Namur.» Bruxelles 1858.

2) »Beschreibung der Köllnischen Münzsammlung des Domherrn von Merle.» Kölln 1792.

3) J. J. Bohl, »Die Trierischen Münzen.» Coblenz 1823.

IN MEMORIAM DR. GISBERT BROM.

We hebben tot onzen spijt nog geen gelegenheid gehad ook in deze bladen een enkel woord te wijden aan de herinnering van den, niet het minst in de kringen van den Oudheidkundigen Bond, betreurden geleerde Dr. Gisbert Brom.

Het is hier niet de plaats om over zijn werk uit te wijden, trouwens dit vond reeds elders de volle waardeering¹⁾.

Een kunsthistoricus van het vak is Dr. Brom niet geweest, maar zijn liefde voor de kunst en de groote kennis, die hem in staat stelden in tal van gevallen den specialist zoowel als den kunstminnenden reiziger te Rome bij te staan, zijn overbekend. Dat het Historisch Instituut, dat onder zijn voortreffelijke leiding stond, niet beteekende wat het behoorde te beteekenen voor Nederland, wanneer de studie der kunstge-

schiedenis er niet mede in de éérste plaats werd bevorderd en beoefend, stond bij hem vast en de keuze en benoeming zijner helpers bewezen, dat zijn streven ook door de Historische Commissie werd gewaardeerd en ondersteund.

Zijn heengaan is temeer te betreuren omdat hij als mensch de kunst verstond te Rome voor Nederland een milieu te scheppen, dat bij zeer velen een dankbare herinnering heeft achtergelaten. Zijn innemende, bereidvaardige persoonlijkheid, zijn menschenkennis

1) Zie o. m. Archievenblad 1914/15 p. 104, door Meerkamp van Embden.

en gemoedelijke gastvrijheid gaven ieder, die het Instituut bezocht, spoedig dat aangename gevoel van thuis te zijn op vreemden grond, dat voor diepere studie even bevorderlijk is als voor vruchtbaar genieten van de eeuwige stad.

We meenen, dat het karakteristieke portretje van Mejuffr. E. Valença, dat om de trouwe teekening en de vaardigheid der burijnbehandeling de aandacht waard is, hier te zijner nagedachtenis en eere een plaats verdient.

W. V.

KORTE MEDEDEELINGEN.

De beschaving in het Merovingische Tijdperk. — Door den spoed waarmede de vorige aflevering moest verschijnen, bleef ondergeteekende verstoken van een drukproef van zijne bijdrage over bovenstaand onderwerp. Behalve na te melden drukfouten bleef daardoor ook staan, dat de door mij (blz. 134) aangenomen inheemsch-nederlandsche groep van goudsmidswerk uit de zevende eeuw n. C., *onlangs versterkt zoude zijn door fraaie sieraden, die te Rijnsburg ontgraven werden.* Dit laatste was in afwachting van het Leidsche Jaarboekje over 1914, voorloopig geschreven op grond van eene mondelinge inlichting. Toen het boekje een dag na de verzending van mijn manuscript arriveerde, bleek terstond dat de door Holwerda afgebeelde en populair beschreven vondsten — eene uitvoerige beschrijving van deze opgraving zou zeer van belang zijn — op zijn laatst tot de zesde eeuw gerekend kunnen worden en niet een bepaald inheemsch type vertoonen. De merovingische schijfvormige broche, met steentjes in cloisons (Holw. n°. 3) is zeer interessant, waar analoge stukken zoowel in de Rijnstreken als in Engeland (Kent) voorkomen en dit stuk dus op merkwaardige wijze de meening van Leeds (blz. 130, fig. 26) schijnt te bevestigen en te illustreeren, dat er archeologisch verband bestond tusschen de vondsten uit Kent en die uit de Rijnstreken.

Ten slotte gelieve men te lezen voor: blz. 131, regel 6 »Bitterling»: »Ritterling», blz. 132, regel 15 »n.l.»: »n. C.», blz. 135, regel 26 »numeroir»: »numerair», blz. 135, noot »Surrure»: »Serrure».

Leeuwarden.

MR. P. C. J. A. BOELES.

Amersfoort. — In aansluiting met de reeds in de vorige aflevering van het Bulletin bl. 136 vermelde vernietiging van het besluit van den gemeenteraad te Amersfoort tot het sloopen van de torentjes van de Kamper Binnenpoort aldaar, vermelden wij hierbij de bij dit vernietigingsbesluit gevoegde overwegingen, n.l.:

dat bedoelde torentjes deel uitmaken van de vroegere vestingwerken der stad Amersfoort en uit een bouwkundig en historisch oogpunt merkwaardig zijn te achten;

dat het in strijd met het algemeen belang is, wanneer gemeentebesturen zoodanige gebouwen of gedeelten van gebouwen vernietigen;

dat mitsdien de slooping van de torentjes niet kan worden toegelaten, tenzij een ander, meer overwegend, algemeen belang haar zou eischen;

dat, daargelaten of de aanleg van een verbreedten verkeersweg als zulk een meer overwegend belang zou kunnen worden beschouwd, dit thans in ieder geval niet tot rechtvaardiging van het raadsbesluit kan strekken, omdat daartoe voorshands niet kan worden overgegaan.

Amsterdam. — Dezer dagen verdween de stelling voor het Paleis op den Dam en kreeg het publiek weer het vrije gezicht op het beeldhouwwerk van Quellinus in het frontispiece. De pers is in de gelegenheid geweest de door Prof. Aarts uit Brussel uitgevoerde herstellingen van dichtbij te bezien. Na de kritiek, die zich in het begin hierop heeft doen hooren, is het billijk te constateeren, dat de dagbladen zich gunstig over het werk van den heer Aarts uitlaten. Door middel van »ciment métallique” en koperen stiften heeft deze de verwijderde zieke deelen door gezonde vervangen, nadat er te voren afgietsels van gemaakt waren. Op eenige plaatsen is er nieuw bij gemodelleerd.

Amsterdam. — Volgens bericht in »de Bouwwereld” van 4 Aug. zullen weldra te Amsterdam twee mooie gevels verdwijnen, namelijk het huis 't Moorenkopje, Heerengracht n°. 126, een met natuursteen bekleede gevel met versierd travee en rijk behandelde kroonlijst, en de gevel van het Nut, N.Z. Voorburgwal n°. 212, in L. XVI stijl gebouwd voor den kunstverzamelaar P. A. B. Crevenna.

Arnhem. — De heer G. van Kalcken zendt ons het navolgend bericht, dat hij van den secretaris van Venlo ontving naar aanleiding van eene navraag betreffende Gerat Lummen van Venlo, den vermoedelijken beeldhouwer van het praalgraf van hertog Karel van Gelre te Arnhem: »Een beeldhouwer van dien naam heb ik in het archief niet ontmoet. Slechts éénmaal heb ik den familienaam precies zóó gevonden, n.l. Johan Lumman »den Metzmecker”, als getuige in een kondschap. 't Is niet onmogelijk, dat hij behoort tot het geslacht van *Lom*, welks genealogie tot heden nog slechts onnauwkeurig is gepubliceerd, hetwelk te Venlo, Roermond en Bree gebloeid heeft. Herhaaldelijk komt die naam voor in de schrijfwijze »vā lū” (van lum) b.v. 14de eeuw: Johā vā Lū, der Jonghe; Heyn Lūme en Jutken sijn wijff. Na 1500 echter vind ik uitsluitend van *Lome*, *Lomme* en *Lom*.” Wellicht is dit de vader van Gerat Lummen.

Beek (L.). — De gemeenteraad heeft aan de Ned. Herv. kerkvoogdij f250 voor het herstel der kerk toegekend.

Blarikum. — Bij de Tafelberg zijn sinds eenigen tijd opgravingen gedaan. Men heeft hier, volgens een bericht in »de Maasbode” van 16 Juli, twee groote steenen tafels gevonden. De eene moet de door Witkamp in zijn aardrijkskundig woordenboek vermelde zijn. De andere draagt de namen van 60 steden en dorpen ingegrift, welke van den Tafelberg af zichtbaar heeten te zijn, en heeft in het midden een wapen.

Deventer. — Het plan bestaat om, op kosten van een onbekende, een der onlangs voor den dag gekomen muurschilderingen in de Bergkerk te restaureeren. Zij stelt den H. Christoffel voor en bevindt zich aan den noordbeuk bij het kapelletje. Het werk zal geschieden door den heer E. Bokhorst, die ook de gewelfschilderingen onder handen genomen heeft.

Gorinchem. — Een onlangs verschenen boekje (niet in den handel), bewerkt door den heer W. F. Emck, geeft een heele verzameling van oude namen van huizen en straten. De gegevens zijn geput uit de stedelijke cohieren van 1584 tot ± 1650, en uit in het Rijksarchief berustende overdrachtsbrieven, voor de schepenen van Gorinchem verleden en loopend van 1540 tot 1810.

Haarlem. — De oude Waag aan het Spaarne wordt op kosten der gemeente van de verflagen ontdaan. De natuurlijke zandsteen wordt weer in het gezicht gebracht, en als deze niet al te veel geleden heeft, wordt het monument in den oorspronkelijken toestand gerestaureerd. Het zal voortaan als brandspuithuis dienst doen.

— Het vermiste schilderij van den Haarlemmer Jan Mostaert, West-Indisch landschap, is in vervuilden staat ontdekt en thans ongeschonden (in het museum »Van Stolk») te Haarlem, na zoovele eeuwen teruggekomen. Ook kwam dezer dagen het museum »Van Stolk» in het bezit van een altaarstuk, hetwelk, na van een dikke laag vuil ontdaan te zijn, een treffend verband heeft met het bekende luik van Jan Mostaert in het museum Wesendonck, met een dergelijk luik, toegeschreven aan Jan Mostaert, in het museum Majjer—van den Berg te Antwerpen (n°. 25) en met een geheel overeenstemmend luik in het Rijksmuseum te Amsterdam, hetwelk onder n°. 48 als van een onbekenden meester staat vermeld.

's-Hertogenbosch. — Uit het verslag over de in 1914 aan de St. Janskerk verrichte herstellingen: Twee stel dubbele schraagbogen aan de zuidzijde van het hoogchoor heeft men vrijwel geheel vernieuwd. Alleen de oude afdekking, alsmede eenige hogels, kon men weder aanbrengen. Ook de pinakels moesten hier vernieuwd worden. Het beeldhouwwerk om een lichtvenster werd grootendeels hersteld naar gegevens, die het behouden geblevene verstrekte. De oude balustrade kreeg hier nieuwe pinakels. Men zette de herstelling der frontaolvullingen boven de choorvensters voort. De sterk verweerde beelden boetseerde men ter plaatse bij en verving ze door nieuwe, terwijl de oude opgeborgen werden.

Heumen (G.). — Blijkens een dagbladbericht hebben B. en W. eenige maanden geleden aan den raad voorgesteld den toren der Ned. Herv. kerk te restaureeren. De kosten werden op ruim f 2000 geraamd.

Een onlangs aan dit plaatsje gebracht bezoek leerde ons, dat de eerste maatregelen voor het herstellingswerk reeds genomen werden, en liet ons dit monument kennen als

een gepleisterd baksteen gebouw van twee geledingen, waarvan de spits kortelings door bliksem gehavend is. De spitsbogige galmgaten zijn in tweeën gedeeld door een gesplitsten middenstijl. De toren moet uit de late middeleeuwen dagteekenen.

Opmerkelijk is, hoe de onderbouw verzwakt is, doordien ter weerszijden van den doorgang breede bogen gemaakt zijn, welke gemeenschap geven met twee smalle zijruimten. Dientengevolge is de toren met zware overhoeksche beeren geschraagd moeten worden. In een dier zijruimten (de andere was afgesloten) vonden wij nog een paar hoek-colonnetten met kapiteeltjes.

De restauratie is toevertrouwd aan de firma Kraak onder toezicht van den Rijksarchitect.

Jelsum. — Naar aanleiding van berichten over plannen tot verbouwing van de N. Herv. kerk te Jelsum heeft het bestuur van den Ned. Oudh. Bond zich tot H.H. kerkvoogden aldaar gewend met het verzoek om de op schilden tegen de gewelven aangebrachte beschilderingen niet te overschilderen en om geen veranderingen aan het kerkgebouw aan te brengen, dan na hierover tevoren het advies ingewonnen te hebben van den rijksarchitect voor de monumenten. Deze heeft daarna een onderhoud gehad met de kerkvoogden en deze hebben hierna toegezegd om niets aan het uitwendige der kerk te doen en inwendig niets te wijzigen dan na overleg met den rijksarchitect.

De kerk was oorspronkelijk in de 12de eeuw van tufsteen opgetrokken en is in de 15de eeuw in groote baksteenmoppen vergroot. Het koor is door een halven 10-hoek gesloten en de toren is met een zadeldak afgedekt. Het inwendige der kerk is eenvoudig; de kap is omstreeks 1600 vernieuwd en onder de balken vindt men nog gothische sleutelstukken en zes rosetten met emblemen van het lijden van Christus. Van het meubilair vallen te vermelden een eenvoudige laat-gothische bank, eenige fragmenten van gesloopte gothische banken, die als rugleuning of voorstuk in latere banken zijn aangebracht, en een preekstoel met doophek uit de 17de eeuw. Het plan bestaat om dat houtwerk van de verf te ontdoen, waardoor het inwendige der kerk zeer verfraaid zal worden.

Kampen. — »Heemschut» heeft zich tot den raad gewend met het verzoek om, een onlangs bloot gekomen stuk van den middeleeuwschen walmuur niet meer door bebouwing aan het gezicht te onttrekken, maar er eenig plantsoen bij te doen aanleggen.

Kuilenburg. — Naar »de Bouwwereld» vernam is het aan »Heemschut» gelukt de ontsiering van de Markt door een modern huis met storenden erker, in zoover te voorkomen, dat de ontworpen gevel een rustiger aanzien krijgt.

Leiden. — Bij de werkzaamheden voor de verbouwing van de Universiteitsbibliotheek zijn in de oude kapel van het Sinte Agnieten bagijnhof vijf zerken bloot gelegd met namen en geboorte- en sterftedata van Engelschen en Schotten, die aldaar

begraven zijn in de 17de en 18de eeuw, in den tijd, dat de kapel dienst deed als Engelsche kerk. Slechts een der zerken is met een wapen versierd, nl. die van Edward Paice, zoon van Nicolaas Paice en Anna Paice, geboren te Boston in Nieuw Engeland den 20sten Februari 1662 en te Leiden overleden 1 November 1680. Het wapenschild ver- toont een schuinen balk met drie duiven. De zerk is merkwaardig, als wellicht de oudste zerk van een in Nederland overleden Amerikaan. Ook onder het thans niet opgebroken gedeelte van den vloer der kapel liggen nog eenige zerken.

De blootgelegde zerken zijn overgebracht naar de Pieterskerk.

Maastricht. — In Augustus l.l. is in het gewelf van den westelijken voorbouw der St.-Servaaskerk een oud-christelijke grafsteen gevonden, die het volgende opschrift te ontcijferen gaf:

Tetulum tutisque votis.
Hic iacit Aluvefa innocens
funere capta que vixit
Annus III. vivere dum potuit
fuit dolcissima tutus
In pace fedeles decesit.

Hieronder een Christus-monogram tusschen omega en alpha.

Meppel. — Rondgezonden is het prospectus voor een door de vereeniging »Het Schultehuis» uitgeschreven leening van f25.000. Het is de onlangs opgerichte vereeniging, die het Schultehuis te Wanneperveen aankocht. Zij wil, na herstel van dit huis, er een museum inrichten.

Vondsten bij Mook. — Zuidelijk van de Plasmolen strekt zich van de heuvels een lage zandbank uit in de richting van de Maas. Aan het einde van deze zandbank, recht tegenover Cuyck, is een kleine verhevenheid, thans gedeeltelijk afgegraven. Een urn, een lampje, een kruik, vroeger reeds eenige bronzen voorwerpen, daar gevonden, kwamen in het gemeentehuis te Mook en men zal maatregelen nemen om de gevonden en nog te vinden voorwerpen te vereenigen en te bewaren in een gesloten kast.

Dit deelt »De Maasbode» van 3 Juli 1915 mede. — Anders weet »een oudheidliefhebber» te vertellen in »De N. Sittardsche Courant», overgenomen door de »N. Rotterdamsche Courant» van 2 Augustus: De terp, waarin de voorwerpen zich bevonden, zou zoo onoordeelkundig zijn onderzocht, dat men eerder van »omwoelen» dan van »opgraven» kan spreken.

Uit de terp werden te voorschijn gehaald de volgende voorwerpen: twee groote urnen, een paar bekers, een koperen en een aarden lamp, een mooi bewerkte koperen kan met ooren. En deze voorwerpen zijn niet opgeborgen in een gesloten kast ten gemeentehuize, maar verkocht aan een antiquair te Nijmegen.

Tot zoover de »oudheidliefhebber" in »de N. Sittardsche Courant". Nu zijn gelukkig de voorwerpen voor het grootste deel het eigendom geworden van den Heer Kam te Nijmegen, maar toch mag een woord van protest niet uitblijven tegen een dergelijke handelwijze van het bestuur eener gemeente.

Oegstgeest. — De buitenplaats »Duinzicht" uit het eind der 18de eeuw, indertijd door den bisschop van Curium i. p. i. bewoond, doch sinds lang verlaten, wordt gesloopt. Er bevond zich in het overigens weinig belangrijke gebouw een Empire-behangsel.

Oldenzaal. — De Oldenzaalsche Oudheidkamer heeft zich verzekerd van een huis in de Markstraat met merkwaardigen gevel en ook inwendig van belang, zoodat het behoud ervan voorloopig verzekerd is.

Oudenhoorn. — In den ochtend van 5 September is de Ned. Herv. Kerk met hoogen toren door bliksemslag in brand geraakt en geheel afgebrand. De kerk was in 1829 verbouwd, doch de noordmuur dateerde nog uit de 16de eeuw, de westmuur van 1669. De oude vierkante, uit het schipdak rijzende toren beheerschte het landschap bij Hellevoetsluis.

De preekstoel en het koperwerk, uit de eerste helft der 18de eeuw, alsmede de klok, in 1431 door Gerrit Butendyc gegoten, zullen ook wel den vlammen ten prooi gevallen zijn.

Poortugaal. — De gemeenteraad heeft besloten om met behulp van een provinciale subsidie — van Rijkssteun kon thans geen sprake zijn — den toren der Ned. Herv. kerk te laten herstellen. De burgerlijke gemeente, die niet bemiddeld is, heeft eene leening gesloten voor de resterende kosten. Deze door zware vierkante beeren geschraagde toren, in zijn benedendeel uit de 14de, overigens uit de volgende eeuw dagteekenend, is versierd met boogfriezen, verschillend van teekening voor den noord- en voor den zuidkant. Het Gothische torenkruis werd voor eenige jaren wegens het krom trekken van de spits afgenomen en is naar het museum te Rotterdam gebracht.

De kerk, reeds vermeld in 1350, was oorspronkelijk ingelijfd bij het kapittel van Geervliet. Het tegenwoordig kerkgebouw dateert grootendeels uit c. 1475 met zijbeuken uit het tweede kwart der 16de eeuw.

Rotterdam. — Een fraaie tuitgevel van het type-Vingboons, Leuvehaven 20, is onder den moker der sloopers gevallen. Zoo gauw is alles in zijn werk gegaan, dat een architect, door de afdeeling K. en W. gezonden, nog slechts de onderste deelen der vleugelstukken kon laten fotografeeren.

Moge in Rotterdam het bedrijf van den sleeper stil liggen, niet dat van den slooper!

Steenwijk. — Onder leiding van den heer W. te Riele Gzn. uit Deventer is de toren der St. Clemenskerk te Steenwijk gerestaureerd. Hij heeft daarbij een nieuwe spits gekregen ter vervanging van de zeer gebrekkige afdekking met opstaande planken. Deze spits is ontworpen naar een teekening uit het Rijksprentenkabinet; zij is gelijk aan die, welke de toren vóór het beleg van Rennenberg in 1580—1581 had. Door de bovengenoemde gebrekkige houtbedekking had het muurwerk veel geleden, zoodat het groote scheuren vertoonde. Alles is nu hersteld, ook het groote torenvenster en het zich daaronder bevindende torenportaal.

»N. R. Ct.» 29 Juni 1915.

Opgravingen in den Tielerwaard. — In het Esschenbosch te Maurik zijn op verzoek van de Tielsche Oudheidkamer opgravingen verricht onder leiding van Dr. Holwerda uit Leiden.

Een nederzetting uit den tijd van 100—200 na Christus kon op het ontgraven terrein worden aangetoond. Het geheel was omsloten door een palissadeering. Men heeft de sporen van gebouwen met afvalputten, goten en mesthopen blootgelegd.

Gevonden werden fragmenten van »Bataafsch» aardewerk en een veel kleiner aantal Romeinsche scherven. Men meent daarom, dat hier een nederzetting der Bataven is geweest. Het volgend jaar hoopt men de andere helft van het terrein te ontgraven. De opgegraven voorwerpen zullen, na een onderzoek in het Museum te Leiden, voor het grootste deel worden geborgen in de Oudheidkamer te Tiel.

»Het Vaderland».

Tolen. — De gemeenteraad heeft, volgens een bericht in »het Vaderland», besloten tot herstel van het raadhuis, een smal en hoog gebouw van witte steen met gekanteelden voorgevel, die met zijn Gothische vensternissen in het benedendeel duidelijk toont, dat hij spoedig na den brand van 1452 opgetrokken moet zijn. Een zeskant torentje met klokkenspel rijst uit het dak.

Opgravingen bij Ubbergen. — Op den Hunenberg zijn onder leiding van Dr. Holwerda opgravingen gedaan vanwege het opgravingsfonds der Nederlandsche Anthropologische Vereeniging. Aan den voet van den Hunenberg werden bij het graven onder de bovenste humuslaag de sporen aangetroffen van een hollen weg uit den Romeinschen tijd, loopend in de richting van den heuveltop. Een hooger in de helling uitgegraven kuil deed het profiel van den weg nog beter uitkomen. In het plateau van den heuvel, waarheen de weg voert, vond men scherven van aardewerk uit de eerste eeuw na Christus. Overblijfselen van een uitgangspoort zijn aan den heuvelrand te voorschijn gekomen. De gaten der palen van een palissadeering zijn ontdekt. Blijkbaar lag in de eerste eeuw op den Hunenberg een Romeinsche legerplaats.

»N. R. Ct.» van 22 Juli 1915.

Utrecht. — Naar »het Centrum» mededeelt is in Augustus in de Zuidelijke kapel van den Dom een oude, door midden gebarsten, maar overigens nog fraaie zestiende-eeuwsche grafzerk voor den dag gekomen. De steen moest het graf dekken van den in 1542 overleden Joannes Slacheck, in 1523—'25 pastoor te Kampen, deken van de St. Lebuinuskerk te Deventer, proost van St. Marie en sedert 1530 proost van den Dom. Het wapenschild vertoont een slaghek.

Nieuw gemeente-museum te Utrecht. — Er is thans een tweede museum-plan verschenen van de hand van den gemeente-architect, eveneens betrekking hebbende op het oude Agnietenklooster. Volgens dit ontwerp zou de kapel van het klooster (late gothiek) en het achterste gedeelte van het gebouw (vroeg renaissance) gerestaureerd worden, terwijl de woningen aan de zijde van de Agnietenstraat en aan den kant van het Nicolai-kerkhof zouden worden afgebroken, om plaats te maken voor nieuwen aanbouw, in overeenstemming met het te restaureeren gedeelte. De bedoeling is, in dit nieuwe museumgebouw alles samen te brengen, wat thans verdeeld is over het museum op het Hoogeland, het Aartsbisschoppelijk museum op de Nieuwe Gracht, het Prov. Utrechtsch Genootschap, enz.

Het nieuwe plan is reeds in de commissies voor fabricage en oud-archief geweest en thans gezonden aan enkele autoriteiten op museum-gebied, voor advies.

Het is voor de uitbreiding van dit plan, dat op de gemeente-begrooting voor 1916 een som van f250,000 is uitgetrokken. »U. D.»

Opgravingen bij Valkenburg (L.). — Op den Goudsberg bij Valkenburg zijn in de maand Augustus de grondvesten van een Romeinschen wachttoren ontgraven. Het was een gebouw van 12 bij 9 Meter, opgetrokken uit zware, drie voet dikke muren. Deze muren bestonden uit een buiten- en binnenopstand van regelmatig in verband gemetselde mergelblokjes met een vulling van rolkeien, steenbrokken en stukken van dakpannen in kalkmortel. Rond om den toren liep op eenigen afstand een aarden wal met palissade en een droge gracht. Deze gracht was aan elke zijde ongeveer 45 Meter lang. Blijkbaar was het een Romeinsch militair bouwwerk en dit is het eerste van dien aard in Limburg, want tot op heden bleef de kennis der Romeinsche oudheden in dat gewest beperkt tot hoeven en landhuizen.

Op den Goudsberg lag dus een hooggelegen observatiepost of wachttoren ter bewaking van den weg door het Geuldal. Misschien is de toren gebouwd onder Keizer Julianus, die krachtige pogingen heeft gedaan om de Rijn grens weer in staat van verdediging te brengen en tevens de Maaslinie bevestigde. Opgetrokken is de toren uit bouwstoffen afkomstig van een gebouw, dat door vuur is vernield, wellicht bij een inval der Germanen. Tegen het einde der vierde eeuw of in het begin der vijfde is ook het latere bouwwerk verwoest. De tijd blijkt uit de scherven van Romeinsch aardewerk, gedetermineerd als vervaardigd in de vierde eeuw.

De opgraving geschiedde onder leiding van Dr. Goossens uit Rolduc en Dr. Holwerda uit Leiden.

Naar Duitsch voorbeeld overweegt men het denkbeeld om den toren te herbouwen: de benedenverdieping uit mergelkalk, de bovenverdiepingen en galerij uit leemvakwerk, het dak met pannen in Romeinschen trant. Voorloopig blijft dit belangrijk overblijfsel van zulk een »restauratie» verschoond. De opgraving zal bloot blijven, het terrein zal worden afgerasterd en komt onder de hoede der Vereeniging »Het Geuldal».

»De Telegraaf».

Venlo. — Na al wat er in de dagbladen over geschreven is kunnen we hier volstaan met een simpele vermelding van het allerdroevigste feit, dat de prachtige koperen adelaar van een choorlezenaar, vijftiende eeuwsch werk, uit de St. Martinuskerk te Venlo verhuisd is naar het keizer Fréderik-museum te Berlijn. De handelaar die hier bemiddelend optrad, wist nog eenige oude paramenten voor zich te »ermitteln». Men verbaast zich, hoe het mogelijk is, dat nog steeds kerkbesturen gevonden worden, die aldus hunne kerkschatten verkwanselen.

Vlissingen. — Blijkens een mededeeling van den secretaris van het stedelijk museum is de verzameling Ruyteriana onlangs verrijkt met eenige voorwerpen afkomstig uit de nalatenschap van den admiraal Reyntjes, die ze van zijn overgrootvader zou hebben. Hier bevindt zich o.a. bij een brievenstasch, waarop de naam de Ruyter in zilverdraad geborduurd is, en waarin eenige rapporten van het schip »De Liefde», gedateerd 23 Januari 1663 voor Malaga, geborgen zijn.

Een urnenveld bij Winterswijk. — Een kwartier uur gaans buiten de kom der gemeente, aan den grindweg naar de buurtschap Ratum, bevindt zich een heuvel, met dennen en hei begroeid, deels reeds afgegraven en in weiland ontgonnen. Men noemt dezen heuvel »Hunenhutten». Gedurende de laatste jaren zijn er zeker een vijftigtal urnen opgedolven. Het verslag over een vondst uit de 18de eeuw kan men lezen in de »Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken» van 1783. Behalve urnen zijn ook steenen bijlen en bronzen speerpunten in de buurt gevonden.

Verleden jaar waren een aantal oudheden uit den omtrek tot een tentoonstelling vereenigd. Een Oudheidkamer, die te Winterswijk zeer nuttig zou wezen, is nog niet tot stand gekomen.

»N. R. Ct.» 22 April 1915.

De kunstschaten te Yperen. — Bij de beschieting van Yperen was het onmogelijk alle schatten en waardevolle kunstvoorwerpen te redden uit kerken, kloosters en openbare gebouwen. Tot nu toe kon, daar Yperen het middelpunt bleef van een hevig vuur, aan geen redden gedacht worden.

Eenige dagen geleden echter heeft kolonel Trembloy met zijn adjudant Dumont deze gevaarlijke redding ondernomen. Dank zij de aanwijzingen van brigadier Bastin,

slaagden zij erin, uit de puinen een hoeveelheid kostbaarheden op te delven en deze in veiligheid te brengen.

Men doorzocht elken dag onder hevig vuur de gebouwen en de kelders, voornamelijk der kloosters, kapellen en kerken. Tot op heden zijn meer dan vijftien waggons met schatten van allerlei soort naar Frankrijk overgebracht, waar zij op een veilige plaats zijn geborgen. »De Tijd», Juli 1915.

Zuidbroek. — Een paar jaar geleden is in het oude kerkgebouw van de Ned. Herv. Gemeente te Zuidbroek (Gron.) een muurschildering ontdekt in het koor, voorstellende den Engel Gabriël. Het gevolg van die vondst is geweest, dat verleden jaar, na gevoerde onderhandelingen tusschen de rijksregering en de kerkvoogdij, besloten is tot gedeeltelijke restauratie. Aangevangen in November j.l. is thans die restauratie voltooid.

Uitwendig is het gebouw in zijn ouden toestand teruggebracht. De vier gevels zijn opgemetseld, de ingang aan de westzijde is komen te vervallen. De nieuwe muurgedeelten zijn overal afgebroken en de kleine steenen zijn vervangen door moppen van 10 à 12 pond zwaar, voor dit doel expresselijk in de Betuwe vervaardigd.

Inwendig vertoont het koor zijn ouden vorm en kleur. De dichtgestopte boognisjes onder de koorramen zijn heropend, de schoorsteennis met annexe en de omgaande fantasielijst zijn verdwenen.

De witte kalklaag van koormuren en gewelf is afgebikt. De muren vertoonen weer de frisch-roode baksteenkleur, op enkele plaatsen nog versierd met kleine tafereelen, herinnerend aan den Roomschen eeredienst. Aan het gewelf zijn de bekende schilderingen vrijgekomen. Een bepaald tafereel schijnt die gewelfschildering niet voor te stellen. Het zijn bijna uitsluitend decoratieve bloemenversieringen, z.g. fresco's.

Behalve in het koor bedekt ook in het verdere kerkgebouw een kalklaag de oude muur- en gewelfschilderingen. Bij ontblooting daarvan zou de totale restauratie een uitgaaf hebben gevorderd van ongeveer f 30.000. Thans bedragen de kosten van restauratie al tusschen de 15 à 20 duizend gulden, welke gedragen worden door het rijk en de kerkvoogdij, elk voor de helft. N. R. Ct., 9 Oct. 1915.

Verslagen.

Arentsburgh bij Voorburg. — Bij het Verslag der Vereeniging »Arentsburgh» geeft Dr. J. H. Holwerda een bericht over de in 1914 verrichte opgravingen van de Romeinsche nederzetting tusschen Voorburg en Rijswijk.

Het in 1914 ontgraven terrein ligt ten Noordoosten van het Zuidelijk in 1911 bewerkte gedeelte en sluit zich in het Noorden aan bij de werkzaamheden van 1912. De grootste helft van het gebied binnen de vestingmuur tusschen deze beide opgravingen is nu onderzocht.

De ontgraving geschiedde door drie sleuven in de richting van Noord naar Zuid. Behalve de sporen van allerlei gebouwen werd ook een greppel ontdekt met de zeer

duidelijke overblijfsels van rechthoekige paalpunten in den bodem, afkomstig van de alleroudste nederzetting. Het belangrijkste was het onderzoek van een groot steenen fundament op paalfundeering in de nabijheid van de Westelijke omwalling, waarschijnlijk de grondslagen van een dubbele poort.

Inscripten en voorwerpen van bijzonder belang werden niet gevonden. Het bericht is wederom vergezeld van een plan der ontgraving en een twaalftal voortreffelijke afbeeldingen.

In het Verslag zelf wordt medegedeeld, dat de Heer J. P. Koolemans Beynen over het terrein een driehoeksnet heeft vastgelegd en berekend, geheel afgescheiden van de metingen door den leider van het werk verricht. Het bleek, dat het resultaat van deze opmeting niet noemenswaardig verschilde van de uitkomsten met planchet en vizierliniaal bereikt. Deze laatste methode, die ook gewoonlijk wordt toegepast, is eenvoudiger en verdient daarom de voorkeur.

Een verzamelkaart van het gevondene zal bij het eindverslag in 1916 worden opgenomen.

Verslag van het Museum te Dordrecht over het jaar 1914. — De verzameling schilderijen werd verrijkt met stukken van W. de Zwart: Koemarkt te Hilversum; Paul Rink: Meisjes in het koren; R. Lary: Uitgebloeide rozen; L. Ansingh: De zeven hoofdzonden en B. Suzenier c. 1646: Stilleven. Van dezen weinig bekenden schilder worden nog in de musea van Emden, Berlijn en Gotha eenige stukken aangetroffen. Voorts werd aan het Museum een schilderij van A. J. Lamme gelegateerd, terwijl door den heer Hidde Nyland eene teekening van Vincent van Gogh ten geschenke werd gegeven.

Verslag van het Frans Hals-museum te Haarlem over 1914. — Aankopen van belang hadden niet plaats. Een uitgebreide lijst van de uithangteekens en verschillende andere voorwerpen, welke door Jhr. J. A. P. Repelaer van Spijkenisse aan het Museum werden gelegateerd, is in het verslag opgenomen.

Verslag van het Museum »de Lakenhal» te Leiden over het jaar 1914. — Tot de aanwinsten behooren: een schilderij van F. Post: Braziliaansch landschap en een stuk van den schilder Jacob van der Sluys: Badende nimfen door twee faunen verrast; voorts tin- en koperwerk en verschillende penningen. Verhooving van het voor aankoop beschikbare crediet blijkt zeer gewenscht, daar door de weinige gelden een schilderij door J. v. d. Merck en J. van Goyen (1643) en een flesch door B. Boers gegraveerd, niet aangekocht konden worden.

Verslag van het Museum te Nijmegen over het jaar 1914. — Behalve eenige kaarten voor den atlas zijn er geen noemenswaardige aanwinsten te vermelden. Opmerkelijk is, dat de verzameling zelfs met geen enkel Romeinsch voorwerp verrijkt werd.

Verslag van het Museum Boymans te Rotterdam over 1914. — Voor de verzameling Moderne Kunst werd een landschap met landhuis in de omgeving van de stad door J. H. Weyns aangekocht. Door de erfgenamen van A. Mauve werd een opzet van een groot landschap van den meester ten geschenke gegeven. Door schenking en aankoop werd de verzameling etsen en litho's belangrijk uitgebreid o.a. door etsen van A. Bijl, A. Stengelin en J. M. Graadt van Roggen.

Enkele schilderijen in het dépôt bleken na schoonmaak en herstelling van groote waarde te zijn. Een portret van Prins Maurits kan om zijn goede kwaliteit als een eigenhandig werk van Mierevelt beschouwd worden, terwijl een damesportret, oorspronkelijk als Vlaamsche school gecatalogiseerd, een karakteristiek werk van den schilder J. A. van Ravesteyn blijkt te zijn.

Verslag van het Museum te Zutphen over het jaar 1914. — De Atlas werd met plattegronden van Zutphen (van 1580 en 1591) en kaarten van Gelderland (1680) en de Graafschap (1620) verrijkt. Bovendien werden eenige gravures en foto's van bouwwerken (Huis Wildenborch, de Berkelruïne, burgerweeshuis) en portretten (o. a. van Burgemeester van Diemen en familie door D. van Lonen, 1701) verworven. Van de vijf tentoonstellingen, welke in 1914 georganiseerd werden, behooren de exposities van schilderijen van M. Wandscheer en van prenten door Nic. Berghem en K. Dujardin vermeld te worden.

Verslag van de Rijkscommissie voor de Nederlandsche Monumenten over 1914. — De boekerij onderging eenige vermeerdering door aankoop en enkele geschenken. Het tweede deel van den catalogus behelzende de algemeene hulp- en studieboeken is als bijlage aan het verslag toegevoegd. Over de werkzaamheden wordt bericht, »dat de voorloopige lijsten der monumenten in Utrecht en Drente zijn gedrukt en uitgegeven.» De grootendeels naar de door Mr. Dr. J. C. Overvoorde verzamelde gegevens bewerkte voorloopige inventaris van Zuid-Holland kwam in druk gereed.

»De voorloopige lijst der monumenten in de provincie Gelderland werd bewerkt door den adjunct-secretaris uit de gegevens verzameld door den heer Hofer. Daar deze laatste in de tweede helft van het jaar geheel was in beslag genomen door andere werkzaamheden, heeft de gebruikelijke revisie nog niet kunnen plaats hebben.

De voorloopige inventarisatie van de provincie Overijssel, insgelijks door den heer Hofer ondernomen, is om dezelfde reden nog niet voltooid kunnen worden.

Ter voorbereiding van de inventarisatie der provincie Noordholland is de adjunct-secretaris begonnen met het excerpeeren van de door Weissman en Van Arkel bewerkte Noordhollandsche Oudheden. Zoodra dit uittreksel gereed is, zal daarmede gemakkelijk, door bezoek ter plaatse, de voorloopige lijst der monumenten kunnen worden samengesteld.

Betreffende de inventarisatie der overige provinciën valt alleen te vermelden, dat de heer Peters de door hem begonnen bewerking der provincie Groningen wegens de buitengewone tijdsomstandigheden niet heeft kunnen voortzetten.

De door den heer Hoefer ondernomen bewerking van een deel der »Geïllustreerde beschrijving van de monumenten», gewijd aan den Tieler- en den Bommelerwaard en het land van Kuilenburg, is slechts weinig gevorderd wegens de boven reeds vermelde verhindering van genoemd lid.

De secretaris ging voort met zijne studie van de Maastrichtsche gebouwen, die wegens 't buitengewoon belang dier monumenten en het feit, dat zij slechts ten deele wetenschappelijk zijn onderzocht en nimmer anders dan oppervlakkig beschreven hoe langer zoo meer zeer tijdroovend blijkt. Met de eigenlijke beschrijving is hij dan ook slechts weinig gevorderd. Het aantal der gemaakte fotografische opnamen bedroeg 197.

Enkele malen was de Commissie in de gelegenheid om aan anderen foto's te bezorgen o.a. aan de Vereeniging tot Instandhouding van Oude Gebouwen te Middelburg, die het voornemen heeft opgevat een beschrijving te geven van de voornaamste oude gebouwen aldaar.

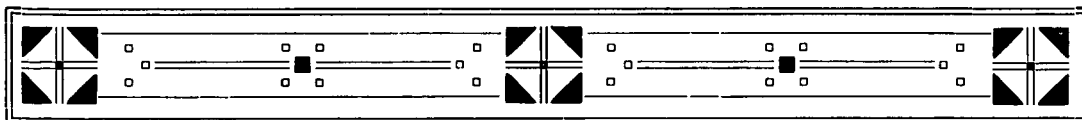
De kaartcatalogus van tijdschriftartikelen over Nederlandsche monumenten, werd voortgezet door den adjunct-secretaris."

Herhaaldelijk is de Commissie voor het behoud van de monumenten opgetreden. De talrijke gevallen, waarin de tusschenkomst der Commissie wordt gevraagd en de dikwijls onbevredigende afloop daarvan wijzen duidelijk op de noodzakelijkheid van wettelijke maatregelen ter bescherming van monumenten.

Verslag van de Prov. Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie over 1914. — Het verslag vermeldt de bemoeiingen van de Commissie in het belang van een huis aan de Choorstraat te Delft, uit 1639, het verdwenen gebouw achter het Departement van Koloniën te 's-Gravenhage, twee trapgeveltjes aan het Rapenburg te Leiden, waarvan een met het jaartal 1621, in baksteen, het huis de Ark te Gorinchem, het huis aan het Haringvliet 77 te Rotterdam, de pastorie te Schillamen en de te Warmond gevonden tufsteenen doodkisten. Gewezen wordt op het gevaar voor het verdwijnen van het Museum Boymans in 1662 door Jacob Lois gebouwd naar een ontwerp van Pieter Post.

Het verslag is versierd met drie afbeeldingen van de daarbij besproken monumenten.

RAPPORT DER COMMISSIE VAN ADVIES BETREFFENDE HET OPSTELLEN VAN GRAFZERKEN.

Aan het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Op de Algemeene Vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, in den zomer van 1914 te Breda gehouden, vestigde de heer G. van Kalcken de aandacht op het volgens hem gevaarlijke stelsel om gebeeldhouwde grafzerken in loodrechten stand tegen den muur te plaatsen. Hij had namelijk in de Martinikerk te Franeker waargenomen, dat dergelijke hardstenen zerken, die circa 30 jaren geleden tegen den kerkmuur binnen het gebouw waren opgesteld, afschilferden en hij gaf in overweging, dat een onderzoek zou worden ingesteld, om uit te maken of die ontbinding het gevolg was van die opstelling, zooals hij vermoedde.

Op voorstel van den Voorzitter besloot de Algemeene Vergadering aan het Bestuur op te dragen eene commissie in het leven te roepen, die tot taak zou hebben een *onderzoek in te stellen naar het al of niet wenschelijke van het overeindstellen van grafzerken.*

Ondergeteekende werd met de samenstelling van zulk eene commissie, waarin hijzelf als Voorzitter zitting zou nemen, belast, en, na ruggespraak met het Bestuur, werden door hem uitgenoodigd Dr. A. Wichmann, hoogleeraar in de Geologie en Mineralogie aan de Universiteit te Utrecht en de heer W. M. Retera, leeraar in de beeldhouwkunst aan de Rijksschool voor Kunstnijverheid te Amsterdam, welke heeren zich gaarne bereid verklaarden deze benoeming te aanvaarden. Toen na de eerste besprekingen de wenschelijkheid bleek een chemicus in ons midden te hebben, werd Dr. P. van Romburgh, hoogleeraar aan diezelfde Universiteit, bereid bevonden met ons samen te werken.

Bij de eerste besprekingen vestigde de heer Retera de aandacht op de verschillende onder *hardsteen* genoemde steensoorten en meer in het bijzonder op ééne soort: de zogenaamde *Namensche steen*, die als eene ondeugdelijke hardsteen bij de steenhouwers bekend is, maar wegens hare donkere kleur, op bijna zwart af, veel gebezigd wordt.

Op voorstel van Professor Wichmann werd besloten een onderzoek ter plaatse in te stellen.

Ds. H. W. G. Briedé te Franeker verklaarde zich gaarne bereid, ons zooveel in zijn vermogen was, in te lichten. Wij zijn hem ten zeerste dank verschuldigd voor zijne

oordeelkundige hulp en voor de gastvrije ontvangst aan onze geheele commissie bereid. Ook gedenken wij met dankbaarheid de vriendelijke medewerking van het kerkbestuur.

Onze bevindingen zijn vervat in onderstaand rapport, dat met algemeene instemming tot stand kwam.

B. W. F. VAN RIEMSDIJK.

Amsterdam, October 1915.

Voorzitter.

RAPPORT.

Door den heer G. van Kalcken werd d.d. 25 Juni 1915 de volgende nota over de grafzerken in de Martinikerk te Franeker bij den heer Van Riemsdijk, ingediend:

1. »Van scheuren in de oppervlakte is niet veel te zien, doch wel van een afblattende »werking der bewerkte oppervlakte, waardoor het beeldhouwwerk geleidelijk verloren gaat, »terwijl ook inwendig de groeflagen van de hardsteen (waarvan hier alleen sprake is) »blijken te ontzetten.

2. »Het afvallen van stukjes is herhaaldelijk door mij geconstateerd en loopt nagenoeg »over alle hardsteenzerken, terwijl de Bentheimer steenen ongeschonden blijven.

3. »Van vocht heb ik niets kunnen merken, alhoewel het vast staat, dat de salpeter »die uit die oude kerkfundeeringen opwelt, het vernietigingsproces zal bevorderen. — Een »en ander is ook in verhouding tot het geologisch begrip, dat men hardsteen in de »groeflagen moet laten liggen. (Zie Algemeene Nederl. Encyclopedie deel 5, 6 blz. 322.)"

Op den 22^{en} j.l. werden wij in de gelegenheid gesteld de bovengenoemde kerk te Franeker te bezoeken en den toestand der grafzerken op te nemen. Zij bleken in hoofdzaak vervaardigd te zijn uit Bentheimer zandsteen, uit Escauzijnsche of uit Namensche steen. Aangezien de heer van Kalcken zelf mededeelt, dat die van Bentheimer steen vervaardigd ongeschonden zijn, hetgeen slechts bevestigd kan worden, blijven deze buiten beschouwing. Hetzelfde kan getuigd worden van de zerken, die uit hardsteen, voor zoover betreft de Escauzijnsche steen, bestaan. Nergens is er eenig spoor van verweering of afschilfering te ontwaren. Tot deze categorie behooren o.a. de zerken No. 3, 6, 7, 13 en 16 ter linker zijde van den ingang. Wat eindelijk betreft de zerken vervaardigd uit de hardsteensoort bekend als *Namensche steen*, het is niet te ontkennen, dat deze in den loop der tijden het meest geleden hebben, hetgeen voortvloeit uit de geaardheid van die steen. Het is n.l. een kalksteen, die zeer dunne laagjes van aan kool rijke lei bevat, waardoor eene lichte afschilfering ontstaat, wanneer mechanisch daarop wordt ingewerkt. De nu geconstateerde beschadigingen zijn echter grootendeels afkomstig uit een tijdvak, toen de grafzerken nog liggend waren aangebracht en het beeldhouwwerk blootgesteld was aan de afschurende werking van het schoeisel der kerkgangers enz. Zeer duidelijk is deze afschilfering te constateeren aan den thans nog liggenden steen, gelegen in de as van het monument van Abraham Frederik Schuurman.

Tegenover de door den heer van Kalcken onder No. 2 afgelegde verklaring, staat die van den koster der kerk, die nimmer eenig afvallend gruis van de zerken heeft kunnen

constateeren. Evenzoo bracht het microscopisch onderzoek van dunne plaatjes aan het licht, dat van eene ontleding of verweering der Namensche steen geen sprake kan zijn.

Van vocht heeft de heer v. Kalcken niets kunnen bemerken en dit komt ook met onze waarnemingen overeen. Maar al ware er in de nabijheid van den steen vocht geconstateerd, de hardsteen is voor water ondoordringbaar, ze is niet poreus; het opstellen derhalve tegen een vochtigen muur zou geen schade ten gevolge hebben.

Wat nu de bewering betreft, dat men hardsteen in de richting der groeflagen moet laten liggen (want dit bedoelt zeker de heer van Kalcken), merken wij op, dat dit afhangt van het doel waarvoor dit materiaal gebezigd wordt. Bij den bouw, waaraan stapelen ten grondslag ligt, moet als eisch gesteld worden dat natuursteen in het algemeen worde geplaatst in de richting der groeflagen, waarbij tevens het voordeel verkregen wordt dat ze minder van inwateren te lijden heeft.

Bij het vervullen van andere functies is dit niet altijd noodig, somtijds zelfs ongewenscht, wanneer zij bijv. verwerkt wordt voor stoeppalen, stijlen enz. of voor bekledingmateriaal. In ons geval, waarbij de hardsteen binnenshuis in dikke platen wordt toegepast, is het blijkens het bovenstaande onverschillig in welken stand de groeflagen gelegen zijn.

Eindelijk is de heer van Kalcken van meening »dat de salpeter, die uit die oude kerkfundeeringen opwelt, het vernietigingsproces zal bevorderen.»

Daartegenover staat, dat in de oude fundeeringen niets van dien aard te ontwaren was. Wel werd op het moderne metselwerk, dat tot steun van de grafzerken aan den rechterkant van den ingang diende, eene op den zoogenaamden muursalpeter gelijkende zelfstandigheid gevonden. Volgens het chemisch onderzoek dat Professor P. van Romburgh op zich genomen had, is die stof bijna zuiver natriumkarbonaat (soda) en dus geheel onschadelijk.

Resumeerende komt onze Commissie tot de conclusie, dat het wenschelijk is voor het behoud van gebeeldhouwde steenen grafzerken, die blootgesteld zijn aan slijtage en afbrokkeling door mechanische oorzaken, als het loopen van kerkgangers, het schuiven van stoelen, banken, stoven enz., deze in loodrechten stand tegen een muur binnen de kerk op te stellen, waardoor zij beveiligd zijn tegen genoemde mechanische inwerkingen. Het opstellen tegen een buitenmuur acht de Commissie ongewenscht, daar beeldhouwwerk in natuursteen op den duur niet bestand is tegen atmosferische invloeden. Het Kerkbestuur te Franeker had dus goed gezien, toen het besloot bij de restauratie der Kerk de fraaie, rijk gebeeldhouwde grafzerken tegen den binnenkerkmuur te plaatsen.

B. W. F. VAN RIEMSDIJK.

A. WICHMANN.

W. M. RETERA.

P. VAN ROMBURGH.

Bij deze aflevering van het Bulletin is gevoegd een afzonderlijk blad met de statutenwijziging en een circulaire betreffende de benoeming van corresponderende leden.

ROMAANSCH E DOOPVONTEN IN NEDERLAND.

IV. DE HARDSTEENEN VONTEN ¹⁾.

Kuipfragment te Nieuwstad.

A. Groepeeri ng.

1. In tegenstelling met de zandsteenen vonten is geen enkel hardsteenen vont uit één stuk gehakt; maar kuip, voet en steel, — bij meerdere exemplaren ook de hoekzuiltjes om dien steel heen — zijn afzonderlijk gehouwen en dan met mortel aan elkander gevoegd. Hierbij is op te merken, dat van den steel (en van de hoekzuiltjes) alleen de schacht een deel op zich zelf vormt; want hun basis wordt met de voetplaat, hun kapiteel (of althans hun bovenste gedeelte) met de kuip uit één stuk gekapt.

Overigens vinden wij ook bij de hardsteenen vonten dookgaten en sponningen, die het vroeger gebruik van deksels bewijzen ²⁾. Resten van verf vindt men evenwel op geen enkel exemplaar ³⁾.

2. Een tweede verschil is dit: bij de zandsteenen vonten had ieder der groepen, die wij volgens den bouw van kuip en steel konden scheiden, tevens een kenmerkende versiering; zóó eigen aan één bepaalde groep, dat een fragment, waarbij het eerste groepeeringscriterium ontbrak, op grond der versieringsmotieven, nóg met zekerheid als afkomstig van een vont uit deze of gene klasse kon worden erkend. Zulk een groep-verschil in het ornament vinden wij bij de hardsteenen vonten niet; doch naar bouw en vorm kunnen wij de volgende verdeeling maken:

1) In het lijstje op bl. 164 dient veranderd en aangevuld te worden:

Limmel N.W. hoek der kerk	²⁾	33	⁴⁾	82—98	
Linne » » » »		99	33	26	92—119
Oirsbeek » » » »	²⁾	34	⁴⁾	84 en 101.	

2) De deksels, die thans gebruikt worden, zijn alle modern. In Limmel zijn de medaillons der vier evangelisten-symbolen oud.

3) Vgl. bl. 169.

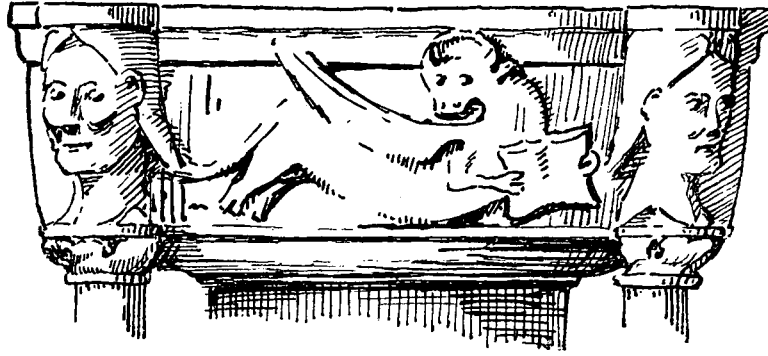

Fig. 1. Herpen.

Fig. 2. Batenburg.

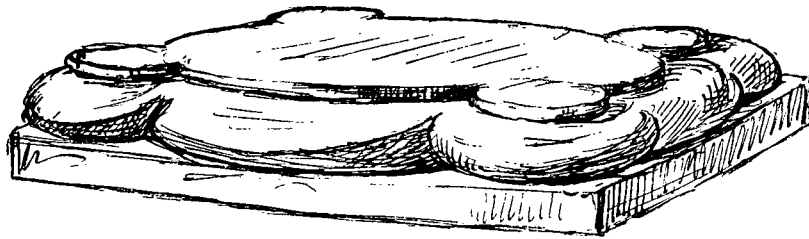

Fig. 3. Klimmen.

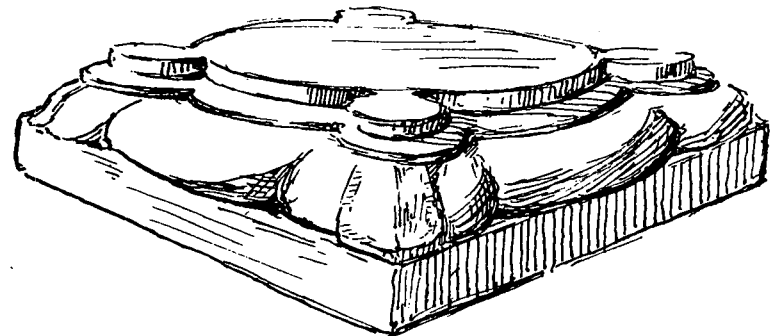

Fig. 4. Breusd.

Groep A: vonten met hoekzuiltjes om den steel, en wel

a. *met ronde kuip:* Herpen (fig. 1), Batenburg (fig. 2); — Wanssum (fig. 5), Swolgen (fig. 6), Schinnen, Nieuwstadt (kopvignet), Lottum, Linne (fig. 7), Limmel, Horst, (fig. 8), Horssen, Broekhuizenvorst (fig. 15); — Leur (fig. 11).

b. *met achzijdige kuip:* Haelen (fig. 13) en Sevenum¹⁾.

Groep B: vonten zonder hoekzuiltjes om den steel, en wederom:

a. *met ronde kuip:* Odiliëberg (fig. 9); Voerendaal (fig. 16); Nuth (fig. 10); — Schin op Geul (fig. 12); Amstenrade (slotvignet).

b. *met vierkante kuip:* Heel (fig. 17).

c. *met achzijdige kuip:* Montfort (fig. 14)²⁾.

Niet in te deelen: Oirsbeek³⁾.

3. Groep A. Er zijn genoeg oorspronkelijke gegevens om met zekerheid het beeld der type te construeeren; wij geven dus een algemeene beschrijving, en wijzen daarbij te gelegenertijd op de verschillen in détail.
- a. Op een lage vierkante plint (Haelen, Leur, Linne, Wanssum) liggen de uit één stuk gehakte, breed geprofileerde bases van steel en hoekzuilen (zie behalve genoemde vonten de fragmenten te Breust en te Klimmen); daarop verheffen zich de schachten, vrij naast elkander staand; onversierde cylinders van overal gelijken diameter. Terwijl de steel onmiddellijk, zonder kapiteel, de kuip draagt, hebben de hoekzuiltjes òf wel kapiteelen

1) Van de gansche groep A zijn alleen de vonten van Haelen en Linne in hun geheel bewaard; te Leur en te Wanssum ontbreken alleen de hoekzuiltjes; in Broekhuizenvorst, Schinnen en Sevenum bleef alleen de kuip met de aanzetten van steel en zuiltjes. (Te Sevenum ligt wel een voetplaat doch die behoort niet tot de kuip, zie bl. 164³⁾). Meer dan in de drie laatstgenoemde plaatsen was er ook te Herpen, Horssen, Horst, Limmel, Lottum en Swolgen niet over; daar echter heeft men de kuipen op nieuwe onderstellen gezet. Dat de restaurateur die nieuwe deelen naar oud model wilde hersteld zien is niet te wraken, ofschoon een, ook in den vorm, nieuw onderstel verdedigd kan worden, maar waarom heeft hij die cylinders zoo mottig gemaakt? en waarom voor de profielen der voetplaat (zie b.v. Horst) niet gekeken naar authentieke modellen te Wanssum, te Breust, te Klimmen? In de twee laatste dorpen rest alleen de voetplaat; de kuip en steel behooren daar niet bij. — Te Nieuwstad is een kuipfragment in den muur eener boerderij gemetseld (no. 6 op den weg van Nieuwstadt naar Sittard). Van de vont te Batenburg zijn origineel drie koppen en de aangrenzende deelen; de rest is cementwerk van den dorpsmetselaar; intusschen hangt de oorspronkelijke steel als klokgewicht in den toren.

2) Geheel bewaard bleven alle, behalve de vonten te Voerendaal en te Montfort, waarvan alleen de kuipen origineel zijn. — Daar de steel en de voet van de vont te Amstenrade geheel met klimop zijn omgroeid, kan over hun bestand en ouderdom niets gezegd worden. Aangaande Odiliëberg mag vermeld, dat, ofschoon kuip noch voet daartoe gegevens bieden, — juist voor het tegendeel — de heer von Fisenne de vont wilde »restaureeren" door er vier hoekzuiltjes om te plaatsen. Zie zijn *Art Monumental* II, 6, pl. 20 en den tekst p. 20.

3) Te Oirsbeek is de oorspronkelijke kuip zóó op een massief onderstel geplaatst, dat het onmogelijk is na te gaan of die kuip aanzetten droeg van hoekzuiltjes of niet. Dit is ook het geval te Broekhuizenvorst. Doch hier wordt de onzekerheid weggenomen door de overigens volkomen gelijkenis der kuip met die van Horssen, Horst, Lottum enz.

Fig. 5. Wanssum.

Fig. 6. Swolgen (voet en steel nieuw).

Fig. 7. Linne.

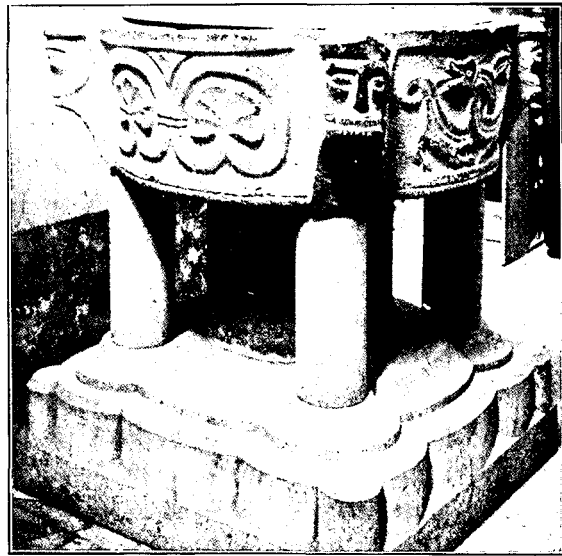

Fig. 8. Horst (voet en steel nieuw).

(Herpen b.v.) of sluiten eveneens onmiddellijk aan de kuip (Wanssum enz.). De bases zijn al of niet met voetloven versierd (Breust, Haelen, Leur); te Linne liggen vier reptielen aan den voet der zuiltjes.

De kuip is aan de binnenzijde rond van omtrek en holrond van bodem; aan de buitenzijde echter rond of achtzijdig van omtrek en de bodem is altijd plat. Bij de ronde kuipen treft men variëteiten: Leur b.v. toont een zuiveren cirkelomtrek; de overige kuipen zijn veeleer uit vier sferische vlakken samengesteld, die door vooruitspringende koppen worden gescheiden.

b. De vont te Leur staat, ook wat de versiering betreft, alleen; behalve de lepelvormige bladen, die boven de aanzetten der hoekzuiltjes langs de kuipwanden uitsteken, missen deze alle ornament. Bij de overige exemplaren treffen wij allereerst de vier genoemde koppen ¹⁾, die te Herpen boven de kapiteelen der hoekzuilen staan, elders op consolevormige aanzetsels der kuip schijnen te rusten; een overgangsvorm zien wij in Batenburg.

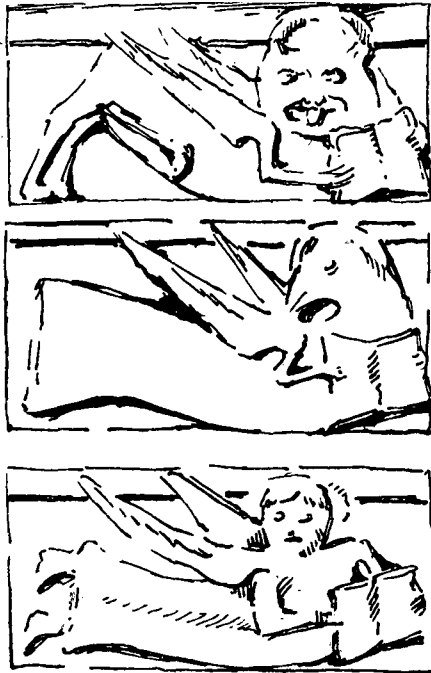

Fig. 15. Van de vont te Herpen.

De vlakken tusschen de koppen zijn verder met reliefwerk gevuld. Over de kuip te Batenburg valt te zeggen, dat zij wel nagenoeg geheel nieuw is, doch blijkbaar volgens oorspronkelijk model is gemaakt. Haar versiering bestond dus uit een rij boogstellingen. In Herpen zien wij de symbolen der evangelisten, alle met langgestrekte lijven, de koppen naar den beschouwer keurend, en het boek toonend, dat zij met de (voor)pooten (respectief: handen) voor de borst houden.

De overige ronde vonten zijn, behalve in bouw, ook in ornament nauwer met elkaar verwant; wij zien wingerdranken met bladeren en trossen; palmetten; maskers uit wier mond twee ranken met bladeren en vruchten zich naar weerszijden uitrollen; monsters die elkander toegrimmen, of met de nekken in elkander zijn geslingerd, of om de kuip schijnen rond te sluipen.

c. Stylistisch kenmerken zich al de reliefs door de symmetrische compositie en het onpersoonlijke der opvatting. Deze symmetrie is niet alleen merkbaar bij boogstellingen, of waar, door een ring of masker gekoppelde rankenparen zich naar links en rechts op dezelfde wijze ontwikkelen, of waar twee dieren tegenover elkander zijn gezet; doch ook

1) Hier en daar twijfelden wij of de koppen niet geretoucheerd waren. Eén kop te Herpen leek ons geheel nieuw; te Limmel zijn zij alle bijgebeiteld.

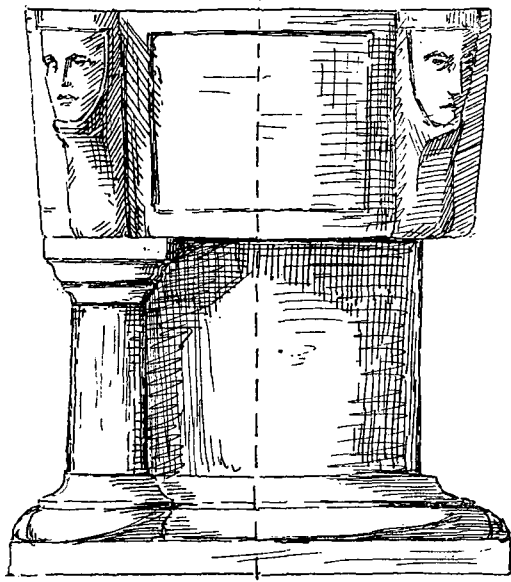

Fig. 9. Odiliënberg (in de rechterhelft de restauratie door von Fisenne voorgesteld).

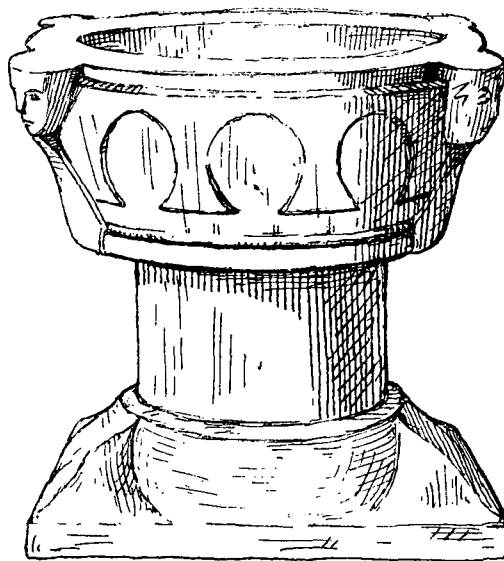

Fig. 10. Nuth.

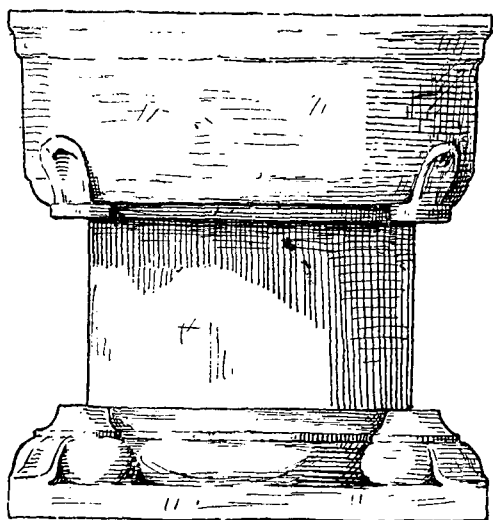

Fig. 11. Leur.

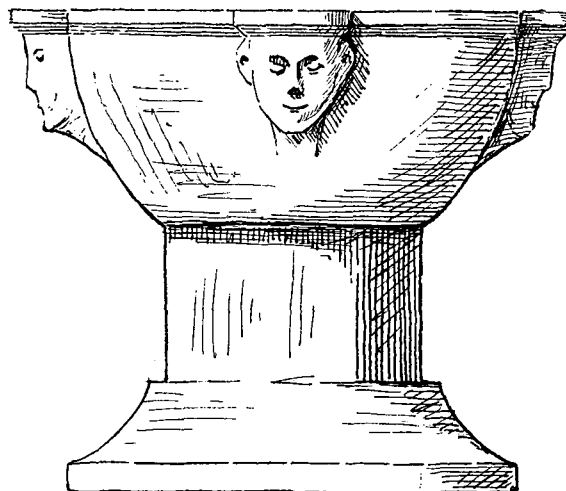

Fig. 12. Schin op Geul.

waar één monster, als te Swolgen, door de houding van kop en staart het vlak toch weer in twee evenwichtige helften verdeelt. Merkwaardig zijn in dit opzicht de evangelisten-symbolen te Herpen. Het onpersoonlijke komt vooral in de koppen uit; geen enkele, die boven een algemeen type uitgaat.

Technisch evenwel getuigt het werk van scholing, van vertrouwdheid met het harde materiaal. Alleen door een verlamdende routine moet verklaard worden, dat het reliëf nooit wat ronder en hooger wordt. Rekening houdend met de grootere afslijtbaarheid van de veel zachtere zandsteen, mag men zeggen, dat het reliëf op de hardsteenen vonden niet hooger is geweest dan op de producten der Bentheimer werkplaats.

4. Groep B. Voor zoover wij kunnen opmaken uit hetgeen ons rest, staat ook bij

Fig. 17. Heel.

deze groep de voet der vonden op een lage vierkante plint; is de steel een eenvoudige cylinder, die zonder kapiteel de kuip draagt, doch steeds een geprofileerde basis heeft, soms met hoekklauwen (Nuth) of -bladen (Heel); ook is de kuip aan de binnenzijde rond van omtrek en hol van bodem, terwijl aan de buitenzijde die bodem vlak, en de omtrek of rond is (Nuth, Schin op Geul), of uit sferische vlakken is samengesteld (Odiliëberg, Voerendaal) of vierkant (Heel), of achthoekig (Montfort).

In de versiering bemerken wij bij alle vonden, behalve te Heel, de vier koppen, te Odiliëberg met de consolen, er onder, die wij uit de vorige groep kennen, te Nuth en Voerendaal met het vijfhoekig blad, dat wij ook in Leur reeds vonden; in Schin op Geul en in Amstenrade is dat aangesel bijna verdwenen en het ontbreekt geheel onder de koppen te Montfort. Daarnaast echter

zien wij onder elk der vier hoeken van de kuip te Heel een in bladvorm zich ontwikkelend steunstuk ¹⁾.

Deze vont te Heel vertoont overigens de rijkste versiering der kuipvlakken; wij zien op twee zijden ranken met bladeren en trossen; op de derde zijde komen ze uit den mond van een masker, zich naar weerskanten symmetrisch uitrollend; op de vierde een rij boogstellingen met drie blaadjes in de zwikken; ook op het bovenzvlak der kuip zijn in de zwikken bladversieringen uitgehouwen. Boogstellingen in hoefijzervorm vinden wij op de kuipen van Voerendaal en Nuth, op de eerstgenoemde bovendien een vier-

1) Zie noot 3 op bl. 248.

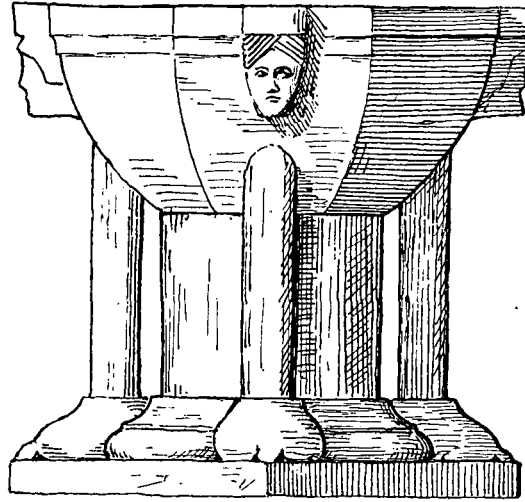

Fig. 13. Haelen (de kuip van eenzelfde vont te Sevenum).

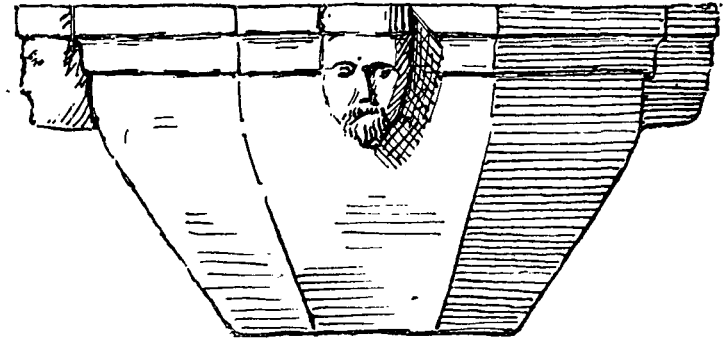

Fig. 14. Montfort.

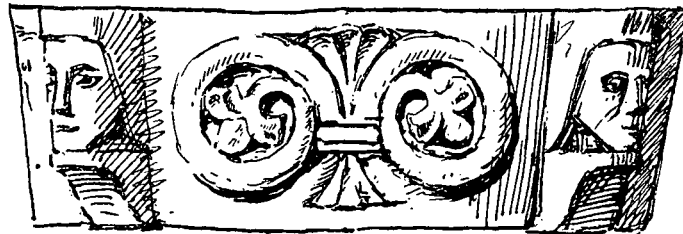

Fig. 15. Broekhuizenvorst.

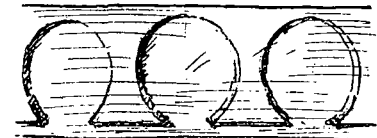

Fig. 16. Voerendaal.

voetig monster met de tong uit den geopenden muil. Te Amstenrade zien wij tusschen de koppen telkens twee blinde vensters ingekapt.

5. Hier kunnen wij het best — ook voor de zandsteen vonden de ikonografische kwestie afdoen.

De monsters, die op de kuip zijn afgebeeld, zooals te Voerendaal, heeft men verklaard als zinnebeeldige voorstellingen van den duivel, die grimmend rondom het doopwater loopt om den doopeling af te schrikken. 't Is mogelijk, dat een steenhouwer daaraan gedacht heeft, toen hij zoo'n dier uithakte; — een ander zal misschien verklaard hebben, dat hij den duivel voorstelde, die woedend rondrent, omdat hem, ondanks zijn grimmen, een prooi wordt ontrukkt. Maar wat zullen wij zeggen in Wanssum, waar twee van die beesten elkander — vijandig of vriendschappelijk is niet duidelijk — een poot en een grijns geven? En in Horst waar een ander paar met de nekken in elkander is geslingerd, terwijl elk van beiden zich zelf in den staart bijt?

Het masker uit welks mond de naar weerszijden zich uitrollende rank groeit, zou een verbasterde voorstelling zijn van den duivel, in den boom van het aardsch paradijs verscholen; een voorstelling derhalve, herinnerend aan den zondeval en de noodzakelijkheid des Doopsels. Soms staat dat masker het onderste boven¹⁾; dat beteekent dan, dat de duivel ten slotte toch overwonnen werd.

Het komt ons voor, dat hier meer wordt ingelegd dan uitgelegd, en dat het verstandiger is, om, zoolang het tegendeel niet minstens waarschijnlijk kan worden gemaakt, die monsters en maskers, evenals de ranken, te begrijpen als eenvoudig ornament. Zij komen inderdaad ook elders voor, zijn een deel van den vormenvoorraad der romaansche beeldhouwers. Om dicht bij de Maas te blijven, zoo'n dier als te Voerendaal op de vont, zien wij in Aldenyck op een fries²⁾, en maskers met ranken in den bek treffen wij in Maastricht op de kapiteelen der Sint Servaas- en der Lieve Vrouwekerk en op een fries te Odiliënberg³⁾.

»Beteekenis" hechten wij ook niet aan de gedrochten, die te Linne aan den voet der hoekzuiltjes legeren, noch aan de leeuwen, die tegen den steel der Bentheimer vonden opzitten. Leeuwen trouwens zijn, in de kunst, van oudsher heel tamme dieren, die zich overal lieten neerzetten; reeds aan den troon van Salomon.

Hoe précair de verklaringen soms zijn en hoe avontuurlijk de jacht op symboliek, blijkt bij de vier koppen, waaromtrent een ernstig man als Cloquet in vijf jaren tijds driemaal van meening veranderde. In 1890 leek het hem heel natuurlijk om bij die koppen aan de vier evangelisten te denken; wat die hypothese kon bevestigen was het feit, dat op de vierkante kuip te Gentines, waaraan de koppen worden gemist, de symbolen der

1) B.v. op de vont te Gentines in België (prov. Namen).

2) Afbeelding bij von Fisenne *l'Art Monum.* I, 1, pl. 6.

3) Idem II, 6, pl. 9—10.

evangelisten in de zwikken op het bovenzvlak zijn uitgehouwen¹⁾. In Herpen echter zien wij èn die symbolen èn die koppen! — Te Hildesheim ging nu het ware licht op; daar zitten vier menschenfiguren onder de kuip, verzinnebeeldend de vier stroomen van het paradijs; »on y doit reconnaître la vraie origine de ces têtes''!²⁾. Maar dit *moeten* had weer zijn grenzen. In 1895 verklaarde Cloquet de vier koppen eenvoudig als navolgingen van de vier kopvormige ooren of handvatsels der koperen bekkens, die het model waren voor de steenen kuipen³⁾. Voorloopig dunkt 't ons veilig bij die koppen aan niet méér te denken dan bij de koppen, die voor korten tijd aan de deurkloppers en nog heden aan allerlei meubelen te vinden zijn.

Hiermee wordt niet alle symboliek a priori weggeschoven. Zelf hebben wij aan de Hildesheimer figuren gedacht, toen wij aan de Bentheimer vonden de tronende menschen om den steel zagen zitten; alleen maar — in Hildesheim is de symbolische bedoeling duidelijk door het uitgieten der kruiken; aan de Bentheimer vonden de figuren in egyptische rust, met de handen op de knieën, hun tijd te verdroomen, en vinden waarschijnlijk alle interpretaties van hun bestaan even goed.

B. Vanwaar.

1. Het vaderland der hardsteenen vonden zullen wij, gelijk dat der grafsteenen van hetzelfde materiaal, in België moeten zoeken. De hardsteengroeven van dat land liggen het dichtste bij; hun groote exploitatie is sinds de twaalfde eeuw bekend: hun produkten vinden wij in Noord-Frankrijk, in Engeland, aan den Benedenrijn. Geen wonder indien de streken binnen onze tegenwoordige grenzen eveneens een dankbaar afzetgebied waren; de twee rivieren, die het land der hardsteengroeven doorsnijden, wezen vanzelf den weg naar het Noorden.

Maar om deze a priori zeer waarschijnlijke gissing a posteriori te stevigen tot geheele zekerheid, staan wij niet in zulk een goede conditie als bij de zandsteenen vonden met betrekking tot hun Bentheimer afkomst. Uitgaven als die van Ludorff, Mitthof, Clemen, bezitten wij van België niet: aan controle-vergelijkingsmateriaal is dus veeleer gebrek dan overvloed, en de huidige stand van zaken en personen in België sluit voorloopig de mogelijkheid af om hierin verbetering te brengen⁴⁾.

- 2a. Des te dankbaarder, ofschoon niet zonder voorbehoud, maken wij daarom gebruik van de kennis van een belgisch archeoloog, die o. a. ook aan de romaansche doopvonden van zijn land ernstige aandacht heeft geschonken. Wij bedoelen Louis Cloquet, die, nadat hij in 1886 twee typen van kapiteelen had opgemerkt, een »Scheldekapiteel'' en een

1) *Revue de l'Art Chrétien*, 1890, p. 417.

2) *Ibid.*

3) *Revue*, 1895, p. 318.

4) Talrijke afbeeldingen vindt men intusschen bijeen in *Revue de l'Art Chrétien*, 1890, p.p. 415—420; *ibid.* 1895, p.p. 308—323; *Annales de la Société d'Archéol. de Bruxelles*. Tome V (1892), p.p. 5, s.s.; p.p. 243, s.; Tome VI (1893) p.p. 69, s.s.

»Maaskapiteel" 1), in 1890 insgelijks een Schelde- of Doorniksch en een Maas- of Namensche type bij de romaansche doopvonten aanwees 2). In 1895 heeft hij zijn meening bevestigd en breeder gedemonstreerd, tevens eenige ikonografische bijzonderheden verbeterd 3).

Volgens het materiaal zijn de Maas- en Scheldevonten niet gemakkelijk te onderscheiden, wijl de steen uit de groeven van Oost- en West-België weinig of niet verschilt. Maar in den vorm zijn wél verschillen op te merken, en die betreffen hoofdzakelijk de kuipen. Want vonten mét hoekzuiltjes om een centralen steel en vonten zónder die hoekzuiltjes komen in beide groepen voor; ook schijnt Cloquet aan den bouw, aan de kapiteelen en bases van deze deelen geen karakteristieke onderscheidings-elementen te hebben opgemerkt. Wel behandelt hij in 1895 uitvoerig den steel en de hoekzuiltjes der Doorniksche vonten, doch wijst daarbij niet op de Namensche groep; in verband met zijn scheiding tusschen Schelde- en Maaskapiteel is dit wel opmerkelijk.

b. De verschillen in den bouw der kuipen, door Cloquet aangegeven, hebben wij gemakshalve in het volgend overzicht bij elkander geplaatst:

SCHELDE.	MAAS 4).
I. Altijd vierkante kuipen.	De kuip is vierkant, rond of achtzijdig.
II. De wanden der kuipen zijn altijd vertikaal en dus rechthoekige vlakken.	De wanden der vierkante kuipen zijn vertikaal en rechthoekig of schuin en trapeziumvormig.
III. De kuipwand draagt nooit vier uitstekende koppen.	Die koppen ontbreken bijna nooit.

In het ornament is daarentegen weer geen markeerend verschil op te merken; wellicht kan men toegeven, dat de Doorniksche vonten wat rijker versiering op hunne kuipen dragen. Typen of motieven, aan één der twee groepen eigen, noemt Cloquet niet en hebben ook wij niet kunnen vinden.

Soms is de bepaling tot welke groep een vont behoort vrij moeilijk. Cloquet zelf erkent de groote gelijkenis der vonten van Huy, Achénes en Herenthals met exemplaren der Scheldegroep; verklaart ze als navolgingen ervan, doch minder massief en »d'une physionomie différente". Trouwens mathematisch moet men met zulke groepeerings niet te werk gaan, en geen vont tegenover vont, maar groep tegenover groep zetten. En dan meenen wij, voor zooverre onze afbeeldingen een oordeel toelaten, dat de verdeling van Cloquet kan aanvaard worden.

c. De vonten van zijn Doorniksch type vinden wij in West-België, Noord-West Frankrijk

1) *Revue de l'Art Chrétien*, 1886, p. 220. Vgl. 1890, p. 423.

2) *Ibid.* 1890; p.p. 415-420.

3) *Ibid.*, 1895, p.p. 308-320. Wat wij in de vorige paragraaf op Cloquet's zienswijze afdongen en in de volgende afdingen zullen, vermindert in niets onze overtuiging omtrent de juistheid zijner hier voorgedragen meening.

4) De variëteit in het Maasstype is verklaarbaar door de verschillende ateliers langs de belgische Maas van Givet tot Luik.

(daar tusschen navolgingen uit de groeven van Marquise bij Boulogne) en Engeland¹⁾; vonten van zijn Namensch type in Oost-België, langs de oevers der Maas in Nederland, aan den Benedenrijn²⁾ sporadisch tot in N. W. Duitschland toe³⁾). Wij hebben dus ten Zuiden van ons land een analogon van wat wij over onze Oostgrenzen opmerkten: op betrekkelijk korten afstand van elkander twee ateliers met eigen vormen: Bentheim-Gildehaus en de Baumbergen in het Oosten, Doornik en Namen in het Zuiden.

3. Vonten in Doorniksch type vonden wij in ons land niet, noch zelfs een fragment van beteekenis. Zonder twijfel zijn er in Zeeland, Westelijk Brabant en op de Hollandsche eilanden geweest, en wellicht wordt daar nog wel iets ontdekt. Al wat wij aan romaansche vonten in hardsteen over hebben, wordt door de vier koppen als Maasvont gekenmerkt. Men zou kunnen twijfelen aan de vont te Heel, ware het niet dat zij in bouw geheel met die te Gentine, in ornament nog meer met die van Achènes overeenkwam, beide in de provincie Namen.
4. Het gebied waar binnen in ons land de hardsteenen vonten der Maasateliers in den romaanschen tijd gebruikt werden laat zich vermoedelijk aldus bepalen: langs de beide Maasoevers en in N. Oostelijk Brabant tot waar de Scheldewerkplaatsen hunne producten afzetten; ten N. O. der rivieren tot de grens der zandsteenen vonten⁴⁾, of Holland en Utrecht van de Maas of van de Schelde betrokken hebben, blijkt niet; want daar is uit dien tijd niets over. In den gothischen tijd gaan die grenzen weg; zooals wij gothische Bentheimer vonten in Holland vinden, zoo zien wij gothische hardsteenen vonten in Gelderland en Overijsel.

C. Van wanneer.

*Relatieve dateering*⁵⁾.

1. Paul Saintenoy heeft gepoogd een »filiation des formes» bij de doopvonten aan te wijzen; daartoe uit alle hoeken van West-Europa materiaal te zamen gebracht; eindelijk bewezen, dat »qui trop embrasse mal étreint»⁶⁾.

1) Prior en Gardner: *Medieval Figure Sculpture in England* p. 204, tellen nog zeven Doorniksche vonten: in Winchester, East Meon, Southampton, Lincoln, Ipswich, S. Mary-Bourne en Thornston-Curtis.

2) Clemen, *Kunstd. d. Rheinpr.* Kreis Kempen, S. S. 16—17. Niet al de vonten hier genoemd schijnen tot het eigenlijke Maasstype te behooren, doch wij kunnen het niet zeker zeggen bij gemis aan afbeeldingen. Zeker echter is niet alle literatuur, die Clemen voor Engeland opgeeft, »einschlägig».

3) Sauermann o. c. S. S. 7 en 8, vond er te Ballum en te Hoyer in Sleeswijk-Holstein.

4) Zie bl. 180.

5) Over haar beteekenis en waarde voor een absolute dateering zie bl. 181.

6) Men vindt zijne opstellen in de *Annales de la Société d'Arch. de Bruxelles* II. cc. Een indigesta moles — nog vermeerderd in Tome XVII der genoemde *Annales* — 1°. zonder orde; 2°. met evenveel verzekeringen, die niet bewezen worden, als met bewijzen die niet verzekerd zijn, d.w.z. op feiten worden gegrond, die ook tot andere conclusies recht geven; en 3°. allerhinderlijkst door het aplomb waarmee die hutspot als wetenschappelijk werk wordt aangeboden.

Minder waagde en meer bereikte Cloquet; hij bepaalde zich tot een onderzoek der vonten in België en in het afzetgebied der belgische groeven. Daar kon hij twee centra van productie en twee typen vaststellen: Doornik en Namen. Maar als hij verder gaat: de Namensche vont een navolging noemt van de Doorniksche en van deze laatste een genealogie opmaakt, dan bouwt hij zijn theorie niet meer op de monumenten, maar dwingt die monumenten op een of andere plaats in zijn constructie in. Passen doen zij dan toch niet ¹⁾).

2. Gedeeltelijk echter lijkt ons één hypothese bewijsbaar n.l. dat de Doorniksche vont op enkelen steel een vereenvoudigd derivaat is van de vont met hoekzuiltjes, in verband waarmee de consoles onder de koppen, de tegen de kuip opstaande bladen terzelfde plaatse, en de bladvormige steunstukken onder de kuipen, als onbegrepen en ten slotte dus geheel misvormde resten van hoekzuilkapiteelen te beschouwen zijn.

Wij zien niet in waarom zulk een filiatie ook niet voor de Maasvonten zou gelden. En inderdaad is zij *gedeeltelijk* bewijsbaar.

Zetten wij b.v. de vonten van Haelen en Sevenum naast die te Montfort. Duidelijk is dat de twee eerstgenoemde een type vertegenwoordigen, die op het punt staat te verdwijnen en over te gaan in dat van de laatste. Een proces in tegenovergestelde richting is in ieder geval niet denkbaar. Een combinatie tusschen zuilen en kuip, zóó onconstructief en aesthetisch onbevredigend als wij in Haelen en Sevenum zien, ontmoet men niet aan het begin eener stijgende ontwikkeling maar aan het eind van een dalend verval.

Een ander voorbeeld. Men kan zich een filiatie denken, die zich beweegt langs een lijn die van het type Herpen over Batenburg en verder over Wanssum enz. naar Odiliënberg loopt. In Herpen hebben en toonen de hoekzuiltjes een constructief gerechvaardigd bestaan; in Batenburg zien wij den overgang naar het type Wanssum (Horssen, Horst, Linne, Lottum, Swolgen), waar die zuiltjes dat bestaan niet meer hebben, althans niet meer bewijzen; in Odiliënberg blijven zij dan ook wijselijk weg ²⁾).

3. Nu wij eenmaal dit ontardings- of vervormingsproces op het spoor zijn, kunnen wij herhaaldelijk symptomen ervan waarnemen. In Nuth b.v. is alle herinnering aan zelfstandige hoekzuiltjes met kapiteelen en basis verdwenen; de steelbasis, — in Odiliënberg nog enkel geprofileerd als in Wanssum enz. —, heeft hier hoekklauwen en laat geen bases van hoekzuilen meer onderstellen; de consoles onder de koppen zijn overgegaan in breede en platte vijfhoekige bladen. In Voerendaal en Oirsbeek zijn die bladen geheel van de koppen gescheiden; in Amstenrade zijn ze eindelijk verdwenen. Wij merken tevens op hoe in al

1) Zie de *Revue de l'Art Chrétien* II. cc. — Wij zouden het bewijs zeer zeker bij de bewering zetten, als dat niet zooveel cliché's noodig maakte. Zonder afbeelding kan men gemakkelijk iets zeggen, maar moeielijk iemand overtuigen. De questie is bovendien voor België van meer belang dan voor ons.

2) Ook het type door de vont van Heel vertegenwoordigd kan een derivaat zijn van een ander, dat hoekzuiltjes om den steel had. Binnen de Maasgroep zou men Achènes. Huy, Ciney kunnen noemen, afgebeeld *Revue de l'Art Chrétien* 1890, p.p. 419 en 418.

deze latere typen ook de vorm der kuip meer variëteiten vertoont en de traditie ook op dit punt minder vast schijnt.

Intusschen mag dit niet te sterk worden geurgeerd. Méér dan de filiatie in het vorig nummer aangegeven, maken de monumenten zelf niet waarschijnlijk. Naast een serie als Herpen-Batenburg-Wanssum (c.s.)-Odiliënberg zouden wij geen andere kunnen samenstellen, waarin een vont, als die van Leur of van Schin op Geul b.v., een gemotiveerde plaats zou innemen¹⁾. Men kan bij de achzijdige exemplaren te Haelen en Sevenum denken aan een meer ontwikkeld type als te Andernach²⁾; maar de gewenschte tusschenvormen ontbreken om hier een filiatie, in vereenvoudigende of tegenovergestelde richting, ook maar waarschijnlijk te maken. — En wie wijst het verband tusschen de ronde, achzijdige en vierkante kuipvormen?

Voorloopig moet men niet trachten méér te bewijzen dan het bekende materiaal toelaat, en zeker niet beproeven alle vormen uit de vont met hoekzuiltjes af te leiden³⁾, doch veeleer naar twee of drie hoofdtypen zoeken, wier onderling verband en eventueele afleiding uit nog ouder type⁴⁾ dan later zou kunnen gezocht worden.

Absolute dateering.

1. Om een terminus post quem te vinden kunnen wij niet anders redeneeren dan bij de Bentheimer vonten. Zelf zeggen ook de hardsteenen vonten van hun ouderdom slechts algemeenheden: zij zijn romaansch van bouw en ornament; maar op geen vijftig jaar na is een bepaalde datum voor het begin hunner vervaardiging vast te stellen. De ruwe onverzorgde afwerking is ook hier weer aanleiding geweest om ze in de XI^{de} eeuw te zetten — daar moet zoowat alles heen, wat romaansch en tegelijk niet nader dateerbaar is. Doch ook hier is die afwerking meer zorgeloos dan hulpeloos, getuigt veelmeer van

1) Wij gelooven, dat Cloquet evenmin binnen de Scheldegroep het materiaal heeft aangewezen, dat zijn theorie, in de algemeenheid, waarin hij ze opzet, voldoende bewijst.

2) Afgebeeld bij Bock *Mon. Rheinl.* IV, Taf. 6; soortgelijke te Gladbach (Id. *ibid.* I, 1, S. 6), Limburg a/d. Lahn (Id. *ibid.* II, 6, S. 25). Geistingen (*Zeitschr. f. Chr. Kunst* 1889, Sp. 351).

3) Daarin ligt de fout bij Cloquet: zijn filiatieserie toont dan ook te veel en te groote hiaten.

Er is nog wat te zeggen: Cloquet neemt, evenals Saintenoy (*Annales etc.* VI, p. 91) een suppositie over van Viollet le Duc (*Dict. de l'Archit.* V, p. 536) volgens welke de vont op steel met hoekzuiltjes een omzetting in steen zou zijn van een koperen bekken, gedragen in een chassis op vier pooten, waarbij men dan, tot steviging van den bodem(?) en om het ombuigen der randen te beletten, een vijfden centralen poot had gevoegd. De onderstelling is er een, zooals wij er meer bij Viollet le Duc vinden, vernuftiger gevonden dan solide bewezen. Doch nemen wij ze voor het oogenblik aan (aan-nemelijker zou ze lijken voor de vonten in de vorige noot genoemd): Zou men aan de Maas (Dinant!) geen metalen bekkens gebruikt hebben? En dáár niet uit eigen inzicht en vermogen tot de steenen vont kunnen zijn overgegaan, zoo goed als aan de Schelde? Waarom zegt dan Cloquet, dat de Maas-vont met hoekzuiltjes een navolging is der Scheldevont? — Verder beweert Cloquet uitdrukkelijk, dat »le type mosan original paraît avoir été celui à cuve ronde, ornée de têtes, qui reproduit la cuve d'airain aux quatre oreilles cephalomorphes". (*Revue etc.* 1895, p. 318). Wat was nu de oudste vorm in steen: die van Herpen? of die van Schin op Geul?

4) De oervorm, een kuip zonder steel en voet, blijft altijd a priori waarschijnlijk.

verslappende routine dan van zoekende kracht. Niettemin herkent men duidelijk de vormen van het ontwikkeld romaansch ook in de — waarschijnlijk — oudste bekende exemplaren, als de vont te Herpen. Uit dien hoofde moeten wij den terminus post quem liever in de XII^{de} eeuw verwachten. Nader preciseeren durven wij, volgens profielen en ornament, niet. Wij wezen in dit laatste wel op enkele details, die ook elders langs de Maas voorkwamen, maar vooreerst zijn ze niet aan de Maasstreek eigen en kunnen dus van elders vroeger of later in de vontenateliers zijn ingevoerd; ten tweede staat ook de tijd van hun gebruik niet binnen nauwkeurige grenzen besloten. En wat de profielen betreft, wat hebben wij langs de Maas daarvan nog authentiek? En welke is de datum der niet gerestaureerde — d. i. volgens de begrippen die voor tien of twintig jaren heerschten — der niet gelijkgekapte, schoongekrabde, afgeronde of toegescherpte stukken?

2. Wij moeten derhalve, als bij de zandsteen vonden, uit gegevens ab extrinseco een term trachten te vinden. — Ook hier staan wij blijkbaar voor een massaproductie, die een massa-aanvraag onderstelt, en ons weer terugbrengt tot de vraag: wanneer het beperkte dooprecht beneden onze rivieren, bepaaldelijk in de Luiker diocese werd afgeschaft.

Hieromtrent hebben wij nog minder bevredigend resultaat onzer nasporingen te vermelden dan van het gelijke onderzoek in de geschiedenis der bisdommen, waaronder de rest van ons land ressorteerde¹⁾. Uit het feit dat alle Luikenaars tot in de XVI^{de} eeuw toe het doopsel moesten ontvangen in ééne kerk hunner stad (N. D. aux Fonts); dat de Sint Servaaskerk te Luik pas in 1570 het dooprecht kreeg, kan weinig worden besloten ten opzichte van den toestand in het geheele bisdom: wij moeten hier een bevoorrechting zien der kathedraal. Dat de parochies in de provincie niet zoolang behoefden te wachten is wel zeker, daar in Luik zelf de Adelbertuskerk reeds in Notkers dagen het dooprecht had, omdat de bewoners van het omliggend stadsgedeelte, gedurende soms maanden lang, van de bisschoppelijke doopkerk door den hoogen waterstand waren gescheiden²⁾.

Daar echter de bisdommen Luik en Utrecht tot in de XVI^{de} eeuw (1548) suffraganen van Keulen waren, zal het beperkt dooprecht daar niet veel langer of korter hebben gevigeerd dan in Paderborn en Munster, die insgelijks onder Keulen ressorteerden of in Keulen zelf. Zoolang niet meer gegevens ten dienste staan mogen wij dit althans vermoeden; want al was, wat de eene bisschop deed of toeliet, niet bindend voor den ander, de toestanden, die tot afschaffing of relaxeering van bedoelde beperking aanleiding gaven, zullen in al die bisdommen wel ongeveer tezelfder tijd hebben bestaan.

Nu zagen wij vroeger, dat onder de ééne kerk van Stavoren in 1132 nog 24 kapellen stonden d.w.z. grootere of kleinere kerken, die geen eigen geestelijkheid en dus ook geen doopvont hadden (zie bl. 186). In datzelfde jaar lezen wij van Maastricht, dat allen die

1) Wij hopen ter oplossing van dit vraagstuk, dat ook voor de kerkgeschiedenis van belang is, meer gegevens te verkrijgen.

2) Helbig, *La Sculpture etc.* p. 33, note 1.

niet tot de familia van het O. L. Vrouwekapittel behoorden, in de S. Servaasparochie moesten gedoopt worden¹⁾). Laten we dus, uit analogie met de bisdommen ten Oosten van ons land, ook voor Luik aannemen, dat omstreeks 1150 het dooprecht nog niet aan elke parochiekerk was gegeven, en de massaproductie van doopvonten derhalve na dat jaar moet worden gesteld.

Intusschen dient dit in het oog te worden gehouden, dat de datum der opheffing van het beperkte dooprecht wel den term aangeeft, post quem een massaproductie begrijpelijk wordt, doch niet per se de datum is, waarop deze productie dadelijk begint; m. a. w. dat men zich een tijd lang van vonten uit ander materiaal of (en) in anderen vorm kan hebben bediend, alvorens men tot de vonten kwam, die wij thans kennen. Dat wij van die eventueele vroegere meubelen geen »massa» meer vinden, kan verklaard worden uit het materiaal b.v., dat langs de Maas zeker wel koper is geweest.

4. Voor een terminus ante quem biedt de vont van Montfort eenig gegeven. Zeker staat zij met haar acht scherp belijnde vlakken en haar smal randprofiel op de grenzen der gothiek²⁾); velen zelfs zullen ze daarbinnen zetten.

Nu kwam de gothiek langs de Maas wel niet zoo snel naar het Noorden als langs de Schelde. Voor de bouwkunst heeft R. Lemaire aangetoond³⁾, dat in het romaansche tijdvak Oost-België meer onder den invloed van Duitschland stond en West-België meer onder dien van Frankrijk; wat beteekent, dat het romaansch in het Oosten van dat land langer stand hield dan in het Westen. Nochtans kan dit slechts in 't algemeen gezegd worden; men kan niet, zonder meer, een gothische kerk langs de Maas jonger noemen dan een langs de Schelde⁴⁾). Bovendien hebben wij hier niet te doen met architectuur, waarbij, als het gewichtige gebouwen gold, soms bouwmeesters van verre streken werden uitgenoodigd; noch met monumentale beeldhouwwerken, gelijk die aan portalen of koorafsluitingen gewild waren en niet zelden ook door vreemde meesters werden ontworpen en uitgevoerd; maar met lokaal gevestigde en in eigen traditie voortwerkende ateliers van kerkmeubelen eener bepaalde soort. Dáár hebben wij geen gestadig zoeken en zelfstandig ontwikkelen van een nieuwen vorm te verwachten of een geregeld uitbloeien tot steeds grooter rijkdom; doch veeleer een traag overnemen en dan slaafsch navolgen van een detailvorm, terwijl in de groote lijnen de bouw van het meubel vereenvoudigd wordt tot nuchterheid toe en de versiering verarmt.

Houden wij dit in het oog, dan mogen wij het einde der romaansche vormen in de Maasateliers niet zoo vroeg verwachten. Herinneren wij ons bovendien enkele jaartallen uit de geschiedenis der gothiek in den omtrek. De eerste steen van den Keulschen

1) G. D. Franquinet: *Beredeneerde inventaris der Oorkonden en Bescheiden v. h. Kapittel van O. L. V. Kerk te Maastricht* I, (1870), no. 1.

2) Vgl. de gothische vonten in Broekhuizen en in Arcen.

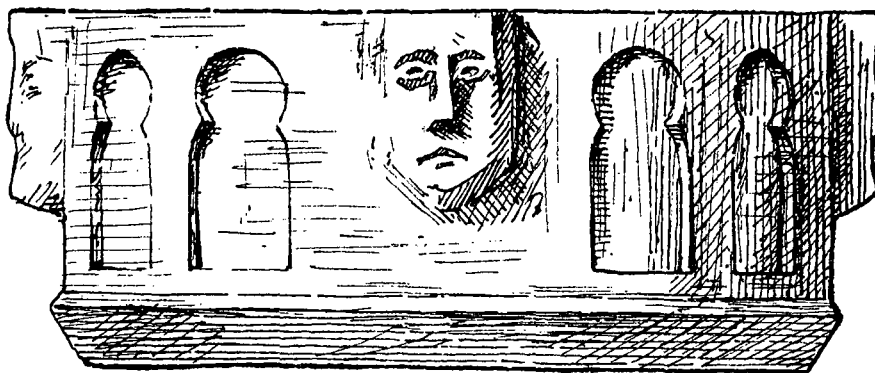
3) R. Lemaire: *Le style gothique en Brabant* I.

4) Vgl. de abdij van Villers, gothiek, 1147; Kapittelzaal der Bavoabdij te Gent, romaansch 1220.

dom werd in 1248 gelegd; die van het koor der Doorniksche kathedraal in 1242; de Munsterkerk te Roermond, met veel meer romaansch dan gothiek, dateert van 1220 ongeveer. In de beeldhouwkunst hebben wij als getuigen de beelden in het Zuiderportaal van de St. Servaas te Maastricht, romaansche beelden met gothische allures, die 1230 à 1240 worden gedateerd. Beter vergelijkingsmateriaal leveren produkten van werkplaatsen, analoog aan de onze. Het atelier in Aken leverde omstreeks 1265 den Remacluschrijn voor de abdij te Stavelot¹⁾; nauwelijks is de gothiek eraan te bespeuren; Doorniksch werk is waarschijnlijk²⁾ de schrijn van St. Eleuthenius van 1247; daar ziet men in de bouw- en siervormen van de gothiek nog niets en kondigt alleen de draperie een nieuwen tijd aan³⁾. En om een dateerbare doopvont te noemen: de prachtige vont van Zedelghem kan niet ouder zijn dan het derde kwart der XII^{de} eeuw, en deze vont vertegenwoordigt volgens Cloquet — die haar in het eerste kwartaal zet, — nagenoeg het oudste Doorniksche type⁴⁾.

Zonder vermetelheid mogen wij derhalve de vonten van het type Montfort in 1240 à 1250 zetten en daarmee den terminus ante quem der romaansche hardsteen vonten uit de Maasateliers voorstellen.

R. LIGTENBERG, O. F. M.

Amstenrade.

OPGRAVINGEN IN NEDERLAND.

I. DE GALERIJ VAN OPGRAVINGEN VAN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN.

Sedert de benoeming van Prof. Holwerda tot Directeur is het Museum van Oudheden te Leiden geheel hervormd. De lokalen zijn verbouwd en nieuw ingericht, de verzamelingen

1) Zie von Falke *Deutsche Schmelzarbeiten*, S. 102.

2) Id. *ibid.*, S. 105.

3) Afb. bij van Ysendyck: *Châsses* pl. 6. Zie ook *Revue de l'Art Chrétien* 1889, p. 188.

4) Wij achten ook deze meening van Cloquet niet voldoende bewezen. Wat de dateering betreft stippen wij hier alleen aan, dat de vorm van den mijter — de mitra bifida — in het Noord-Westen niet vóór 1160 in gebruik komt.

geordend, catalogi, beschrijvingen en gidsen uitgegeven. Ook op andere wijze, door het werk buiten het Museum, vertoont zich nieuwe, krachtige bedrijvigheid.

De Afdeeling praehistorie en Nederlandsche oudheden vooral, vroeger geheel op den achtergrond, heeft onder den nieuwen beheerder voordeel gevonden. Dr. J. H. Holwerda Jr., aan het hoofd gesteld van deze afdeeling, bracht, door het rangschikken der voorwerpen in het Museum volgens een vast systeem, orde in de Nederlandsche archaeologie. Maar niet tevreden met het aanwezige, heeft hij ook nieuw en beter materiaal gezocht. Vele jaren lang reeds zijn onder zijn leiding zorgvuldige opgravingen in Nederland verricht. Den uitslag zijner onderzoekingen heeft hij meestal bekend gemaakt in de Oudheidkundige Mededeelingen uitgegeven door het Museum. De vondsten zelf werden steeds terstond toegankelijk gemaakt. Op de bovenverdieping van het gebouw aan de Breestraat vond men het bij de jongste opgravingen gevondene bijeen, tezamen met de photo's, teekeningen en modellen, die op het werk betrekking hebben. Een korte beschrijving van deze Opgravingen in Nederland verscheen in 1913 als Supplement I van den Catalogus der Afdeeling praehistorie en Nederlandsche oudheden.

Thans is als een nieuwe, afzonderlijke Afdeeling van het Museum een Galerij van opgravingen geopend. Het vroegere gebouw van het Museum van Natuurlijke Historie, tusschen Rapenburg, Papengracht en Houtstraat, herbergt nu in ruime en behoorlijk verlichte zalen op de bovendieping de tentoonstelling van het opgegravene.

Voor de studie van de Nederlandsche oudheden en van de oudste geschiedenis van Nederland is het inrichten van deze galerij een gebeurtenis van groot belang. Hier heeft Dr. Holwerda immers de zekerheid, ook in het vervolg voor zijn vondsten een passende omgeving te zullen vinden en tevens heeft hij nu de gelegenheid den uitslag zijner verdere onderzoekingen ten toon te stellen.

Een kort verslag moge mededeelen, wat reeds is bereikt.

Geheel voorloopig is nog de opstelling in de beide kamers, die men bij een bezoek het eerst betreedt. Geen opschrift verklaart het uitgestalde en zonder leiding zal de bezoeker hier niet wegwijs worden. Wie evenwel eenigszins op de hoogte is van de onderzoekingen van Dr. Holwerda, bespeurt spoedig de bedoeling. Gevlochten korven en houtsnijwerk, in bruikleen van het Ethnographisch Museum, waarschijnlijk uit Afrika afkomstig, steenen vaatwerk en aardewerk met uitgestoken versiering, zooals ook in onze hunnebedden voorkomt, dit alles is bestemd het in Nederland gevondene te verklaren. Verder ziet men hier vaatwerk uit Griekenland en Cyprus, uit Midden-Europa met spiraal-maeanderversiering, steenen voorwerpen, mesjes, bijlen en een prachtige lanspunt. Blijkbaar is het uitgestalde bestemd als omlijsting van het Nederlandsche, maar voorloopig blijft voor het publiek deze bedoeling nog verborgen.

Ook de volgende kleine zaal is ongeordend. Bronzen uit alle landen en streken, wapens en werktuigen vindt men, verder Romeinsch en Hellenistisch aardewerk. Ook hier is het plan eener verzameling ter aanvulling en vergelijking der in Nederland verrichte opgravingen van den lateren tijd.

In drie zeer ruime zalen volgen de Nederlandsche vondsten in tijdsorde.

Allereerst in een groote galerij zijn opgesteld de opgravingen in de hunnebedden te Drouwen en Emmen. Dr. Holwerda heeft over deze ontdekking reeds herhaaldelijk geschreven, het resultaat zijner onderzoekingen is nu aanschouwelijk voor oogen gesteld: modellen van het hunnebed te Drouwen, volgens den tegenwoordigen toestand bij de ontgraving gebleken en een reconstructie van den oorspronkelijken staat, een model van den steenbouw te Emmen, kasten met fragmenten van vaatwerk en de steenen voorwerpen in de hunnebedden gevonden, transparanten tegen de ruiten naar de voortreffelijke photographische opnamen, bij het werk gemaakt.

Niet minder belangrijk is het volgende: de vondsten uit de vóór-historische nederzetting bij het Uddelermeer en de opgravingen der grafheuvels op de Veluwe. De onderzoeking dezer heuvels heeft geleid tot een bijzonder fraaie ontdekking van Dr. Holwerda. Het bleek, dat het oorspronkelijk hutten waren, opgebouwd uit lagen horizontaal liggende balken met plaggen en aarde gedekt. Het inwendige der hutten was toegankelijk. Daar was de overledene bijgezet met eenig aardewerk, voor dezen tijd karakteristiek, zoogenaamde klokbekers. In den loop der tijden zijn de hutten ingestort, maar in den heuvel waren nog de sporen van den houten bouw te zien. Photo's van de opgravingen en een model van zulk een grafheuvel in den oorspronkelijken toestand vindt men bij het tentoongestelde. Dr. Holwerda meende een verwantschap te kunnen vaststellen met de groote graven in Griekenland uit den Mykeenschen tijd en spreekt daarom van koepelgraven.

Hoe deze heuvels na instorting herhaaldelijk voor begraven zijn gebruikt, toont op aanschouwelijke wijze een grafheuvel te Nierssen. Een teekening van dezen heuvel in doorsnee is aanwezig. Onder in den heuvel waren de overblijfselen van een hutgraf met een klokbeker en een vuursteen mes. Later heeft men over den heuvel een brandstapel opgericht en de ruwe urnen met de asch der verbranding in den heuvel begraven. Wederom na geruimen tijd zijn de overblijfselen van nog een verbrande doode in den heuvel bijgezet. Dr. Holwerda meent de bovenste laag te kunnen dateeren in den tijd omstreeks Christus' geboorte, van de onderste lagen blijkt uit dezen vondst reeds genoegzaam de hooge ouderdom. Duidelijk is de verhouding der lagen op de teekening en in een kastje, waar de voorwerpen uit elke laag afzonderlijk op een plank zijn uitgesteld.

De volgende zaal vraagt minder belangstelling. Daar treft men aan de opgravingen uit de ontgraven grafvelden in ons land uit verschillende tijden. Waren in de hunnebedden en hutgraven steeds onverbrande lijken, sedert den middelsten bronstijd wordt lijkverbranding gewoon. In den lateren bronstijd vindt men nog steeds heuvelgraven. Later, ongeveer gelijktijdig met de verspreiding van het ijzer, komen voornamelijk urnenvelden in zwang.

Noord-West-Duitschland, waartoe ons land in den geheelen vóórhistorischen tijd, ook in den tijd der hunnebedden, is te rekenen, is zeer ten achter gedurende deze periode bij Scandinavië en Zuid-Duitschland. Wellicht is het gebrek aan metaal en de moeite om het te verkrijgen de oorzaak van deze armoede. Eerst in den Romeinschen tijd met het

nauwer aaneensluiten der verschillende stammen tegen den nationalen vijand ontstaat een hogere beschaving.

De inheemsche vondsten uit den Romeinschen en den onmiddellijk daaraan voorafgaanden tijd zijn slechts gering. Was voor de periode der hunnebedden en hutgraven eerst door de jongste ontdekkingen een beeld der beschaving te geven, voor het latere blijven de oudere verzamelingen in het Museum zelf hunne waarde behouden. Daar zijn de verschillende typen van vaatwerk met de andere vondsten tot een duidelijk overzicht vereenigd.

In de galerij ziet men de vondsten uit de grafheuvels te Hoog-Soeren, uit het urnenveld De Hamert en uit het urnenveld van Riethoven met plannen en wederom zeer fraaie, duidelijke photo's. Een kast bevat de verschillende vormen der urnen. Van een der grafheuvels, bij de opgraving ontdekt, is een model aanwezig.

Verder vindt men hier de opgravingen in het Romeinsche grafveld te Katwijk, in de begraafplaats uit den tijd der volksverhuizingen te Rijnsburg met »verroterie cloisonnée'' en in het Merovingische kerkhof van het Klein-Duin te Katwijk, ten slotte een overzicht van de veenbruggen van Nieuw-Buinen.

De derde en laatste zaal bevat vondsten uit den Romeinschen en nog lateren tijd. Het is een groote ruimte, nog niet geheel afgewerkt, zoodat de inderdaad zeer fraaie vondsten in een eenigszins armelijke omgeving zijn opgesteld.

Het opgegravene uit de Romeinsche sterkte te Arentsburg bij Voorburg, ook het oude, door Reuvens gevondene, is hier bijeen. Talrijke kasten met Romeinsch aardewerk geven minder indruk van het belang dezer ontgraving dan de zeer fraaie photo's tegen de ramen. Plannen en teekeningen ontbreken nog. Enkele afbeeldingen van het Romeinsche versterkte kamp bij Homburg, de Saarburg, zooals het meer volgens de verbeelding van den bouwmeester dan naar de gegevens van het gevondene is opgebouwd, kunnen slechts weinig helpen ter verklaring. Toch heeft ook deze wijze van opstellen een bijzonder belang. Immers in het Museum zijn de verschillende soorten van vondsten gescheiden en volgens typen geordend. Hier vindt men alles bijeen, zooals het is aan het licht gebracht, en op die wijze verkrijgt men meer den indruk van een gesloten geheel uit een bepaalde periode. Is Arentsburg uit den lateren Romeinschen tijd, eerlang zal door Vechten ook het vroegere worden vertegenwoordigd.

Reeds zijn de vondsten uit de laatste opgravingen te Vechten aanwezig, verder uit de Romeinsche nederzetting te Katwijk, uit Cuyk en uit de pottenbakkerij te Heerlen, de fraaie helm uit de Peel en belangrijke modellen der villa's uit Zuid-Limburg.

Ten slotte is te vermelden de opgraving van de Hunneschans, waar aardewerk werd gevonden uit den Saksischen en den Karolingischen tijd en uit de 10de eeuw.

Bij deze laatste ontdekking, zooals bij alle onderzoekingen van Dr. Holwerda, treft de groote zorg aan het werk besteed. Het Museum heeft uitmuntend geschoolde technische ambtenaren, die met toewijding aan de opgravingen deel nemen en het ten toon stellen en toegankelijk maken voorbereiden. Bewondering verdient vóór alles de energie

en het vaste plan van onderzoek, waardoor deze Galerij is tot stand gebracht. Men kan de ruimte en het licht, besteed aan voorwerpen, die op zich zelf naast de groote schatten van het Museum van geringe waarde zijn, voor overdadig houden, maar men overweegt dan, hoe op deze wijze is ontstaan een zeer bijzonder geheel, als overzicht der vroegste beschaving van Nederland.

Het verslag van het in de Galerij tentoongestelde is ten einde. Vele zijn de vragen, die het nieuwe materiaal stelt. Dr. Holwerda heeft enkele punten opnieuw besproken in zijn jongste geschrift: *Die Niederlande in der Vorgeschichte Europa's* (Intern. Archiv für Ethnographie. Suppl. zu Bd XXIII. Leiden, 1915), met de bedoeling de rekening op te maken van zijn vóórhistorische opgravingen in Nederland. Het zou ondankbaar wezen, wanneer niet, in aansluiting aan het boek van Dr. Holwerda, als vervolg van dit overzicht enkele van deze vragen ook hier werden ter sprake gebracht. Voordat evenwel tot deze bespreking kan worden overgegaan, is nog iets te zeggen over de waarde van het tentoongestelde en in verband daarmee over het plan van uitvoering, den opzet en het doel van deze Galerij. Immers niet kan het einddoel wezen alleen uit te stallen, wat bij opgravingen werd gevonden.

Zoals de opgravingen geschieden om de beschaving van vroeger tijden te leeren kennen, zoo heeft de Galerij ten doel het aanschouwelijk voorstellen van de verschillende tijdperken der Nederlandsche geschiedenis, van de oudste tijden tot het begin van den Karolingischen tijd. Dit overzicht kan uit den aard der zaak gemakkelijker worden gegeven in een afzonderlijke galerij dan in het Museum zelf. Daar is de aandacht op andere zaken gericht en in de Nederlandsche Afdeeling had Dr. Holwerda bij het ordenen der verzameling alleen materiaal tot zijn beschikking, door anderen opgegraven. In de Galerij is alles door eigen onderzoekingen aan het licht gebracht en op die wijze is beter een gesloten geheel te verkrijgen.

Voor eenige tijdperken is dit doel ook reeds bereikt, maar veel ontbreekt nog. Bijvoorbeeld uit den tijd ouder dan de hunnebedden is niets aanwezig. Nu is ook in Noord-West Duitschland, het grootere gebied, waarvan ons land een onderdeel is, de tijd der hunnebedden de oudste periode van beschaving. Slechts zeer weinig is daar uit ouderen tijd en ook in ons land was toen zonder twijfel de bevolking zeer schaarsch. Toch zal deze leemte dienen te worden aangevuld om het overzicht in de Galerij te volmaken.

Anders is de verzameling gemakkelijk aan te vullen, maar ook na die uitbreiding is de galerij nog niet volledig. Immers een tentoonstelling van het in Nederland gevondene krijgt eerst beteekenis, wanneer de verbinding met de omliggende landen en met de voornaamste middelpunten van beschaving kan worden getoond en op die wijze de verschillende kringen van beschaving, waarvan Nederland deel uitmaakt.

Dit doel had Dr. Holwerda reeds voor oogen bij het inrichten van de Nederlandsche Afdeeling van het Museum van Oudheden en ook de Catalogus der Afdeeling is reeds in dezen zin opgesteld. De nieuwe Galerij geeft gelegenheid dit begin verder te voltooien.

De opzet is ook hier aanwezig. Wat men immers in de beide kleine zalen ziet uitgestald, is blijkbaar bedoeld als inleiding en aanvulling van de Nederlandsche vondsten, maar met de uitvoering van het plan zijn allerlei bezwaren verbonden. Het zal moeilijk zijn de verzameling zoo uiteen te nemen, dat een eenigszins volledige illustratie door buitenlandsche voorwerpen wordt verkregen. Een gids of leidraad zal het ontbrekende moeten aanvullen.

Om dezelfde reden is het ook te betreuren, dat Museum en Galerij in verschillende gebouwen zijn ondergebracht. Wie intusschen den grooten vooruitgang van ruimte en licht bespeurt, zal niet spoedig de verandering afkeuren. Eerst door de nieuwe Galerij is de mogelijkheid gegeven voor een opstelling als de tegenwoordige.

Scheiding tusschen de Galerij van opgravingen en het Museum zal altijd noodig zijn. Uit den aard der zaak is een tentoonstelling, zoo kort na de ontdekking, altijd een voorloopige. Het persoonlijke en de vaak tegenspraak uitlokkende theorie treden nog te veel naar voren. Bovendien bestaat altijd de mogelijkheid, dat rijker en belangrijker vondsten het nu uitgestalde naar een tweede plaats dringen. Daarentegen verkrijgt juist door het persoonlijke en de gesloten eenheid der verschillende opgravingen de tentoonstelling een bekoring, die aan een Museumverzameling niet eigen kan wezen. Nog meer zal dit het geval zijn, wanneer de Galerij door aanvulling en door een gids verklaard werkelijk een beeld geeft van de beschaving in Nederland volgens de voorstelling van den leider der opgravingen.

Bestaat de mogelijkheid, dat een dergelijke Galerij van opgravingen tot stand komt, dan verdient de openstelling nog om een bijzondere reden de belangstelling van den Oudheidkundigen Bond. Immers met deze Galerij is dan het eerste begin ontstaan van een Historisch Museum, althans voor een gedeelte der Nederlandsche geschiedenis. Wel is waar is het nog slechts een begin, maar de werkkraft van den schepper der verzameling is borg voor de verdere uitvoering.

In dit opzicht is de Galerij van opgravingen in strijd met de Stellingen over het Historisch Museum, vastgesteld in de Jaarvergadering te Haarlem, den 3^{en} Juli 1913, en medegedeeld in het Bulletin (VI — 1913 — blz. 160—162). Stelling VIII luidde: *»Afzonderlijke musea van afdelingen, die tot het Historisch Museum behooren, zijn in een klein land in beginsel niet wenschelijk.»* En naar aanleiding van deze Stelling is de vraag besproken, of de praehistorische en vroeg-historische afdelingen als Nederlandsche Afdeling in het Museum van Oudheden behoorden of in het Historisch Museum. Aangenomen werd als stelling VI: *»Het Historisch Museum moet betrekking hebben op de geschiedenis van Nederland van den vroegsten tijd tot heden. Ook de voorwerpen uit het praehistorische en vroeghistorische tijdperk behooren in het Historisch Museum.»*

Beter dan een discussie leert deze eerste uitvoering van het plan, dat het door den Bond genomen besluit niet juist is. Dit wil niet zeggen, dat niet ook in het Historisch Museum een vóór-historische, een Romeinsche en een vroeg-historische Afdeling zouden moeten voorkomen. Maar alleen in het Leidsche Museum komen dergelijke verzamelingen

geheel tot hun recht, omdat zij daar alleen zijn te toonen in verband met de beschaving der omliggende landen en met de klassieke oudheden.

Voor de Romeinsche oudheden is vergelijking noodzakelijk met de beschaving in de klassieke landen, niet alleen met de gelijktijdige ontwikkeling in de provincie, zooals te Leiden mogelijk is door de verzameling oudheden uit Afrika, maar ook met de voorafgaande Hellenistische. In verband met de studiën van Dr. Holwerda behooren naast de Nederlandsche »koepelgraven» ook voorwerpen uit de Mykeensche graven, naast de Nederlandsche vondsten de verwante verschijnselen uit de paalwoningen, uit de Hallstatt-beschaving, uit Etrurië en de landen aan de Aegaeische Zee. Op dezelfde wijze vinden in het Rijksmuseum, naast het Delftsche, het Italiaansche en Oostersche aardewerk een plaats, naast de Nederlandsche, ook Fransche meubels. Voor den ouderen tijd mag de samenhang met het klassieke niet worden verbroken. Ook Dr. Holwerda heeft herhaaldelijk de aandacht gevestigd op het verband tusschen het in Nederland gevondene en het middelpunt der beschaving in het Oosten en de klassieke landen.

Alleen in het Museum van Oudheden kan deze verwantschap met het buitenland worden bestudeerd en voor oogen gebracht. Duidelijker nog zal dit blijken, wanneer wij later, voortbouwend op de onderzoekingen van Dr. Holwerda, eenige der problemen, die het gevondene stelt, zullen bespreken.

A. W. BIJVANCK.

ANTIEKE HELMEN IN HET MUSEUM »KAM».

De eerste afbeelding (Plaat 1) is een Romeinsche bronzen helm van een legionair, een infanterist, uit de rivier de Waal opgebaggerd. Hierbij moeten wij opmerken, dat, daar de Regeering het baggeren naar grind in het bed der rivier langzamerhand verbiedt, men tegenwoordig op particuliere gronden, tusschen de kribben, naar grind baggert, wat aanleiding geeft tot belangrijke vondsten uit de grijze oudheid, daar veel van wat nu rivier is vroeger land was en 't omgekeerde natuurlijk ook voorkomt.

De buiten-oppervlakte van den helm is ten deele bedekt met fijn grind, dat er zeer vast aan geoxydeerd is, en groen van kleur, terwijl de binnenzijde genoegzaam vrij van grind en oxyde is, en eene roodachtige kleur van het brons vertoont.

Dit vindt zijn oorzaak, doordat de binnenzijde met een soort van was of andere kleefstof placht te worden bestreken, waarop dan veeren werden vastgeplakt of een ander soort tusschenstof, om den metalen helm aan het hoofd ongehinderd te doen aansluiten. Hoewel er nu geen spoor meer hiervan aanwezig is, heeft deze bewerking toch naar onze meening de oxydeering en aanwas van grind verhinderd. De vooruitspringende rand boven het voorhoofd ter bescherming tegen zwaardslagen, met één nagel aan elke zijde van den helm bevestigd, van gegoten brons, is zonder aanhechting van grind groen geoxydeerd. De helm zelf is van geslagen brons, de punt boven echter gegoten, de afscheiding tusschen het gegoten en geslagen brons en de aanhechting is zoo kunstig gemaakt dat deze niet te ontdekken is.

Achter onder aan den rand, die den nek beschermt, hangt een ringetje met een nagel daaraan bevestigd, waaraan de helm na gebruik werd opgehangen. De oorbedekkingen, bucculae, waren niet aanwezig, wel de scharnieren daarvan, met twee nagels aan elke zijde van den helm vastgeklonken. De geheele helm bevindt zich in een voortreffe-

Figuur 1.

lijken staat van conservatie en mag uit den Augusteischen tijd worden gedateerd.

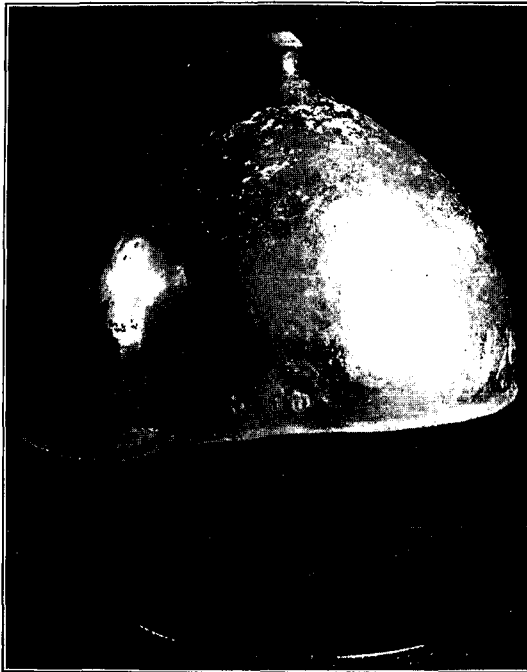
Boven de afbeelding van den helm, bevindt zich een oorbedekking, voor het linkeroor, ter zelfder plaatse als deze opgebaggerd, maar er niet toe behoorende, daar het scharnier niet past.

Zij is ook van geslagen brons met fijnen grindaanslag, groen geoxydeerd. Onderaan

ziet men een ringetje, dat aan de rechteroorbedekking ook aanwezig was, om ze beiden met elkander door een band of riem te verbinden, die onder de kin doorging, waardoor zij vast tegen oor en wang aansloten.

Dat deze oorbedekking niet aan den helm past, bewijst, dat er ergens nog een andere bronzen helm moet schuilen, die misschien nog wel eens te voorschijn zal komen, evenals de oorbedekkingen die aan den tegenwoordigen helm ontbreken.

Links van den helm is het korte Romeinsche zwaard afgebeeld, de gladius met ivoren gevest, rechts daarvan een vroeg-middeleeuwsche dolk met houten handvat.

Figuur 2.

Wij hebben deze afgebeeld om daaruit te doen zien, hoe de beide bolvormige verhevenheden, onder aan het gevest, in den vroeg-Romeinschen tijd toegepast, in de middeleeuwen nog voortleven.

Beiden zijn eveneens uit de Waal opgebaggerd.

Nu gaan wij over tot de beschrijving van den Etruskischen helm, afbeelding N°. 2, ook uit de Waal opgebaggerd zeer dicht bij de Duitsche grens. Deze is eveneens van geslagen brons, maar verzilverd. De knop is gegroefd van gegoten brons, en heeft in 't midden een tamelijk wijde opening die deze geheel doorboort, met het doel er een veder of andere versiering in te steken, dat den drager een meer martiaal aanzicht gaf. Hier is de aanhechting van het gegoten met het geslagen brons zeer goed te zien, en getuigt van bewonderingswaardige techniek. Het geslagen metaal is zeer dun

en het geheel verkeert in uitmuntenden staat van conservatie.

De scharnieren, waaraan de oorbedekkingen bevestigd zijn geweest, zijn verdwenen. Oorspronkelijk waren deze eveneens van brons, maar aan de linkerszijde heeft men dit in barbaarschen tijd door ijzer vervangen, dat ook verdwenen is, maar een sterke roestvlek aan de binnen- en buitenszijde van den helm heeft nagelaten.

In den rand, die den nek beschermt, is het gaatje aanwezig ter bevestiging van het ringetje, waarvan wij het doel boven hebben omschreven. De helm is zeer goed geconserveerd.

Door de verzilvering heeft er zich geen oxyde met aanwas van grind op vastgehecht en aan de binnenszijde is hij ook, om reden boven vermeld, hiervan vrijgebleven.

Wij definiëren dezen als een Etruskischen helm, daar parallellen hiervan voorkomen

bij Dr. Lindenschmit¹⁾, waar ze aangeduid zijn als Alt-Italienische Helme van de 5de eeuw (vóór J. C.) en later²⁾, waar deze ook een Etruskische helm wordt genoemd. 't Is zeker zeer opmerkenswaardig, dat deze vroege helm in den Rijn gevonden is op Nederlandsch grondgebied.

Hoe en wanneer hij er gekomen is, zal wel altijd onopgelost blijven. Maar dat kunnen wij wel mededeelen, dat in Hees bij de Voorstadlaan onder Romeinsche voorwerpen ook een Etruskische spiegel is gevonden, in onze verzameling opgenomen, en dat nog andere voorwerpen van dien aard in Nijmegen of omgeving schijnen te zijn voorgekomen.

DE GEZICHTSHELM.

Deze is als de anderen uit de Waal aan het daglicht gekomen, opgebaggerd beneden de spoorbrug tusschen de kribben aan den zuidelijken oever. Afbeeldingen 3, 4 en 5 geven hiervan eene voorstelling.

Zeker kan men dezen beschouwen als een eerste klasse meesterwerk van Romeinsche drijfkunst, waarin Grieksche invloed te herkennen is.

Het aangezicht, de ooren en de aureool, die het hoofd versiert, zijn uit brons gedreven, het gezicht en de ooren verzilverd. Lippen en oogleden waren verguld, (ten deele nog zichtbaar). De diadeem is zilver verguld, zoo ook de busten en derzelver haardos.

Figuur 3.

De naakte gedeelten, borsten enz. zijn alleen verzilverd. Wie stellen deze drie vrouwelijke en twee mannelijke uit de diadeem gedreven busten voor?

Van de laatsten, hoewel zij geen keizerlijk distinktief vertoonen, kunnen wij, te oordeelen naar de bewerking van het haar, die treffende overeenkomst heeft met de wijze, waarop de keizers het plachten te dragen, en de gelijkenis van hunne portretten met die

1) Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit, Band I, Heft III, Tafel 2, N°. 2 en 4.

2) .IV Tafel 55, N°. 1.

der keizers uit den Flaviertijd Vespasianus en Titus, zoo als die op hunne munten voorkomen, — niet anders aannemen, dan dat inderdaad die beide keizers hiermede zijn bedoeld. Daarmede, en ook om andere reden, is dan tegelijkertijd dit kunstwerk gedateerd. Wanneer men aanneemt, dat de mannelijke busten werkelijk die van genoemde keizers zijn, dan komt men tot de veronderstelling, dat de drie vrouwelijke busten de keizerinnen moesten voorstellen tot dezelfde familie behorende.

Men heeft dan in de eerste buste links Flavia Polla te zien, de moeder van Vespasianus,

waarvan geene munten bekend zijn, zoodat eene vergelijking met munten achterwege moet blijven, dan volgt Vespasianus, in 't midden voor het voorhoofd de vrouw van dezen, Flavia Domitilla, waarvan maar een paar munten bekend zijn, — ééne slechts waarop hare buste zeer in 't klein voorkomt, — zoodat de vergelijking hier niet te maken is. Verder de tweede mannelijke buste Titus, en eindelijk Marcia Furnilla, zijne tweede vrouw, of Jullia, zijne dochter. Van de eerste zijn geen munten tot ons gekomen en van de keizerin Jullia zijn er vele, maar eene gelijkenis tusschen deze en de buste is niet vast te stellen.

Het haar der vrouwelijke busten is rijk gekapt en even als dat der mannen ten deele zwaar verguld, en, ofschoon de Heer Hill, Directeur van de munten afdeeling in het Britsch

Figuur 4.

museum, die slechts naar bijgaande afbeelding oordeelen kon en het origineel niet gezien heeft, van meening is, dat de bewerking van het haar niet beantwoordt aan de kapsels der keizerinnen uit den Flaviertijd, zoo kunnen wij in deze toch wel eenige ruimte geven aan den kunstenaar, die de busten gedreven heeft, te meer daar het kapsel uit dien tijd op het voorste gedeelte van het hoofd een massa kleine krullen vertoonde, die voor hem mogelijk eenig bezwaar hadden om te reproduceeren.

Een technische handigheid schijnt het van den maker geweest te zijn, om de

kinnen der busten met kleine ingeslagen puntjes te voorzien, om daardoor het oppervlak ervan grooter te maken en door buiging des te meer te doen schitteren.

Het gezicht van het masker stelt een jeugdig persoon voor, met kalme nobele gelaatsuitdrukking, de neus een weinig aquilin.

Hij heette MARCIAN///S, zooals eene grafitti op den rechter wang ons leert. Zoo de naam van den maker er mede bedoeld was, dan zou deze zich op den kraag bevinden, die tot bescherming van den nek is aangebracht, als op een analogen helm voorkomt, door James Curle ¹⁾ beschreven.

De oogen, de neusgaten en de mond zijn open, de ooren gesloten, deze openingen schijnen voldoende geweest te zijn voor den drager tot toegang van lucht, voor het zien en voor het geluid, dat door Dr. Lindenschmit ²⁾ wordt verklaard, door dat de maskers juist op het gezicht pasten, waaruit ook blijkt, dat ze het portret weergaven van den eigenaar.

In het midden over het voorhoofd is een scharnier aangebracht, dat gelegenheid gaf den helm te openen om het hoofd er in te sluiten.

De helm opende zich langs den onderkant van de diadeem, achter de ooren om, daar deze met het gezicht een geheel uitmaken. Onder de ooren bevindt zich een knopje, waarmede de helm gesloten werd nadat hij was opgezet.

De rand van het metaal onder de kin is omgeboord, ten einde er de scherpste aan te ontnemen en beschadiging der huid te voorkomen.

Het achterste gedeelte van den helm, dat aan den bovenrand van den diadeem

Figuur 5.

1) A Roman Frontier post and his people, the Fort of New Stead in the Paris of Melrose Pag. 167.

2) Op. cit. Band III. Beilage zu Heft XI, Masken und Visierhelme aus Erz und Eisen Pag. 9 en noot Pag. 10.

was bevestigd, en verder aan de oorinsluiting en den kraag, die den nek beschermt, is voor het grootste gedeelte door oxydatie verdwenen. Het bestond uit gedreven ijzer, zooals kleine resten hiervan nog aantonen.

Het vertoonde een rijken haardos, kunstig uit dit metaal gedreven, dat van voortreffelijke kwaliteit moet zijn geweest om deze bewerking te weerstaan.

Deze bijzonderheid is bekend uit een ijzeren vizierhelm door James Curle in New Stead uit een der circa 100 waterputten van het daar bestaan hebbende Legioen Legerkamp opgedolven en afgebeeld in zijn boven aangehaalde werk Plaat XXIV en XXIX. Hierbij is het achterhoofd met den haardos het beste, en slechts eene zijde van het gezicht ten deele bewaard gebleven.

Bekwame metaaldrijvers hier ter stede, die onzen helm hebben ontdaan van eene

dikke laag grind, die hem geheel bedekte, — uitgenomen de vergulde gedeelten, — meenen dat het New Stead exemplaar en het hier behandelde van dezelfde hand zijn, wat niet in strijd is met den tijd van het ontstaan van den eerstgenoemde.

De kraag aan den helm, aan het onderste gedeelte van het achterhoofd, boven bedoeld, is ten deele nog door een dikke laag van ijzer-oxyde met grof grind bedekt. Hij is van ijzer met verzilverd brons overtrokken en circa 3 centimeter breed.

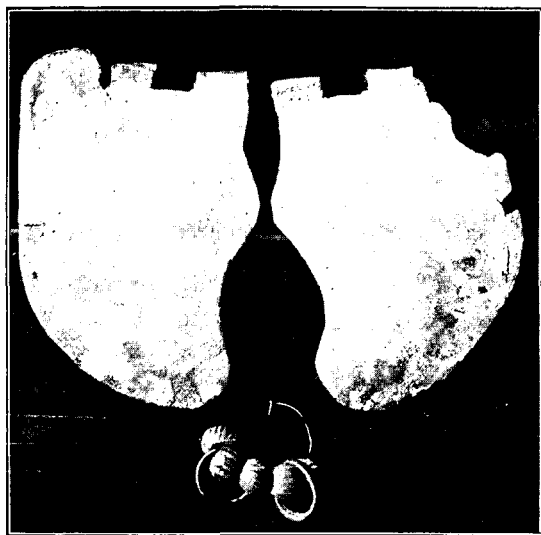
Tot zoover de vizierhelm van buiten, maar nu het binnenste gedeelte, dat niet minder belangwekkend is.

Het gezicht is voor een groot deel, voornamelijk de kinholte, met een dikke laag van versteende klei bedekt; oogen,

neusgaten en mond waren ten deele open gebleven. De kleilaag bevatte een aantal kralen van glaspaste, de gewone Romeinsche kralen, en eenige bronzen ringetjes.

Vijf kralen en een paar ringen hebben wij uit hunne gevangenschap bevrijd, die op een paar afbeeldingen hierbij voorkomen. De anderen blijven opgesloten in de versteende klei, waaruit zij gedeeltelijk te voorschijn komen.

Bovendien ontnamen wij aan den inhoud twee oorbedekkingen, bucculae van ijzer met verzilverd brons overtrokken. De afbeeldingen 6 en 7 vertoonen buiten- en binnenzijde. Op de buitenzijde komt de vorm van het oor op die der rechterwang voor, daarop ingeslagen, terwijl van de bedekking van den linkerwang een stukje is afgebroken, dat nog in de versteende klei aanwezig is. Dit is er door de baggerlieden met ruwe hand bij het uitnemen beschadigd.

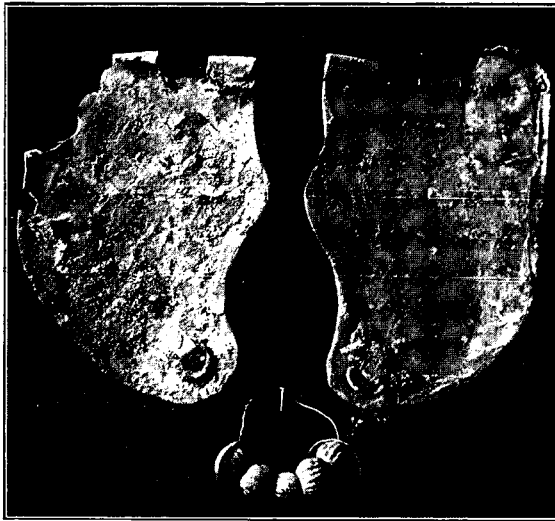
Figuur 6.

Nu kan men vragen hoe komen deze kralen ringen en oorbedekkingen bij elkander in den helm? Zeker niet bij toeval en wij wagen de veronderstelling, dat de kralen behoord hebben bij den band, die de oorbedekkingen bij elkander hield, (waartoe de op de binnenzijde geklonken ringen dienden, en waarvan vroeger bij de andere helmen reeds melding werd gemaakt), en dienden om het schrijnen op de huid van kin en hals te voorkomen. 't Is en blijft raadselachtig. Dit kunnen wij er echter uit besluiten, dat de krijgsoverste, aan wien deze helm behoorde, — want een gewone Legionair zal hem wel niet hebben gedragen, — nog een anderen helm bezat, waartoe deze bucculae behoorden, die tot werkelijke gevechtsdoeleinden diende, terwijl de tegenwoordige gezichtshelm een paradehelm was, voor feestelijke gelegenheden of schijngevechten en wapenschouwingen, daar de helm veel te mooi, te kostbaar en te subtiel is — (het metaal is zeer dun, circa $\frac{1}{2}$ millimeter) —, om voor werkelijke oorlogsdoeleinden te worden gebruikt.

Otto Benndorf¹⁾ is van meening, dat deze gezichtshelmen voor sepulkraal-doeleinden hebben gediend. Doodenmaskers en maskers, die voor schouwspelen bij de Romeinen hebben gediend, zijn er meerdere bewaard gebleven, waarvan de laatste meer van gebakken aarde, zooals er één in het stedelijk Museum te Nijmegen bewaard wordt, alwaar ook een ijzeren masker aanwezig is. De oudst bekende doodenmaskers zijn wel, naar wij meenen, de gouden maskers uit de graven der Atriden (?), door Schliemann in Mykene ontdekt, en waarvan d'Annunzio²⁾ zulk een heerlijke beschrijving geeft. Dat de vizierhelmen hiertoe zouden kunnen hebben gediend, dus als doodenmaskers, is evenwel met de hier beschreven vondst en met de bijkomende bijzonderheden in lijnrechten strijd.

Dr. Lindenschmit komt in zijn genoemd werk³⁾ om tal van overwegingen zeer beslist tegen de meening van Benndorf op, en meent, dat de gezichtshelmen wel degelijk tot krijgsoeleinden en zware bewapening hebben gediend. Zulks is zeker eerder aannemelijk, hoewel de hier beschreven helm op minder ernstig gebruik wijst.

Beide autoriteiten brachten vele geleerde beschouwingen te berde; het is slechts

Figuur 7.

1) Antike Gesichtshelmen und Sepulcralmasken Wien 1878 bei Gerold.

2) Il Fuoco Pag. 289 en vervolgens.

3) III Band Beilage zu Heft XI. Masken und Visierhelme aus Erz und Eisen.

te betreuen, dat zij onzen gezichtshelm, en alles wat daarmee verband houdt, niet hebben gekend. Misschien had dit hun oordeel kunnen wijzigen.

Er zijn nu in het geheel zeven van deze helmen bekend, en de laatste, hier beschreven, is wel de meest belangrijke en de mooiste, door den uitmuntenden staat, waarin het masker is geconserveerd en wegens de boven den helm aangebrachte aureole. In dit opzicht is het een uniek exemplaar.

Het volgende staatje hebben wij uit het boek van James Curle ¹⁾ overgenomen.

Nijmegen, December 1915,

G. M. KAM.

HELMEN EN GEZICHTSMASKERS.

I. Romeinsche gezichtshelmen met maskers.

VINDPLAATS.	MATERIAAL.	WAAR BEWAARD.	WAAR AFGEBEELD.
<i>Duitschland.</i>			
1. Bettenberg-Wurtemberg.	Brons met zilver overtrokken.	Koninklijk Antiquarium Stuttgart.	Benndorf Op. cit. Tafel VII en VIII.
2. Hedderheim-Hessen.	Brons met wit metaal overtrokken.	Historisch Museum Frankfort a/d. M.	Mittheilungen über Hedderheim I, Taf. IV.
3. Thorsbjerg-Schleswig.	Zilver.	Museum Vaterländischer Alterthümer Kiel.	Benndorf Op. cit. Taf. XV 3a.
<i>Engeland.</i>			
4. Ribchester-Lancashire.	Brons.	Britsch Museum.	Vetusta Monumenta Vol. IV, Plaat I. Benndorf Op. cit. Taf. IV, V en VI.
5. Newstead-Roxburghshire.	IJzer.	Nationaal Museum Edinburg.	James Curle Op. cit. Bladzijde 168.
<i>Servië.</i>			
6. Semendria.	Brons.	Museum Belgrado.	Benndorf Op. cit. Taf. I 1a and 1b.
<i>Holland.</i>			
7. Nijmegen, rivier de Waal.	Masker, aureole en halskraag brons, verzilverd en verguld; de helm van ijzer.	Museum Kam, Nijmegen.	Supra.

II. Maskers, waaraan helmen zijn bevestigd geweest.

Hiervan zijn er slechts 15 bekend, verdeeld als volgt over:

Frankrijk en Algiers	3 stuks			
Duitschland	5 »			
Engeland	1 »			
Holland	2 »	} 1 gevonden te Vechten 1 » Nijmegen rivier de Waal	ijzer verguld	Rijksmuseum van Oudheden Leiden.
			brons	Verzameling Gilde-meester, Amsterdam.
Italië	1 »			Benndorf Op. cit. Taf. XIII 1a.
Luxemburg	1 »			von Lipperheide
Rumenië	2 »			Helmen, Pag. 323.

1) Op. cit Pag. 179.

VERSLAGEN OMTRENT 'S RIJKS VERZAMELINGEN VAN GESCHIEDENIS
EN KUNST OVER 1914.

Rijksmuseum van schilderijen. — In de eerste plaats moet de vorstelijke schenking der dames A. J. Broedelet en S. C. Büchli Fest, erven van den heer W. J. van Randwijk, vermeld worden. Deze had zijn geheele verzameling aan den Staat vermaakt, echter onder zulke voorwaarden, dat die door de Regeering bezwaarlijk na te komen waren. De erven werden echter bereid gevonden, ten gunste van den Staat de testamentaire besluiten, zoo niet naar den letter dan toch naar den geest uit te voeren en lieten aan den Directeur de keuze van een twaalfstal der kostbaarste stukken. Van deze schilderijen, die alle uitvoerig in het verslag besproken worden noemen wij: »Souvenir d'Amsterdam" en het »Sprookje" van Thijs Maris, »Bleekveld" en »Stadsgezicht met Schreyerstoren" van Jacob Maris, »Noordsche Madonna" van A. Neuhuys. Voorts Bosboom: »Kerk te Trier", Weissenbruch: »Landschap" en eenige belangrijke schilderijen en eene teekening van de Fransche schilders Millet, Rousseau, Diaz.

Voor de verzameling oude kunst werden aangekocht: een schilderij van Jurriaen Jacobson: »Michiel Adr. de Ruyter te midden van zijn gezin", H. ten Oever: »Portret van een predikant", Q. Brekelenkam: »Een notaris in zijn kantoor", D. Bailly: »Portret van Anth. Walaeus, rector van de Leidsche Universiteit" en tot slot een aan E. van de Velde toegeschreven »Oprijlaan".

Voorts werden door de heeren D. baron van Asbeck en H. P. Bremmer en C. Kickert eenige schilderijen door Jean le Ducq, Arnold van Ravesteyn, B. Maton, Le Fauconnier e. a. in bruikleen afgestaan.

Bij de restauratie bleek het schilderij: »De begrafenis van een Patriarch", in het bijzonder de begraven patriarch, geheel overgeschilderd te zijn. Het schilderij, dat na de noodige herstellingen beter te beoordeelen is, wordt aan de Leidsche school toegeschreven, en schijnt na verwant aan Corn. Engelbrechtsz.

Rijksprentenkabinet. — Aan de verzamelingen werden 5120 prenten toegevoegd. Daaronder bevonden zich 3626 portretten, afkomstig uit de collectie-Drugulin, 498 negentiende-eeuwsche, meerendeels Belgische steendrukken, vormende het laatste gedeelte der collectie-de la Faille en 84 ex-libris.

Aangekocht werden 209 prenten, voornamelijk moderne kunst, terwijl bovendien door vrienden van het Kabinet en verschillende kunstenaars vele stukken ten geschenke werden gegeven. O. m. noemen wij: etsen van F. Buhot, J. M. Graadt van Roggen, A. Derkzen van Angeren, Walter Vaes, W. O. J. Nieuwenkamp, Ch. Méryon, W. B. Tholen, gravures van P. Dupont, en een groote verzameling steendrukken door Th. van Hoytema.

De aanwinsten voor de technische verzameling bestaan uit een twaalfstal koperen plaatjes, bewerkt door Mej. A. Leusink naar aanwijzingen van den Directeur, en bestemd tot demonstratie der ets-techniek. De Directeur is voornemens dergelijke opdrachten voor alle grafische procédés te laten uitvoeren en bovendien eene verzameling van instrumenten

en materialen bijeen te brengen. Voort dezelfde collectie werd verworven het materiaal, dat gediend heeft voor aanmaak van den drie cents frankeerzegel der jubileumuitgave 1913, voor zoover dit na afloop van het drukken nog bestond.

Ten slotte werd eene serie aangekocht, welke het ontstaan van een kleurendruk volgens het procédé van J. C. Leblon demonstreert en werd ten geschenke ontvangen een in aquatint-techniek bewerkte plaat met vijf proefdrukken, benevens een blad met bijtproeven van aquatint-techniek.

De verzameling reclamebiljetten werd met 67 stukken verrijkt.

Van de 12 teekeningen, door het kabinet verworven noemen wij: teekeningen van Th. v. Baburen, J. de Gheyn, J. van Goyen, Frans Hals (?), P. Verelst, e. a.

Tot slot moet vermeld worden de verzameling van 455 teekeningen, door kapitein Robert Jacob Gordon vervaardigd, toen deze in 1777 en volgende jaren de Kaapkolonie bereisde. »De verschillende kaarten en landschappen geven een duidelijk beeld van de toenmaals Nederlandsche kolonie.»

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. — De verzameling Fransche beeldhouwwerken werd op eene gelukkige wijze verrijkt met een fraaien engelenkop van zandsteen uit het midden der 13de eeuw en een levensgrootte, staande Madonna uit het midden der 14de eeuw. Het belang dezer aanwinsten voor de collectie, waar noch de 13de-eeuwsche, noch de 14de-eeuwsche beeldhouwwerken voldoende vertegenwoordigd waren, wordt door den Directeur duidelijk in het licht gesteld.

Voorts werd een ivoren Madonna uit het eind der 13de of het begin der 14de eeuw in bruikleen ontvangen.

Een zeer belangrijke aanwinst voor de Fransche kunstnijverheid-afdeeling is de grijs-groene celadonflesch met rijke, stijlvolle bronzen montuur in den trant van Jean Charles Delafosse.

Koninklijk kabinet van schilderijen (Mauritshuis). — In de allereerste plaats gewaagt de directeur van den belangrijken aankoop der schilderijen uit de verzameling-Steengracht n.l. J. Berckheyde, Grachtje; de Watermolens van M. Hobbema; Boer met varken van I. van Ostade; Soo d' ouden zongen, zoo pypen de jonghen van J. Steen en Moeder en kind van Ter Borch. Bovendien werd door Mevrouw C. J. Rose—Molewater het fraaie jongensportret van Jacob Backer aan het Museum ten geschenke gegeven.

Voorts werden door Jhr. Mr. Jacob Hendrik en Jhr. Wiarda Hora Siccama een portret van Thomas Hees met zijn zoons en bediende door Michiel van Musscher (1687) aan het kabinet gelegateerd. Bij testamentaire beschikking van Mr. W. F. E. Baron van Aerssen Beyeren van Voshol te Zwolle ontving het Museum de twee met Mierevelts naam geteekende portretten van Cornelis van Aerssen, Heer van Spijk en François van Aerssen, Heer van Sommelsdijk.

Koninklijk kabinet van Munten, Penningen en Gesneden steenen. — De betreurenswaardige diefstal in December 1914, waarbij vele zeer belangrijke, en voornamelijk gouden penningen gestolen zijn, wordt door den Directeur in de eerste plaats vermeld, terwijl

een lijst der vermiste stukken aan het verslag is toegevoegd. Onder de aanwinsten moeten in het bijzonder genoemd worden: de zilveren penning met borstbeeld van Jacobus Hannibal, Graaf van Hohenems (1575) en de reeks gouden en zilveren munten der Nederlandsche provinciën, waaronder een hoogst zeldzame Bourgondische kruisdaalder van de Ommelanden van 1590, op dubbele zwaarte geslagen, de voornaamste is. Voorts werden vele geschenken ontvangen.

Rijksmuseum »Huis Lambert van Meerten». — Behalve de aanwinsten, door aankoop en schenking verkregen, moet hier het 17de-eeuwsch Zwitsersch gebrand glas vermeld worden, dat door den heer F. A. H. Weckerlin de Marez Oyens in bruikleen werd gegeven.

Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. — Verschillende lokalen o. a. die van menschelijke en dierlijke overblijfselen kwamen in gereedheid. De afdeeling der opgravingen in Nederland, vroeger in de lokalen aan de Breststraat ondergebracht, zal nu verplaatst worden naar het gebouw in de Houtstraat. Van de aanwinsten noemen wij: fragment van den reliëfwand van het graf van Hor-em-heb, passende aan een gedeelte van dit reliëf, dat reeds in het bezit van het Museum was; voorts Romeinsche oudheden uit de pottenbakkerij van Rheinzabern (terra sigillata); terp-oudheden uit Friesland, Groningen, Drente, Frankische oudheden uit Rijnsburg, voornamelijk urnen enz. In het bijzonder moet echter vermeld worden de verzameling antiek glaswerk, door bemiddeling van Jhr. Mr. Victor de Stuers aan het Museum geschonken.

Rijks ethnographisch Museum. — Door schenking en aankoop werden talrijke voorwerpen verworven; doch bovenal onderging de bibliotheek eene belangrijke uitbreiding daar vele boeken en tijdschriften, waarvan de opsomming 37 blz. beslaat, werden aangeschaft. Zeer uitvoerig worden de werkzaamheden der verschillende ambtenaren beschreven, terwijl een lijst van de inlichtingen door den Directeur en de Conservatoren aan belanghebbenden verstrekt in het verslag is opgenomen. Van belang zijn de mededeelingen over de Museumuitgaven en overige wetenschappelijke bijdragen der ambtenaren. Tot slot worden de dienstreizen beschreven, die door den Directeur en door Dr. M. W. de Visser naar Frankfort, Brussel en Keulen zijn ondernomen. In Brussel wordt behalve op de verzameling in het Musée du Cinquantaire, vooral gewezen op de kostbare collectie van Chineesch en Japansch schilderwerk van den heer Raphaël Petrucci. Veertien prachtige Chineesche schilderijen dezer verzameling zijn afgebeeld in: *La peinture chinoise au Musée Cernuschi 1914*, par Ed. Chavannes et R. Petrucci. Over het Museum für Ostasiatische Kunst te Keulen, waar »voor het eerst in Europa een overzicht geboden wordt van heel de Chineesche, Koreaansche en Japansche kunst» wordt een kort doch zeer lezenswaardig verslag uitgebracht.

De overige rijksmusea geven geen aanleiding tot nadere besprekingen. Voor bijzonderheden wordt naar de verslagen verwezen. Het lijvige boekdeel wordt opgeluisterd door de reproducties van alle schilderijen en de teekening van Millet der collectie van Randwijk en drie foto's van de stukken van J. Jacobson: De familie De Ruyter; Q. Brekelenkam: Een notaris op zijn kantoor en D. Bailly: Portret van A. de Wale. I. P.

HET AVONDMAALZILVER DER REMONSTRANTSCHÉ GEMEENTE TE NIEUWKOOP.

De aankondiging van de Octoberveiling van den Heer Mak te Dordrecht bracht het bericht, dat een der hoofdnummers van de veiling zoude gevormd worden door het avondmaalzilver uit Nieuwkoop, bestaande uit een zilveren schotel en twee bekers.

Het bestaan hiervan was slechts aan weinigen bekend¹⁾, en toen ik voor eenige jaren te Nieuwkoop aanteekeningen verzamelde over de aldaar nog aanwezige oudheden, werd mij op mijne navrage uitdrukkelijk verzekerd, dat de Remonstrantsche gemeente niets belangrijks bezat. Het bescheiden kerkje, uit 1822, gaf geene aanleiding om hier verborgen schatten te verwachten, en daar de predikant toen juist afwezig was, kon ik geen toegang verkrijgen tot het gebouw. Er was geene aanleiding om te twijfelen aan de mij van verschillende zijden welwillend verstrekte inlichtingen of om voor dit kerkje alleen nog eens de vrij omslachtige reis te maken. Zoo bleef het kerkzilver ook onvermeld in de voorloopige lijst der monumenten van Zuid-Holland.

Na het bericht in de couranten wendde ik mij om eenige inlichtingen tot den veilinghouder, doch op dit schrijven mocht ik geen antwoord ontvangen, waardoor ik ook bemoedlijkt werd in mijn voornemen om te trachten het zilver voor de Broederschap of voor een museum te doen aankopen. Later bleek mij, dat het kerkzilver, dat volgens den catalogus »steeds in het bezit van bovengenoemde kerk is geweest'', kort tevoren door den veilinghouder zelf was aangekocht en dus bij de veiling diens eigendom was.

Een wat sterk gekleurd bericht van Dr. H. E. van Gelder in het weekblad de Nieuwe Amsterdamer vestigde algemeen de aandacht op dezen verkoop, die niet goed te praten is, al zoude het oordeel van den schrijver ook wellicht wat minder hard geluid hebben, wanneer hij geheel bekend was geweest met de omstandigheden, waaronder die geschied was.

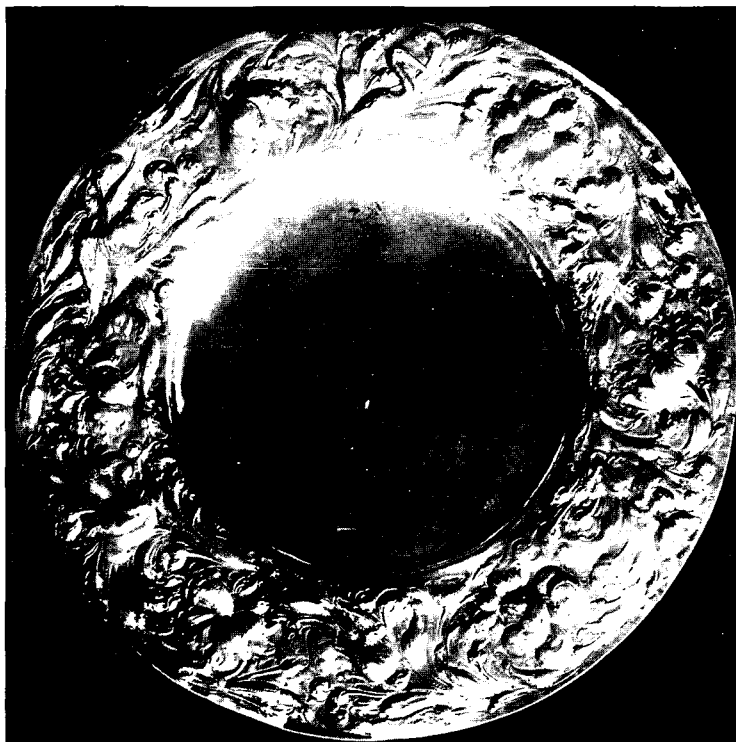
Reeds lang was te Nieuwkoop de behoefte gevoeld aan een modern avondmaalstel met kleine bekertjes, waarvoor men de gelden hoopte te vinden door verkoop van het oude stel. De vorige predikant, Ds. Mr. J. A. Moltzer, had den verkoop ontraden, doch tijdens de na diens vertrek ontstane vacature was de wensch hiertoe bij de gemeente levendiger geworden, en zoo vond de nieuw benoemde predikant bij zijne komst een gerijpt plan, waartegen hij zich niet heeft verzet.

Dit laatste is zeker af te keuren en in de eerste plaats had de voorganger der gemeente het voorbeeld moeten geven om te verhinderen, dat op zoo lichtvaardige wijze besloten werd tot den verkoop van een zoo fraai stuk als de avondmaalschotel, die, gelijk prof. Groenewegen mij schreef, »behalve om zijn kunstwaarde en zijn gewijid doel, met eerbied en piëteit had bewaard behooren te blijven, al werd die niet meer gebruikt.'' Het is dan ook zeker, dat, als men tevoren het oordeel van de Societeitscommissie of

1) Naar Prof. Dr. H. Y. Groenewegen mij later berichtte was het bestaan van het zilver bij de broederschap onbekend en wist niemand er van behalve de predikant en de kerkeradsleden.

van eenige andere kerkelijke autoriteit had gevraagd, de verkoop niet zoude hebben plaats gevonden. Men had te Nieuwkoop echter gehandeld in de overtuiging, dat de koper een kunstlievend verzamelaar was, die het zilver met piëteit zoude bewaren, en het was eene droevige ontgoocheling, toen bleek, dat de koper het slechts had gekocht om het zoo spoedig mogelijk weder met een zoet winstje te verkoopen. Dit verandert wel niets aan de daad zelve, doch stelt deze toch in een eenigszins ander licht. En, wat de hoofdzaak is, toen men te Nieuwkoop eenmaal het ongewenschte der handeling had ingezien, hebben èn predikant èn gemeente krachtig medegewerkt om de gevolgen van het feit zooveel mogelijk ongedaan te maken.

Op mijn schrijven verklaarde de predikant zich terstond bereid om mede te werken om het zilver weder terug te krijgen, waartoe de gelegenheid werd geboden door den oud-minister Dr. J. Kraus, die Dr. Van Gelder na diens alarmeerend artikel verraste met 600 gulden beschikbaar te stellen voor den terugkoop, zoodra hij vernam, dat de koper bereid was om het avondmaalzilver daartoe eenigen tijd beschikbaar te houden. Aan deze milde daad van Dr. Kraus is het dan ook in de eerste plaats te danken, dat het zilver uit de markt

Avondmaalschotel van de Remonstrantsche gemeente te Nieuwkoop.

genomen is. Spoedig werd ook van andere zijde hiertoe 50 gulden aangeboden, zoodat er nog slechts 850 gulden ontbrak aan het door den koper gevraagd bedrag. Het kerkbestuur bood nu aan om de ontvangen koopsom van 650 gulden onvoorwaardelijk beschikbaar te stellen en om voor het verder nog ontbrekende in te staan, voor zooverre dit niet uit bijdragen van belangstellenden bijeen te brengen zoude zijn. Dit besluit valt temeer te waardeeren, omdat inmiddels een nieuw stel was aangeschaft, waaraan een belangrijk gedeelte van de koopsom was besteed. Ik hoop daarom, dat dit artikel er toe moge mede te werken om de weinig bemiddelde gemeente te steunen in het bijeenbrengen van het boven de zelf

ontvangen koopsom nog te fourneeren bedrag. Gaarne zal ik daartoe mijne medewerking verlenen en ik kan daarbij verzekeren, dat er geen gevaar bestaat, dat de gemeente later weder in dezelfde fout zal vervallen.

Het teruggewonnen zilver bestaat uit een avondmaalschotel en twee bekers, waarvan vooral de hierbij afgebeelde schotel een waar meesterstuk genoemd mag worden. De schotel is 37 cM. in middellijn, met een zeer mooi gedreven rand van 8 cM. breedte, waarop in hoog reliëf tusschen een krans van bloemen eenige dieren zijn afgebeeld en wel een aap, een papegaai, een eekhoorn, een adelaar, een ooievaar en een vos. Vooral de aap is zeer goed en natuurlijk weergegeven en de bloemen zijn los en vrij behandeld. Het geheele ontwerp bewijst, dat de drijver ook een goed teekenaar was. De contouren zijn licht bij gegraveerd en de stengels der bloemen zijn hier en daar geschrooid.

De zilvermerken bestaan uit de jaarletter: een Gothische **g**, het meesterteeken: een Haan en een onduidelijk merk. Volgens den veilingscatalogus zoude de schotel moeten toegeschreven worden aan Samuel Wybbrens in 1639. Dit jaartal lijkt mij echter te oud en het drijfwerk komt, volgens den heer E. Voet Jr., niet overeen met het werk van dien meester. Het onduidelijke merk gelijkt op een anker, hetgeen volgens hem op de stad Dusseldorp schijnt te wijzen. De voorstelling van het drijfwerk doet vermoeden, dat de schotel niet voor kerkelijk gebruik is vervaardigd en eerst later aan de kerk is geschonken. De op de achterzijde ingegraveerde letters P. H. B. en A. M. P., waarschijnlijk de initialen van de schenkers, schijnen jonger dan het laat 17de eeuwsche drijfwerk.

De beide bekers zijn 18 c.M. hoog en gegraveerd met een geometrischen rand, waarvan drie vruchten-festoenen afhangen. Daartusschen zijn, wellicht iets later, door dezelfde hand drie medaillons gegraveerd met de emblemten van Geloof, Hoop en Liefde, waarnaast engeltjes met pijltjes en op den anderen beker met muziekinstrumenten in de hand. Aan den voet is op een der bekers een hertenjacht gegraveerd en op den anderen drie vogels: een zwaan, een adelaar en een gans.

De zilvermerken zijn die van Holland, Haarlem, de jaarletter H en het meester-teeken: een druiventros. De jaarletter wijst op 1670 en het meestermerk is dat van een niet nader bekend Haarlemsch zilversmid, waarvan o. a. het South Kensington Museum te Londen twee zoutvaatjes bezit uit 1679 en Jhr. Six te Amsterdam een avondmaalbeker uit 1690¹⁾.

Onder de bodems staat gegraveerd: TRYNTIEN CLAES en TRINTGEN CLAESD(ochter), blijkbaar de naam van de schenkster, die ook in eene transportakte uit de omgeving van Nieuwkoop uit het begin der 18de eeuw wordt genoemd.

Het graveerwerk is niet slecht, doch staat in kunstwaarde niet op het hooge standpunt van het drijfwerk van den schotel.

1) Mededeeling van den Heer E. Voet Jr.

Over het jaar der schenking is niets naders bekend. Alleen is het waarschijnlijk, dat een gedeelte van het zilver afkomstig is van de in 1811 opgeheven Remonstrantsche kerk te Zevenhoven. Uit de kerkeraadnotulen toch blijkt, dat het toen nog aldaar aanwezig zilver- en koperwerk en het damast avondmaalkleed met het archief aan de kerk te Nieuwkoop is overgedragen.

Behalve het zilverwerk bezit de Remonstrantsche gemeente te Nieuwkoop nog twee koperen kronen, elk van twee rijen van 6 armen. Verder een voorlezerslezenaar met een ster in het midden, uit de 18de eeuw, en een waarschijnlijk later hiernaar gecopieerde lezenaar, aan den preekstoel bevestigd op een ouderen, mooi bewerkten draaibaren arm uit de 17de eeuw.

De preekstoel zelf is achtkant op een achtkant onderstuk met gesneden rand langs het klankbord en goed gesneden rugstuk en versierde boogpaneelen. Het rugstuk is gemerkt 16 V 49 en C. A. Het doophek bevat nog oud paneelwerk, waarschijnlijk afkomstig van een heerenbank.

Het koperen doopbekken is zeer eenvoudig, doch aan de onderzijde versierd met een zeer mooi gedreven voorstelling van den doop in den Jordaan, met een echt Hollandsch dorpsgezicht op den achtergrond, waarvan de fijne vormen echter zeer geleden hebben door het veelvuldig poetsen van het koperwerk.

Het eenvoudige kerkje maakt een goeden indruk met het niet onbelangrijke meubilair en deze indruk zoude nog verhoogd worden, indien men kon besluiten om den echt naar den Hollandschen dorpstrant geverfden preekstoel van de hinderlijke verflaag te ontdoen.

J. C. OVERVOORDE.

EEN MERKWAARDIG ALTAARSTUK.

Dezen zomer werd mijne hulp door den bekenden kunstliefhebber J. B. van Stolk te Scheveningen ingeroepen ter identificeering van een aantal wapens, voorkomende op een schilderij in zijn bezit. Enkele daarvan meende ik te moeten toeschrijven aan oud-adellijke Utrechtsche geslachten, maar om met eenige zekerheid dienaangaande iets te kunnen zeggen, verzocht ik het schilderstuk persoonlijk in oogenschouw te mogen nemen, hetgeen mij gereedelijk werd toegestaan. Bij de bezichtiging werd mijne aanvankelijke opinie niet weinig versterkt, want het schilderij, hetwelk een luik van een altaarstuk bleek te zijn, waarop een man en eene vrouw in knielende houding waren afgebeeld met hunne beschermheiligen, gaf op den achtergrond ontwijfelbaar den Dom van Utrecht te zien.

Zooals op de hierbij gereproduceerde afbeelding van het schilderstuk is te zien, komen daarop vijf wapens voor, t. w. vier vrijhangende in de open loggia en één op het over het bidbankje gespreide laken. Dit laatste wapen, zijnde een gedeeld ruitschild, achtte ik voor de beantwoording der nadere vraag, wie de voorgestelde personen waren, van meer belang dan de vier andere. Naar alle waarschijnlijkheid toch verbeeldde dit het

wapen der vrouw en aangezien de rechterhelft niet overeenkwam met het eerste der vier andere wapens, welke ik voor de vier kwartieren van den man meende te moeten houden, moest ik wel aannemen, dat de rechterhelft van het ruitschild het wapen van den vader der vrouw vertoonde en de linkerhelft dat van hare moeder.

De beide in het ruitschild vereenigde wapens lieten zich zonder eenigen twijfel definieeren als die der geslachten *Snoy* en *van Darthuizen*. Genealogieën dezer geslachten leerden vervolgens, dat de eenige echtverbintenis daartusschen was die van *Lambert Snoy* en *Emma Pauw van Darthuizen*, getrouwd op het laatst van het jaar 1521.

Uit dit huwelijk bleken alleen twee zonen en geene dochters te zijn geboren. Hierdoor kwam mijne eerste opvatting, dat het ruitschild de wapens der ouders van de afgebeelde vrouw zoude bevatten, te vervallen en bleef er geene andere mogelijkheid over, dan dat het rechterwapen dat van den man en het linker dat van de vrouw moest zijn. De voorgestelde personen zouden dus *Lambert Snoy* en *Emma Pauw van Darthuizen* zelf zijn, hetgeen met den tijd, waarin het stuk klaarblijkelijk is vervaardigd, ook beter overeenkwam, dan wanneer men aan eene volgende generatie zoude moeten denken. Ook klopte, dat *Lambert* zwaar geharnast is afgebeeld, want hij was »dienaer ende man van wapenen van der ordinantie» van Keizer Karel V. Evenzeer was met deze toeschrijving in overeenstemming

de blijkbaar zeer jeugdige persoonlijkheid van *Emma*, immers zij werd 8 November 1521 geschaakt, na 5 Augustus d.a. voorafgaande eerst elf jaren oud te zijn geworden, en haar man overleed 11 September 1529, zoodat zij toen nauwelijks achttien jaar telde.

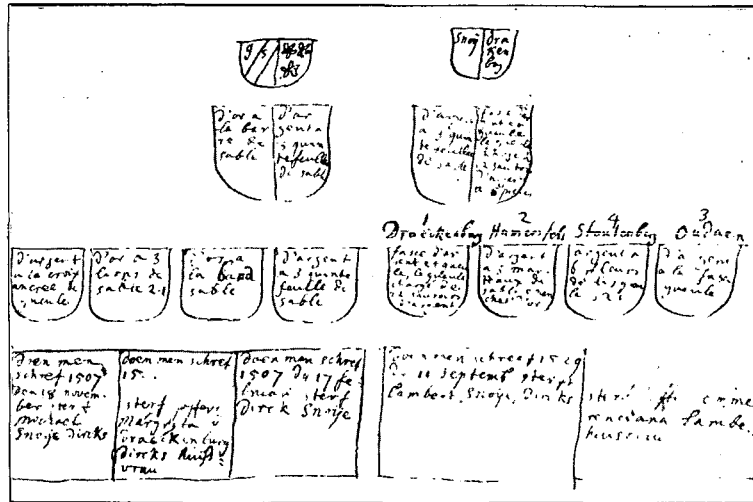
Wat hadden nu evenwel de vier andere wapens te beteekenen? Dit moest worden

nagegaan en het was van groot belang te weten, of de oplossing dier vraag niet in strijd zoude blijken te zijn met de gedachte toeschrijving.

Zooals gezegd, zijn uit het huwelijk van *Lambert Snoy* en *Emma Pauw van Darthuizen* alleen twee zonen geboren: *Joost* en *Dirk*, die beiden hebben behoord tot de verbonden Edelen. *Dirk Snoy*, of *Sonoy* ¹⁾, behoeft ik zeker nauwelijks voor te stellen; hij was een der voornaamste Watergeuzen en stadhouder van den Prins van Oranje in Noord-Holland. Zijn oudere broeder *Joost* is in de geschiedenis minder bekend. Hij overleed 29 September 1584 en werd in de St. Romboutskerk te Mechelen begraven met de kwartieren:

Snoy	Darthuizen
Drakenburg	Sasse

Volgens deze kwartieren zou *Lambert's* moeder eene *Drakenburg* zijn geweest, hetgeen voor mij opmerkelijk was, aangezien ik in het eerste der vier nader te verklaren wapens dat van *Drakenburg* had meenen te herkennen. Het lag dus voor de hand in die richting verder te zoeken. Inderdaad bleek de moeder van *Lambert Snoy* *Margaretha van Drakenburg* te zijn geweest, die als weduwe van den in 1482 onthoofden maarschalk *Frederik uten Ham* in 1483 of 1484 was hertrouwd met *Dirk*

Snoy. De mogelijkheid deed zich nu voor, dat de vier wapens de vier kwartieren van *Margaretha van Drakenburg* verbeeldten en zij het altaarstuk als boetedoening had laten vervaardigen. Uit een schrijven toch van de stad Utrecht aan den Hertog van Kleef, d.d. 19 Februari 1522, waarbij de stad zich over de schaking van *Emma* beklagt en haar terugvordert, blijkt, dat *Lambert* »'t voirs. onmundich ende doe onbequaem kynt om enige trouwe te gheven »van hier wten lande verbracht bynnen Uwer Furstl. Gen. stadt Kalker, dair zy nu, »als wy verstaen, by ziin moeder onthouden wert." Vreemd mocht het dan evenwel heeten, dat aan het wapen *Snoy* geene plaats was ingeruimd anders dan in het wapen van *Margaretha's* schoondochter. Het was echter denkbaar, aangezien maar één luik over

1) Deze geslachtsnaam werd eertijds verschillend geschreven (ook *Snoye* en *Snoey*, maar ik heb mij hier gehouden aan de thans nog gebruikelijke schrijfwijze. Er leven n.l. nog afstammelingen van *Dirk's* broeder *Joost*, die tot den Belgischen adel behooren).

is, dat op het te loor gegane gedeelte van het altaarstuk het geslacht Snoy beter tot zijn recht was gekomen.

Dirk Snoy, Margaretha van Drakenburg's tweede man, zou 12 Februari 1507 zijn gestorven en te Marienbaum, tusschen Calcar en Xanten ¹⁾ begraven. Dit gegeven deed mij een oud manuscript van A. B. Baron van Spaen, uit de eerste helft der 18de eeuw, opslaan, getiteld: »Quartieren ende Wapenen, gevonden in de kercken van het Hertogdum »Cleve, van de Clevesche Rhijn sijde», en berustende in het archief van den Hoogen Raad van Adel. Aangaande hetgeen hij te Marienbaum zag maakte hij de op bladz. 275 gereproduceerde aantekeningen.

Deze wapens zijn, zooals men dat vroeger veel placht te doen, naar elkander toegewend, en evenzoo de onderschriften.

De heraldische rechterhelft, die men dus in omgekeerde volgorde moet lezen, vertoont een gedeeld schild met de wapens der ouders van *Dirk Snoy*, daaronder zijne vier kwartieren en voorts de mededeeling, dat hij 17 Februari 1507 is overleden, zijne vrouw *Margaretha van Drakenburg* op eenen oningevulden datum en zijn zoon *Michaël* den 18^{en} November 1507.

De linkerhelft geeft in de eerste plaats het gedeelde wapen *Snoy-Drakenburg* te zien, verder de vier kwartieren van *Margaretha van Drakenburg* en ten slotte de mededeeling, dat *Dirk's* zoon *Lambert Snoy* 11 September 1529 is gestorven en diens vrouw *Emmerenciana* op eenen niet ingevulden datum.

Het behoeft zeker nauwelijks gezegd, dat die linkerhelft mij onmiddelijk weder aan het thuis te brengen luik deed denken, waarop, naar ik meende, *Lambert Snoy* en diens vrouw waren afgebeeld en daarboven de vier kwartieren zijner moeder *Margaretha van Drakenburg*.

Intusschen verschillen de vier kwartieren van *Margaretha van Drakenburg*, zooals die door Baron van Spaen werden gezien, eenigermate met die op ons luik. Zoowel de tand des tijds als de herstellende menschenhand schijnen daaraan schuld te hebben.

Het wapen *Drakenburg* geeft Baron van Spaen op als gedwarsbalkt van zilver en rood in acht stukken, de roode dwarsbalken beladen met twaalf St. Andrieskruisjes van zilver. Op het luik is dit wapen gedwarsbalkt van goud en rood in acht stukken, de roode dwarsbalken beladen met negen St. Andrieskruisjes van goud. De waarheid ligt in het midden, t. w. gedwarsbalkt van goud en rood in acht stukken, de roode dwarsbalken beladen met tien St. Andrieskruisjes van zilver. Opmerkelijk is, dat ook bij de andere wapens thans veelal goud is, wat zilver moest zijn, en Baron van Spaen omgekeerd goud meende te zien, waar het zilver behoorde te zijn ²⁾, hetgeen mogelijk een gevolg van oxidatie en latere restauratie is. Het onderscheid in het aantal St. Andrieskruisjes is gemakkelijk te verklaren, immers op den ondersten dwarsbalk komt er op het luik

1) Terloops meen ik hier er aan te mogen herinneren, dat zijn gelijknamige kleinzoon zich in zijne geheime briefwisseling *Daniël van Santen* en *Nathanaël van Kalkar* placht te noemen (zie te Water, Verbond der Edelen, III blz. 305 noot x).

2) B. v. in het wapen van *Aleid van Broekhuizen*, de moeder van *Dirk Snoy*, hetwelk in zilver en niet in goud eenen zwarten schuinbalk vertoont.

thans in het geheel geen voor; mogelijk hebben op den derden rooden dwarsbalk eertijds drie kruisjes gestaan en op den vierden twee.

Het tweede wapen wijkt geheel af. Baron van Spaen zag in zilver drie zwarte hamers met gouden stelen en het luik vertoont in goud drie zwarte dwarsbalken. Ter plaatse van dit wapen is het stuk evenwel niet weinig gerestaureerd, zooals ook op de hier afgebeelde reproductie duidelijk is te zien. Het schijnt dus de vraag, of het wapen wel juist is gerestaureerd.

De beide andere wapens stemmen volmaakt overeen, behalve dat goud is, wat zilver was en moet zijn.

Een ten slotte door mij ingesteld onderzoek naar de vier grootouders van *Margaretha van Drakenburg*, bracht aan het licht, dat deze waren: *Frederik van Drakenburg* en *Cornelia Taets van Oudaen* eenerzijds, en *Jacob Nannink van Hamersveld* en *Gosuina van Stoutenburg* anderzijds. Hare kwartieren zijn dus te stellen: *Drakenburg, Taets, Hamersveld, Stoutenburg*, of *Drakenburg, Hamersveld, Taets, Stoutenburg*, maar zeker niet: *Drakenburg, Hamersveld, Stoutenburg, Taets* zooals volgens Baron van Spaen op het kleine altaar te Marienbaum. Afgezien van de foutieve voorstelling van het wapen *Hamersveld* heeft ons luik ook deze verkeerde volgorde, welke overeenstemming meer treft, dan de afwijkingen.

Op grond van een en ander komt het mij waarschijnlijk voor, dat het luik deel heeft uitgemaakt van een drieluik. Het middenstuk zal vermoedelijk de kruisiging hebben voorgesteld, het heraldisch rechterluik in knielende houding *Dirk Snoy* met zijne vrouw *Margaretha van Drakenburg* en hun jong gestorven zoon *Michaël* met hunne bijzondere beschermheiligen, evenals het linker — het hier besprokene — *Dirk's* zoon *Lambert Snoy* en zijne vrouw

Emma Pauw van Darthuizen met St. Pieter en St. Catharina. De keerzijde van dit luik, thans een afzonderlijk stuk vormende en hierbij eveneens afgebeeld, geeft de bespotting weêr; mogelijk heeft dus de keerzijde van het ontbrekende luik de geeseling te zien gegeven.

In vrediger tijden zal naar dit altaarstuk een nader onderzoek zijn in te stellen met Marienbaum als punt van uitgang.

Wat den meester betreft, die het moet hebben vervaardigd, zij er hier aan herinnerd, dat in het vorig Bulletin dit altaarstuk reeds met een enkel woord is gesignaleerd (blz. 222) en verband opgemerkt met werk van Jan Mostaert ¹⁾.

W. A. BEELAERTS.

DE OUDHEIDKUNDIGE BELANGEN BELAAGD DOOR DE MODERNISATIE DER KLOKKENSPELEN NAAR VLAAMSCHEN TRANT.

Dat er in den lande sinds eenige maanden een klokkenspel-kwestie is, behoeft stellig niet gedemonstreerd te worden. De redactie van het Bulletin verzocht mij hier uiteen te willen zetten welke oudheidkundige belangen daarbij gevaar loopen. Dat verzoek heb ik gemeend niet te mogen weigeren.

Vooraf moet echter even gezegd worden waar het over gaat.

Sinds lange jaren wordt bij het beieren, dat is het vrije handspeel, de klok tot klinking gebracht door aanslag met een klepel; door dien klepelslag geeft de bel geluid en het geluid sterft van zelf weg. Er is gezonnen op middelen dit van-zelf-wegsterven zooveel mogelijk te belemmeren en door veranderde constructie den klepelslag zoo in te richten, dat het aanhouden van een toon benaderd wordt. Inderdaad is dat bij constructief gunstige carillons in Vlaanderen gelukt. In de plaats van het aloude percussie-instrument is gekomen als het ware een doorzingend instrument. Daarmede is de aard en het karakter van het carillon gewijzigd; het historisch bestaande is verdwenen en iets nieuws is te voorschijn gekomen. Met die veranderde constructie worden natuurlijk oude constructieve elementen vervangen door moderne; ik acht dit echter niet van een dusdanig gewicht, dat daartegen verzet mag worden aangeteekend. Immers, of een klepel geregeerd wordt door één ijzerdraad of door vier en een veer, of het stokkenklavier geconstrueerd is in een houten of in een ijzeren raam, met houten of met metalen walsen is van betrekkelijk ondergeschikt belang. Hoofdzaak is, zoo schijnt het, dat aan de bellen zelf niet geraakt wordt en, voor zoover mij bekend, is daarvan tot dusver nergens sprake geweest.

Maar daarmede is deze Mechelsche constructie niet goedgepraat. Integendeel. Deze Vlaamsche beweging beoogt niet anders dan het mogelijk te maken: 1°. dat een ander soort muziek gebeierd zal kunnen worden en 2°. dat de klankverhoudingen anders zullen

1) Merkwaardigheidshalve meen ik hier ook er aan te mogen herinneren, dat het als »die Perle von Brabant» bekende drieluik in de Pinakothek te München afkomstig is uit de huiskapel dezerzelfde familie Snoy, te Mechelen (zie afb. 32, 33 en 34 in »Die Altniederländische Malerei von Jan van Eyck bis Memling», door Karl Voll, Leipzig 1906).

zijn, kortom dat het carillon als muziekinstrument in principe verandere en zich zal kunnen aanpassen aan de eischen van het moderne leven. Daarmede worden zonder den minsten twijfel archeologische belangen zeer ernstig geschaad om de eenvoudige reden, dat het oude carillon dan niet meer het oude carillon is. Nu stel ik op den voorgrond, dat oude zaken niet gehandhaafd moeten worden, enkel en alleen omdat ze oud zijn. »Wat verouderd is moet wegvallen, wat beter is trede in zijn plaats; dat is recht en redelijk; maar niet alles wat ouder is, is alleen daarom gevonnisd, en niet alles wat nieuw is, is alleen daarom een werk van den vooruitgang», schreef eens A. C. Kruseman. Dat is hier het geval naar mijn wijze van zien: de Mechelsche carillon-constructie is een teeken van achteruitgang. Ik zal dat moeten waar maken.

Het is onmiskenbaar, dat elk voorwerp, in het bijzonder elk kunstvoorwerp, een psychologisch moment heeft, waarom het zoo en niet anders is. Dat psychologisch moment is voor zoover het oude kunst geldt, het historische. Evenals Rembrandt schilderde zooals hij gedaan heeft, als De Key bouwde als de Haarlemsche vleeschhal laat zien, als Vondel dichtte als wij kunnen lezen, als Blaeu drukte als wij aan zijn boeken kunnen opmerken, evenzoo goten de oude klokkengieters hun bellen en construeerden de uurwerkmakers het werktuigkundige deel dier klokkenspelen, zooals zij dat deden, omdat zij leefden in onze zeventiende en achttiende eeuw en niet nu. Maar evenmin als Rembrandt's schilderijen overschilderd, De Key's vleeschhal bepleisterd, de *Gysbreght* veel verbeterd en geamelioreerd en het *Toonneel des aerdrijcx* in een linnen band gezet mag worden, evenmin mogen aan het saamgehoorige constructieve en acoustieke element onzer klokkenspelen moderne toevoegsels gemaakt worden, die zeer zeker ieder stuiten, die gevoel voor die dingen heeft, zonder dat hij dat gevoel in concrete bewoordingen, steunende op bepaalde feiten, zou weten te omschrijven. Oude bellen van Hemony, van Van den Gheyn of van De Haze en moderne Vlaamsche carillon-constructie hooren logisch, psychologisch noch historisch bij elkaar — het is een desbewuste misvorming, welke door modernisatie van de manier, waarop de klepels geregeerd worden, aan deze cultuur-historische dingen gegeven zou worden.

Omdat gemeend wordt, dat in weerwil daarvan aldus gereconstrueerde carillons, schoonheidsuitingen voor het levend geslacht kunnen worden, zou men dergelijke overwegingen van geen, of althans van secundair belang kunnen achten. Dit nu ontken ik. Ik acht het onbestaanbaar, dat carillons moderne werkelijke *schoonheids*-emoties kunnen opwekken.

Ook dat klinkt vreemd, waar juist zij, die b.v. het gereconstrueerde carillon te Mechelen gehoord hebben, zoo vol lof er over zijn. Om dat toe te lichten, moet ik mij begeven op een terrein, dat eigenlijk ligt buiten de sfeer van den Oudheidkundigen Bond, maar dat niettemin ter adstructie noodwendig besproken moet worden.

De bellen, waar het hier over gaat, zijn alle zeventiende- en achttiende-eeuwsche gietersproducten, moderne dingen voor hun tijd, d.w.z. in hun tonale functies komen ze overeen met de muziek-theoretische begrippen, die toen de heerschende waren. Ze hebben geen diapason, de stemming is ongetemperd. Beide zaken zijn noodwendige vereischten

voor de muziekbeoefening van nu. Zelfs de simpelste muziekstukjes voor kinderen, welke pas muziek beginnen te leeren, zijn reeds op die beginselen gebaseerd. Carillonbellen waren in hun onderling verband uitnemend voor zeventiende-eeuwsche instrumentale muziek, reeds niet meer voor muziek van honderd jaar later. Omdat onze Nederlandsche muziekbeoefening na den vrede van Utrecht gedaald en gaandeweg geheel is gekomen onder den invloed van Duitschland, waardoor ons eigen muzikleven op heel laag peil kwam te staan, is dat destijds niet zo bijzonder gevoeld, maar 't is onmiskenbaar dat klokkenspelen en Bach (overl. 1750) tot twee geheel verschillende perioden behooren, m. a. w. dat onze carillons circa 1740 als muziektuig reeds verouderd waren om hun tonaliteit en sedert steeds meer moesten verouderen en in beteekenis achteruitgaan. Dat het Engelsche spel te Appingedam van 1911, als ik wel heb, moderne mensuren heeft, bewijst dan des te meer het practisch ondoelmatige van het tonenapparaat onzer historische spelen, zoodra daaraan eischen van hedendaagsche muziekbeoefening gesteld worden. 't Is daarom doodeenvoudig dwaasheid met die oude carillonbellen hedendaagsche muziek te willen uitvoeren. Natuurlijk zijn er uitzonderingen, waarbij de tonale functie der bellen geen beletsel is, maar die uitzonderingen bevestigen den regel. Moderne muziek is die muziek, welke ontstaan is onder den invloed en na den tijd van Wagner, dat is dus in het algemeen gesproken de Duitsche en Fransche muziek na 1860 met hare enharmoniek en expressieve modulatie. Onze muziekbeoefening staat gelukkig in het teeken dier moderniteit, zij is vitaal en bloeiend en men behoeft slechts zijn ooren te gebruiken om de teekenen daarvan te bespeuren in de muziek onzer groote pneumatische draaiorgels, in onze strijkjes in de café's, op onze bals, kortom overal, waar de muziek als vermaaks- en onderhoudingskunst gegeven wordt, nog daargelaten natuurlijk de concerten onzer muziekinstituten.

Aan die moderne muziekbeoefening kan geen gereconstrueerd carillon voldoen, om de eenvoudige reden, dat de muziekbellen oud en niet nieuw zijn. Zij kunnen geen muziek geven jonger dan de romantische periode, die met Mendelssohn en Schumann omstreeks 1860 afsluit, en dan nog niet eens volledig. België komt muzikaal zeer stellig achteraan en is geenszins op de hoogte van de moderne Duitsche en Fransche muziekcompositie; daar kan die romantiek misschien nog bevredigen, ons Nederlanders zeker niet en als daarom de carillons zoo vervormd moeten worden, dat zij, wat nu niet het geval is, ouwerwetsche — wel te onderscheiden van historische — en verouderde muziek van dien stijl kunnen doen hooren, dan is dat voor de algemeene muziekkunst zeker geen vooruitgang, maar een achteruitgang; de actie om onze klokkenspelen te verbeteren is voor ons land minstens een halve eeuw te oud om up-to-date te zijn. Trouwens, de hedendaagsche carillon-muziekstukjes, in facsimile vertoond in de jongste aflevering van het muziektijdschrift *Caecilia*, demonstreeren in hun armoedige sequenzen-vinding en niet erg voorname accoorden maar al te zeer den gevreesden achteruitgang en die stukjes hebben des te meer bewijskracht, daar een van hen is het »beroemde praeludium voor klokken" van den Belgischen carillonneur, die in deze actie door zijne behendigheid het meest naar voren komt.

Indien het dus waar is, dat carillons niet van onzen tijd zijn en niet van onzen tijd kunnen zijn, dan is het buiten kijf, dat zij hun waarde hebben alleen en uitsluitend als primitieve muziektuigen van vroegere dagen, als cultuurhistorische documenten. Als zoodanig is het daarom, dat ze gerespecteerd en geëerbiedigd moeten worden in hun archeologische waarde en beteekenis. Elke principieele wijziging in hun klankvoortbrenging is schade voor hun wetenschappelijke, documenteele en oudheidkundige beteekenis. Moderniseert men dat toch, dan dreigt daarbij nog een ander gevaar, zelfs meer dan één.

Elke generatie heeft zijn eigen wenschen en begeerten, en wil wijzigen en verbeteren, wat vorige geslachten hebben nagelaten. Grachten worden gedempt, huizen verbouwd, bruggen verlaagd, gebouwen-complexen doorbroken en — het resultaat is immer bedroevend. Er wordt schoonheid, er wordt ethiek vernietigd onder de leus van vooruitgang. Dat is ook hier te vreezen. Zal een later geslacht niet ach en wee roepen over hetgeen thans staat »verbeterd” te worden en dan, maar dan inderdaad gaan »restaureeren”? Zulke restauraties, worden ze deugdelijk uitgevoerd, kosten geld en bereiken toch nimmer hetgeen eenmaal was. Ik vrees met eene groote vreeze. Maar ook, al is dit niet zoo, ons carillon-gebeier is iets, dat zoozeer en zoo typisch behoort bij ons *Hollandsch* stedschoon, bij onze Alkmaarsche Kaasmarkt, ons Leidsch Rapenburg, onze Haarlemsche Markt, dat het inderdaad niet zonder schade plaats kan maken voor een *Vlaamsch* beiaardconcert, let wel voor een *Vlaamsch* beiaardconcert, dat, hoe ook beschouwd, niet tehuis behoort op straat, in onze steden, maar wel in onze concertzalen. Het stadsbeeld onzer Hollandsche steden wordt door deze Vlaamsche beweging bedreigd, ernstig bedreigd. Nu moge het ethisch verband tusschen baksteenbouw, met boomen beplante stadswateren, Hollandsche luchten en tinkelend klokgeklingklank niet onmiddellijk duidelijk zijn voor iemand, die daar misschien nimmer over heeft nagedacht, voor hem, die die dingen in onderlingen samenhang ziet en ze herkent als iets van puur nationale huize, doet het pijnlijk aan, dat daarop een aanslag gepleegd wordt.

Er kunnen gevallen zijn, dat zulk een verband niet bestaat; ik noem b.v. te Arnhem. Die stad heeft waarlijk weinig stedschoon meer, neergehaald als het is nu ruim een halve eeuw geleden. Dat daarom in Arnhem die moderne carillon-inrichting zal worden aangebracht, het zij zoo. Het zal weinig hinderen aan het niet meer bestaande goede stadsbeeld. Maar elders?

Onze carillons vertegenwoordigen het laatste stadium van een muziekperiode, die voorbijgegaan is en onherroepelijk tot het verledene behoort. Dat is, dunkt me, in confesso. Het werd mij dan ook erkend door een voorstander dezer modernisatie. Wat belet ons, zeide hij mij, die verouderde bellen naar een klokgieterij te zenden en daar te laten afdraaien om ze op toon te brengen naar onze heerschende inzichten? Ik antwoordde maar niets, maar dacht er het mijne van. Waarlijk, het gevaar is geenszins denkbeeldig, dat nu het constructieve deel gemoderniseerd wordt, eerlang de bellen »verbeterd” zullen worden en dat van onze oude historische spellen, een kenmerkend iets onzer zeventiende eeuw, niet veel goeds meer zal overblijven. Caveant consules.

Amsterdam.

J. W. ENSCHEDÉ.

BOEKAANKONDIGING.

KÜNSTLER-INVENTARE. Urkunden zur Geschichte der Holländischen Kunst des XVIten, XVIIten und XVIIIten Jahrhunderts von Dr. A. Bredius unter Mitwirkung von Dr. O. Hirschmann. Haag, Martinus Nijhoff, 1915. (Serie der Quellenstudien zur Holl. Kunstgeschichte; deel V).

Een beredeneerd overzicht van dit werk zal eerst gegeven kunnen worden, wanneer het in zijn geheel gereed is. Thans kunnen wij ons slechts beperken tot eene korte aankondiging.

Het pas verschenen eerste deel bevat 35 inventarissen van schilders of daarmede gelijk te stellen opgaven van schilderijen, schijnbaar zonder eenig vast systeem gekozen uit de rijke schat van aanteekeningen, door Dr. Bredius bij zijne langdurige archief-onderzoekingen bijeengebracht. De voornaamste inhoud der bescheiden is in extenso weergegeven, verrijkt met toelichtende aanteekeningen. Daarbij zijn als bijlagen een groot aantal akten in extenso of in excerpt afgedrukt, die meer of min in verband staan tot den schilder. Het geheel maakt hierdoor een wat vreemden indruk, doch daarbij worden ons zoovele nog ongedrukte bijzonderheden geboden, dat wij niet anders dan dankbaar kunnen zijn aan Dr. Bredius, die door dit werk zijn talrijke aanteekeningen tot publiek domein heeft gemaakt. Als bronnen-publicatie kan deze uitgave van groot gewicht zijn, vooral als eenmaal met het derde deel ook het reeds aangekondigde uitvoerige register te raadplegen valt.

Behalve inventarissen van kunstenaars bevat het eerste deel ook die van den kunstkooper Johannes de Renialme uit Amsterdam (1640 en 1657) en van de loterij door den glasschilder Cornelis Cornelisz. van Leeuwen, in 1626 te Delft gehouden.

In de inleiding vermeldt Dr. Bredius de medewerking, die hij van Dr. O. Hirschmann bij zijn werk mocht ondervinden, en de vriendelijke wijze, waarop Dr. C. Hofstede de Groot zijne aanteekeningen voor dit werk beschikbaar stelde.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Een oude wijze van verwarming te Arnhem. — Het stoken van boekweitdoppen moet in den tijd, toen dit een artikel van zoowat geen waarde was, veel voorgekomen zijn op het platteland, in streken waar elke boer zijn boekweitveld had. Men vindt nog op de Veluwe aarden potten met een rooster en een hengsel, die hiervoor gebruikt werden en waarin de verbranding, als bij een vulkachel van-onder-op plaats had.

Niet bekend geloof ik het echter, dat men in de stad dit systeem in het groot toepaste. Te Arnhem vond ik in een huis, waar sinds welhaast een eeuw een grutterszaak gevestigd is (Rijnstraat 13) de overblijfselen van zulk een verwarming. Van den zolder liepen buizen (nog gedeeltelijk over), ongeveer een arm dik, naar de kachels in de

verschillende vertrekken. Zij kwamen boven naast den schoorsteen uit het plafond en verdwenen $\pm 1\frac{1}{2}$ M. boven den grond in den mantel. Gevuld met boekweitdoppen zorgden zij voor een geregelden toevoer dezer brandstof vanuit het reservoir op den zolder, waar een speciaal hiervoor ingericht uurwerk de aanvulling regelde.

Tegenwoordig schijnt, ook voor een grutter, het stoken van boekweitdoppen te prijzig geworden om deze wijze van verwarming te handhaven.

E. HASLINGHUIS.

Alkmaar. — Men heeft de St. Laurenskerk aan een grondig architectonisch onderzoek onderworpen met het oog op plannen tot herstelling. De middenschipmuren wijken belangrijk naar buiten. Blijkbaar is bij den bouw op een steenen overwelfing gerekend, gelijk de binnen de zijbeuken getrokken steunbeeren wijzen op het voornemen om schoorbogen aan te brengen.

Amsterdam. — De Nederlandsche Bank heeft het huis Turfmarkt 143 aangekocht voor de uitbreiding harer localiteiten, zoodat de slooping van dezen gevel, in 1643 door Vingboons voor P. Jz. Sweelingh ontworpen, te vreezen staat. Het is een fraai staal van den naar dien bouwmeester genoemden trant, al is er in de 18de eeuw en later het een en ander aan verknoid. In de notarieele archieven bevindt zich een contract met den steenhouwer Claes Arisz., dat op dezen gevel betrekking heeft.

Gouda. — Blijkens het verslag-1914 over de restauratie der St. Janskerk is de toren op het kruis, welke ruim 45 jaar gemist werd, herplaatst. De kap, met lood bekleed, is overeenkomstig oude prenten, in het gemeente-museum aanwezig, vervaardigd.

De heer Schouten te Delft herstelde het glas: Offer van Bileam, en vier wapenvensters.

's-Gravenhage. — De voormalige Geschutgieterij aan den Nieuwen Uitleg schijnt ten offer te moeten vallen aan de plannen van het ministerie van Oorlog! Het vermoedelijk door Pieter Post ontworpen gebouw (1665) heeft een met beeldhouwwerk versierde middentravee, waarboven een fronton; en in den zijgevel een poort van bergsteen. Inwendig vindt men er eenige schoorsteenbetimmeringen in den stijl van Lodewijk XVI, alsmede een paar grisailles, en fragmenten van een eiken trapportiek. In het gebouw er achter een eiken balkenzoldering uit de 17de eeuw.

Het ministerie wil hier de localiteiten der Topographische inrichting vestigen.

Groningen. — De »N. Gr. Ct.» deelt mede, dat bij de herstelling van het paleis van Justitie in verschillende vertrekken zolderbeschilderingen voor den dag kwamen bij het verwijderen van het plafondwerk; in de vroegere kamer van den griffier een zandsteenen schouw en eiken kastbetimmeringen; elders oude nissen en kozijnen, en schoorsteenraveelingen enz. Ook vond men aanwijzingen dat er vroeger een toren op het gebouw gestaan moet hebben.

Deventer. — Over de 15de-eeuwsche muur- en gewelfschilderingen in de Bergkerk hebben wij reeds vroeger bericht. Belangrijker dan deze zijn evenwel de onlangs ontdekte schilderingen tegen den oostwand van het transept. Hier bevinden zich stukken muur die nog van den Romaanschen bouw afkomstig moeten zijn en die de oorspronkelijke blinde vensters bevatten.

Aan de 2de aflevering der »Kunstberichten» ontleenen wij de volgende beschrijving der te voorschijn gekomen »al fresco»-schildering uit de 13de eeuw: in beide vensters is

Muurschildering te Deventer.

op den achterwand een bisschop geschilderd, in een omlijsting, bestaande uit slanke zuiltjes, die op teerlingkapiteelen een boog dragen, waarin een opschrift. De noordelijke nis bezit ook nog de beschildering van den neg: een patroon, dat in lood gevatte »Butzenscheiben» schijnt na te bootsen, omvat drie ronde medaillons (triomferenden Christus en engelen).

De bisschopsfiguur komt uit tegen een hemelsblauwen achtergrond, in een flets rood kazuifel met wit pallium, over een lichtblauw dalmatiek, versierd met een rand van witte wieltjes. Wit zijn ook de mijter en de voetbekleding.... De glasschijven in den neg zijn blank, de verlooding is roodbruin; de figuren in de medaillons in oker en wit op fletsgroenen grond.

Haarlem. — Met de restauratie van de Waag loopt het op het einde. Dit gebouw aan het Spaarne, door de vaders dik onder de gele verf gezet,

is daar nu weer uitgehaald en vertoont zich weer vrijwel in den ouden staat, zooals het in 1598 is opgetrokken.

Het steenen gebouw met zijn twee gevels is nu weer een sieraad geworden van het stadsgedeelte aan het Spaarne. De zware lijst sluit het benedengedeelte af en aan de vensters zijn de fijne architraven bijgewerkt.

De rondbogen-constructies van de bovenverdiepingen zijn eveneens gerestaureerd en thans komt de leeuw in den Hollandschen tuin met jaartal 1598 daaronder weer bijzonder goed uit in den gevel aan de zuidzijde. Dit is ook het geval met het wapen

van Haarlem in de oostzijde, welk wapen gehouden wordt door twee meerminnen en waaronder de spreuk van Haarlem staat: *Vicit vim virtus*.

N. R. C. 23 Nov. 1915.

Hindeloopen. — De gemeenteraad wil de regeering om subsidie vragen voor de restauratie van den Westertoren. Deze is in 1615 gebouwd en toen voorzien van een spits met drie omgangen. In 1701 brandde hij, door den bliksem getroffen, grootendeels af. In 1734 kreeg hij den tegenwoordigen vorm van afdekking. Een eeuw later onderging de toren eveneens een restauratie. De kosten zijn geraamd op f1400.—

Ijsselstein. — Den 5en Nov. j.l. is de gerestaureerde Ned.-Herv. kerk, die in 1911 grootendeels afbrandde, weder ingewijd. Aan het herstel van den toren wordt nog gewerkt.

Kuik. — De »N. Venl. Ct.» verneemt, dat men hier bij het opgraven van de grondslagen der oude kerk een geheel ongeschonden grafkelder, vermoedelijk van ouden datum, ontdekt heeft. Voorts, dat men op zware muurwerken uit den Romeinschen tijd gestuit is.

Muurschildering te Deventer.

Leeuwarden. — Het Popta- of Struyvingspoortje is aangekocht door de Vereeniging ter bevordering van vreemdelingenverkeer, die het zal laten herstellen en daarna aan de gemeente overdragen. Blijkens het jaartal, dat er op staat, is het in 1696 gebouwd. Het is met zandstenen pilasters en bovenstuk versierd. Zijn naam dankt het aan Dr. Popta, den bekenden stichter van het gasthuis te Marsum, die in de 17de eeuw de te dezer plaatse gelegen huizen in eigendom had en aan Dominicus Struyving, die op het eind der 18de eeuw bezitter ervan was.

Leiden. — Uit de rede van den Leidschen Rector magnificus, op 20 September gehouden, blijkt, dat de zware balken, uit het pas herstelde Groot-Auditorium afkomstig, thans dienen voor de restauratie van de zaal in het slot Loevestein.

Maastricht. — Er bestaan plannen om de voormalige Augustijnenkerk aan de Maas, een gebouw uit het midden der 17de eeuw met een belangwekkenden barok-gevel, tot concertzaal in te richten. Thans als teekenschool dienstdoende, is zij inwendig geheel vertimmerd. De nieuwe bestemming zou de architectuur heel wat beter tot haar recht doen komen, al schijnt een indeeling in twee verdiepingen onvermijdelijk te zijn.

In *Wijk* hebben grondwerkers fragmenten van een oude brug over de Maas opgedolven. Vroeger liep er een arm van deze rivier rondom een gedeelte van Wijk. Er waren twee steenen bruggen over geslagen. De eene, bij de voormalige »Duitsche poort» dagteekende van 1312. De andere, wellicht uit den zelfden tijd, lag buiten de St. Maartenspoort en werd in 1632 bij het aanleggen der aarden stadswallen afgebroken, toen deze Maasarm in de vestinggracht geleid werd. Van deze laatste brug nu zijn een pijler en ter weerszijden hiervan een stuk boog gevonden.

Rotterdam. — Een paar jaar geleden is de Engelsche kerk van St. Mary, vermoedelijk door een leerling van Christopher Wren (of door dezen zelf?) ontworpen, afgebroken. Ziehier wat er van het fraaie meubilair geworden is, volgens een bericht in de »N. R. C.»: het doopvont is nu in de Engelsche kerk te Vlissingen; het orgel in Eton-College; de preekstoel in den dom van Lincoln; een deel van het altaar in de St. Gileskerk te Cambridge; een ander gedeelte, met veel van het paneelwerk, in Selwyn-College aldaar.

Schinnen (L). — De R. K. kerk zal hersteld worden. Zij ligt op een hoogte en is, een jaar of twaalf geleden, naar het Oosten verlengd, waarbij een grafkelder verwoest is. Een deel der kerk dagteekent nog uit de 11de eeuw.

Utrecht. — Omtrent de in October j.l. beëindigde herstelling van de Kloostergang bij den Dom, deelt het »U. D.» mede:

»De restauratie is dan voltooid, overeenkomstig de voorwaarden, waarop Rijk, Provincie en Gemeente voor dit doel subsidie gaven. Dit wil intusschen nog niet zeggen, dat het werk aan deze zijde van het kerkgebouw dan ook volledig zal zijn afgelopen; er is slechts gerestaureerd, voor zoover daarvan in de subsidie-condities sprake was. Vanwege het kerkbestuur wordt nog voortgezet de verdere restauratie van den oostelijken gevel, d. w. z. van den gevel dien men ter rechterzijde aanschouwt, wanneer men staat voor het open vak, vroeger ingenomen door de kerkeradskamer. Het bovenste gedeelte

van dien gevelmuur wordt algeheel bijgewerkt, volkomen gerestaureerd, opdat een goede aansluiting zou kunnen worden verkregen met het overige gedeelte van de Kloostergang."

De westelijke gevelmuur blijft, wegens geldgebrek, onafgewerkt. De gang is inmiddels een flink stuk breder geworden door de opruiming der afschuwelijke stovenhokken. De inspringende vakken krijgen — noodzakelijk kwaad — afsluithekken.

Ook het kapelletje met het graf van den Domproost Slaghek is gerestaureerd en inwendig zooveel mogelijk in den ouden toestand gebracht. Eenige stukken glas uit het hooge raam dezer kapel zijn ter hand gesteld aan den heer Muller, den archivaris, ter bewaring in het gemeente-museum.

Opgravingen te Vechten. — In de algemeene vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, gehouden den 1en Juni 1915, is besloten aan Dr. J. H. Holwerda voor 5 jaren achtereen een som van f 700.— af te staan om opgravingen te verrichten in de Romeinsche nederzetting te Vechten.

Reeds vele jaren geleden waren bij den aanleg van het Fort aldaar door de Genie Romeinsche overblijfselen ontdekt. Het gevondene kreeg een plaats in de Musea te Leiden en Utrecht. Later, in de jaren 1892—1894, zijn door het Genootschap geregelde opgravingen gedaan te Vechten. Een bericht van het gevondene verscheen als bijlage bij het Verslag van het verhandelde in de algemeene vergadering van 1895. Er zijn toen zeer veel fragmenten van Romeinsch aardewerk, in het bijzonder terra sigillata gevonden, maar het gewenschte resultaat hadden de opgravingen niet en zij werden daarom gestaakt.

Dr. Holwerda zal nu, met de ervaring opgedaan bij de ontgraving van de Romeinsche sterkte te Arentsburg bij Voorburg, het werk hervatten. Reeds heeft hij met middelen, verstrekt door de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging, een reeks proefboringen verricht op het terrein. Westelijk van het Fort werden twee Romeinsche grachten gevonden, op 100 M. afstand van elkander parallel loopend. In het terrein door deze grachten omsloten werd een houten binnenbouw aangetroffen, als te Arentsburg is blootgelegd. De vesting is uit den tijd vóór en kort na het midden der eerste eeuw, maar ook kwamen voorwerpen uit lateren tijd aan het licht. Door militairen werden bij het aanleggen van loopgraven ook aan de andere zijde van het Fort, Romeinsche overblijfselen gevonden.

Dr. Holwerda meent vijf jaar noodig te hebben om het terrein geheel te ontgraven. Het Genootschap zal voor zijn Museum alle voorwerpen en fragmenten ontvangen en alle photo's en teekeningen van de opgraving. Voor het Museum van Oudheden te Leiden zal een kleine typen-collectie worden bestemd, inzonderheid van aardewerk, scherven enz. De voornaamste stukken, ook de unica, worden eigendom van het Genootschap. Op die wijze zal het Museum te Utrecht een hoogst belangrijke verzameling Romeinsche Oudheden verwerven.

De berichten over het gevondene zullen na afloop van de campagne in de Werken van het Genootschap verschijnen.

Zutphen. — Men heeft onlangs den vloer van den zuidbeuk der St. Walburgskerk waterpas gelegd, en daarbij vier grafzerken eruit genomen en tegen den muur gezet.

Eén ervan is uit het begin der 18de eeuw, de drie andere uit de 16de. Op een dezer laatste bewondert men, in fraai reliëf, het Laatste Oordeel.

Naast deze vier is de 13de-eeuwsche zerk van graaf Otto geplaatst.

Zwolle. — De gemeenteraad heeft B. en W. gemachtigd tot de gunning (bij onderhandsche inschrijving) der verbouwing van het voorm. Reventer tot handelsschool. Dit refectorium van het klooster Bethlehem dagteekent uit ± 1350. Na de Hervorming heeft het dienst gedaan als gildehuis, schermlokaal, kazerne enz. In 1876 werd, het bij eene verbouwing zeer verminkt. Behalve enkele profileeringen en sporen van oude vensters is het eenige karakteristieke aan het gebouw nog slechts: het van vierkant tot achtkant overgaande traptorentje tegen den achtergevel.

Thans zullen de armenkamer (tusschen Reventer en kerk) en eenige andere aanbousels gesloopt worden, zoodat de oude doorgang hersteld wordt. De gevels worden schoongemaakt en bijgewerkt. Langs de Sassenstraat komt een vleugel waarvan het heet dat hij »ongeveer overeenkomstig het bestaande gebouw» is. (Zie »Bouwk. Wkbl.» nr. 23).

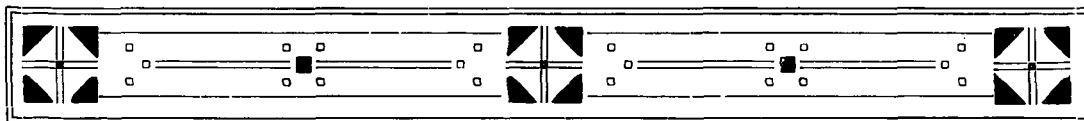
Het oude torentje komt in de verdrukking tusschen een vleugel en een vooruit-springend dienstlokaal.

Hollandsche kunst in oorlogsgevaar. — Volgens een bericht in de »Times» van 27 October l.l. behoort onder de kunstschaten uit St. Margaret's Westminster, die in veiligheid gebracht zijn, ook een zeer fraai Hollandsch geschilderd venster, te Gouda vervaardigd en door de regeering van Dordrecht geschonken aan Henry VII. Het venster is in drie vakken, elk 4 rijen hoog, gedeeld; het middelste gedeelte vertoont de Kruisiging, in de bovenste rijen zijn engelen met kruisigingsemblemen weergegeven en beneden over 2 maal 3 vakken is prins Arthur van Wales, de oudste zoon uit het huwelijk van Henri VI en Catharina van Arragon, afgebeeld.

Het venster werd door Henry VII bestemd voor zijne kapel in Westminster, doch hieraan werd vóór zijn overlijden geene uitvoering gegeven. Henry VIII gaf het nu aan de Waltham-abdij en na de opheffing van deze abdij kwam het in eene particuliere kapel te New Hall. In 1758 werd het aangekocht door de kerkmeesters van St. Margaret's Westminster.

Het venster wordt door Charles Winston zeer geprezen wegens de schitterende harmonie van kleur.

REGISTER.

- Aanwinsten van het Stedelijk Museum te Alkmaar, 72; van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, met afb., 60–64, 268; van het Rijksmuseum van Schilderijen en het Rijksprentenkabinet, 267–268; van het Provinciaal Museum te Assen over 1914, 72; van het Rijksmuseum »Huis Lambert van Meerten« te Delft, 269; van het Museum te Dordrecht, 230; van het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage, 70, 268–269; van het Mauritshuis aldaar, 268; van het museum »Van Stolk« te Haarlem, 222; van het Frans Hals-museum aldaar, 230; van het Friesch Museum te Leeuwarden, met afb., 66–68; van het museum »de Lakenhal« te Leiden, 230; van het Rijksmuseum van Oudheden en van het Rijks Ethnographisch Museum aldaar, 269; van het Museum te Nijmegen, 230; van het Museum Boymans te Rotterdam, 231; van de Oudheidkamer te Tiel, 226; van het Museum te Zutphen, 231.
- Adriaan VI, Zijn graftombe, 195–196.
- Aerssen (Cornelis en François van), Hun portretten, door Mierevelt, 268.
- Aleidis, gemalin van graaf Willem I, Haar grafzerk, 29.
- Alkmaar, Jaarverslag van het Stedelijk Museum over 1914, 72; Architectonisch onderzoek van de St.-Laurenskerk, 283.
- Amersfoort, Raadsbesluit tot slooping der torentjes van de Kamperbinnenpoort vernietigd, 136, 220–221; Restauratie van den O. L. Vrouwetoren, 210.
- Amsterdam, Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, met afb., 60–64, 268; Beknopte catalogus der pleisterafgietsels en andere reproductiën van kunstvoorwerpen in het Rijksmuseum, bespr. door W. Vogelsang, 190–208; Muntvondst, 215–218; Herstelling van het beeldhouwwerk in het frontispiece van het Paleis, 221; Verdwijnen van oude gevels, 221, 283; Aanwinsten van het Rijksmuseum van Schilderijen en het Rijksprentenkabinet, 267–268.
- Asingh (L.), De zeven hoofdzonden, 230.
- Arck (Eppe van der), klokkengieter, 75.
- Arisz. (Claes), steenhouwer, 283.
- Arnhem, Restauratie van de Groote kerk, 210; Gerat Lummen [van Lom?] beeldhouwer van het praalgraf van Karel van Gelre?, 221; Een oude wijze van verwarming [met boekweiddoppen], 282–283.
- Arnhem (R. van), 83.
- Assen, Verslag van het Prov. Museum over 1914, 72.
- B. G., beeldhouwer, 70.
- Baburen (Th. v.), Teekening, 268.
- Baert (Alexander), tapijtwever, 67.
- Bailly (D.), Portret van Anth. Walaeus, 267, 269.
- Balgooi, Restauratie van den kerktoren, 73.
- Batenburg, Falsificatie met een gevelsteen, 73.
- Beek (L.), Herstelling van de N.-H. kerk, 221.
- Beelaerts (W. A.), Een merkwaardig altaarstuk, met afb., 273–278.
- Beeldhouwkunst, Rapport der commissie van advies betreffende het opstellen van grafzerken, 233–235; Romaansche grafzerken, met afb., 12–32; Romaansche doopvonten in Nederland, met afb., 154–190, 236–252; Grafzerken in Friesland, 70; Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, met afb., 60–64, 268; Graftombe van Jan van Galen, 73; Beknopte catalogus der pleisterafgietsels en andere reproductiën van kunstvoorwerpen in het Rijksmuseum te Amsterdam, 190–208; Herstelling der frontispiece van het Kon. Paleis, 221; Beeldhouw-

- werk in Arnhem, met afb., 91, 100, 105, 110; Zerken blootgelegd in de oude kapel van het St.-Agnieten bagijnhof te Leiden, 223-224; Grafsteen gevonden in de St.-Servaaskerk te Maastricht, 224; Grafzerk van Joannes Slacheck in den Dom te Utrecht ontdekt, 227; Grafzerken in de St.-Walburgskerk te Zutphen, 288.
- Beetgum, Grafvondst, 135.
Behangsel, 115, 225.
Belthjo, kerkvicaris, 106.
Berchem (Nic.), 231.
Bernt, meester, stadsmetselaar te Arnhem, 94.
Bicker (Cornelis), 72.
Bisschop, De collectie — in het Friesch Museum te Leeuwarden, met afb., 66-68.
Blarikum, Vondst van twee steenen tafels bij de Tafelberg, 221.
Boekbespreking, 68-70, 190-208, 282.
Boeles (P. C. J. A.), De beschaving in het Merovingische tijdperk, 130-136, 220.
Boers (B.), Gegraveerde flesch, 230.
Bosboom, Kerk te Trier, 267.
Both (Wouter), klokkengieter, 75.
Brantsen, 115.
Breda, Restauratie van het raadhuis, 73; van de Groote kerk, 210.
Bredius (A.), Künstler-Inventare. Dl. I, aangekondigd, 282.
Brekelenkam (Q.), Notaris op zijn kantoor, 267, 269.
Brielle, Restauratie van de Groote kerk, 210.
Broekhuizen (Aleid van), 276.
Brom (Gisbert), In memoriam —, met portret, 219-220.
Buchelius, Plattegrond van Arnhem, met afb., 107.
Buhot (F.), Etsen, 267.
Butendyc (Gerrit), klokkengieter, 225.
Bijl (A.), Etsen, 231.
Bijvanck (A. W.), Opgravingen in Nederland. I, De galerij van opgravingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 252-258.
- Ceramiek, 75, 107, 134-135, 226, 227, 228, 287.
Romeinsche pottenbakkersovens te Heerlen, met afb., 32-51.
Claes (Tryntien), 272.
Claesd[ochter] (Trintgen), 272.
Claesz, beeldhouwer, 70.
Coehoorn, vestingbouwkundige, 78.
Colijn, beeldhouwer, 70, 105.
Cornjum, Fibula gevonden, 133.
Curium (Van) bisschop, 225.
- Darhuizen (Emma Pauw van), 274, 275, 278.
Delft, Restauratie van den Nieuwekerkstoren, 212; Aanwinsten van het »Huis Lambert van Meerden«, 269.
Derkzen van Angeren (A.), Etsen, 267.
Deventer, Restauratie der St.-Nicolaas- of Bergkerk, 74; van de St.-Lebuïnuskerk, 210-211, van het Munttorentje 213; en van de muurschildering in de Bergkerk, 222, met afb., 284.
Diaz, 267.
Diemen (Van), Portretten van de familie —, door D. van Lonen, 231.
Dirks (Pieter), beeldhouwer, 70.
Doesburg, Restauratie van den toren, 212.
Domburg, Muntvondst, 135.
Dongen, Restauratie der N.-H. kerk, 213.
Doorwerth, Restauratie van het kasteel, 211.
Dordrecht, Restauratie van de Groote kerk, 210; Aanwinsten van het Museum, 230; Geschenk van een geschilderd venster aan Hendrik VII van Engeland, 288.
Drakenburg (Frédrik van), 277.
Drakenburg (Margaretha van), 275, 276, 277.
Ducq (Jean le), 267.
Duiven, Restauratie van de R.-K. kerk, 213.
Dujardin (K.), 231.
Dupont (P.), Gravures, 267.
- Egmond op den Hoef, 't Huis Tijdverdrijf, Grafmonument van Nicolaas Witsen, 72-73.
Elburg, Slooping van een stuk walmuur, 74.
Enckevoort, 195.
Engelbrechtsz. (Cornelis), 267.
Enkhuizen, Vierde voorloopig bericht omtrent de schilderijen in de kap van de St.-Pancraskerk, 59, zie ook: 210; Poortje in de Paktuinen voor Nederland behouden, 136; Restauratie van den Drommedaristoren, 210.
Enschedé (J. W.), De oudheidkundige belangen belaagd door de modernisatie der klokkenspelen naar Vlaamschen trant, 278-281.
Eppo, Zijn grafsteen, 14, 17.
Erven Dorens (A. van), Oud-Arnhem, met afb., 77-117.
Exloërwoud, Veenlijk gevonden, 72.
- Falkenstein (Antony Aytinck van), bouwmeester, 89.
Franeker, Afgraving van een gedeelte van het Oosterbolwerk, 74; Muntvondst, 135, 136; Toestand der grafzerken in de Martinikerk, 234-235.

- Frederik Hendrik, Zijn looden medaillonportret, door John Osborne, 198.
 Frederik van Mariëngaarde, abt, 30.
- Galen (Jan van), Zijn graftombe, 73.
 Gevelsteen, 73.
 Ghent (Van), Gedenkpenning vereerd aan den admiraal —, 65.
 Gheyn (J. de), Teekening, 268.
 Glas, 268, 269.
 Glasschildering, 104, 269, 283, 288.
 Gobelins, 67.
 Gogh (Vincent van), Teekening, 230.
 Gordon (Robert Jacob), Kaarten en landschappen van de Kaapkolonie, 268.
 Gorinchem, Oude namen van huizen en straten, 222.
 Gouda, Laat-gothisch portaal met nissen bloot gekomen, 136; Restauratie der kerk, 210, 283.
 Goudsmidswerk, 92, 133, 134, 220, 270–273.
 Goyen (J. van), 230, 268.
 Graadt van Roggen (J. M.), Etsen, 231, 267.
 's-Gravenhage, Diefstal in het Kon. Penningkabinet, 64–65; Aanwinsten van dit museum, 70; 268–269; Voortzetting der ontmanteling van de Groote kerk, 74; Algemeene vergadering van den Nederl. Oudheidk. Bond, 118–130; Restauratie van de Kloosterkerk en van de St.-Jacobskerk, 210; Aanwinsten van het Mauritshuis, 268; Sloop van de voormalige Geschutgieterij, 283.
 Groningen, Poorterswoning van de voormalige Steentilpoort door de stad aangekocht, 74; Mededeelingen omtrent het paleis van justitie, 283.
- Haarlem, Restauratie van de St. Bavo, 210; De zandsteen der oude waag van verflaag ontdaan, 222, 284–285; Aanwinsten van het museum »Van Stolk«, 222; van het Frans Hals-museum, 230.
 Hallum, Muntvondst, 135, 136.
 Hals (Frans), 268.
 Ham (Frederik uten), 275.
 Hamersveld (Jacob Nannink van), 277.
 Harderwijk, Restauratie van de R.-K. kerk, 210.
 Haren, Restauratie van den toren der N.-H. kerk, 211.
 Haslinghuis (E.), Nieuwe monumentenwetten in Engeland en Frankrijk, II, 51–58; Een oude wijze van verwarming [met boekweitdoppen] te Arnhem, 282–283; Bespr.: L. H. E. van Hylckama Vlieg, Het raadhuis te Vlaardingen, 68–70.
 Heeckeren (Van), 116.
 's-Heerenberg, Restauratie van het raadhuis, 210.
 Heerlen, Romeinsche pottenbakkersovens, met afb., 32–51.
 Henry VII van Engeland ontvangt een geschilderd venster van de regeering van Dordrecht, 288.
 Herms (Bernt), steenhouwer, 106.
 's-Hertogenbosch, Restauratie der St.-Janskerk, 211; 222.
 Heumen, Restauratie van den toren der N.-H. kerk, 222–223.
 Heyden (Jan en Nicolaas van der), 73.
 Hindeloopen, Restauratie van den Westertoren, 285.
 Hohenems (Jacobus Hannibal, graaf van), Zijn borstbeeld op zilveren penning, 269.
 Hoogebeintum, Grafveld, 133, 134–135.
 Hoytema (Th. van), Steendrukken, 267.
 Hylckama Vlieg (L. H. E. van), Het raadhuis te Vlaardingen, bespr. door E. Haslinghuis, 68–70.
- Jaarverslagen, 72, 152–153, 229–232, 267–269.
 Jacobson (Jurriaen), Michiel Adr. de Ruijter te midden van zijn gezin, 267, 269.
 Jelsum, Verbouwing van de N.-H. kerk, 223.
 Juwsma (Dodo), Zijn grafsteen, 14.
- Kalkar (Nathanaël van) = Dirk Snoy, 276.
 Kam (G. M.), Antieke helmen in het Museum »Kam«, met afb., 258–266.
 Kampen, Verkoop van het Gothische huis aan het Rijk, 75; Middeleeuwsche walmuur bloot gekomen, 223.
 Karel van Gelder, Zijn graftombe, met afb., 105.
 Katwijk, Grafvondsten, 134, 135.
 Kerckhoff (Johan van), plateelbakker, 106–107.
 Kerkelijke kunst, 92, 228.
 Kerkmeubelen, 92, 104, 223, 225, 228, 273, 286.
 Kerkorgel, 107.
 Kerkwijk (A. O. van), Diefstal in het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage, 64–65; Muntvondst te Amsterdam, 215–218.
 Kessel, Wederopbouw der dienstgebouwen van het kasteel, 75.
 Keyser (Henrick de), 196, 198.
 Keyser (Willem de), Graftombe van Jan van Galen, 73.

- Klokken, 75, 225, 278–281.
 Koperwerk, 225, 228, 230, 273.
 Kuik, Oude grafkelder en zware Romeinsche muurwerken ontdekt, 285.
 Kuilenburg, Ontsiering van de markt voorkomen, 223.
- Lamme (A. J.), 230.
 Langerak, Restauratie van de N.-H. kerk, 212.
 Lary (R.), Uitgebloeide rozen, 230.
 Ledenlijst Nederl. Oudheidk. Bond, 1–7.
 Leenhoff, Standbeeld van Thorbecke, 199.
 Leeuwarden, De collectie-Bisschop in het Friesch Museum, met afb., 66–68; Aankoop van het Popta- of Struyvingspoortje, 285.
 Leeuwen (Cornelis Cornelisz. van), glasschilder, 282.
 Le Fauconnier, 267.
 Leiden, Een tweede inscriptie op het koorhek van de St.-Pieterskerk, 136; Restauratie dezer kerk, 210; Zerken bloot gelegd in de oude kapel van het St.-Agnieten bagijnhof, 223–224; Aanwinsten van het museum »de Lakenhal«, 230; De galerij van opgravingen van het Rijksmuseum van oudheden, 252–258; Aanwinsten van dit museum, 269.
 Lely (Willem van der), raad en burgemeester van Delft, 25.
 Ligtenberg (R.), Romaansche grafzerken, met afb., 12–32; Romaansche doopvonten in Nederland, met afb., 154–190, 236–252.
 Loevestein, Restauratie van de slotzaal, 286.
 Lois (Jacob), bouwmeester, 232.
 Lonen (D. van), Portretten van de familie Van Diemen, 231.
 Lucas (Vincent), beeldhouwer, 70.
 Lummen (Gerat) [van Lom?], Praalgraf van Karel van Gelre, 221.
- Maastricht, Restauratie van de O. L. Vrouwekerk en de Dominicanerkerk, 210; van de St.-Janskerk, 211–212; Grafsteen gevonden in de St.-Servaaskerk, 224; Plannen om de voormalige Augustijnenkerk tot concertzaal in te richten; Fragmenten van een oude Maasbrug bij Wijk opgedolven, 286.
 Macallan Swan (John), Medaillonportret van M. Maris, 198.
 Maris (Jacob), Bleekveld en Gezicht op Amsterdam met Schreyerstoren, 267.
- Maris (M.), Zijn medaillonportret door John Macallan Swan, 198; Souvenir d'Amsterdam en Sprookje, 267.
 Martin (H.), Romeinsche pottenbakkersovens te Heerlen, met afb., 32–51.
 Maton (B.), 267.
 Maurik, Opgravingen in het Esschenbosch, 226.
 Maurits, Portret van Prins —, door Mierevelt, 231.
 Mauve, Landschap, 231.
 Mededeelingen (Korte), 70–72, 136, 220–229, 282–288.
 Meppel, Leening voor den aankoop van het Schultehuis te Wanneperveen, 224.
 Merck (J. v. d.), 230.
 Méryon (Ch.), Etsen, 267.
 Middelburg, Aankoop van het huis naast het archiefgebouw, eertijds vermoedelijk tot de abdij behoord hebbende, 136; Restauratie van het raadhuis, 210.
 Mierevelt, Portret van Prins Maurits, 231; Portretten van Cornelis en François van Aerssen, 268.
 Millet, 267, 269.
 Montfoort, Verkoop van een der torenklokken, 75.
 Monumenten, Stellingen der Restauratie-commissie, 139–148; Verslag van de Rijkscommissie voor de Nederl. monumenten over 1914, 231–232; van de Prov. Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie over 1914, 232; Voorloopige lijst der Nederl. monumenten van geschiedenis en kunst, deel III: Zuid-Holland, 68.
 Architectonisch onderzoek van de St.-Laurenskerk te Alkmaar, 283; Raadsbesluit tot slooping der torentjes van de Kamperbinnenpoort te Amersfoort vernietigd, 136, 220–221; Restauratie van den O. L. Vrouwetoren aldaar, 210; Sloopen van oude gevels te Amsterdam, 221, 283; Oud Arnhem, met afb., 77–117; Restauratie van de Grootte kerk te Arnhem, 210; Restauratie van den kerktoren te Balgooi, 73; van de N.-H. kerk te Beek (L.), 221; van het raadhuis te Breda, 73, en van de Grootte kerk 210; van de Grootte kerk te Brielle, 210; van den Nieuwekerkstoren te Delft, 212; der St.-Nicolaas- of Bergkerk te Deventer, 74; van de St.-Lebuïnuskerk, 210–211, en van het Munttorentje aldaar, 213; van den toren te Doesburg, 212; der N.-H. kerk te Dongen, 213; van het kasteel Doorwerth, 211; van de Grootte kerk te Dordrecht, 210; van de R.-K. kerk te Duiven, 213; Sloopen van een stuk walmuur te Elburg, 74; Poortje in de Paktuinen te

Enkhuizen voor Nederland behouden, 136; Restauratie van den Drommedaristoren aldaar, 210; Afgraving van een gedeelte van het Oosterbolwerk te Franeker, 74; Laat-gotisch portaal met nissen ontbloeit bij afbraak van een huis te Gouda, 136; Restauratie der St.-Janskerk aldaar, 210, 283; Voortzetting der ontmanteling van de Groote kerk te 's-Gravenhage, 74; Restauratie van de Kloosterkerk en van de St.-Jacobskerk, 210; Sloopen van de voormalige Geschutgieterij aldaar, 283; Poorterswoning van de voormalige Steentilpoort te Groningen door de stad aangekocht, 74; Mededeelingen omtrent het paleis van justitie aldaar, 283; Restauratie van de St. Bavo te Haarlem, 210; Zandsteen der oude waag van verflagen ontdaan, 222, 284-285; Restauratie der R.-K. kerk te Harderwijk, 210; van den toren der N.-H. kerk te Haren, 211; van het raadhuis te 's-Heerenberg, 210; der St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch, 211, 222; van den toren der N.-H. kerk te Heumen, 222-223; van den Westertoren te Hindeloopen, 285; Verbouwing van de N.-H. kerk te Jelsum, 223; Verkoop van het Gothische huis te Kampen aan het Rijk, 75; Stuk middeleeuwsche walmuur bloot gekomen, 223; Wederopbouw der dienstgebouwen van het kasteel Kessel, 75; Ontsierring van de markt te Kuilenburg voorkomen, 223; Restauratie van de N.-H. kerk te Langerak, 212; Aankoop van het Popta- of Struyvingspoortje te Leeuwarden, 285; Een tweede inscriptie op het koorhek van de St.-Pieterskerk te Leiden, 136; Restauratie dezer kerk, 210; der zaal van het slot Loevestein, 286; van de O. L. Vrouwekerk en de Dominicanerkerk te Maastricht, 210, en van de St.-Janskerk 211-212; Plannen om de voormalige Augustijnenkerk aldaar tot concertzaal in te richten; Fragmenten van een oude Maasbrug bij Wijk opgedolven, 286; Aankoop van het huis naast het archiefgebouw te Middelburg, eertijds vermoedelijk tot de abdij behoord hebbende, 136; Restauratie van het raadhuis aldaar, 210; van het raadhuis te Naaldwijk, 75; Slooping der buitenplaats »Duinzicht« te Oegstgeest, 225; Huis voor de Oudheidkamer te Oldenzaal, 225; N.-H. kerk te Oudenhoorn afgebrand, 225; Restauratie van de N.-H. kerk te Oud-Vossemeer, 210; van den toren der N.-H. kerk te Poortugaal, 225; Tuitgevel type-Vingboons te Rotterdam gesloopt, 225; Her-

stelling van de R.-K. kerk te Schinnen, 286; van den toren der St.-Clemenskerk te Steenwijk, 210, 226; van het raadhuis te Tolen, 226; Verbouwing van het Agnietenklooster te Utrecht met het oog op een nieuw gemeentemuseum, 227; Restauratie van den Dom, 286-287; Grondvesten van een Romeinschen wachttoren ontgraven op den Goudsberg bij Valkenburg, 227-228; Het raadhuis te Vlaarding, 68-70; Restauratie van de N.-H. kerk te Vlissingen, 210; van de N.-H. kerk te IJsselstein, 210, 285; van den St.-Maartenstoren te Zaltbommel, 75, 212; van de N.-H. kerk te Zuidbroek, 210, 229; van het Reventer te Zwolle, 213-214, 288.

Nieuwe monumentenwetten in Engeland en Frankrijk, 51-58; Keulen stelt een algemeenen stedelijken conservator aan, 71-72.

Mook, Vondsten in een terp, 224-225.

Mostaert (Jan), West-Indisch landschap, 222; ? Altaarstukken, 222, 278.

Munten en penningen, 64-65, 70, 133, 135-136, 215-218, 230, 268-269.

Musea, Opleiding van kunsthistorici en museumambtenaren, 8-12, 118-130; Een museum van gipsafgietsels, 200-208; De Staatsbegroting voor 1915, 214-215.

Muur- en gewelfschilderingen, 59, 70-71, 91, 100, 102-104, 115, 210, 222, 223, 229, 283, 284.

Naaldwijk, Restauratie van het raadhuis, 75.

Neuhuys (Albert), Noordsche madonna, 267.

Nieuwenkamp (W. O. J.), Etsen, 267.

Nieuwkoop, Verkoop van het avondmaalzilver der Remonstrantsche gemeente, met afb., 270-273.

Nole (Colijn de), 196.

Nijmegen, Aanwinsten van het Museum, 230; Antieke helmen in het Museum »Kam« met afb., 258-266.

Oegstgeest, De buitenplaats »Duinzicht« gesloopt, 225.

Oldenzaal, Huis voor de Oudheidkamer aangekocht, 225.

Oosterbeintum, Terpvondst, 134.

Oosterhesselen, Verwijdering van praehistorische monumenten, 71.

Osborne (John), Looden medaillonportret van Frederik Hendrik, 198.

Otto I, graaf van Zutphen, Zijn grafzerk, met afb., 27-28.

Oudendoorn, N.-H. kerk afgebrand, 225.
 Oudheidkunde, Romaansche grafzerken, met afb., 12-32; De beschaving in het Merovingische tijdperk, 130-136, 220; Romaansche doopvonten in Nederland, met afb., 154-190, 236-252; Veenlijk gevonden te Exloërmond, 72; Romeinsche pottenbakkersovens te Heerlen, met afb., 32-51; Oude grafkelder en Romeinsche muurwerken te Kuik ontgraven, 285; De galerij van opgravingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 252-258; Aanwinsten van dit museum en het Rijks Ethnographisch museum, 269; Vondsten in een terp bij Mook, 224-225; Antieke helmen in het Museum »Kam« te Nijmegen, met afb., 258-266; Verwijdering van veldsteenen, staande om de kerk te Oosterhesselen, 71; Opgravingen in den Tielerwaard, 226; op den Hunenberg bij Ubbergen, 226; op den Goudsberg bij Valkenburg, 227-228; te Vechten, 287; op Arentsburch bij Voorburg, 229-230; Een urnenveld bij Winterswijk, 228.
 Oud-Vossemeer, Restauratie van de N.-H. kerk, 210.
 Overvoorde (J. C.), De collectie-Bisschop in het Friesch Museum, met afb., 66-68; Het avondmaalzilver der Remonstrantsche gemeente te Nieuwkoop, met afb., 270-273.

Paice (Edward), Zijn wapen, 224.
 Pelen (Paul), bouwkundige, 94.
 Peters (Garwer), vestingbouwkundige, 74.
 Poortugaal, Herstelling van den toren der N.-H. kerk, 225.
 Popta, geneesheer, 285.
 Post (F.), Braziliaansch landschap, 230.
 Post (P.), bouwmeester, 232, 283.
 Pouwell, meester, bouwmeester, 94.

Quellinus (Artus), 196; Model voor de graftombe van Jan van Galen, 73; Herstelling van zijn frontispiece van het Kon. Paleis te Amsterdam, 221.

Ravenzwaay (I. v.), Liggend koetje, 198.
 Ravesteyn (Arnold van), 267.
 Ravesteyn (J. A. van), Damesportret, 231.
 Renialme (Johannes de), kunstkooper, 282.
 Reyntjes, Uitbreiding van de verzameling-Ruijteriana uit de nalatenschap van admiraal —, 228.

Rink (Paul), Meisjes in het koren, 230.
 Rossem (Maarten van), 110.
 Rotterdam, Tuitgevel type-Vingboons gesloopt, 225; Aanwinsten van het Museum Boymans, 231; Verspreiding van het mobiliair der gesloopte Engelsche kerk van St. Mary, 286.
 Rousseau, 267.
 Ruijter (M. A. de), 72; Uitbreiding der verzameling-Ruijteriana te Vlissingen, 228; De familie De Ruijter, door J. Jacobson, 267, 269.
 Rijnsburg, Sieraden gevonden, 134, 220.

Salomon, koning van Manatoetoe (Timor), 65.
 Santen (Daniël van) = Dirk Snoy, 276.
 Sasbout (Joost van), Zijn epitaaf, met afb., 105.
 Schilderijen (Onbenoemde), 273-278.
 Schinnen, Herstel van de R.-K. kerk, 286.
 Six (J.), Vierde voorloopig bericht omtrent de schilderijen in de kap van de Zuider- of St.-Pancraskerk te Enkhuizen, 59.
 Slacheck (Joannes), proost van den Dom te Utrecht, Zijn grafzerk, 227.
 Sluys (Arent v. d.), Zijn grafmonument, 15.
 Sluys (Jacob van der), Badende nimfen door faunen verrast, 230.
 Snoy [Sonoy], Het geslacht —, met afb., 274-278.
 Spiegel (Elbert), ontvanger der Admiraliteit van Amsterdam, 73.
 Staatsbegrooting voor 1915, 208-215.
 Statutenwijziging van den Nederl. Oudheidk. Bond, 76, 117, 138.
 Steenwijk, Restauratie van den toren der St.-Clemenskerk, 210, 226.
 Stengelin (A.), Etsen, 231.
 Stoutenburg (Gosuina van), 277.
 Struyving (Dominicus), 285.
 Suffren Saint Tropez (Pierre André de), Zijn buste, door J. Antoine Houdon, 197.
 Suzenier (B.), Stillevens, 230.
 Sweelingh (P. Jz.), 283.

Taets van Oudaen (Cornelia), 277.
 Tentoonstellingen, 231.
 Terpen, 133-135, 224-225.
 Terwispe, Muntvondst, 135.
 Tholen (W. B.), Etsen, 267.
 Thorbecke, Zijn standbeeld, door Leenhoff, 199.
 Tin, 230.
 Tolen, Herstelling van het raadhuis, 226.
 Tulleken Coss (A.), 83.

- Ubbergen, Opgravingen op den Hunenberg, 226.
 Utrecht, Grafzerk van Joannes Slacheck in den Dom ontdekt, 227; Tweede plan voor een nieuw gemeentemuseum, 227; Restauratie van den Dom, 286–287.
- Vaes (Walter), Etsen, 267.
 Valença (E.), Portret van dr. Gisbert Brom, met afb., 220.
 Valkenburg, Opgravingen op den Goudsberg, 227–228.
 Vechten, Opgravingen, 287.
 Velde (E. van de), Oprijlaan, toegeschreven aan –, 267.
 Velde de Jonge (Willem van de), Scheepsraad voor Texel, 72.
 Velde de Oude (Willem van de), Spiegel van het schip »t Huis Tijdverdrijf«, 72.
 Venlo, Verkoop van koperen koorlezenaar en paramenten, 228.
 Verelst (P.), Teekening, 268.
 Vergaderingen Nederl. Oudheidk. Bond, 76, 118–130, 137–153.
 Verhoeff (Arien), bouwmeester, 83.
 Verhulst (Rombout), 196; Graftombe van Jan van Galen, 73.
 Vermeylen (François), 195, 198.
 Verslagen, 72, 152–153, 229–232, 267–269.
 Vianen (Adam van), Graflegging, 66.
 Vinckenbrinck, 196.
 Vingboons, Gevel voor P. Jz. Sweelingh ontworpen, 283.
 Vlaardingen, Het raadhuis, 68–70.
 Vlissingen, Ontvreemding van tegels uit den z.g. Gevangentoren, 75; Restauratie van de N.-H. kerk, 210; Uitbreiding der verzameling-Ruijteriana, 228.
 Vlugh, Gedenkpenning vereerd aan den schout bij nacht –, 65.
 Vogelsang (W.), Openingsrede ter Jaarvergadering van den Nederl. Oudheidk. Bond, 150–152;
- Naar aanleiding van een catalogus van pleisterafgietsels, 190–208; In memoriam dr. Gisbert Brom, met portret, 219–220.
 Voorburg, Opgravingen op Arentsburg, 229–230.
 Vree (De), 115.
 Vries (H. Vredeman de), 70.
- Waal van Moersbergen (De), Zijn wapen, 197.
 Walaeus (Anth.), rector der Leidsche universiteit, Zijn portret, door D. Bailly, 267, 269.
 Wandscheer (M.), 231.
 Wanneperveen, Aankoop van 't voormalige Schultehuis, 224.
 Wapenkunde, 258–266.
 Weissenbruch, Landschap, 267.
 Westerholt (Van), 116.
 Weyns (J. H.), Landschap nabij Rotterdam, 231.
 Wieuwerd, Terpvondst, 133.
 Willem I, graaf van Holland, Zijn grafzerk, 29.
 Willem Karel Hendrik Friso, Borstbeeld van – in tegels, 75.
 Winterswijk, Urnenveld, 228.
 Witsen (Nicolaas), 72–73.
 Wren (Christopher), bouwmeester, 286.
 Wybbrcns (Samuel), goudsmid, 272.
 Wijk bij Duurstede, Muntvondst, 135, 136.
- Xavery, 197.
- Ijperen, Redding van kunstschaten, 228–229.
 IJsselstein, Restauratie der N.-H. kerk, 210, 285.
- Zaltbommel, Restauratie van den St.-Maartens-toren, 75, 212.
 Zuidbroek, Restauratie van de N.-H. kerk, 210, 229.
 Zutphen, Aanwinsten van het Museum, 231; Grafzerken in de St.-Walburgskerk, 288.
 Zwart (W. de), Koemarkt te Hilversum, 230.
 Zwolle, Restauratie van het Reventer, 213–214, 288.

